

М. Димитров, С. Керемидчиев, Р. Бакърджиева,
Р. Чобанова, Б. Хаджиев, Н. Несторов, Ц. Стефанов,
И. Янков, К. Войческа, Г. Тасева, М. Неделчев

СТРУКТУРИ, УПРАВЛЕНИЕ, ПОЛИТИКИ И РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Институт за икономически изследвания при БАН

Митко Димитров, Спартак Керемидчиев, Радостина
Бакърджиева, Росица Чобанова, Божидар Хаджиев,
Недялко Несторов, Цанко Стефанов, Ивайло Янков,
Катерина Войческа, Галя Тасева, Мирослав Неделчев

**СТРУКТУРИ, УПРАВЛЕНИЕ, ПОЛИТИКИ
И РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА
БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ**

**ГорексПрес
София, 2024**

СТРУКТУРИ, УПРАВЛЕНИЕ, ПОЛИТИКИ И РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

В монографията са анализирани структурите, проблемите на управлението, провежданите политики и резултатите от дейността на българските предприятия. Представена е пълна картина за структурите на нефинансовите предприятия в България, бизнес-демографията и бизнес средата, в която те функционират и са оценени постиженията и проблемите на корпоративното управление. Направена е оценка на иновативността и социалните измерения на нефинансовото представяне на предприятията, както и на нивото на тяхната екологизация. Оценени са резултатите от дейността на предприятията, разкрито е тяхното финансово състояние и капиталова структура, очертани са характеристиките на българските износители и вносители.

Резултатите са представени в динамика, която очертава тенденциите в тяхното развитие.

Научни рецензенти – *проф. д.ик.н. Жельо Владимиров*
доц. д-р Павлинка Найденова

Отговорен редактор – *проф. д-р Митко Димитров*

© Митко Димитров, Спартак Керемидчиев, Радостина Бакърджиева, Росица Чобанова, Божидар Хаджиев, Недялко Несторов, Цанко Стефанов, Ивайло Янков, Катерина Войческа, Галя Тасева, Мирослав Неделчев – Автори, 2024

© Институт за икономически изследвания при БАН - 2024

Предпечатна подготовка – Диана Димитрова

Издателска къща „Горекс Прес“

ISBN (paper) 978-954-616-331-8

ISBN (online) 978-954-616-332-5

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
ГЛАВА ПЪРВА. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА, БИЗНЕС СРЕДА И УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА	9
I. РАЗМЕРНИ СТРУКТУРИ И БИЗНЕС ДЕМОГРАФИЯ	11
1. Размерни структури на предприятията	11
2. Структури по статистически райони	18
3. Бизнес демография	21
4. Изводи	33
II. БИЗНЕС СРЕДА	36
1. Регулиране на бизнеса	36
2. Върховенството на закона	40
3. Корупция	42
4. Бизнес и корупция	47
III. КОРПОРАТИВНО УПРАВЛЕНИЕ	51
1. Корпоративно управление на частните предприятия	52
2. Корпоративно управление на държавните предприятия	55
3. Изводи и препоръки	66
4. Приложения	67
IV. КАЗУС: ФИРМЕНА СТРАТЕГИЯ И МАРКЕТИНГ ЗА ЕФЕКТИВНО И КОНКУРЕНТОСПОСОБНО РАЗВИТИЕ	82
1. Методическа и информационна база	82
2. Продуктова политика на предприятията	83
3. Ценова политика на предприятията	86
4. Комуникационна политика на предприятията	89
5. Маркетингова макросреда	91
6. Приложения	95
ГЛАВА ВТОРА. ПРИЛАГАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА	101
I. ОЦЕНКА НА СОЦИАЛНИТЕ ПАРАМЕТРИ НА НЕФИНАНСОВАТА ИНФОРМАЦИЯ	103
1. Теоретични и институционални подходи към разкриването на социална информация относно устойчивостта	103
2. Социални измерение на нефинансовото представяне на предприятията в България	114
3. Положителни страни и проблеми	136

II. ОЦЕНКА НА ИНОВАЦИИТЕ	137
1. Въведение	137
2. Методи и данни	140
3. Оценка на иновациите в предприятията	150
4. Дискусии	157
5. Заключение	159
III. ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕКОЛОГИЗАЦИЯТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА	161
1. Въведение	161
2. Цел, задачи и методологически решения за изследване на връзката между екологичните индикатори и избрани фирмени финансови показатели	164
3. Представяне на България в Еко иновационен индекс на ЕК	173
4. Емисии вредни вещества в атмосферата от икономически производствени и горивни процеси	184
5. Обобщение на получените резултати	213
ГЛАВА ТРЕТА. РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА	219
I. ОЦЕНКА НА ДЕЙНОСТТА	221
1. Инвестиции на нефинансовите предприятия, собствени и привлечени средства	221
2. Производство, продажби, използване на капацитета, производителност	230
3. Изводи и препоръки	247
II. ФИНАНСОВИ РЕЗУЛТАТИ	252
1. Финансово състояние на фирмите	252
2. Нефинансови предприятия	253
3. Изводи и препоръки	270
III. КАПИТАЛОВА СТРУКТУРА НА НЕФИНАНСОВИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	271
1. Въведение	271
2. Теоретичен преглед	271
3. Емпирично изследване по сектори и големина на предприятията	276
4. Изводи	309
IV. ВЪНШНОТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ	312
1. Характеристики на българския износ и внос	312
2. Експортна дейност на българските фирми	316
3. Импортна дейност на българските фирми	321
4. Заключение	326
ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ	327
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	345

УВОД

Изследванията, посветени на проблемите на предприятията (фирмите) са широко застъпени в икономическата литература. Най-често те са посветени на отделни теоретични проблеми, напр. предприемачество, корпоративно управление, финанси и т.н. или на отделни групи предприятия, например МСП, държавните предприятия и т.н. Много малко са публикациите, които дават цялостна картина на състоянието, управлението и развитието на предприятията в специфичната бизнес среда в дадена страна. Съществуват няколко годишни доклада, които представят глобалната картина, но в тях мястото, което се отделя на една отделно взета икономика е оскъдно.

Целта на изследването е да се представи цялостна картина на състоянието и развитието на българските предприятия, на бизнес средата в която те осъществяват дейността си, динамиката, добрите практики и проблемните области на КУ и КСО, да се идентифицират групите от предприятия с потенциал за положителна промяна на икономиката и да се препоръчат политики за преодоляване на пречките пред нейното осъществяване.

Амбицията на авторите е картината да не бъде статична, а динамична – показвайки промяната на всеки един от параметрите за достатъчно дълъг период за да се идентифицират тенденциите. Да не бъде описателна, а да анализира връзката на показателите за представяне (performance) със спецификата на бизнес средата и управлението.

Изследването се основава на анализ на първични данни от НСИ и Евростат и разкрива тенденциите на промяна по групи предприятия. Широко застъпен е сравнителния анализ по размер на предприятията, по икономически дейности, по райони и по страни. Анализът на литературните източници дава възможност да се установят общоприетите и/или дискуссионни възгледи за връзката между бизнес среда, управление и показателите за представяне на групи предприятия.

Основното съдържание на монографията е структурирано в три глави, всяка от които има от три до пет части.

ГЛАВА ПЪРВА. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА, БИЗНЕССРЕДА И УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА започва с общо представяне на съвкупността от предприятия в България чрез анализ на размерните структури на предприятията по икономически дейности и региони и анализ на основните показатели на демографията на предприятията (раждаемост, смъртност, средна възраст, оцеляване през първите Х години и др.) сравнявайки ги с тези от останалите страни от ЕС.

На второ място се разглежда средата за развитие бизнеса – регулиране, върховенство на закона, като се поставя акцент на корупцията и влиянието ѝ върху дейността на предприятията. Анализът продължава с изследване на корпоративното управление с акцент върху прилагането на стандартите и добрите практики, отделно в държавните и частните предприятия. Тази глава завършва с

казус за фирмена стратегия и маркетинг за ефективно и конкурентоспособно развитие на предприятията.

Целта на изследването в **ГЛАВА ВТОРА. ПРИЛАГАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА** е да се установи дали и доколко българските предприятия спазват тези стандарти и какви са проблемите, свързани с тяхното прилагане. Направена е оценка на иновативността и социалните измерения на нефинансовото представяне на предприятията, както и на нивото на тяхната екологизация.

В **ГЛАВА ТРЕТА. РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА** е оценена дейността на предприятията от гледна точка на инвестиции, производство, продажби, капацитет и производителност, разкрито е тяхното финансово състояние и капиталова структура, очертани са характеристиките на българските износители и вносители.

Участието на авторите в написването на отделните части от монографията е както следва:

Увод – Митко Димитров

Глава първа

част I – Митко Димитров

част II (1) – Спартак Керемидчиев

част II (2, 3, 4) – Ивайло Янков

част III – Спартак Керемидчиев и Мирослав Неделчев

част IV – Цанко Стефанов

Глава втора

част I – Радостина Бакърджиева

част II – Росица Чобанова

част III – Ивайло Янков

Глава трета

част I – Божидар Хаджиев

част II – Катерина Войческа

част III – Галя Тасева

част IV – Недялко Несторов

Изводи и препоръки – всички автори

Резултатите от изследването **са предназначени** за бизнеса и работодателските организации, министерски съвет, министерства и агенции, банки и небанкови институции, консултантски сектор, финансови анализатори и рейтингови компании,

научно-изследователски институти, висши училища, международни организации (ОИСР и други).

Резултатите могат да се разглеждат и като база данни за състоянието и тенденциите на развитие на предприятията в България по групи според размера, икономическа дейност и др. **Потенциалните потребители** ще намерят анализ и идентифициране на връзката между бизнес средата и управлението с основните показатели за представяне на групи предприятия, идентифициране на предприятията с потенциал за растеж и препоръки за подобряване/промяна на политиката.

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА, БИЗНЕС СРЕДА И УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

I. РАЗМЕРНИ СТРУКТУРИ И БИЗНЕС ДЕМОГРАФИЯ

1. Размерни структури на предприятията

Когато говорим за размерни структури, ние имаме предвид разделянето на икономиката, представена чрез съвкупността на предприятията, на различни групи, според размера на предприятията. За определяне на групите се използват различни критерии – брой на заетите, продажби, ДМА и др. Когато размерните групи се определят на основата на критерии, които имат стойностно, парично изражение, това изкривява резултатите от сравненията между различни страни, особено при различни национални равнища на цените или при честа смяна на валутните курсове. Броят на заетите от тази гледна точка е неутрален, и затова се използва най-често от статистическите служби. Един или повече от другите критерии се добавят понякога, за целите на икономическата политика.

Според броя на заетите, предприятията в ЕС се делят на две големи групи – малки и средни предприятия (МСП), с 0 до 249 заети и големи предприятия, с 250+ заети. Това деление отразява разбирането за т.нар. „дуална“ размерна структура, която трябва да съществува във всяка успешно функционираща икономика. От своя страна, то е свързано с осъзнаването от политиците на важността на предприемачеството и свързването му с МСП.

Важно е да разбираме, че когато определяме количествени граници (брой на заетите) на едно качествено явление (предприемачеството), това винаги ще става с известна доза условност. Затова не трябва да се учудваме, че в САЩ и Канада, например за големи предприятия се смятат тези, с 500+ заети. Евростат също използваше този показател до 90-те години на миналия век, но след това го промени на 250+ заети. Причината, според мен, е била чисто статистическа. В ЕС има страни с малки размери на икономиката или с отраслова структура, в която има малко на брой големи предприятия. Таблиците с данните за такива страни, особено когато се правят отрасли или регионални разбивки, ще съдържат много позиции с 1-3 предприятия, които според правилата са конфиденциални и не могат да бъдат посочени. Когато се използва показателя 250+, конфиденциалните данни са много по-малко.

МСП се делят на три подгрупи – микро (0 до 9 заети), малки (10-49 заети) и средни (50-249 заети). Това са групите, за които Евростат най-често събира и публикува данни. Понякога данните за малките предприятия се разделят на две подгрупи – 10-19 и 20-49 заети, обособява се размерна група 0, т.е. няма други заети освен собственика или група 1-5 заети, но това не променя официално приетата структура на 3 подгрупи на МСП.

Слабост на статистиката, според мен, е че не обособява няколко подгрупи и на големите предприятия, например 250-999 заети, 1000-9999 заети и 10000+ заети. Подобни данни биха дали възможност за много интересни сравнителни анализи и изводи за мястото на една национална икономика в световната икономика.

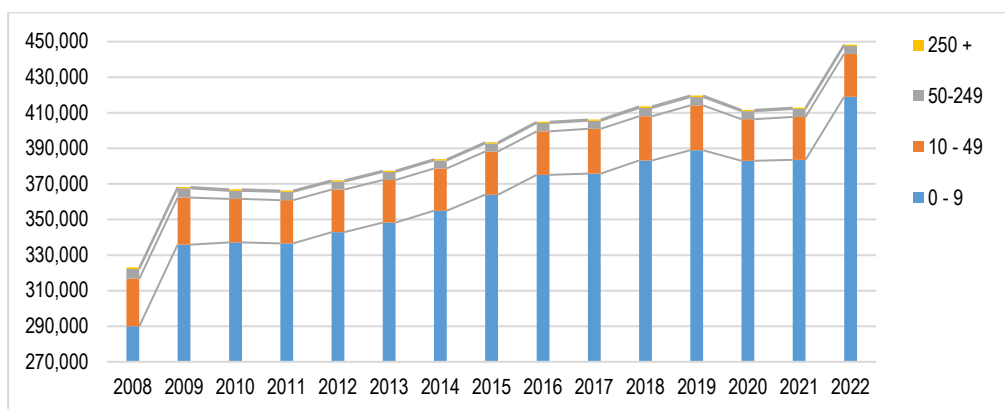
Данните за размерните групи на предприятията могат да бъдат анализирани като се сравнят промените в един показател във времето или за една година в различни

страни или региони. За по-пълна характеристика на българската икономика чрез размерните групи на предприятията, в следващото изложение ще анализираме броя на предприятията, броя на заетите, както и броя на заетите в размерните групи по икономически дейности и по региони.

Брой на предприятията

Общия брой на предприятията в България за последните 15 години се увеличава от 323 хил. на повече от 448 хил. През три от годините (2010, 2011 и 2020 г.) се наблюдава намаление, което очевидно е свързано с финансовата криза и COVID-19 пандемията. През останалото време общият брой на предприятията се увеличава, като най-чувствително е увеличението през 2009 и 2022 г.

Фигура 1. Брой на предприятията в България по размерни групи, 2008-2022 г.

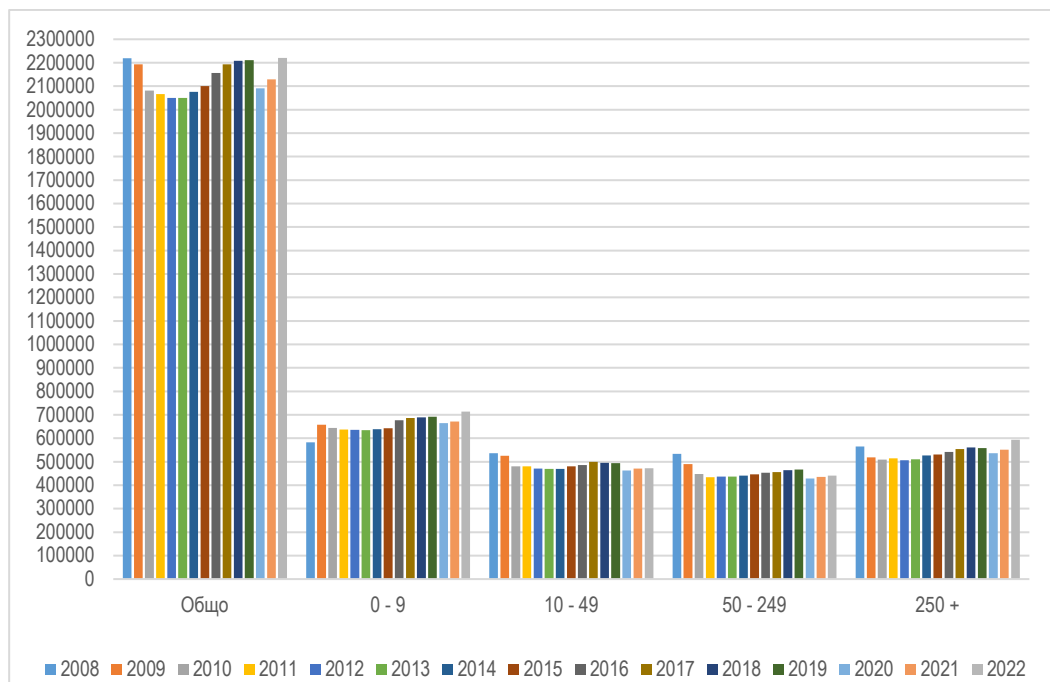
Източник: НСИ.

Основна заслуга за увеличението на общия брой на предприятията имат микро предприятията, които се увеличават от близо 290 хил. на 419 хил. броя. В останалите три размерни групи броят на предприятията се намалява – при малките предприятия – с около 2600 броя, при средните – с около 900 броя, а при големите предприятия – с 62 броя.

През 2022 г. 93.5% от общия брой на предприятията в България са микро предприятия, а общо дялът на МСП е над 98.8%.

Заети лица

Общият брой на заетите лица в предприятията в бизнес сектора на българската икономика остава почти същия за последните 15 години – 2219 хил. през 2008 г. и 2220 хил. през 2022 г. През годините се наблюдават значителни промени. От 2009 до 2012 г. има четири години на непрекъснато намаление на заетите, общо с почти 170 хил. души. През следващите години заетостта почти се възстановява, достигайки 2210 хил. души през 2019 г. През 2020 г. отново намалява с около 120 хил. души. Следва отново растеж, който е значителен през 2022 г.

Фигура 2. Заети лица в предприятията по размерни групи, 2008-2022 г.

Източник: НСИ.

Прави много силно впечатление разликата в протичането и последствията от двете кризи. След финансовата криза съкращението на заетите лица продължава четири години, а след това възстановяването е много бавно и дори след седем години все още не е достигнато пред кризисното равнище на заетост. При кризата, свързана с COVID-19 пандемията възстановяването е много бързо и през 2022 г. не само се надминава пред кризисната 2019 г., но макар и с малко – 830 заети, се надминава и най-добрата – 2008 г.

Причината, според мен, е в това, че финансовата криза засегна почти всички дейности и беше свързана с фалита на много предприятия, особено от по-големите размерни групи. Ако се върнем към данните от предишната точка, ще видим, че намалението на малките предприятия продължава 6 години, на средните предприятия – 5 години, а на големите – 4 години, докато при COVID-19 пандемията намалението на броя на предприятията е само една година за всички групи предприятия. Освен това, дълбочината на кризата е различна. При финансовата криза намалението на броя на предприятията е 12% за малките и големите и 17% – за средните, докато при COVID-19 кризата това намаление е наполовина – 7% при малките, 8% при средните и 5% при големите предприятия.

Интересни са промените по години вътре в размерните групи. Като цяло тенденциите са подобни на тенденциите в цялата съвкупност от предприятия – периоди на намаление по време на кризите, следвани от периоди на възстановяване. Крайният резултат, обаче е различен при различните размерни

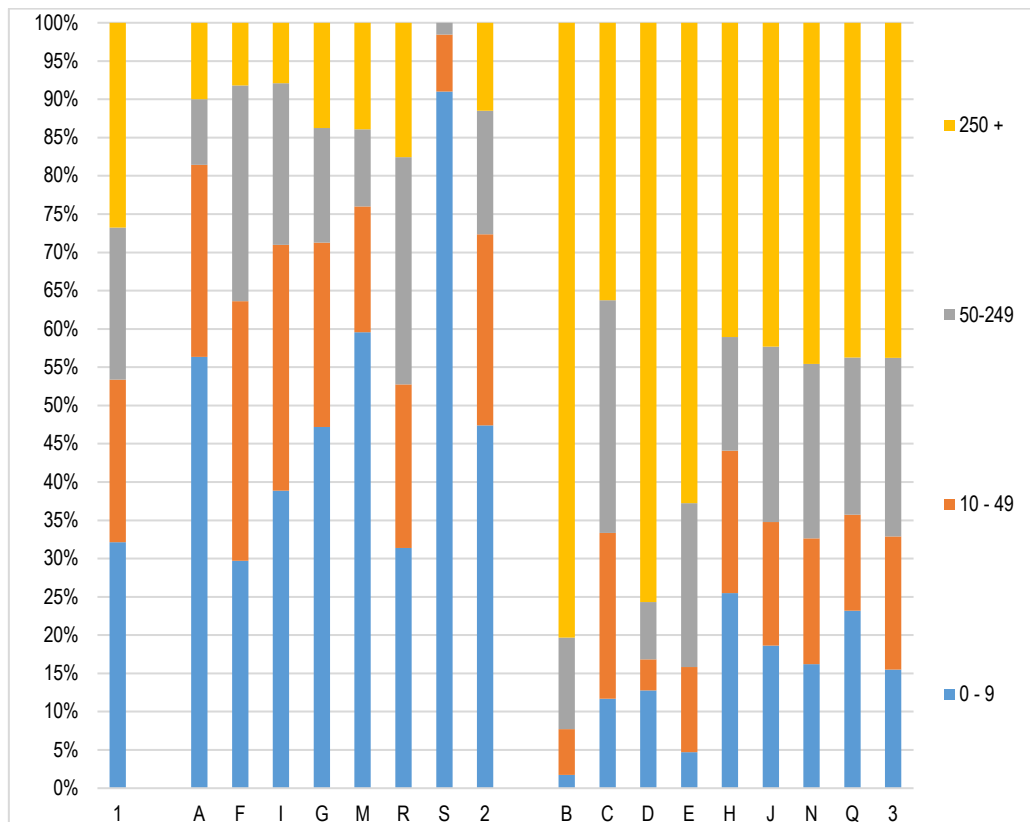
групи. При микро предприятията най-доброто пред кризисно равнище – 2009 г., се надминава през 2016 г. и заетостта продължава да расте. При втората криза – най-доброто равнище – 2019 г. се надминава през 2022 г. Така имаме общо увеличение на заетите лица в микро предприятията с около 130 хил. броя. Увеличение от близо 29 хил. заети се наблюдава и при големите предприятия, но с тази особеност, че след първата криза заетостта не успява изцяло да се възстанови. Най-добрата година при малките предприятия след финансовата криза е 2017 г., но с по-малка заетост от 2008 г. и най-добрата година след втората криза е 2022 г., но с по-малка заетост от 2017 г. Подобно е развитието и при средните предприятия – криза, възстановяване, което не достига пред кризисното равнище, нова криза и отново възстановяване, което не достига пред кризисното равнище. Резултатът е общо намаление на заетостта – при малките предприятия с близо 65 хил. заети и при средните предприятия с близо 94 хил. заети лица.

Структурата на заетите на национално равнище обобщава данните и ако разгледаме тази структура по отрасли и икономически дейности, ще видим много различна картина.

Няма отрасли и икономически дейности с една и съща размерна структура. Икономически дейности като Хотелиерство и ресторантьорство (I), Търговия и ремонт (G), Селско и горско стопанство (A), Професионални дейности (M) и особено Други дейности (S) се характеризират с преобладаваща заетост в микро предприятията. На другия полюс са Добивната промишленост (B), Енергетиката (D) и ВиК услугите (E), Транспорт (H), Информационни и комуникационни услуги (J), в които преобладава заетостта в големите предприятия.

Причината за тези големи различия е технологична. Минималните ефективни размери във всеки отрасъл или дейност са различни и това основно зависи от машините, оборудването и от начина по който ще бъдат свързани за да се произведе продукта или предостави услугата. Разбира се, ако закона го позволява, и в добивната промишленост може да регистрирате фирма за добив на злато, да обикаляте реките с едно решето и да пресявате пясъка за да намерите няколко зрънца от благородния метал. Но това не е основната дейност в този отрасъл. На другия полюс са семейните ферми, малките магазини и ресторанти, къщите за гости, туроператорите, адвокатските кантори и др., които масово са разпространени в селското стопанство, търговията и личните услуги.

На Фигура 3 икономическите дейности са групирани в две подгрупи. Подгрупата на тези, в които преобладават заетите в микро предприятията е означена с (2) и подгрупата на дейностите, в които преобладават заетите в големите предприятия с (3). Заетите лица във всички дейности са означени с (1). Общо в първата подгрупа заетите в микро предприятията са 47%, а в големите предприятия – 12%. Във втората подгрупа заетите в големите предприятия са 54%, а в микро предприятията са 15%.

Фигура 3. Заети лица в нефинансовите предприятия по икономически дейности и размерни групи, 2022 г.

Източник: НСИ.

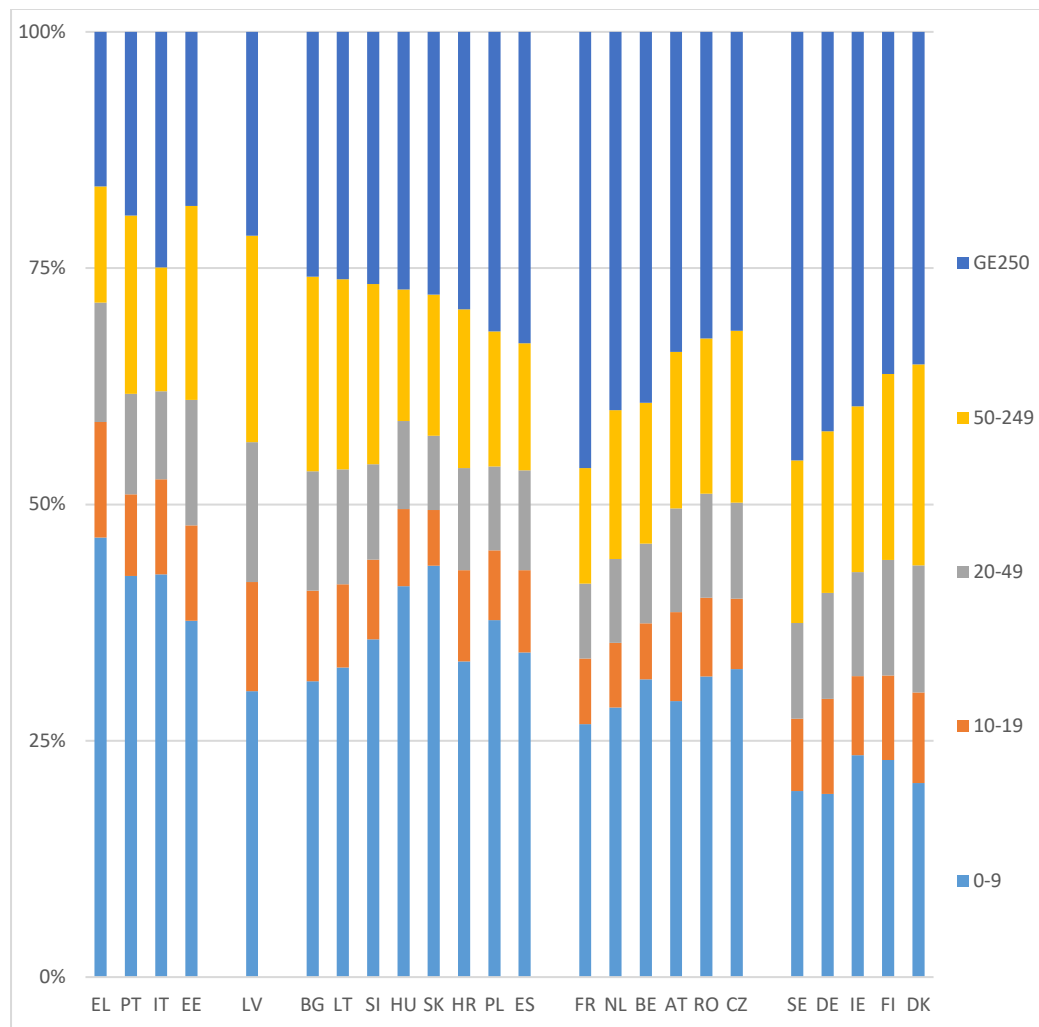
Общият брой на заетите в първата подгрупа е 1054 хил. Към тях добавяме 55 хил. заети в дейности Операции с недвижими имоти (L) и Образование (P). В тези две дейности данните за големи и средни предприятия са конфиденциални, но от данните за общия брой заети и заетите в микро предприятия се вижда, че делът на последните е над 90%. С тях общият брой на заетите в първата подгрупа става 1109 хил. Общият брой на заетите лица във втората подгрупа е 1141 хил. Крайният резултат е структура, в която преобладават микро (32%) и големите (27%) предприятия, а с по-малък дял от средния са малките (21%) и средните (20%) предприятия.

Интересно е да се сравни структурата на заетите по размерни групи на предприятията в България с тази в другите страни, членки на Европейския съюз. Дали структурите си приличат, могат ли страните да се групират по някои признаци и къде би се разположила България?

На Фигура 4 са показани структурите на заетите по размерни групи на предприятията на страните от Европейския съюз. От гледна точка на дуалната

структура, заетите в МСП са повече от тези в големите предприятия – от 54% във Франция до 84% в Гърция.

Фигура 4. Структура на заетите в предприятията на страните от ЕС по размерни групи, 2021 г.

Източник: Евростат.

За по-прецизен анализ страните са групирани в пет групи, според доминиращия клас предприятия. Най-малките страни (Люксембург, Кипър и Малта) са изключени.

Първата група страни са тези, в които преобладават заетите в микро предприятия. Тя включва Гърция, Португалия, Италия и Естония.

Латвия е единствената страна, в която доминират микро и малките предприятия.

Във третата група страни доминират заетите в микро и големите предприятия – Литва, България, Словения, Унгария, Словакия, Хърватска, Полша и Испания.

В четвъртата група доминират заетите в големите и микро предприятия. Това са Франция, Нидерландия, Белгия, Австрия, Чехия и Румъния.

В петата група страни доминират заетите само в големите предприятия – Швеция, Германия, Ирландия, Финландия и Дания.

Случайни ли са тези структури или може ли да намерим факторите, които им влияят и които са ги определили?

По-горе видяхме, че един от факторите, които влияят върху размерната структура на заетите е отрасловата структура на икономиката. Добивната промишленост, ВиК и Енергетиката са отраслите с най-висок дял на заетите в големите предприятия. Но те нямат голям дял в икономиките (общо 4% от заетите в България) и са сравнително равномерно развити в отделните страни, членки на ЕС. Затова не трябва да очакваме тези отрасли да са причина за различието в структурите на заетите по страни.

Отраслите, които имат потенциал да окажи най-силно влияние върху националната структура на заетите в посока на увеличаване на дела на заетите в големите предприятия са Преработващата промишленост (С), Транспорт, складиране и пощенски услуги (Н) и Информационни и комуникационни технологии (J) – 36% от заетите. В България от 36% до 45% от заетите в тези икономически дейности са в големи предприятия (Фигура 4). Факторите за развитието на тези отрасли и дейности, в т.ч. и за увеличаване на дела на големите предприятия в тях са големият вътрешен пазар, международната специализация в европейската и световната икономики, степента на развитие.

Нека приложим същия подход и към групата от икономически дейности, чиято структура се доминира от заетите в микро предприятия. Изключваме Култура, спорт и развлечения (R) и Други дейности (S), защото имат малък относителен дял (2.8% от заетите в българската икономика). Строителството (F) е функция от развитието на останалите отрасли и дейности. Професионални дейности и научни изследвания (M) са представени основно от правни и консултантски услуги, а научната дейност основно се извършва като съставна част от големите компании. Затова отраслите и дейностите с най-голям потенциал да променят размерната структура на заетите към увеличаване на дела на заетите в микро предприятия имат Селско стопанство (A), Хотелиерство и ресторантьорство (I) и Търговия и ремонт (G).

Развитието на отраслите Туризм и Селско стопанство, които основно включват последните три икономически дейности, се определят от природата (плодородна земя, климат, топло море и т.н.), от културните и исторически паметници и други забележителности. Това е предопределено, не е въпрос на избор. Това, което зависи от хората е да се възползват, умно или не, от тези дадености.

Ако погледнем картата на Европа, средиземноморските страни имат най-благоприятните условия за развитие на туризъм, селско и морско стопанство. Като прибавим традицията на семейните – ферми, ресторанти, хотели, магазини, лесно може да си обясним защо Гърция и Португалия са страните с най-висок дял на

заетите в микро предприятията. Италия и Испания също имат висок дял на заетите в микро предприятия, но заради индустриалните традиции и големината на пазара, те имат и висок дял на заетите в големите предприятия. В сравнителен план Италия е в по-неблагоприятна позиция от Испания и това от друг ъгъл, потвърждава, че италианската икономика е в застой.

По-големият брой от страните в групите с най-висок дял на заетите в големите предприятия са високо развити страни с дългогодишна специализация в световната икономика и с известни транснационални компании. Изключение е Румъния, която има близка структура с тази на Австрия и Чехия – около 1/3 заети в големи и около 30% заети в микро предприятията. Румъния компенсира сравнителната изостаналост с по-голям пазар, но да не забравяме специализацията ѝ в автомобилната и други съвременни индустрии. В последната група има три малки страни – Ирландия, Финландия и Дания, но това са високо развити страни със специализация във високо технологични производства и услуги.

България е в третата група на страните, в които доминират заетите в микро и големите предприятия. Това са страни с близка степен на икономическо развитие. Полша и Испания са сравнително големи страни и това е една от причините за по-високия дял на заетите в големите предприятия. Останалите страни в групата са с малки и средни размери. България е сравнително по-изостанала в икономическото си развитие, не е специализирана, например като Словения (бяла техника), Словакия (автомобили), което обяснява най-ниския дял на заетите в големите предприятия.

Този анализ заслужава да бъде продължен с по-детайлно разглеждане в дълбочина на отрасловата структура и технологичното равнище на сравняваните икономики. Видимо е, че различните размерни структури на заетите в икономиката отразяват различни модели на икономическо развитие и различна икономическата политика.

2. Структури по статистически райони

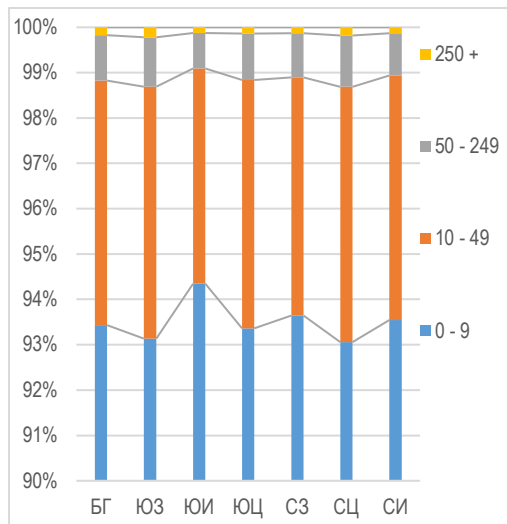
Районите за планиране или т.нар. статистически райони **NUTS-2** в България са обособени съгласно изискванията на Евростат. Те имат важно значение за европейското финансиране съобразно с политиката на сближаване на ЕС. Границите на статистическите райони в България бяха променени за последен път през декември 2007 г. за да се съобразят с изискването за минимум 800 хил. жители.

Размерната структура по райони, подобно на националната, се влияе от степента на развитие, отрасловата структура, наличието/отсъствието на големи градски центрове и др.

Размерната структура по брой на предприятията е близка до националната, но все пак има малки различия. По отношение на дела на големите предприятия (250+), разликата е най-значима при Югозападния район на планиране. Почти половината от общия брой на големите предприятия се намират в ЮЗ район. Важна е и

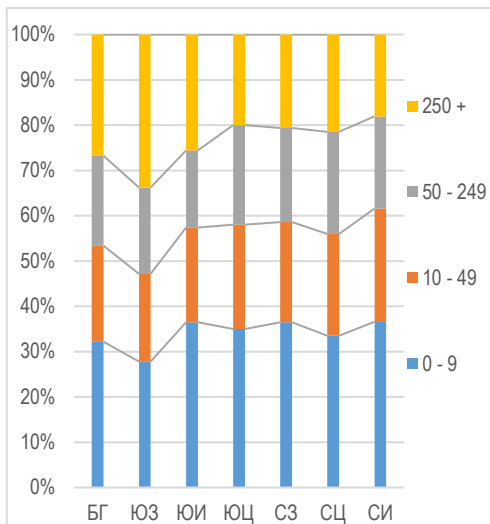
тенденцията – броят на големите предприятия се увеличава единствено в ЮЗ район, докато във всички други райони намалява. Микро предприятията (0-9) имат най-нисък дял в Югозападния и в Северния централен район, по-нисък и от средния за страната. В Южния централен и в Североизточния район той е на средното национално равнище, а при Северния централен и особено при Югоизточния район този дял е по-висок.

Фигура 5. Брой предприятия, 2022 г.

Източник: НСИ

Фигура 6. Брой заети лица, 2022 г.

Източник: НСИ

Размерната структура според броя на заетите на Югозападния район също се различава значително, както от тази на другите райони, така и от структурата на страната. Заетите лица в големите предприятия на ЮЗ район са с най- висок дял, докато заетите в микро предприятията – с най-нисък. Делът на малките (10-49) и средните предприятия (50-249) е близък до този на останалите райони.

Броят на заетите лица в предприятията на национално равнище започва да намалява през 2009г. и достига дъното през 2012-2013 г., расте до 2019 г., когато достига равнището на 2008 г., отново намалява през 2020-2021 г. за да се възстанови отново през 2022 г. Тези флуктуации изцяло могат да се обяснят с влиянието на външните фактори – финансовата криза и пандемията. Кривата на заетостта в предприятията по райони като цяло следва националната, но с една много важна особеност. Когато започва възстановяването след финансовата криза, в три от районите за планиране (СЦ, СИ, ЮИ) броя на заетите не успява да достигне до равнището на 2008 г., а в Северозападния район той остава на дъното и не се увеличава. След пандемията заетостта в тези четири района отново се увеличава, но не достига пред кризисното равнище.

Фигура 7. Брой заети лица в нефинансовите предприятия по статистически райони и размерни групи, 2008-2022 г.

Източник: НСИ.

В Югозападния район възстановяването след кризите върви много по-успешно. След двете кризи броя на заетите в предприятията расте и надхвърля пред кризисните резултати. През 2022 г. в предприятията в Югозападния район са заети

114 хил. души в повече от 2008 г. Заетостта в ЮЦ район остава на равнището на 2008г., а заетостта в останалите 4 района намалява с по 25-30 хил. души.

Интересно е сравнението на заетите по размерни групи и по статистически райони за през 2008г. с 2022г. Във всички райони микро предприятията са създали повече 130 хил. работни места – от 590 в Северозападния до 77 000 в Югозападния район. Големите предприятия също са създали почти 30хил. работни места в повече, но това се дължи единствено на Югозападния район (основно София). В Южния централен район се запазва броя на работните места в големите предприятия, а в останалите 4 района той се намалява. Във всички райони малките (10-49) и средните (50-249) предприятия през 2022 г. осигуряват по-малко работни места, в сравнение с 2008 г.

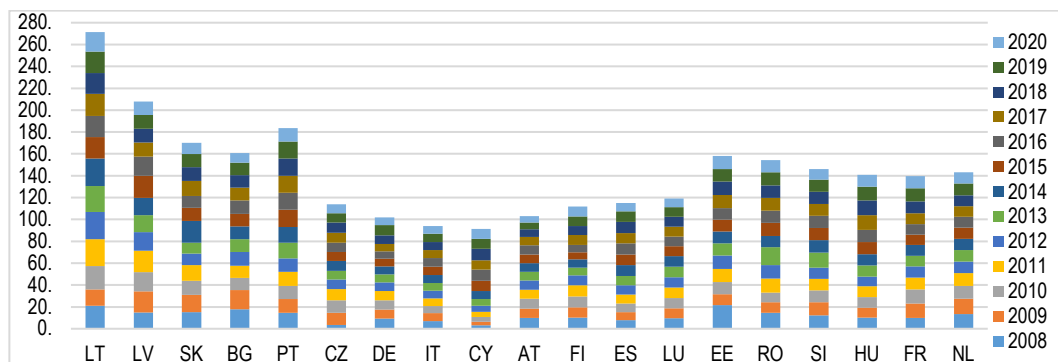
3. Бизнес демография

Терминът „Бизнес демография“ се използва по аналогия с демографията на населението. Причината е, че показатели като раждаемост, смъртност, средна възраст, оцеляване през първите X години и много други са важни за оценка на състоянието и динамиката на съвкупността от предприятия. Значението на хармонизираната база от данни се разбира от статистическите служби на развитите страни и затова Евростат и ОИСП са разработили съвместно ръководство за статистика на демографията на бизнеса (Eurostat-OECD Manual on Business Demography Statistics).

Раждаемост

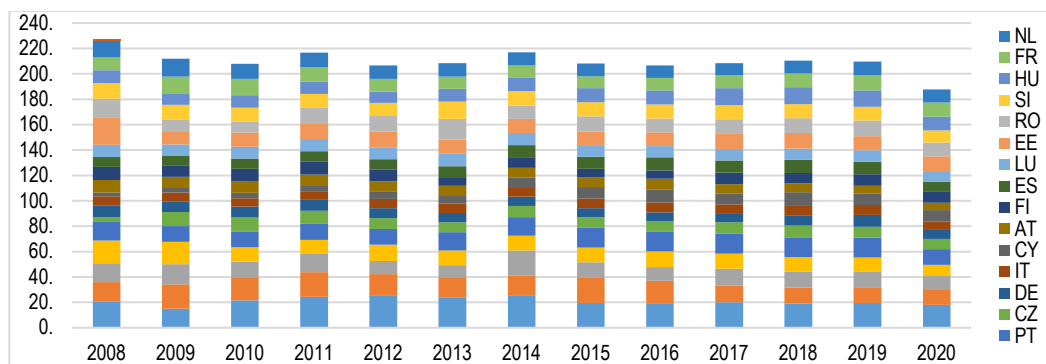
Коефициентът на раждаемост (Birth rate) се изчислява като се раздели броя на новородените предприятия през даден период на броя на активните предприятия през същия период и се показва в проценти. Евростат събира данни от страните членки на ЕС през последните 20 години, но не за всички страни и не за всички години те са пълни. Затова, в следващите две таблици сме показали данните за 19 страни, за периода 2008-2020 г., за които данните са налични за целия период и за всички страни.

Коефициента на раждаемост варира в доста големи граници по страни и по години. В анализираната съвкупност той се движи от 3% в Кипър през 2008 и 2009 г., до 25% в Литва през 2012 и 2014 г. Отклоненията са значителни и за всяка отделна страна по години, но все пак има разлика. В старите и по-развити страни, като Нидерландия, Франция, Германия, Италия, Португалия отклоненията са до 50%, докато за новите страни-членки на ЕС, като България, Литва, Латвия, Естония те са над 2 пъти. На Фигура 8 са показани коефициентите на раждаемост по страни с натрупване в продължение на 13 години. Това, според мен, дава възможност да се нивелират случайните отклонения по години и да се получи по-ясна картина за състоянието на раждаемостта във всяка отделна страна. Затова беше важно в анализираната извадка да се включат страни, за които има налични данни за целия период.

Фигура 8. Раждаемост на предприятията в страни членки на ЕС съвкупно по страни, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

Ясно се вижда, че може да разделим страните на 3 големи групи. Първата група са страните с висока раждаемост – Литва, Латвия, Словакия, България, Португалия. Тяхната норма на раждаемост е от 12% до 15% средно годишно. Втората група – Германия, Италия, Кипър, Австрия, Чехия, Финландия, Испания и Люксембург са с ниска раждаемост – 5% до 8% годишно. Третата група, страните със средни показатели за раждаемост включва Естония, Румъния, Словения, Франция и Нидерландия.

Фигура 9. Раждаемост на предприятията в страни членки на ЕС съвкупно по години, 2008-2020 г.

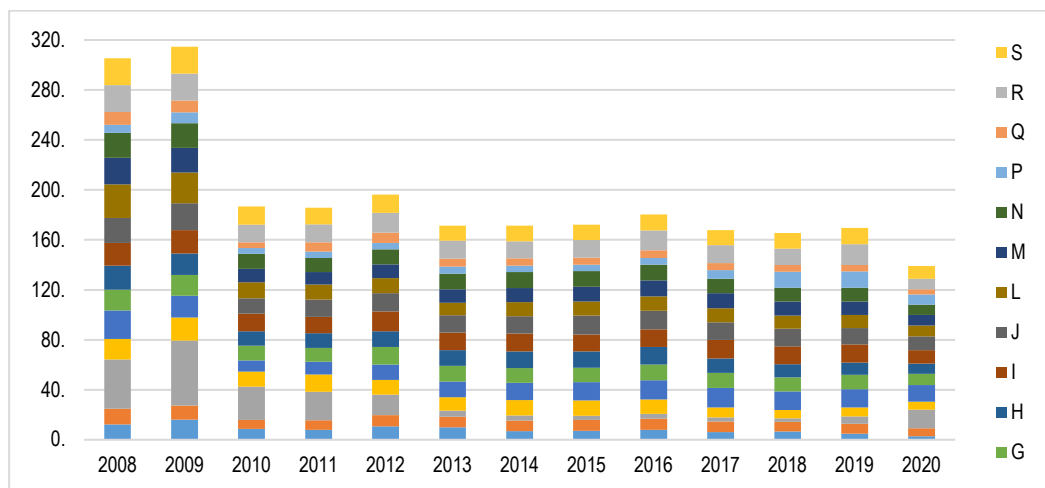
Източник: Евростат.

Ако приложим същия подход, само че вече натрупването е по години, тогава ще нивелираме отклоненията в резултат на случайни фактори по страни. В този случай ще работим с осреднени стойности, които са получени без да сме ги претеглили с големината на страните. Самите стойности няма да бъдат точни, но съотношенията между тях, тенденцията – ще бъде. Това е така, заради стария статистически закон – когато една и съща грешка, в случая претеглянето се повтаря при всички случаи, числата може да не са верни, но съотношението между тях ще бъде вярно. За нас

е важно да видим дали общо в ЕС раждаемостта на предприятията варира през годините, кога е по-малка и кога – по-голяма. Хипотезата в случая е, финансовата криза и пандемията би трябвало да оказват влияние.

Изненадващо е, че данните по години са много стабилни. Има различия, но те не са много големи – в рамките на 10 до 15%. Наистина, през 2020 г. показателите за раждаемост са най-ниски, но моите очаквания бяха, че финансовата криза ще окаже много по-силно влияние. Част от обяснението може да бъде, че някои от най-пострадалите страни, като Гърция и Ирландия не са дали данни на Евростат за периода 2008-2010 г.

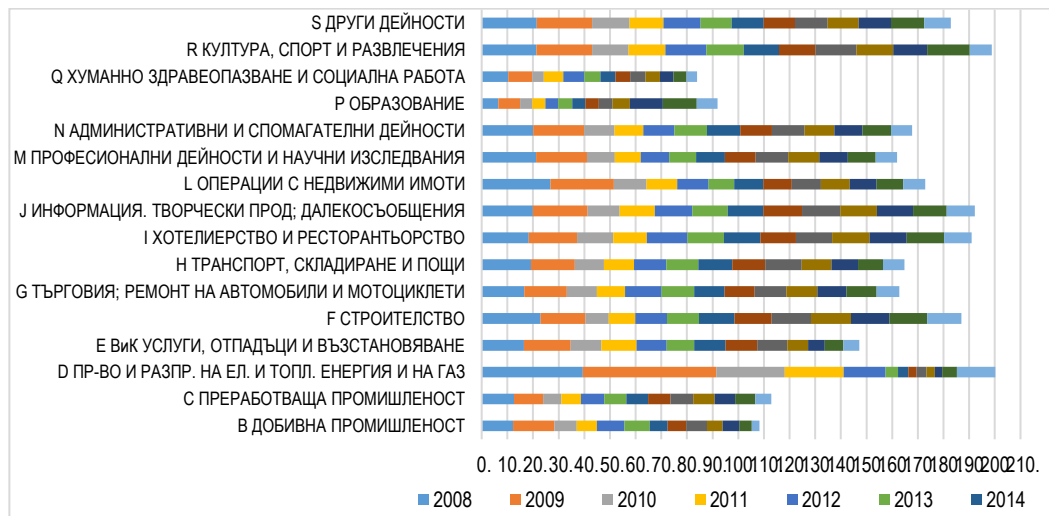
Фигура 10. Раждаемост на предприятията в България по години, съвкупно по икономически дейности, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

Коефициентът на раждаемост на предприятията в България е сред високите в ЕС. Средно за периода 2008-2020 г. той е 12.4%. Най-високите стойности са през 2008-2009 г. – 17-18%, през следващите 10 години остава стабилен в границите на 11-13% и да се намали през 2020 г. на 10%.

Когато направим разбивка на данните за раждаемостта по икономически дейности, виждаме че те имат различна тежест. С най-висока раждаемост и съответно с най-голям принос предприятията в дейности Електро и топлоенергия, Информация, далекосъобщения, Хотелиерство и ресторантьорство, Култура, спорт и развлечения, Строителство и Други дейности. Най-ниска и раждаемостта на предприятията в дейности Добивна промишленост, Преработваща промишленост, Здравеопазване, Образование.

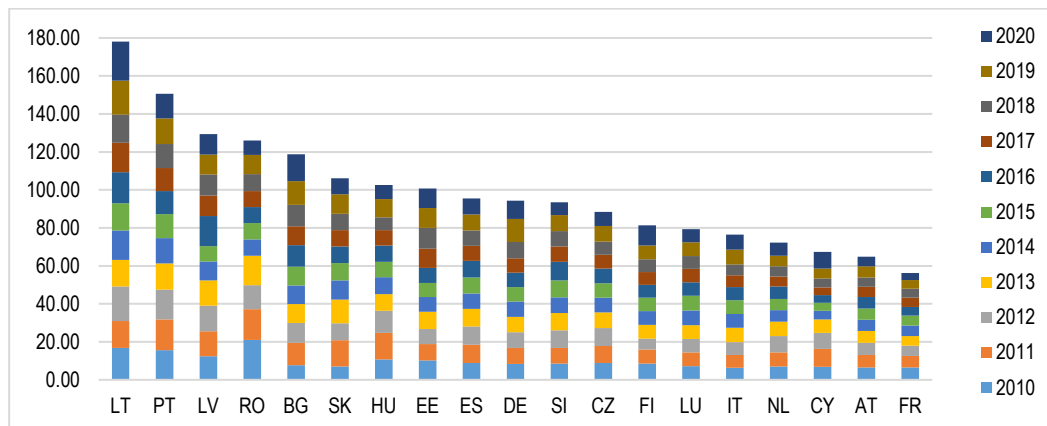
Фигура 11. Раждаемост на предприятията в България по икономически дейности, съвкупно по години, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

Смъртност

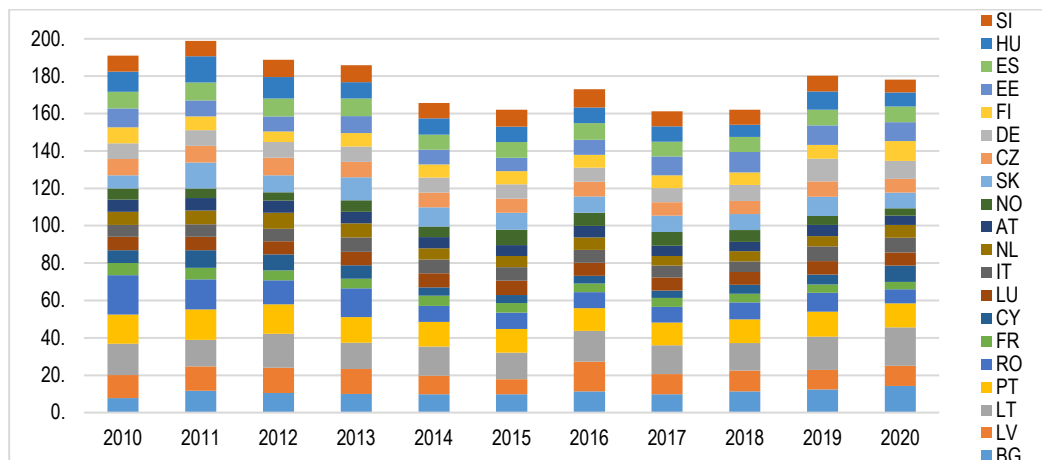
Коефициентът на смъртност (Death rate) се изчислява като се раздели броя на умрелите предприятия през даден период на броя на активните предприятия през същия период и се показва в проценти. Евростат събира данни от страните членки на ЕС през последните 20 години, но не за всички страни и не за всички години те са пълни. Затова, в следващите две таблици сме показали данните за 20 страни, за 11-годишен период 2008-2020 г., за които данните са налични за целия период и за всички страни.

Коефициента на смъртност, подобно на коефициента на раждаемост, също варира в доста големи граници по страни и по години. В анализирания съвкупност той се движи от 4% във Франция през 2020 г., и Кипър през 2017 г., до 21% в Румъния през 2010 г. и Литва през 2020 г. Отклоненията също са значителни и за всяка отделна страна по години. В страни като Нидерландия, Италия, Австрия, Люксембург, Испания, Чехия и Словения отклоненията са под 50%, докато за страни членки на ЕС, като Латвия, Румъния и Унгария те са над 2 пъти. Тук също ще покажем коефициентите на смъртност по страни с натрупване в продължение на 13 години. (Фигура 12) за да се нивелират случайните отклонения по години и да се получи по-ясна картина за състоянието на смъртността във всяка отделна страна.

Фигура 12. Смъртност на предприятията в страни членки на ЕС съвкупно по страни, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

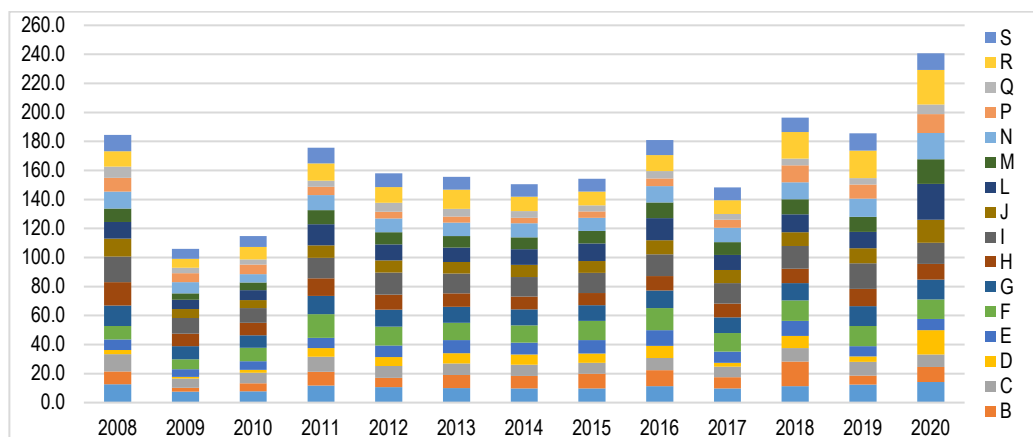
Страните отново са разделени на 3 големи групи, но участниците не са съвсем същите. Смъртността на предприятията в Литва, Португалия, Латвия, Румъния, България е висока – от 10.8% средно годишно за България и до 16.2% за Литва. Втората група – Франция, Италия, Австрия, Кипър, Нидерландия, Финландия, и Люксембург са с ниска раждаемост – от 5% средно годишно за Франция до 7.4% средно годишно за Финландия. Третата група, страните със средни показатели за смъртност на предприятията от 8% до 9.6% включва останалите страни – Чехия, Словения, Германия, Испания, Естония, Унгария и Словакия.

Фигура 13. Смъртност на предприятията в страни членки на ЕС съвкупно по години, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

За разлика от раждаемостта, при смъртността на предприятията в ЕС се наблюдава по-висока корелация с външните икономически шокове – финансовата криза и пандемията. Тя е най-висока през 2010 и 2011 г., когато достига своя максимум 9.9%. След това започва постепенно да намалява и през периода 2014-2018 г. се задържа на стабилно ниско равнище от 8.1% до 8.3%. По време на пандемията отново се увеличава до 9% средно годишно.

Фигура 14. Смъртност на предприятията в България по години, съвкупно по икономически дейности, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

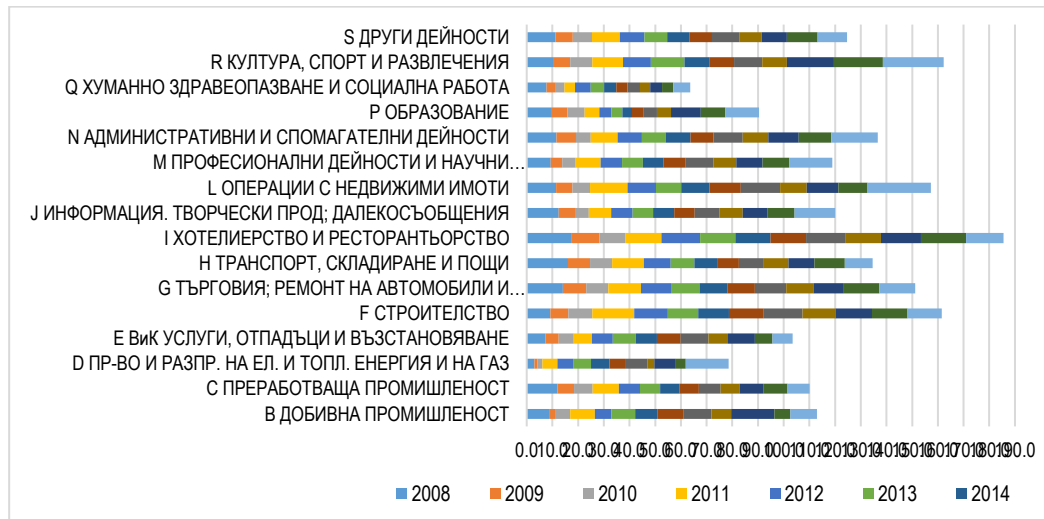
Коефициентът на смъртност в България е сред високите в ЕС. Осредненият показател за периода 2010-2020 г. е 10.8%. Той е най-нисък през 2009 и 2010 г. – 7.7%, а най-висок през 2020 г. – 14.2%. По-високи стойности от средните се наблюдават през 2008, 2011 и 2016 г. След 2017 г. смъртността на предприятията се увеличава за да достигне максималната си стойност през 2020 г.

Макроикономическите условия и бизнес средата в България са еднакви за всички предприятия, но има отраслови специфики на развитието и особени отраслови външни влияния, които определят смъртността по икономически дейности.

С най-висока смъртност през посочения 13-годишен период са предприятията в хотелиерството и ресторантьорството. След тях, но пак с значително по-висока от средната смъртност са предприятията от Строителство, Операции с недвижими имоти и Култура, спорт и развлечения.

С най-ниска смъртност са предприятията от Здравеопазване, Образование и Производство и разпределение на електро и топлоенергия. Предприятията от останалите икономически дейности имат показатели на смъртност, които са около средните.

Фигура 15. Смъртност на предприятията в България по икономически дейности, съвкупно по години, 2008-2020 г.

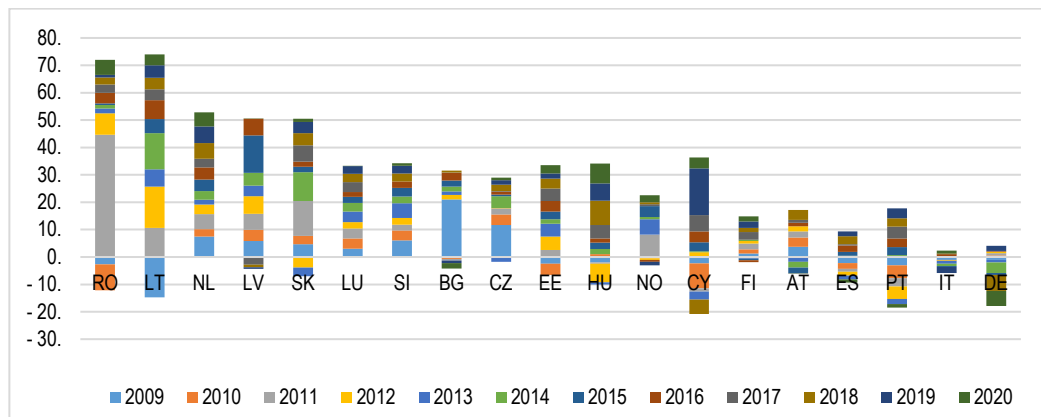

Източник: Евростат.

Нетен прираст

Нетният прираст на съвкупността от предприятия (Net business population growth – percentage) се определя като балансът от сумата на стартиращите нови предприятия плюс тези, които са излезли или са се отделили от някаква група от предприятия и сумата на умрелите предприятия плюс тези, които се слети или са поети от друг бизнес, се раздели на активните предприятия и се дава в проценти. От това определение се вижда, че не става въпрос за разликата между раждаемост и смъртност, т.е. нещо, което по аналогия бихме назовали „естествен прираст“. Статистическите служби на страните-членки на ЕС и Евростат не предоставят публично достъпни данни за този показател. Нетният прираст на съвкупността от предприятия включва освен естествения прираст и баланса от управленски решения за обединяване/разделяне на съществуващи предприятия.

Данните за нетния прираст, които ще анализираме, обхващат съвкупност от 19 страни за 12-годишен период (2009-2020 г.). Отклоненията по години и по страни са много големи. Най-ниската стойност е (-14.7%) на Литва през 2009 г., а най-високата – на Румъния (44.7%) през 2011г. Има над 10 случая, при които нетния прираст е повече от 10% годишно. Със сигурност може да се твърди, че при тях естествения прираст е повлиян много силно от други фактори, извън раждаемостта и смъртността на предприятията.

Фигура 16. Прираст на предприятията в страни членки на ЕС съвкупно по години, 2008-2020 г.

Източник: Евростат.

Нетният прираст на съвкупността от предприятия на анализираниите страни от ЕС се характеризира с много голяма разлика между страните с най-висок и най-нисък прираст. Пет страни – Румъния, Литва, Нидерландия, Латвия и Словакия имат средно годишен прираст между 3.6% и 5%. Веднага след тях се нарежда друга група от 6 страни, водени от Люксембург, със средно годишен прираст от 2% до 2.8%.

Всички страни от Източна Европа са в първите две групи. Това е нормално по две причини. Първо, това са ново възникнали пазарни икономики, с по-висока раждаемост, отколкото утвърдените. Второ, което е с по-голяма тежест, това са нови страни членки на ЕС, за които е нормално да имат някои проблеми с обхвата и прилагането на правилата за събиране на информация на Евростат.

Високите резултати, например за Румъния се дължат на това, че през 2011 г. нейния прираст е 44.7%. През тази година естествения прираст на предприятията в тази страна е отрицателен (-4.9%). Това означава, че по някаква друга причина предприятията в Румъния са се увеличили през 2011 г. с почти 50%. Малко вероятно е такъв прираст да е резултат от масово разделяне на обединени преди това предприятия. Според мен, по-вероятната хипотеза е че румънската статистика започва да събира и публикува данни за стопански субекти, които преди това не е отчитала. Ако не вземем предвид тази година средно годишния прираст на предприятията в Румъния пада под 2%.

Подобно влияние на необясними странични фактори се наблюдават и при другите нови страни членки на ЕС. При Литва това са 4 случая, при Словакия – два, при България, Чехия и Латвия – по един. Без тяхното влияние, прираста на предприятията намалява до 2% до 3% годишно, което е нормално.

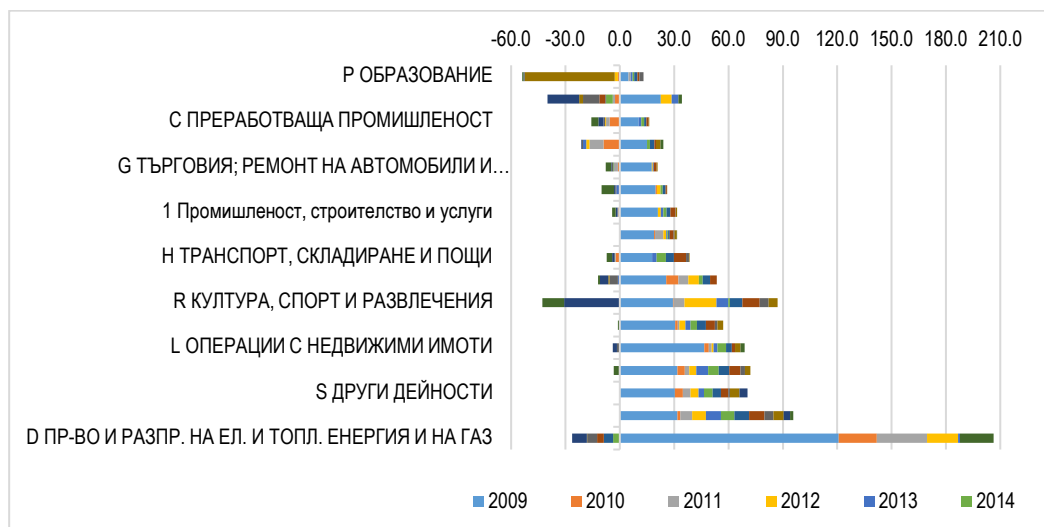
Две страни от старите-членки на ЕС, които са и утвърдени пазарни икономики, Нидерландия и Люксембург остават с висок прираст, съответно 4.4% и 2.8%. Това са единствените две страни, чиито прираст е положителен през всичките 12 години.

Но все пак, впечатлява високия процент на прираста, особено за Нидерландия. Причините за това изискват специално изследване.

Пет от страните – Испания, Португалия, Италия и Германия имат отрицателен прираст на съвкупността от предприятия. През по-голямата част от периода – 6 до 8 години, техния прираст е отрицателен и това предопределя средния резултат. Първите три страни са с проблемни икономики и затова техния резултат не е учудващ. При Германия отрицателния прираст се определя основно от резултатите през 2018 и 2020 г., чиито съвкупна тежест е 2/3 от съвкупния отрицателен резултат.

Средните резултати на България са близки до средните на анализиранияте страни – 2.3%, а с корекциите – около 1.5%. През 4 от годините, прираста е отрицателен – 2010, 2011, 2019 и 2020 г. Както при годините с отрицателен, така и при годините с положителен прираст, няма значителни отклонения.

Фигура 17. Прираст на предприятията по икономически дейности в България съвкупно по години, 2009-2020 г.

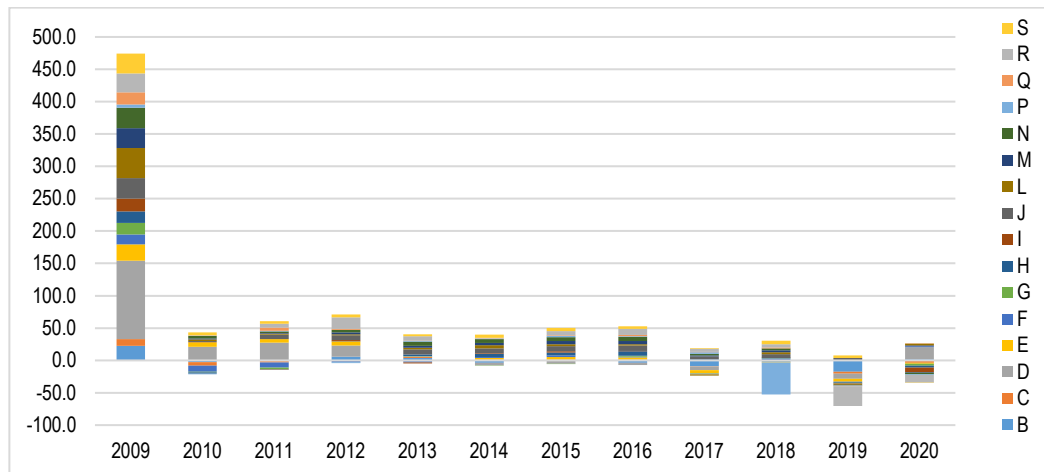
Източник: Евростат.

Наблюдават се големи различия в прираста на предприятията в България според икономическите дейности. Най-висок е прираста производството и разпределението на електрическа и топлоенергия и в още четири дейности – Информация и далекосъобщения, Административни дейности и Недвижими имоти. Положителните резултати са постигнати по различен начин. Енергийните предприятия имат най-висок среден резултат, въпреки че в продължение на 5 години прираста им е отрицателен, защото в други 5 години, техния прираст е много висок. Предприятията от другите дейности от тази група имат по-стабилни и по-равномерно разпределени резултати през годините.

На другия полюс са предприятията от три дейности – Преработваща и Добивна промишленост и Образование, които са с отрицателен прираст. Към тях гравитират

и предприятията от дейности Търговия и ремонт и Строителство, които са с положителни, но ниски стойности. Общото при предприятията в тази група е, че през повечето от годините техният прираст е отрицателен.

Фигура 18. Прираст на предприятията по години в България съвкупно по отрасли, 2009-2020 г.

Източник: Евростат.

Ако разгледаме нетния прираст на предприятията по години, ще видим едно значително отклонение – данните за 2009 г. Прираста тогава е изключително висок – 21%. Предприятията от всички дейности, с изключение на Образование показват двуцифрен растеж, а в Електро и топлоенергия той е 120%. Наблюдават се още 7 години с положителен прираст, от 2012 до 2018 г. През 5 от тях предприятията от Електро- и топлоенергия и от Добивна промишленост имат отрицателен растеж, но това не е достатъчно да промени общата картина.

Годините с отрицателен нетен прираст на предприятията могат да бъдат разделени на две групи, заради засегнатите икономически дейности. През 2010 и 2011 г. отрицателният прираст се дължи основно на намалението на броя на предприятията в основните отрасли – Транспорт, Търговия, Строителство, Добивна промишленост и Преработваща промишленост. Предприятията от останалите дейности имат положителен растеж, дори при електро и топло енергетика той е над 20%, но това не е достатъчно да компенсира намалението в основните отрасли. През 2019 и 2020 г. картината е различна. Тогава предприятията от почти всички икономически дейности отчитат намаление на броя на предприятията.

Оцеляване

Един от най-важните показатели на Бизнес демографията е коефициента на оцеляване на новосъздадените предприятия (Survival rate). Той показва какъв процент от създадените предприятия преди X години са оцелели до днес. Аз съм избрал X=5 (Survival rate 5), защото 5-годишния период дава възможност да се

отсеят случайните, конюнктурни фактори, които могат да доведат до смъртта на някои от предприятията. С голяма доза увереност може да се твърди, че предприятия, които са оцелели през първите 5 години, са се настанили трайно на пазара.

Таблица 1. Коефициент на оцеляване на новосъздадените предприятия [t-5]

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Av
Be	:	:	82	82	85	62	63	64	60	58	62	63	68,
Swe	63	62	62	63	59	57	59	60	61	61	62	63	61,
Aus	63	62	60	61	56	54	52	51	52	47	55	54	56,
Neth	47	46	45	56	54	52	52	54	53	58	59	62	53,
Slvn	63	60	57	53	50	45	47	48	48	49	50	51	52,
Fr	51	51	52	53	53	44	44	48	49	50	49	51	50,
Rom	54	45	39	37	41	61	70	41	42	52	44	49	48,
Cz	45	44	44	46	50	44	45	44	45	48	50	51	46,
It	50	50	47	48	47	45	44	42	41	42	44	46	46,
EU27	47	46	46	45	45	44	44	44	44	45	45	46	45,
Bg	44	43	44	47	47	45	44	46	46	45	43	43	45,
Finl	47	50	64	41	48	38	35	34	36	45	49	48	45,
Est	47	46	44	45	24	46	49	48	46	46	46	45	44,
Slvk	44	42	40	35	42	38	40	41	47	55	47	48	43,
Spain	49	46	41	40	41	40	39	40	42	44	42	45	42,
Lat	46	44	37	36	38	35	39	48	44	45	42	36	41,
Pol	45	44	44	44	41	40	41	39	41	37	38	39	41,
Nor	40	41	44	40	40	41	41	41	42	42	41	37	41,
UK	44	41	40	37	35	41	41	44	43	42	:	:	41,
Den	42	42	43	43	43	46	37	35	36	38	39	39	40,
Hun	40	39	39	37	36	37	36	37	39	47	44	45	40,
Ger	40	40	40	41	39	39	38	39	39	37	39	37	39,
Port	35	31	30	25	23	24	25	28	30	34	32	33	29,
Lith	30	25	18	18	18	31	31	32	29	26	29	27	26,

Източник: Евростат.

На Таблица 1 са показани данните за коефициента на оцеляване на предприятията на страните от Европейския съюз през периода 2009-2020 г., т.е. с Великобритания, без Хърватия. Включени са 23 страни, за които в Евростат има данни поне за 10 години от 12-годишния период.

Първото, което прави впечатление, е голямата стабилност на коефициента на оцеляване, по страни и по години. Две от страните (Белгия и Швеция) имат много висок коефициент – над 60%, а при две от страните (Португалия и Литва) той е сравнително нисък – под 30%. При останалите 19 страни-членки на ЕС, за които има данни, показателите са сравнително стабилни. Най-значимото доказателство за стабилността на коефициента на оцеляване на новосъздадените предприятия са неговите стойности за ЕС27 – средно 45%, с отклонения 1-2 процентни пункта над или под средната стойност. В рамките на една голяма общност – ЕС, отклоненията се изравняват и затова показателя усреднен и по-стабилен по години.

Коефициентът на оцеляване на предприятията в България (45%) е много близък до средния за ЕС27. Той е стабилен през годините, отклоненията са в рамките на плюс/минус 2 процентни пункта.

Коефициента на оцеляване не се коментира често и затова за много хора може да бъде изненада да разберат, че повече от половината (55%) от новосъздадените предприятия умират през първите 5 години. Не само това, но поради стабилността на коефициента през годините той може да ни служи и за прогнозиране, т.е. с увереност може да твърдим, че поне половината от родените предприятия през тази година, ще умрат преди 2028г.

Ниската способност за оцеляване на микро и малките предприятия означава, че милиони хора в ЕС са инвестирали десетки милиарди евро в бизнес, който в рамките на 5 години са били принудени да закрият. Освен това, всички държави-членки на ЕС провеждат политика на подпомагане на МСП, за която също се изразходват милиарди евро. Не е ли това признак за прекалено разхищаване на обществени сили и средства и трябва ли правителствата да подпомагат създаването и развитието на МСП?

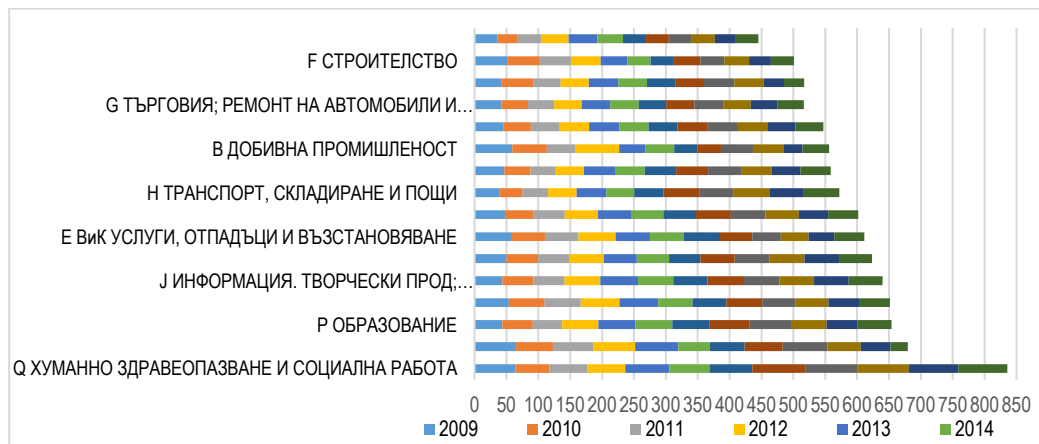
Отговорът на първият въпрос е НЕ, а на вторият – ДА, по няколко причини.

Първо, това е суверенно решение на човек, който инвестира собствени средства. В повечето случаи това не са големи средства – основната част от новосъздадените предприятия са микро предприятия, с 1-2 заети лица и една част от собствениците за няколко години успяват да си възвърнат инвестицията. Също така, при някои от предприятията, появилата се пазарна ниша е с краткосрочен хоризонт и след като тя се е изчерпала, се местят другаде, регистрирайки ново предприятие. В много случаи, от един и същи собственик, се създават и закриват фирми по счетоводни причини, което също не е загуба за собственика.

МСП, в сравнение с големите, имат няколко предимства за националната икономика, заради които всички съвременни правителства ги подпомагат. МСП създават относително повече работни места, те са по-подходящи за ускореното развитие на изостанали райони и което е особено важно, чрез тях се обновява икономиката.

Малките и средни предприятия са важни за икономиката на всяка страна, защото решават общонационални проблеми, които големите предприятия не могат да решат. В същото време те са по-уязвими и по-трудно оцеляват в сравнение с големите. Затова правителствата на всяка държава, трябва да провеждат политика на тяхното подпомагане.

Спецификата на икономическите дейности не оказват много силно влияние върху коефициента на оцеляване на предприятията. Има едно изключение – предприятията в здравеопазването. Средният коефициент на оцеляване в тази област е 70% като в повечето години се движи между 60% и 80%. Средната норма на оцеляване на предприятията в останалите икономически дейности се колебае около средната за бизнеса в границите на плюс/минус 20%. По години също не се наблюдават големи колебания.

Фигура 19. Коефициент на оцеляване на новосъздадените предприятия [t-5] в България по икономически дейности, съвкупно по години

Източник: Евростат.

4. Изводи

Размерни структури на предприятията

Общият брой на предприятията в България за последните 15 години се увеличава от 323 хил. на повече от 448 хил. благодарение единствено на микро предприятията. Те са 93.5% от общия брой, а 98.8% са МСП.

За последните 15 години заетите лица в българските микро предприятия се увеличават с 130 хил. и в големите предприятия с 29 хил. Намалва заетостта при малките предприятия с 65 хил. и при средните предприятия с 94 хил. Общият брой се запазва около 2220 хил. След финансовата криза съкращението на заетите лица продължава четири години, а след това възстановяването е много бавно, а при Пандемията възстановяването е за 1 година.

Структурите на заетите лица по размерни групи и по икономически дейности се различават от общата, защото технологиите и минималните ефективни размери във всеки отрасъл или дейност са различни.

Отраслите с най-силно влияние върху националната структура на заетите в посока на увеличаване на дела на заетите в големите предприятия са Преработващата промишленост (С), Транспорт, складиране и пощенски услуги (Н) и Информационни и комуникационни технологии (Ж). В България от 36% до 45% от заетите в тези икономически дейности са в големи предприятия. Факторите за развитието на тези отрасли и дейности са големият вътрешен пазар, международната специализация в европейската и световната икономика и степента на икономическо развитие.

Отраслите и дейностите с най-голям потенциал да променят размерната структура на заетите към увеличаване на дела на заетите в микро предприятия имат Селско стопанство (А), Хотелиерство и ресторантьорство (И) и Търговия и ремонт (Г).

Развитието на тези отрасли и икономически дейности основно се предопределят от природата (плодородна земя, климат, топло море и т.н.), от културните и исторически паметници и други забележителности.

Различните размерни структури на заетите в икономиките на страните, **членки на ЕС** отразяват различни модели на икономическо развитие и различна икономическата политика. Това обяснява защо Гърция и Португалия имат най-висок дял на заетите в микро предприятия, а Германия, Швеция, Франция, Нидерландия, Ирландия и Белгия – в големите предприятия.

Факторите за формиране на размерната структура по райони са степента на развитие, отрасловата структура, наличието/отсъствието на големи градски центрове и др.

Размерната структура по **брой предприятия** е близка до националната, с малки разлики. Почти половината от общия брой на големите предприятия се намират в Югозападния район и той се увеличава, докато във всички други райони намалява. Микро предприятията имат най-висок дял в Югоизточния и Северния централен район.

Заетите лица в големите предприятия на ЮЗ район са с най- висок дял, а тези в микро предприятията – с най-нисък.

В ЮЗ район след двете кризи **броят на заетите** в предприятията расте и надхвърля пред кризисните резултати с 114 хил. души. Заетостта в Южния централен район остава на равнището на 2008г., а заетостта в останалите 4 района намалява с по 25-30 хил. души. Във всички райони микро предприятията са създали повече работни места. Големите предприятия са създали повече работни места единствено на Югозападния район (основно София). Във всички райони малките и средните предприятия през 2022г. осигуряват по-малко работни места, в сравнение с 2008г.

Демография на предприятията

Коефициентът на **раждаемост** на предприятията в България е сред високите в ЕС, но се наблюдава тенденция на намаление от 18% до 10% годишно. По икономически дейности, с най-висока раждаемост са предприятията в Електро и топлоенергия, Информация, далекосъобщения, Хотелиерство и ресторантьорство, Култура, спорт и развлечения, Строителство, а с най-ниска – в Добивна и Преработваща промишленост, Здравеопазване, Образование.

Коефициентът на **смъртност** в България е сред високите в ЕС. Осредненият показател се колебае между 7.7% и 14.2%. С най-висока смъртност са предприятията в хотелиерството и ресторантьорството, Строителство, Операции с недвижими имоти и Култура, спорт и развлечения. С най-ниска смъртност са предприятията от Здравеопазване, Образование и Производство и разпределение на електро и топлоенергия.

Средните резултати за **нетния прираст** на предприятията в България са близки до средните на страните от ЕС. Както при годините с отрицателен, така и при годините с положителен прираст, няма значителни отклонения. Наблюдават се големи

различия в прираста на предприятията в България според икономическите дейности. Най-висок в Производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия, Най-нисък в Информация и далекосъобщения, Административни дейности и Недвижими имоти. Преработваща и Добивна промишленост и Образование.

Коефициентът на **оцеляване на предприятията** в България (45%) е много близък до средния за ЕС27. Той е стабилен през годините, отклоненията са в рамките на ± 2 пр.п. Спецификата на икономическите дейности не оказва много силно влияние върху него. Средната норма на оцеляване на предприятията в повечето икономически дейности се колебае около средната за бизнеса в границите на плюс/минус 20%. По години също не се наблюдават големи колебания.

Малките и средни предприятия са важни за икономиката на всяка страна, защото решават общонационални проблеми, които големите предприятия не могат да решат. В същото време те са по-уязвими и по-трудно оцеляват в сравнение с големите. Затова правителствата на всяка държава, трябва да провеждат политика на тяхното подпомагане.

II. БИЗНЕС СРЕДА

1. Регулиране на бизнеса

Регулирането на бизнеса е важен фактор, който определя качеството на бизнес средата. В страната не се провеждат измервания на състоянието на регулаторната среда и административната тежест върху бизнеса. Темата се експлоатира на основа на лични усещания или инициативи на групи за натиск. Понякога това води до създаване на стратегически документи, в които се формулират цели за намаляване на административната тежест с 10, 20 и повече процента, без обаче да е ясно началното състояние, коя област на регулирането е най-проблематична и как ще се измерва напредъка по изпълнение на стратегическия документ.

За придобиване на количествена представа за състоянието на регулирането на бизнеса единствената възможност е да се използват резултати от изследвания и наблюдения на чуждестранни организации. Обикновено, тези изследвания се извършват във връзка с оценка на конкурентоспособността, проблеми на предприятията и други теми. Предимството на тези изследвания е, че прилагат единна методология за всички участващи страни. Това позволява извършването на международни сравнения.

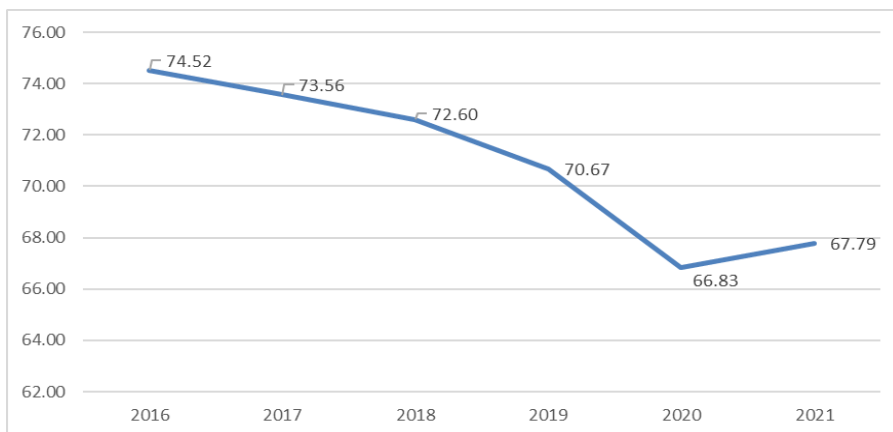
Изследването на състоянието и динамиката на регулирането в страната за анализирания период е направено с помощта на индекса за качество на регулирането, разработен от експерти на Брукингс институтън и Световната банка в рамките на проект: Световни показатели за управление (Kaufmann, Kraay, Mastruzzi, 2010). Базата данни се събира и поддържа от екип на Световната банка и е достъпен в интернет пространството¹. На тази интернет страница е налична информация за индекса за качество на регулирането за страната за всяка година от анализирания период.

Индексът за качество на регулирането отразява възприятията за способността на правителството да формулира и прилагат разумни политики и разпоредби, които позволяват и насърчават развитието на частния сектор.

В сравнение с другите съставяни по този проект индикатори като контрол на корупцията, глас и отчетност, върховенство на закона, политическа стабилност и отсъствие на насилие и тероризъм и ефикасност на правителството, този индекс има най-високи стойности. Те се колебаят между 75 и 67, при най-висока оценка от 100 (Фигура 20).

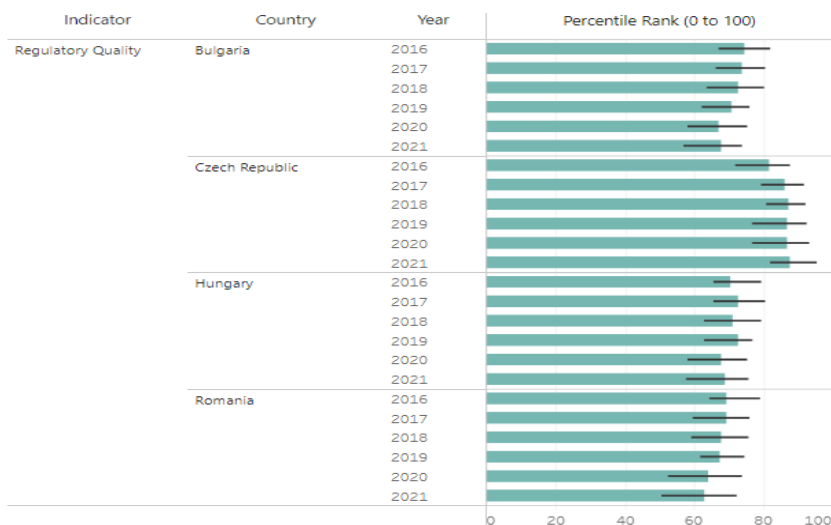
Тенденцията през периода е към сериозно влошаване на качеството на регулиране. Началната стойност на индекса е най-висока и е близо до 75, докато в края на периода тя достига до 68. Общото понижение е с близо 7 единици. То би било още по-голямо, ако през 2021 г. не е компенсирано най-ниското равнище от 67 единици.

¹ <http://info.worldbank.org/governance/wgi>.

Фигура 20. Динамика на индекса за качество на регулирането

Източник: Worldwide Governance Indicators.

По качество на регулирането през изследвания период страната ни изпреварва макар и с не много други страни от Централна и Източна Европа като Унгария и Румъния (Фигура 21). Тя изостава от равнището на регулиране в Чехия.

Фигура 21. Индекс за качество на регулирането в България, Румъния, Унгария и Чехия

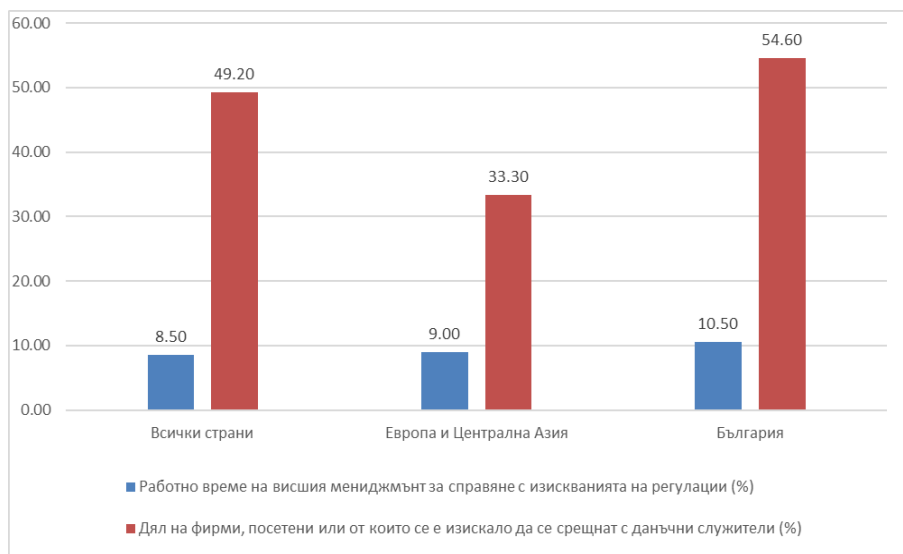
Източник: Worldwide Governance Indicators.

От сравняваните страни единствено в Чехия се забелязва положителна промяна през анализирания период в качеството на регулиране, докато в България, Унгария и Румъния неговата динамика е с отрицателен знак.

Навлизането в конкретика позволява да се разкрият някои от невралгичните точки на регулирането в страната. За целта са използвани данни от друго изследване на предприятията на Световната банка в страната (The World Bank, 2019.) Данните от него са налични само за 2019 г. Резултатите от изследването позволяват сравнение с други групи страни по регионален признак, както и с всички включени в изследването страни.

По отношение разходът на работното време на висшия мениджмънт отделно за справяне с различни регулации, положението в страната е най-лошо в сравнение с други страни от Европа и Централна Азия, както и с всички страни (Фигура 22). Докато в страната то отнема над 10%, в близките до нас региони за това се отделят 9%, а общо в света – 8.5%.

Фигура 22. Сравнителна картина по регулации

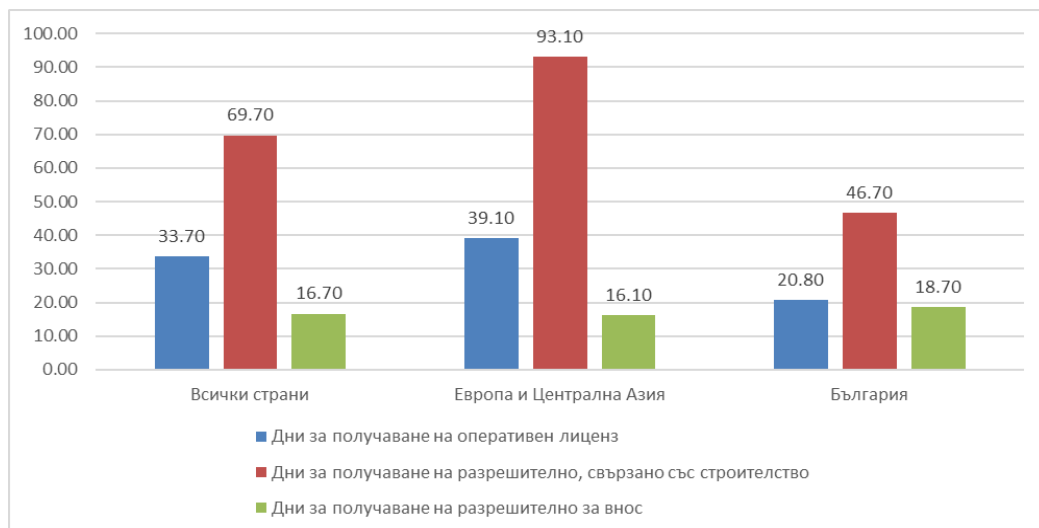

Източник: World Bank, Enterprise Survey, 2019.

В същото положение, само че с по-голяма разлика със сравняваните страни и региони, се намира показателя за фирмите, които са посетени или от които се е изисквало да се срещнат с данъчни служители. При нас това се отнася до над половината от предприятията, докато в Европа и Централна Азия това се случва с една трета от тях.

Друг разрез, свързан с качеството на регулиране е относително дните за получаване на лицензия или разрешително за извършване на стопанска дейност. У нас най-добро е състоянието с получаване на разрешително за извършване на оперативна дейност. Това се случва за около 20 дни, докато в Европа и Централна Азия това става два пъти по-бавно (Фигура 23). По този показател страната изпреварва с 13 дни всички страни.

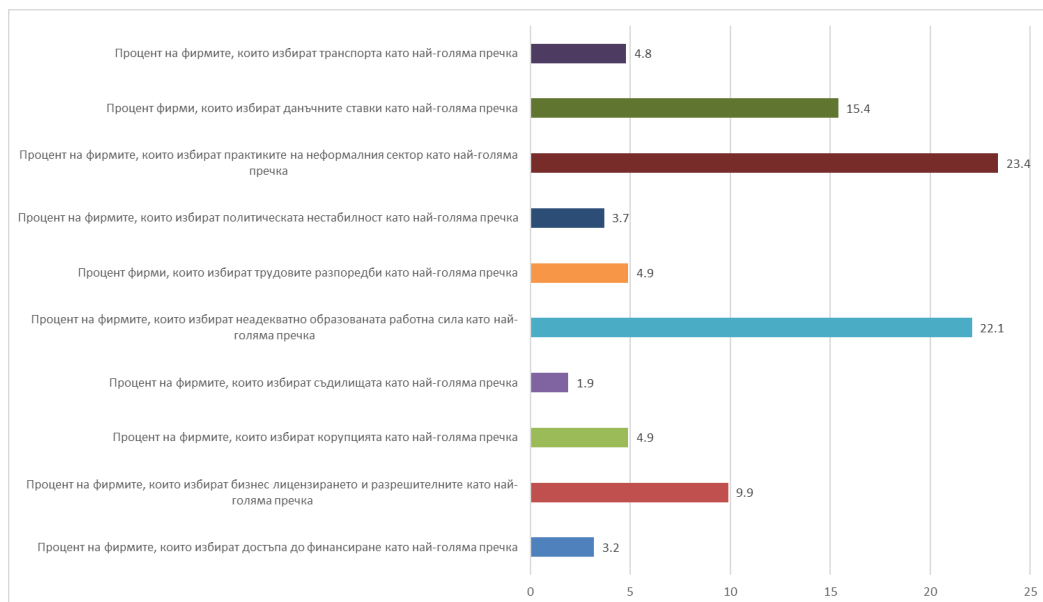
Фигура 23. Време за получаване на лиценз

Източник: World Bank, Enterprise Survey, 2019.

Според предприятията в страната водещо място сред десетте най-големи пречки пред тях се нарежда конкуренцията с представители на неформалния сектор (23.4% от тях) и неадекватно образованата работна сила (22.1% от тях.)

Фигура 24. Десетте най-големи пречки пред бизнеса

Източник: World Bank, Enterprise Survey, 2019.

На следващо място с по-нисък дял са посочени данъчните ставки (15.4%) и лицензионните и разрешителните режими (9.9%). С най-незначителен дял като пречки пред бизнеса са изведени корупцията, транспорта, трудовото законодателство, политическата нестабилност, достъпа до финансиране и други.

Обобщението, което може да се направи от анализа на качеството на регулиране се свежда до следното:

- През анализирания период качеството на регулиране се влошава. Необходими са концентрирани анализи за разкриване на причините за това, след което трябва да се разработи програмен документ за подобряване на състоянието.
- Проблемна област се оказва комуникацията между данъчни и други държавни органи с предприятията. Те отнемат сериозен ресурс от време и са предпоставка за некоректни практики. Решението на тези проблеми трябва да се търси във въвеждането на електронни услуги, а там където това може да стане бавно и е много скъпо следва да се реорганизира работата с въвеждане на технологията за обслужване на едно гише.
- Неформалната икономика е изведена като сериозна пречка пред функциониране на предприятията. На този сектор следва да се обърне по-голямо внимание, така че да се намали неговия мащаб и влияние върху икономиката на страната.
- Сериозни реформи трябва да се направят в образованието и обучението на работната сила. Те засягат цялата система на образование, както и професионалното обучение. Липсата на качествена работна сила се явява като сериозна пречка не само пред български бизнес, но и пред навлизането на високотехнологични чуждестранни инвестиции.

2. Върховенството на закона

Индексът на върховенство на закона, който се изготвя World Justice Project (WJP)² въз основа на опита и възприятията на широката общественост и водещи юристи в страната и експерти от цял свят.

Концептуалната рамка на Индекса на върховенство на закона съдържа 8 фактора, които са деагрегирани в 44 под-фактора. Осемте фактора са:

- Фактор 1: Ограничения на правомощията на правителството
- Фактор 2: Отсъствие на корупция
- Фактор 3: Открито управление
- Фактор 4: Фундаментални права
- Фактор 5: Ред и сигурност

² <https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index>.

- Фактор 6: Изпълнение на закона
- Фактор 7: Гражданско правосъдие
- Фактор 8: Наказателно право.

Индексът приема стойности между 0 и 1, като стойност 1 показва най-висока степен на спазване върховенството на закона.

Страните са разделени в няколко групи на регионален принцип. България попада в групата на общо 31 страни от Европейския съюз, Европейската асоциация за свободна търговия и Северна Америка.

За периода 2015-2021 г. индексът на върховенство на закона в България има стойност в диапазона 0.53-0.55 (Таблица 2).

Таблица 2. Индекс на върховенство на закона в България, 2015-2021 г.

	2015	2016	2017-2018	2019	2020	2021
Индекс	0.55	0.54	0.53	0.54	0.55	0.54
Фактор 1: Ограничения на правомощията на правителството	0.53	0.49	0.45	0.46	0.46	0.46
Фактор 2: Отсъствие на корупция	0.39	0.41	0.41	0.44	0.44	0.44
Фактор 3: Открито управление	0.54	0.58	0.55	0.54	0.56	0.54
Фактор 4: Фундаментални права	0.67	0.64	0.60	0.60	0.61	0.60
Фактор 5: Ред и сигурност	0.79	0.74	0.74	0.77	0.77	0.77
Фактор 6: Изпълнение на закона	0.49	0.51	0.53	0.54	0.53	0.52
Фактор 7: Гражданско правосъдие	0.54	0.57	0.56	0.56	0.56	0.54
Фактор 8: Наказателно право	0.44	0.41	0.41	0.45	0.45	0.44
Среден глобален индекс	0.57	0.57	0.57	0.56	0.56	0.56
Среден регионален индекс	0.73	0.74	0.74	0.74	0.74	0.74
Глобален ранг	45/102	53/113	55/113	54/126	53/128	62/139
Регионален ранг	24/24	24/24	24/24	23/24	23/24	30/31

Източник: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index>.

Въпреки относително стабилните нива на индекса в периода, в съставните фактори настъпват промени.

При *Фактор 1: Ограничения на правомощията на правителството* и *Фактор 4: Фундаментални права* е отчетено съществено влошаване, докато при фактор 2: *Отсъствие на корупция* е отчетено подобрене. Динамиката в индексите на останалите 5 фактора е минимална или липсва.

През 2021 г. първите три места се заемат от Дания – индекс 0.90 на 1-во място, Норвегия – 0.90 на 2-ро място и Финландия – индекс 0.88 на 3-то място. Последни в класацията са Конго, Камбоджа и Венецуела, съответно на 137-мо, 138-мо и 139-то място със стойности на индекса 0.35, 0.32 и 0.27.

Индексът на България е сходен до средния за света за всички години на периода, но далеч от средния индекс за страните от региона. На практика, България заема последно или предпоследно място (преди Унгария) сред 31 страни в региона, което означава, че върховенството на закона и правовия ред в нашата страна са на най-ниско равнище сред страните в Европейския съюз, Европейската асоциация за свободна търговия и Северна Америка.

3. Корупция

Изследванията посветени на корупцията, най-общо, могат да бъдат сведени до две групи. Първата, емпирични изследвания от анкетен тип³, и втората, изследвания които се основават на съдебната и полицейска статистика за реализираните актове на корупция в съответната страна⁴. Двата типа изследвания се фокусират върху разнородни съвкупни групи от заинтересовани от участие в подобна дейност страни. Използват се оценки, възприятия, нагласи и очаквания на граждани, бизнесмени, служители в държавната администрация, политици и тесни специалисти за да се добие по-пълна представа за същностните характеристики и механизма на корупцията. Самият термин „корупция“, най-често се разпознава като паралелна, нелегитимна система за трансфер на блага срещу финансов ресурс, влияние или друг актив. Причина за появата на това явление се търси най-малко в две направления.

Първото е нелегитимността на властта и правната рамка. Най-общо казано, когато съществуващата разпределителна коалиция⁵ е от „тесен“ тип, т.е. наличен е ограничен достъп⁶ до възможно участие в процесите по разпределение на блага и икономически възможности и шансове. В такава ситуация участващите в икономическите процеси актьори се стремят да максимизират своите ползи чрез изграждане на нова, паралелна разпределителна система.

Второ. Наличие на индивидуална неудовлетвореност от невъзможността да бъдат постигнати личните цели на участващите в обществения живот. Колкото по-висока е неудовлетвореността, толкова по-ниска е подкрепата на гражданите и обществата към съществуващата обществена система за разпределение на шансовете и благата, а корупцията е по разпространена на всички нива и сфери на обществен живот.

В този контекст, най-разпознаваем изследователски инструмент и измерител е изследването на Transparency International, провеждано от 1995 г. до днес, което изготвя годишни класации на държавите от световната общност за равнище на възприемана корупция, като използва интегрален индекс, наречен *Corruption Perceptions Index* (CPI).⁷ Индексът се изчислява върху количествена скала в интервала от 0 до 100, като 100 означава липса на корупция.

Изследването отразява оценките на гражданите относно разпространението на корупцията в отделните институции и сектори на обществения живот, непосредствения опит на гражданите при плащане на подкупи, оценките относно ефективността на правителствените усилия за противодействие на корупцията и готовността на гражданите за участие в борбата с корупцията.

³ Такива са изследванията на European Bank for Reconstruction and Development и World Bank; *Open Budget Survey*, реализирано от International Budget Partnership; *Voices of the People Survey*, реализирано от Gallup International.

⁴ *United Nations Survey of Crime Trends and Operations of Criminal Justice Systems*, администриран от Crime Prevention and Criminal Justice Division of the United Nations Office at Vienna.

⁵ В смисъла на Mancur Olson (носител на нобелова награда за икономика).

⁶ Това най-често се случва чрез контрол над промените в правната рамка и достъпът до финансовите потоци.

⁷ www.transparency.org.

Данните за България са получени чрез национално представително изследване, проведено сред 3000 респонденти в периода октомври 2020 – декември 2020 г., по метода на телефонното интервю. Получените резултати дават възможност за сравнение на страната с резултатите на други държави и други страни от ЕС⁸.

В международен план, с резултат от 42⁹ пункта за 2021г. страната ни се нарежда сред държави като Буркина фасо, Бенин, Бахрейн, Беларус, Тринидат и Тобаго.

В сравнителен план, спрямо останалите страни от ЕС¹⁰, България е последна с близо два пъти по-нисък резултат от групата на отличниците Дания (88), Финландия (88), Норвегия (85). Най-близък резултат от страните членки на ЕС имаме с Унгария (43), Румъния (45) и Хърватия (47).

Резултатите от изследването могат да се сведат до следните изводи.

- 90% от анкетираните в България смятат, че *корупцията е голям проблем* при средни нива на ЕС – 62%. Резултатът на страната е близък с този на Хърватия (92%).
- 48% смятат, че *корупцията в страната ни се е повишила* в сравнение с предходните 12 месеца при среден дял за ЕС от 32% на този въпрос.
- Близо 2/3 (68.9%) от анкетираните смятат, че *правителството не се справя с борбата с корупцията*. Този резултат не е изненадващ, на фона на това, че Министерски съвет се възприема за най-корумпираната институция (26.8%). На второ място е Народното събрание с 25%, на трето, Държавната администрация с 14.6%, следвани от Съдебната система с 9.8% и банките с 9.4%.
- Всеки втори (52%) смята, че гражданите могат да съдействат в борбата с корупцията. В Италия и Португалия този дял достига 85%, а средно за ЕС е 62%.
- Според едва 17% *правителството отчита мнението им, когато взема решения*. Такова е мнението и на 30% от средно ниво на ЕС. Като най-влиятелни се възприемат гражданите във Финландия (62%), а най-безгласни в Латвия (13%). Ето защо не е изненада, че 2/3 (70%) от респондентите в България посочват, че правителството се управлява от интересите на големи компании. Сходен резултат отчитат и в Словения. На ниво ЕС, делът на респондентите защитаващи подобно мнение е 1/2 (53%). Най-нисък е този дял в Швеция, където всеки пети (20%) мисли по този начин.
- 68.8% смятат, че *никога или рядко се предприемат действия срещу длъжностни лица*, които са взели участие в корупционни практики.

От Transparency International правят следните заключения и препоръки.

На лице е неустановеност, неравноправни клаузи в договорите, липса на контрол от страна на съответните органи, държавната регулация, законовата рамка, в която

⁸ През различните години на наблюдение, въпросниците претърпяват известни корекции, което не позволява проследимост по всички въпроси.

⁹ За 2015 г. резултатът е 41 пункта.

¹⁰ Проведено е анкетно проучване с над 40 000 участници между октомври и декември 2020 г. в ЕС.

големите корпорации действат и липса на контрол са основните проблеми, които пораждат корупционни действия и водят до недоверие от страна на гражданите.

България изостава при въвеждането на модерни инструменти за контрол над тези проблеми, каквито са управленски стандарти, които са въведени в големите корпорации по света и чрез тях успяват да управляват и корупционния риск и риска свързан с конфликта на интереси.

Създаването и приемането на националното законодателство за защита на лицата, подаващи сигнали или така наречените разобличители (Whistleblowers) е от съществено значение за разрешаването на този проблем. Съществува европейска Директива приета още през 2019 г., а крайният срок за нейното въвеждане е изтекъл в края на 2021 г. На практика българската държава все още не успява да предприеме действия по изработването на законодателство в тази насока. Именно тази защита би била един добре работещ механизъм, който да даде възможност на гражданите да подават сигнали и лицата да бъдат защитени, както на работното си място, така и спрямо бизнеса си. Посочват още от организацията.

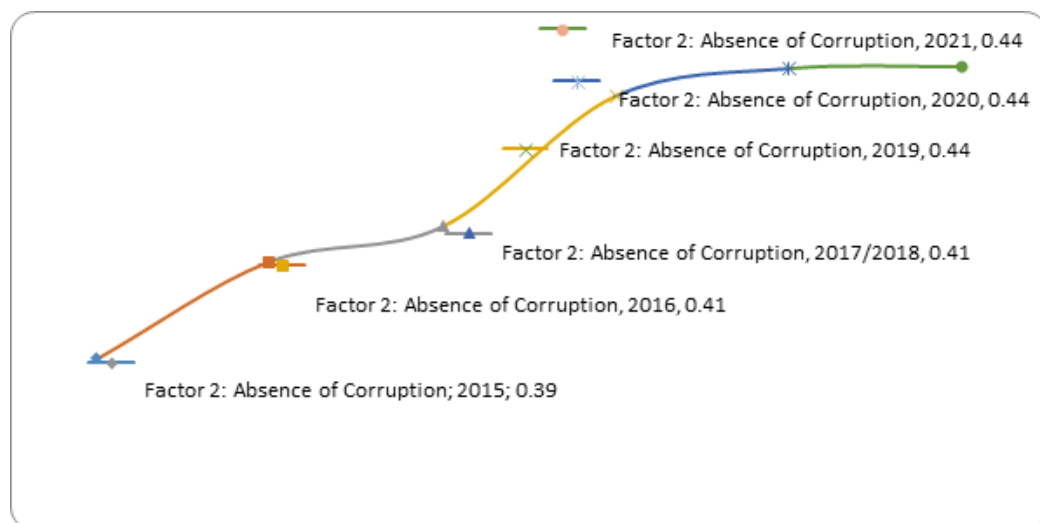
Друг изследователски инструмент, представящ резултати за България е изследването на организацията World Justice Project, които създават интегрален показател Rule of Law Index, обединяващ данни от 113 страни, които са базирани на отговорите на 110000 домакинства и 3000 експерти в няколко значими области. Става дума за: затруднения в държавното управление, отсъствие на корупция, прозрачно управление, фундаментални права, ред и сигурност, върховенство на закона, гражданско право и наказателно право¹¹. Тези осем фактора са конкретизирани в 48 отделни показателя, които се измерват с 5 различни въпросника, като в крайна сметка се получава интегрален показател в интервала от 0 до 1, като 1 означава най-добро представяне по измерваните критерии.

Факторът „отсъствие на корупция“ разглежда три форми на корупция: подкуп, неправомерно влияние от обществени или частни интереси и злоупотреба с обществени средства или други ресурси. Тези три форми на корупция се разглеждат по отношение на държавни служители в изпълнителната власт, съдебната власт, военните, полицията и законодателната власт.

Спрямо 2015 г., България подобрява представянето си по показателя „отсъствие на корупция“.

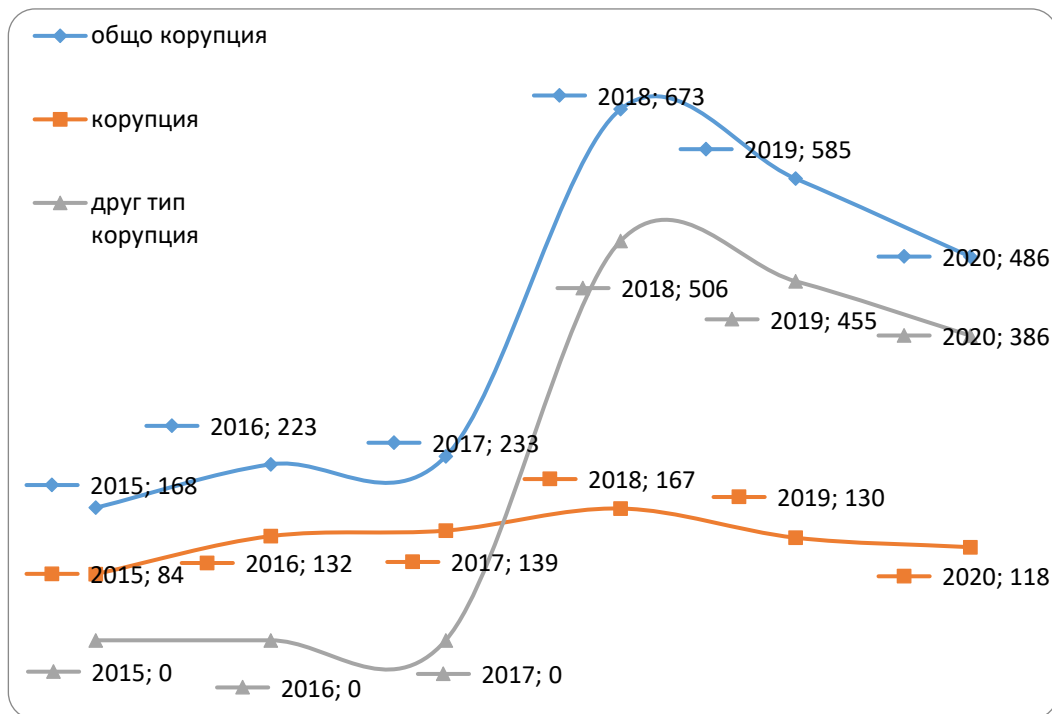
Данните показват подобрение на резултатите на страната с 5 пункта за разглеждания период. Основното изменение е осъществено в периода 2015-2019 г., когато индексът достига 0.44 пункта. С постигнатите резултати, България достига глобален ранг от 71/128 пункта и се нарежда в една група с Русия, Северна Македония, Бразилия, Миан Мар, Белиз и др. По отношение на регионалното позициониране, страната заема 24-то място от 24 позиции. Далеч пред страната ни е Унгария с 23-то място, но с глобален ранг 53 пункта и с ниво на индекса на отсъствие на корупция от 0.49 пункта.

¹¹ <https://worldjusticeproject.org>.

Фигура 25. Отсъствие на корупция

Третото изследване, което дава информация за нивата на корупция в България е изследването на ООН (UNODC), което възприема основан на доказателства подход за количествено определяне на степента и описание на моделите на корупция на ниво държава. Информацията за корупционния опит се събира чрез извадкови проучвания върху различни цели – общо население, бизнес сектор, държавни служители – при спазване на строги методологични стандарти. Обект на наблюдение са три аспекта на корупцията. *Обща корупция* включва незаконни действия, както са определени в Конвенцията на ООН срещу Корупцията и други национални и международни правни инструменти срещу корупцията. *Корупция и икономическа престъпност* включва подкуп или обещаване, предлагане, даване, привличане или приемане на неправомерно предимство към или от държавен служител или лице, което ръководи или работи в частна секторен субект, пряко или непряко, за да може лицето да действа или да се въздържа от действие в упражняване на служебните си задължения. *Други корупционни действия* включва присвояване, злоупотреба със служебно положение, търговия с влияние, незаконно обогатяване и всякакви други деяния на корупция, която не е спомената по-горе. Данните за България са показани на фигура.

Изследването на ООН регистрира съществено изменение в нивата на общата корупция в страната след 2017 г. и достига своя връх през 2018 г. Това може да бъде обяснено с високата икономическа активност през тези две години. Последващият спад в нивата на общата корупция и нивата на друг тип корупция най-вероятно се дължи на спада на икономическата активност в следствие на COVID-19 кризата.

Фигура 26. Брой случаи на регистриране от контролни власти в България

Източник UNODOC/corruption and economic crime – metadata information.

Нивата на икономическата корупция бележат спад в последните две от шест наблюдавани години. Впечатление прави, че измененията през годините са сравнително плавни и равномерни, което показва канализация на процесите, предвидимост и управление на този вид незаконна дейност.

Прегледът на изследванията, посветени на корупцията, и отчитащи резултатите на България, показва обезпокоителна картина. Страната ни не отчита съществен напредък в борбата с корупцията. Напротив. Регистрирано е забавяне на транспонирането на европейското законодателство. Паралелно с това е канализиран процеса на корупцията в аспект „икономическа корупция“, а съществено развитие е регистрирано при „друг тип корупция“ (търговия с влияние, злоупотреба с власт и служебно положение и т.н.). Това означава, че тясно груповите интереси доминират в развитиен аспект, което е предпоставка за икономически изкривявания и деградация на бизнес средата.

Получените резултати, от цитираните международни изследвания, за състоянието и нивата на корупция в България, са съществен, тревожен, сигнал за перспективите за икономическо и социално развитие на страната в следващите години и предпоставка за забавяне на развитието и ерозия на икономическата среда.

4. Бизнес и корупция

Настоящата част от анализа използва получените данни от проведената серия от анкетни изследвания посветени на проявленията на корупцията във връзката и с бизнеса в ЕС. Проучването се осъществява от ЕК, а последният кръг от изследването е проведено в периода 04-22.04.2022 г. В България са участвали 525 нефинансови предприятия. На ниво ЕС27 проведените интервюта са общо 12 790. Метода на регистрация на данните е телефонно интервю.

В този преглед са включени още данните получени от изследванията проведени през 2015, 2017 и 2019 г. През 2015 г. участвалите в допитването фирми от България са 300, а от ЕС – 7996. През 2017 г. фирмите са 302 за България и 7746 на ниво ЕС. За 2019 г. участниците от България са 300, на ниво ЕС – 7722 участника.

Въпросникът включва седем въпроса и е изграден върху пет теми, свързани с корупцията.

Проблеми, срещани при правенето на бизнес

От общо 9 дефинирани в допитването проблема при правенето на бизнес, през 2022 г. корупцията заема четвърто място по тежест с 62% посочили, че е проблем, и 34% посочили, че не е проблем за тях.

Таблица 3. Проблеми срещани при правенето на бизнес

	Проблем	Не е проблем	Не знам
Сложност на административните процедури	74	25	2
Покровителство и шуробаджанащина	67	30	3
Недостатъчна инфраструктура в България	65	35	2
Корупция	62	34	4
Бързо променящо се законодателство и политики	61	35	4
Ограничителни разпоредби на трудовото законодателство	41	52	1
Липса на средства или процедури за събиране на дългове	41	51	8
Данъчни ставки	39	56	5
Достъп до финансиране	32	59	9

Най-ниското дялово представяне на корупцията е през 2019 г., когато тя е била проблем за 51% от интервюираните. Тогава е заемала пето място. Най-високото през 2017 г. с дял от 65% и трето място в структурата на проблемите пред бизнеса.

През 2022 г., на ниво ЕС, проблемът с корупцията има приблизително два пъти по-ниска тежест от България. Интервюираните фирми посочват, че тя е проблем при 34% от тях и не е проблем за 64%.

Възприятия за корупция

Тази част от въпросника включва два под въпроса. Първият е „Колко разпространен мислите, че е проблемът с корупцията в България?“. При последното измерване, през 2022 г., 87% от анкетиранияте отговарят „широко разпространен“, а за 8%

корупцията е „рядко разпространен“ проблем. В сравнителен план, дяловите изменения не претърпяват съществени промени спрямо предходните кръгове на изследването. През 2015 г. 91% от интервюираните са възприемали корупцията като широко разпространена, за 4% корупцията е била „рядко разпространен“ проблем.

Вторият въпрос е „Кои от изброените практики смятате за най-широко разпространени в България?“. Оставена е възможност за повече от един отговор, а при представяне на резултатите през 2022 г. са показани данните само за първите четири отговора (Таблица 4).

Прави впечатление, че ако през 2015 г. данъчните измами и неплащането на данъци е била най-популярната корупционна практика, то през 2022 г., корупцията преминава на качествено ново ниво - финансиране на политическите партии в замяна на обществени договори или влияние върху създавана политика. Тази промяна е съществена, от гледна точка на своите размери.

Таблица 4. Популярни и широко разпространени корупционни практики

	2015	2017	2019	2022
Предпочитания към приятели и членове на семейството в бизнеса	18	23	27	29
Предпочитания към приятели и членове на семейството в обществените институции	23	27	26	31
Финансиране на политическите партии в замяна на обществени договори или влияние върху създавана политика	38	47	46	40
Данъчни измами или неплащане на ДДС	40	33	26	-
Предлагане на безплатен подарък или пътуване в замяна на услуга	14	14	14	15
Подкупи	32	42	27	-
Рушвети	24	33	39	-

Не бива да се пренебрегва и фактът, че през 2015 г. всеки трети е предлагал подкуп, а всеки четвърти рушвет. През 2022 г. тези две практики вече се омаловажават в анализа на корупцията.

Опит с корупцията

В тази част от изследването на респондантите е зададен следния въпрос: „Някой в България искал ли е или очаквал ли е някой от Вашата компания да даде подарък, да извърши някаква услуга или да плати допълнителна сума за някои от изброените разрешителни или услуги?“.

18% от запитаните компании отговарят положително, други 78% отговарят, че не знаят. В сравнителен план нарастването е с 2% спрямо 2017 г. и с 6 спрямо 2019 г. Този въпрос не е присъствал в интервютата провеждани през 2015 г. (Таблица 5).

Таблица 5. Дял на интервюираните от които е искана материална придобивка или услуга срещу услуга (%)

	2017	2019	2022
България	16	12	18
ЕС	4	5	4

В сравнение със средните нива на ЕС, България регистрира четири и половина пъти по-високи нива на търсене на корупционни облаги.

Корупция в обществените поръчки

През 2022 г. всяка втора фирма е на мнение, че през последните три години корупция е попречила на компанията да спечели публичен търг или процедура за възлагане на обществена поръчка. Данните за 2019 г. са аналогични, а през 2017 г. този дял е бил 62%.

На ниво ЕС, този дял е 30% и е устойчив за седем годишния период на наблюдение.

Справяне с корупцията

Петата засегната тема в изследването е справянето с корупцията. На респондентите са зададени два въпроса, като в първият въпрос са направени три твърдения. От получените данни става ясно, че общото мнение клони към наличие на ненаказаност и пристрастност при необходимост от наказание поради корупционни практики. Така например, 44% от интервюираните смятат, че хората хванати за дребна корупция в частния сектор, не се наказват по подходящ начин. Когато става въпрос за държавния сектор този дял става 82%, като той е сравнително идентичен с дяловете разпределения от предходните цикли на изследването (Таблица 6).

Таблица 6. Дял на респондентите изразяващи несъгласие с направено твърдение относно корупцията (%)

	2015	2017	2019	2022
Хората и компаниите, хванати за дребна корупция, се наказват по подходящ начин в България	41	49	48	44
Хората и компаниите, хванати за подкуп на висш служител, се наказват по подходящ начин в България	83	83	75	82
В България мерките срещу корупцията се прилагат безпристрастно и без скрити мотиви				79

В последното изследване от 2022 г., във въпросника е добавено и трето твърдение по темата за справянето с корупцията. Резултатът не позволява сравнение с предходните кръгове на изследването, но е достатъчно убедителен за общите оценки на безпристрастност на мерките срещу корупцията. 79% от респондентите смятат, че всички антикорупционни мерки крият скрити мотиви.

Вторият въпрос от тази пета тема за корупцията, отразява нагласите и очакванията на хората и компаниите за три основни събития имащи антикорупционен характер. За разглежданият период намалява дела на интервюираните, които очакват хората или компаниите участващи в корупционни схеми да бъдат заловени от полицията или предадени на прокуратурата (Таблица 7).

65% от интервюираните нямат очакване участниците в корупционна схема да бъдат заловени от полицията и предадени на прокурор. 74% не са оптимисти, че на задържаните за корупция ще им бъде повдигнато обвинение или ще бъдат съдени,

а 81% въобще не подкрепят твърдението, че някой може да бъде глобен сериозно или осъден за корупция.

Таблица 7. Нагласи и очаквания да не се случи някое от изброените на хора или компании, които участват в корупционни практики в България (%)

	2015	2017	2019	2022
Те ще бъдат заловени от или докладвани на полицията или прокуторите	41	75	68	65
Ще им бъдат повдигнати обвинения и ще бъдат изправени пред съда	-	75	70	74
Те ще бъдат глобени сериозно или вкарани в затвора от съда	-	86	77	81

Нека обобщим. Направеният преглед на данните от провежданите през последните седем години интервюта с български компании, по темата за корупцията и връзката и с бизнеса, показва:

1. Корупцията е със сравнително високо влияние при правенето на бизнес.
2. Изследването регистрира качествено нова промяна и едно, качествено ново, по-високо обществено ниво на корупцията. Водещ корупционен фактор е корупцията при финансиране на политическите партии в замяна на обществени договори или влияние върху създавана политика.
3. Според получените данни, корупцията е засегнала пряко близо 1/5 от фирмите.
4. Основната среда за развитие на корупцията са обществените поръчки и обществения сектор.
5. Корупционните практики остават вкоренени в стереотипите на бизнеса в България, а съществуващите нагласи са за безнаказаност.

III.КОРПОРАТИВНО УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Корпоративното управление на предприятията в страната не е хомогенна величина. Неговата величина се определя от състоянието и динамиката на корпоративното управление на частните и на държавните предприятия. Тези две групи предприятия имат различни траектории в развитие на корпоративното си управление. Международно признатите ръководства са различни за двете категории предприятия, законодателната им рамка в основната си част е различна, както и мотивацията им за прилагане на принципите на добро корпоративно управление. При държавните предприятия тази рамка е определена от Закона за публичните предприятия, приет в края на 2019 г., както и съпътстващите го нормативни актове, създадени под натиска на международни организации и във връзка със стремежа на страната за присъединяване към еврозоната. При частните предприятия принципите навлизат по два пътя. Единият е на доброволно присъединяване за приемане и спазване на тези принципи по морални и други съображения. Вторият път е също свързан с нормативната уредба. Чрез изменение на Закона за публично предлагане на ценни книжа от 2017 г. е вменена норма, че всички листвани на борсата предприятия трябва да приемат свои или трябва да се присъединят към признат от КФН кодекс за корпоративно управление. В същия закон е наложена практика за отчитане на спазването на принципите на корпоративно управление в годишната декларация на емитентите.

Масовата практика сред българските емитенти е да приемат и прилагат Националния кодекс за добро корпоративно управление, разработен и приет от Националната комисия за корпоративно управление. Неговата последна версия е от 2021 г. (НККУ, 2021). В този кодекс е залегнал един основен принцип: „спазвай или обяснявай“. Предприятията, които не спазват определен принцип на корпоративно управление са длъжни да обяснят защо това се случва.

Една част от принципите на корпоративно управление са въведени от закони, които се отнасят за всички предприятия. Такива са Законът за счетоводството, Търговският закон и други. Например, в законът за счетоводството са поставени законови изисквания за отчетност и предоставяне на публичност на финансова и нефинансова информация от всички предприятия. В Търговския закон са уредени правата на миноритарните акционери, процедурите на несъстоятелност и ликвидация и други.

До приемане на Закона за публичните предприятия и контрол проблематиката, свързана с корпоративното управление се разглеждаше едностранно, така че в нейното ползрение би трябвало да попаднат всички предприятия, но практически се засягаха практики само от частния сектор. Причината за това беше, че държавните предприятия не проявяваха никакъв интерес или инициатива към принципите и практиките на корпоративно управление. След приемане на Закона за публичните предприятия интересът към корпоративното управление в държавните предприятия се засили.

Двете различни траектории на държавните и частните предприятия по отношение на корпоративното управление изисква различен инструментариум при провеждането на изследвания. Затова при настоящото изследване проблематиката на корпоративно управление в двете категории предприятия се разглежда поотделно. Разработен и приложен е различен инструментариум за оценка, събрани и обработени са различни източници и бази данни с информация, използвани са различни показатели за оценка. Акцентът е поставен на държавните предприятия, поради сериозното им изоставане по тази проблематика и от друга страна поради започналите реформи в тях.

1. Корпоративно управление на частните предприятия

Корпоративното управление първоначално навлиза в страната чрез налагане на законодателни изисквания към котираните на борсата предприятия. Някои от принципите му са залегнали в други предходни на Закона за публичните предлагане на ценни книжа актове, но това става несистемно и извън контекста рамката за добро корпоративно управление.

Степента на прилагане на принципите на корпоративно управление и в частните предприятия са обект на няколко изследвания. Всяко едно от тези изследвания има своя собствена основна цел, обхват, методология, използва различни информационни източници и разкрива общи и специфични страни от проблематиката. Една от причините за това е, че не съществуват бази данни с единна количествена и качествена информация за продължителен период. Това принуждава изследователите да събират емпирична информация специално за целите на изследването си и според разполагаемите ресурси.

За нуждите на настоящия анализ е събрана и обработена информация от годишните доклади за състоянието на конкурентоспособността на Световния икономически форум. В някои от събираните от СИФ бази данни тя попада под рубриката „Корпоративно управление“. Когато не е обособена такава рубрика мястото на използваните индикатори и под стълба „Институции“.

Въпреки, че СИФ се стреми да използва консистентна методология в рамките на периода на изследване от 2015 до 2019 г. са използвани различни индикатори за оценка на състоянието на корпоративното управление. Друга специфика е, че до 2017 г. е използвана точкова скала от 1 до 7, а за някои показатели от 1 до 10. При нея 1 е най-ниската оценка на изпълнението на даден показател, а 7 или 10 е най-висока. След тази година всички показатели се оценяват по скала от 1 до 100, като 100 е най-високата оценка.

С отчитане на тези особености е събрана информация за използваните през годините показатели за състояние на корпоративното управление на предприятията в страната. Тези индикатори са следните:

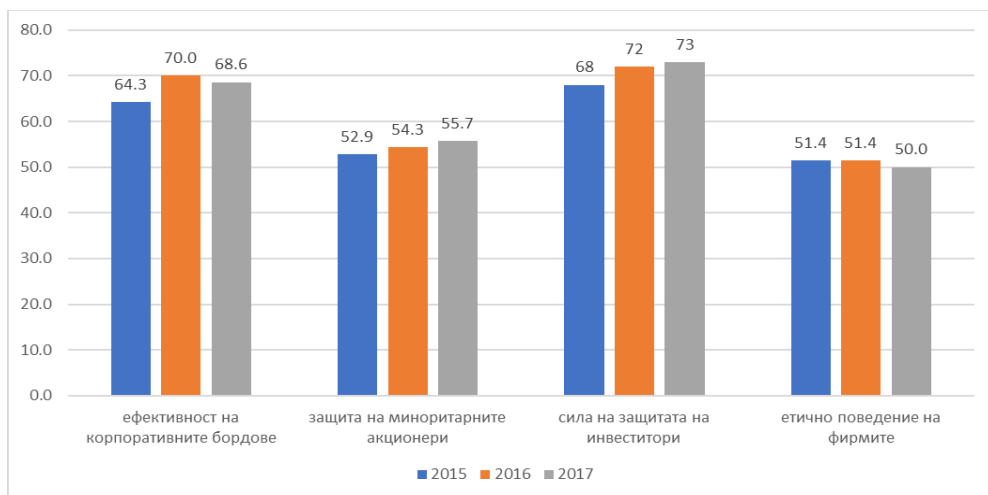
- От 2015 до 2017 г.:
 - етично поведение на фирмите
 - ефективност на корпоративните бордове

- защита на миноритарните акционери
- сила на защитата на инвеститори
- от 2018 до 2019 г.:
 - регулиране на конфликт на интереси
 - управление на акционерите
- от 2015 до 2019 г.:
 - сила на одитните и счетоводни стандарти.

Поради използваните различни индикатори са съставени две графики, на които е изобразено състоянието и динамиката за подпериода 2015-2017 г. и за целия период на изследване.

През 2015-2017 г. е налична информация за четири показателя (Фигура 27). Сред тях най-висока позиция заема защитата на инвеститорите. Оценките за нея попадат в интервала от 68 до 73 т., като тенденцията е положителна. Ефективността на корпоративните бордове получава също високи оценки. Те са в интервала между 64 и 68 т. Защитата на миноритарните акционери и етичното поведение на предприятията имат приблизително еднакви стойности, между 50 и 55 т. Докато при защитата на миноритарните акционери тенденцията е в положителна посока с малко, но постоянно нарастване на стойностите на показателя, то при етичното поведение се забелязва малко намаление през последната година.

Фигура 27. Динамика на индикатори за корпоративно управление на български предприятия през 2015-2017 г.

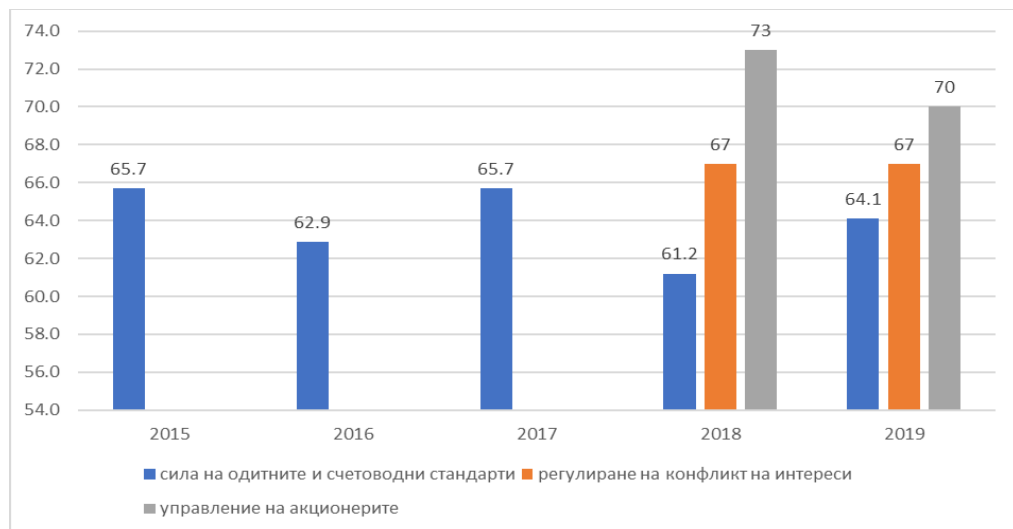

Източник: Собствени изчисления на основа данни от годишните доклади за конкурентоспособност на СИФ.

Силата на одитните и счетоводните стандарти е единственият показател, който не е променян през целия анализиран период. Неговите стойности ежегодно се

намаляват и след това увеличават с подобна на спада стойност (Фигура 28). Макар и само с 1.5 т. неговата стойност е по-малко в края спрямо началото на периода.

Фигура 18. Динамика на индикатори за корпоративно управление на български предприятия през 2015-2019 г.

Източник: Собствени изчисления на основа данни от годишните доклади за конкурентоспособност на СИФ.

От тази група индикатори най-високи стойности има управлението на акционерите. Този показател има 73 т. през 2018 г. и 70 през 2019 г. Този индикатор може да се смята за продължение на използвания в предходните години показател за защита на инвеститорите, които също има високи подобни стойности.

Показателят за регулиране на конфликт на интереси получава една и съща оценка през 2018-2019 г. – 67 т. Тя е също е висока.

От краткия анализ на състоянието и динамиката на корпоративното управление на частните предприятия в страната могат да се изведат няколко обобщения:

- Корпоративното управление на тези предприятия е на добро равнище. Няма съществена динамика както в положителна, така и в отрицателна посока. Това показва, че корпоративното управление е на стабилно равнище и не се поддава на сътресения в резултат от промени във външната среда.
- Най-висока оценка имат показателите за управление на акционерите/защита на инвеститорите и ефикасност на корпоративните бордове. В междинна позиция се намира регулирането на конфликтите на интереси и одитните и счетоводни стандарти. Най-ниска оценка получават показателите за етично поведение на фирмите и защитата на миноритарните акционери. Тези недостатъци са установени и при други изследвания, което налага да се работи за тяхното подобрене.

2. Корпоративно управление на държавните предприятия

Състояние и динамика на държавните предприятия през 2016-2020 г.

След приватизацията дялът на държавните предприятия съществено намаля, както и тяхното значение за икономиката на страната. Доминиращо място в структурата на собствеността вече заема частният сектор. През последните години като относителен дял спрямо БВП дялът на държавата е на равнище от около 10-11% (Таблица 8). В абсолютни стойности участието на държавата в капитала на държавните предприятия намалява от 26.4 млрд. лв. през 2013 г. на 21 млрд. лв. през 2020 г., което представлява намаление с близо 20%.

Таблица 8. Участие на държавата в капитала на предприятията

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Общо държавно участие в капитала на предприятията, % от БВП:	10.70	11.22	10.98	10.61	10.32	9.34	9.31	10.56
Участие в държавни предприятия, % от БВП	10.37	10.91	10.71	10.37	10.09	9.15	9.13	10.39
Участие в държавни предприятия, млн. лв.	26355	26563	24082	23195	23219	21051	21109	21000
Участие в частни предприятия, % от БВП	0.32	0.32	0.27	0.24	0.23	0.19	0.18	0.18

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Съотнесени към задълженията на държавните предприятия капиталът на държавата е близо до техните стойности с изключение на 2016 г. и гарантира във висока степен обезпечаване на задълженията им Фигура 29. Поддържането на близки стойности между участието на държавата в капитала и задълженията на държавните предприятия е показател за това, че като цяло няма свръхзадължнялост е необезпечаване на техните задължения.

Фигура 29. Участие в капитала на държавни предприятия и задължения на държавните предприятия (% от БВП)

Източник: НСИ, МФ и собствени изчисления.

По текущи цени БДС, създадена от държавните предприятия, ежегодно отбелязва растеж, като от 4.4 млрд. лв. през 2016 г. достига до 6.2 млрд. лв. през 2019 г. (Фигура 30). Обратна тенденция се забелязва при заетостта. Тя спада от 137678 д. през 2016 г. на 133961 д. през 2019 г. Тези тенденции разкриват, че производителността на труда в тези предприятия непрекъснато се повишава.

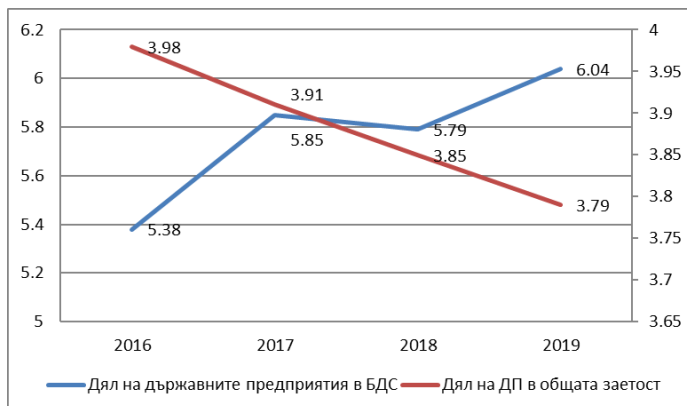
Фигура 30. БДС, създадена от държавните предприятия и средна годишна заетост

Източник: НСИ и собствени изчисления.

Като дял в БДС, създадена от националната икономика, държавният сектор също показва растеж – от 5.4% през 2016 г. на 6% през 2019 г. (Фигура 31). Средногодишната заетост в него като относителен дял спада макар и малко – от близо 4% през 2016 г. на 3.8% през 2019 г.

Фигура 31. Дял на държавните предприятия в БДС и заетостта (%)

Източник: НСИ и собствени изчисления.

В сравнителен план участието на държавата в капитала на предприятията се характеризира с няколко особености.

За разлика от Полша, Хърватия, Румъния и Словения, които имат най-висок дял на държавни предприятия сред страните от Централна и Източна Европа, държавният сектор в страната е в по-умерени мащаби (IMF, 2019; ЕС, 2016).

Здравната реформа от 2000 г. преобразува почти всички лечебни заведения в търговски дружества. Тези дружества представляват значителна част от всички държавни предприятия, което не се среща в другите страни (Böwer, 2017).

Делът на държавния сектор в енергетиката, транспорта, сектора на ВиК услугите в България е съпоставим с други страни. За разлика от тях в сектора на пощенските услуги държавният сектор в страната е много по-малък (Bałtowski, Kwiatkowski, 2022).

България заедно с Австралия, Ирландия, Нидерландия, Великобритания, САЩ, Мексико и Словакия се нарежда сред страните с най-малко държавни предприятия, които са котираны на борсата (Bałtowski, Kwiatkowski, 2022). В страната има само три такива дружества – Информационно обслужване АД, Българска фондова борса АД и Слънчев бряг АД.

В страната съществува висока консолидация, особено в сектора на енергетиката, която води до наличието на много големи държавни предприятия. Те заемат съществено място сред най-големите 100 предприятия в страната (Bałtowski, Kwiatkowski, 2022).

През анализирания период се наблюдава динамика и в броя на държавните предприятия. В обхвата на изследваните държавни предприятия са включени всички правни субекти, които отговарят на определението за публични предприятия от Закона за публичните предприятия обн. в (ДВ, бр. 79, 2019 г.). Чл. 2. (1) от този закон гласи, че публични предприятия са:

- „1. търговските дружества с над 50 на сто държавно/общинско участие в капитала или в които държавата/общината по друг начин упражнява доминиращо влияние;
2. дъщерните дружества на търговските дружества по т. 1 и предприятията по т. 3, ако чрез тях държавата/общината контролира повече от 50 на сто от дяловете/акциите с право на глас или по друг начин упражнява доминиращо влияние;
3. държавните предприятия, създадени със специални закони на основание чл. 62, ал. 3 от Търговския закон.“

Единственото изключение, което е направено от тази постановка е включването на Българската банка за развитие в състава на държавните предприятия. Това дружество е единствената държавна банка в страната. Тя първоначално не беше изключена от определението за държавни предприятия. Това се случи след лобистки натиск. Основанията за включване на това дружество към списъка на държавните предприятия е, че то напълно съответства на определението за публично предприятие в закона, както и в Насоките на ОИСР (ОИСР, 2019). В тях са изведени следните текстове, които определят държавното предприятие: „За целите на Насоките, всяко юридическо лице, признато от националното право за предприятие и в което държавата упражнява собственост, следва да се счита за държавно предприятие... Насоките се отнасят за държавните предприятия, които са под контрола на държавата, или от държавата като краен действителен собственик на по-голямата част от акциите с право на глас, или ако по друг начин упражнява еквивалентна степен на контрол“ (ОИСР, 2019).

Списъкът на държавните предприятия е съставен при използване като източници на информация Агенцията за публичните предприятия и контрол (АППК), министерствата-принципали, Сметната палата, самите предприятия и Търговския регистър към Агенцията по вписванията.

В началната година на анализа 2016 г. са открити данни за наличие на 262 държавни предприятия. През следващата годите техният брой намалява на 260, а през 2018 г. те достигат до 252. Намаляването им продължава и през следващата година, когато те стават 249, а през 2020 г. – 238. През този период 20 държавни предприятия прекратяват дейността си или са заличени като търговци, едно държавно предприятие е новосъздадено – Сердика спортни имоти, друго предприятие е закупено от частен съдия изпълнител – Авионамс. В процедура по несъстоятелност и ликвидация се намират по едно предприятие.

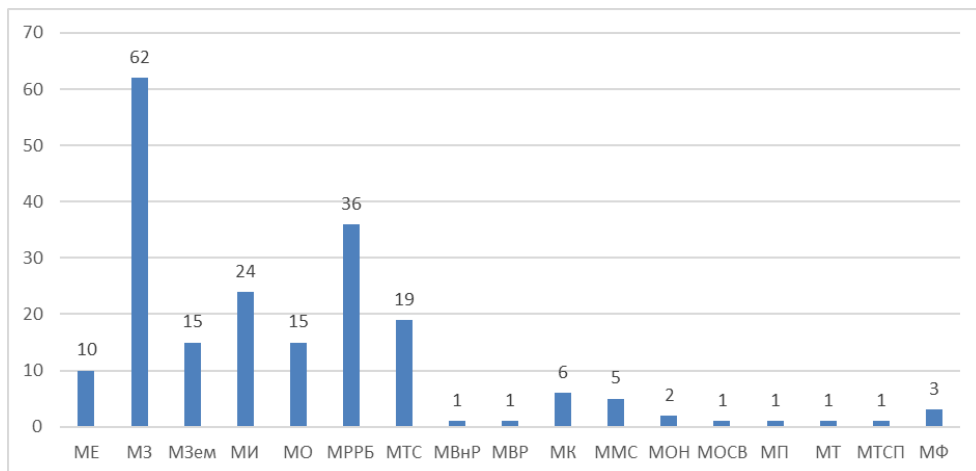
Прекратяването на дейността на държавните предприятия се случва като ликвидиране или прекратяване чрез вливане в друго държавно предприятие-приемник. При втория случай това става без запазване на самостоятелната правна форма на влятото предприятие, което води до общо намаляване броя на държавните предприятия, за сметка на окрупняването им. Например, без запазване на самостоятелната си правна форма „Военно издателство“ ЕООД през 2018 г. е влято в „Терем холдинг“ ЕАД и престава да съществува. В единични случаи през анализирания период държавата пряко или чрез държавни фирми създава или придобива нови предприятия. Такъв е случаят с Авионамс, Пловдив, който през 2016 г. е закупен чрез търг от частен съдебен изпълнител за 28,9 млн. лв. от ДКК ЕАД.

По сектори от икономиката и съответно по министерства разпределението на държавните предприятия е следното. Към 2020 г. държавната собственост се управлява от всичките 17 министерства. Тя обаче е крайно неравномерно разпределена между тях. С най-голям брой дружества са три министерства: Министерство на здравеопазването – 62, Министерство на регионалното развитие и благоустройството – 36 и Министерство на икономиката – 24 (Фигура 32). На другия полюс, с по едно държавно предприятие, са шест министерства – Министерство на външните работи, Министерството на вътрешните работи, Министерството на туризма, Министерство на околната среда и водите, Министерството на труда и социалната политика и Министерство на правосъдието. Към тях могат да се причисли Министерството на образованието и науката, което има две предприятия. Министерство на финансите е принципал на три държавни предприятия, а Министерството на младежта и спорта – с пет и Министерство на културата – с шест държавни предприятия. Всички тези министерства могат да бъдат причислени към принципалите с малък брой предприятия. В средната група с наличност между 10 и 24 държавни предприятия са останалите министерства.

В зависимост от сектора и процента на държавна собственост, някои държавни предприятия са монополисти, а други се конкурират с частния сектор.

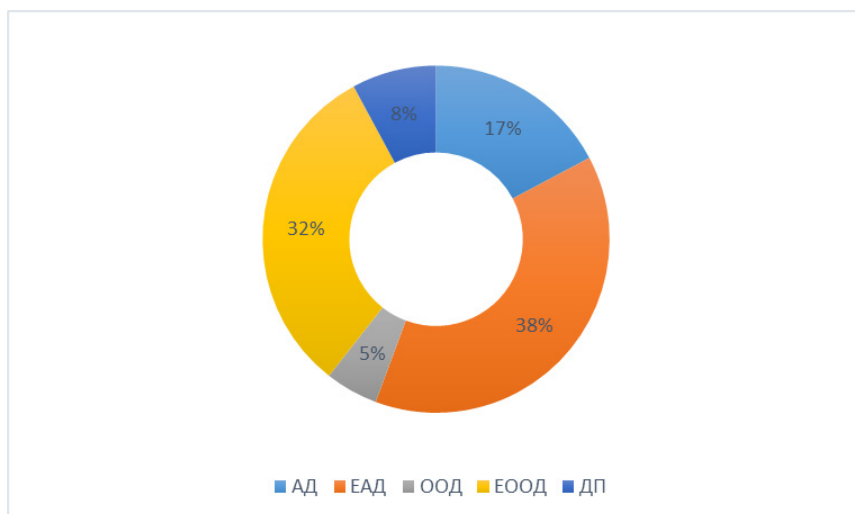
При българските държавни предприятия са възможни следните правни форми:

- акционерно дружество и дружество с ограничена отговорност, включително едноличната собственост на дружества с ограничена отговорност и на еднолични акционерни дружества с държавно участие;
- държавно предприятие по чл. 63, ал. 2 на Търговския закон.

Фигура 32. Разпределение на държавните предприятия по министерства през 2020 г. (брой)

Източник: автори изчисления от сайтове на министерства и компетентни органи.

Преобладаващата правна форма на държавните предприятия към 2020 г. е акционерното дружество, вкл. едноличното акционерно дружество – 56% (Фигура 33). Едноличните акционерни дружества са 38%, докато дружествата с повече от един акционер са 17%. По правило акционерната форма се използва при големи държавни предприятия. Въпреки това много големи държавни предприятия, като напр. във Вик сектора, продължават да работят под формата на дружества с ограничена отговорност.

Фигура 33. Правна форма на търговските дружества с доминиращо влияние от държавата в собствеността (2020 г.)

Източник: собствени изчисления от сайтове на министерства и компетентни органи.

Акционерните дружества с доминиращо държавно участие имат за мажоритарен принципал-ресорен министър, а миноритарните акционери в повечето случаи са общини. В редки случаи като миноритарни акционери са констатирани частни юридически лица, напр. Сиконко Холдинг е миноритарен акционер в „Пазар за плодове, зеленчуци и цветя“ АД, Сливен. Друг пример е Българска фондова борса, която е публично дружество и 50,05% от капитала са собственост на МФ и 49,95% – на физически и юридически лица, вкл. чуждестранни лица. Най-големият брой миноритарни акционери има в Информационно обслужване АД – те са 2689 лица и притежават 0,5% от капитала му.

По брой дружествата с ограничена отговорност отстъпват на акционерните дружества. Те са общо 36% от всички дружества (Фигура 8). При тях също мнозинство са едноличните дружества – 32%, а останалите 4% са ООД с повече от едни съдружник. Дружествата с ограничена отговорност се използват, с изключения основно във ВиК сектора, при наличие на малък капитал и брой на наетия персонал. В повечето случаи те са самостоятелни дружества, но част от тях са дъщерни дружества на държавни акционерни дружества. Това е разпространено сред здравните заведения, където често към една болница се организира дъщерно дружество като диагностично-консултативен център. Големият брой на дружествата с ограничена отговорност може да бъде обяснен с по-ниските разходи по създаване и управление в сравнение с акционерната форма.

Държавните предприятия по чл. 63, ал. 2 от Търговския закон представляват 8% от всички държавни дружества. Те са представени предимно в горските стопанства към Министерство на земеделието и в инфраструктурата с принципал Министерство на транспорта и съобщенията.

Оценка на състоянието на корпоративното управление на държавните предприятия

Методология за оценка на корпоративното управление на държавните предприятия

Използваната методологията за оценка на корпоративното управление на държавните предприятия през 2016-2020 г. е детайлно представена и успешно тествана за преходен период (Керемидчиев, Неделчев, 2021). В настоящото изследване в нея не са правени изменения или допълнения. В основата на тази методология са Насоките на ОИСП за корпоративно управление на тези предприятия (ОИСП, 2019), който не са променени. Още повече, техните основни постановки са залегнали и в приетия през 2019 г. Закон за публичните предприятия.

По тази причина представянето на методологията на изследване е направено много синтезирано с цел да се запази консистентност с целия текст на изложение.

В структурно отношение Насоките на ОИСП за корпоративно управление на държавните предприятия се състоят от седем части:

- I: Обосновка за държавната собственост
- II: Ролята на държавата като собственик
- III: Държавни предприятия на пазара
- IV: Равно третиране на акционерите и другите инвеститори

V: Отношения със заинтересованите страни и отговорен бизнес

VI: Оповестяване и прозрачност

VII: Отговорности на съветите на държавните предприятия.

Всяка част на Насоките след заглавието си съдържа подзаглавие, в което се разписва по-подробно заглавието. След това са формулирани изисквания, които ние наричаме „принципи“ по аналогия с частните предприятия.

Съгласно адресатите си основните части на Насоките могат да се разделят на насочени към държавата като създател на нормативната среда на корпоративното управление; насочени към държавните органи като министерства, агенции и други като принципали на държавните предприятия и насочени към самите държавни предприятия като конкретни изпълнители на принципите на корпоративно управление.

Към държавата са отнесени 16 принципа, а към министерствата и другите агенции – те са 10. Всички останали принципи са предназначени за държавните предприятия. Техният брой варира между 14 и 25 според правната форма и големината на предприятието.

В изследването се анализира само изпълнението на принципите от държавните предприятия. Селектираните принципи на корпоративно управление за държавните предприятия са съобразени с трите вида правни форми, под които те съществуват. В законодателството и практиката на страната се различават три форми на държавни предприятия:

- Акционерно дружество, в т.ч. еднолично акционерни дружество
- Дружество с ограничена отговорност, в т.ч. еднолично дружество с ограничена отговорност
- Държавно предприятие по чл. 62, ал. 3 на Търговския закон, което е създадено със специален закон и което не е търговско дружество по същество.

Съществените разлики между правната форма на държавните предприятия се отнася до две особености. Първата е свързана с липсата на повече от един акционер при ЕАД, ЕООД и държавните предприятия по чл. 62, ал. 3 на ТЗ. При дружествата с ограничена отговорност отсъстват съвети като управителни органи. Затова принципите, които се отнасят до тези категории отсъстват в методологията на оценка.

Допълнителен разграничителен критерий е поставен със следния принцип от Насоките: „Б. Регистрираните на борсата или големите държавни предприятия трябва да докладват за отношенията си със заинтересованите страни, включително, когато е уместно и осъществимо по отношение на труда, кредиторите и засегнатите общности“, който се намира в част V.

В резултат на селекцията са съставени два вида информационни карти – един за АД, ЕАД и държавни предприятия по чл. 62, ал. 3 на Търговския закон, и друг за ООД и ЕООД за нуждите на оценката на корпоративното управление на държавните предприятия в страната. Те са представени в Приложения 1 и 2.

Информация за изпълнението на принципите от Насоките на ОИСР е извлечена от интернет страници като регистъра на Министерство на финансите, Търговския регистър и интернет страниците на самите предприятия. За целта е съставена база данни за всяко предприятие, която в идеалния случай съдържа за всяка от трите изследвани години следните документи:

- Годишен отчет за дейността
- Годишен финансов отчет
- Одиторски доклад
- Учредителен акт – устав, дружествен договор и друга информация за учредяване или преобразуване на предприятието.

За всеки принцип на корпоративно управление е разработен показател. Например за следния принцип от раздел IV: Б. Националните кодекси за корпоративно управление трябва да бъдат спазвани от всички регистрирани на фондовата борса и, когато е възможно, от нетъргуваните на борсата държавни предприятия е изведен показателят: Наличие на декларация за приемане на принципите на Националния кодекс за корпоративно управление. Посочен е и потенциалният източник на тази информация: годишен отчет за дейността.

Като оценъчна скала се използват три варианта на отговор: да, частично и не. В посочения по-горе пример на показателя за наличие на декларация за приемане на принципите на Националния кодекс за корпоративно управление, възможните отговори са „да“ или „не“. За количествено измерване на степента на изпълнение на съответните принципи/показатели е използвана точкова система, при която отговорите са оценени по следния начин:

- Да – 1 т.
- Частично – 0.5 т.
- Не – 0 т.

При различните форми на държавни предприятия е възможно получаване на различен максимален брой точки, поради наличието на различен брой принципи/показатели. Например, при големите АД и ЕАД могат да се получат максимално 25 т., а при другите – 24 т. При ООД и ЕООД максималният брой точки е еднакъв – 14. За да се получи сравнимост между различните по правна форма държавни предприятия, се налага да се приложи единна скала, което се получава по следния начин.

Сборът на събраните точки за всяка година е приведен към 100 степенна скала посредством следната формула:

$$T_{in} = \frac{T_i}{T_{max}} * 100,$$

където:

T_{in} е Нормализиран брой точки на предприятие i

T_i – Общ брой точки на предприятие i

T_{max} – Максимален брой точки на юридическата форма на предприятие i .

Някои държавни предприятия съществуват като холдинги с едно или повече дъщерни дружества. По принцип за тях е прието, че корпоративното управление на дружеството–майка би следвало да отразява практиките по корпоративно управление в цялата група. Затова при тези случаи са използвани данни от консолидираните отчети. Изключение от този принцип е направено за големите държавни предприятия, които принадлежат към следните холдингови дружества: БЕХ ЕАД, ТЕРЕМ ЕАД и БДЖ ЕАД. Използваната информация е актуализирана до 30.06.2022 г. Периодът на оценката обхваща всяка една от годините в рамките на периода от 2016 до 2020 г. включително.

Оценка на корпоративното управление на държавните предприятия

Оценките на корпоративното управление през 2016–2020 г. обхващат от 227 до 231 държавни предприятия. Средната оценка за този период незначително намалява от 40 т. през 2016 г. до 39 точки през 2020 г. (Таблица 9). С изключение на 2019 г., когато е отбелязана най-ниската оценка от 36 т., през останалия период оценката на корпоративното управление на държавните предприятия е 41 т. Така средната оценка за периода става 39 т.

По-съществена динамика се получава при медианата. При нея амплитудата на оценката се колебае между 35 и 40 т. Разликата със средната оценка тук е, че след 2018 г. се забелязва тенденция към леко влошаване.

Показателите за разсейване на оценката като стандартно отклонение, коефициент на вариация и дисперсия през анализирания период показват тенденция към намаление или стабилизиране на стойностите си. Това е доказателство за постепенно консолидиране на практиките на държавните предприятия по корпоративно управление.

В обобщение на този анализ може да се заключи, че средното равнище на корпоративно управление в държавните предприятия е на постоянно ниско равнище. Със стойности около 40 т., то е много далеч от максималната стойност от 100 точки. През анализирания период не са настъпили съществени промени в корпоративното управление. Предприятията не прилагат около 60% от принципите на ОИСР. Резултатите от индивидуалните оценки за всяко предприятие са представени в Приложение 3.

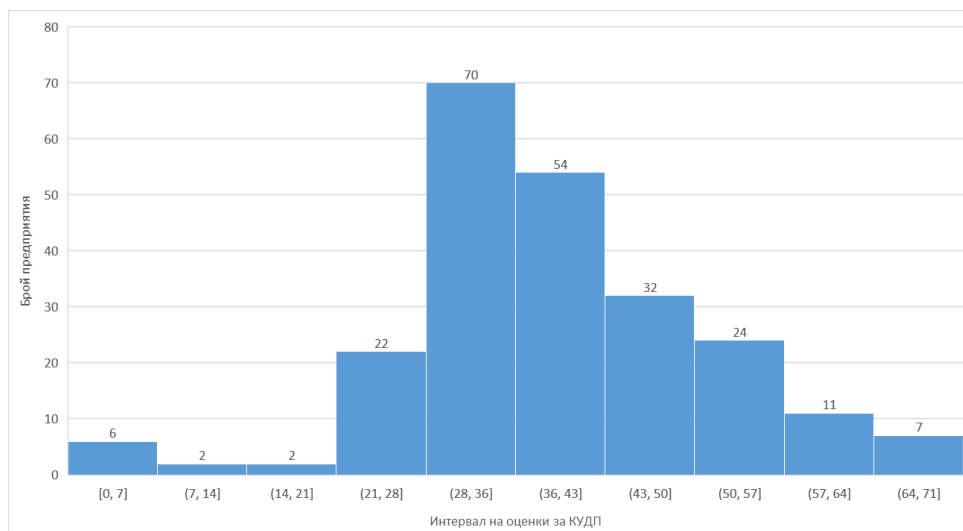
Таблица 9. Обобщени резултати от оценката на корпоративното управление на държавните предприятия през 2016-2020 г.

	2016	2017	2018	2019	2020	Средна за периода
Брой ДП	230	231	227	227	227	229
Средна оценка	40	41	41	36	38	39
Стандартно отклонение	13	12	12	14	13	13
коефициент на вариация	163	150	156	205	164	168
медиана	39	40	40	35	36	38
дисперсия	32	30	31	40	33	33

Източник: съставена от базата данни на изследването.

За онагледяване разпределението на класирането на всички държавни предприятия е съставена хистограма (Фигура 34). В десетте интервала на получени средни точки за периода държавните предприятия се разпределят по следния начин. Шест предприятия попадат в най-ниския децил, където получават между 0 и 7 т. Във втория децил с интервал над 7 до 14 т. попадат 2 държавни предприятия. В третия децил също има само 2 предприятия. В четвъртия децил попадат 22 държавни предприятия с ниски оценки – над 22 и до 29 т. Най-голям брой предприятия са в пети децил – 70. При него оценките са над 29 до 36 т. В шестия децил са разпределени 54 предприятия, който е втори по брой предприятия и съдържа средната оценка за периода от 39 т. При следващите децилни групи се наблюдава постепенно понижение, така че от 32 държавни предприятия в седма децилна група, те стават 24 в седма група и стигат до 11 и 7 предприятия в последните две най-високи по оценка децилни групи. Разпределението по децилни групи на държавните предприятия е сравнително близко до нормалното разпределение, с по-висока гъстота в дясната част на разпределението по децилни групи. Поради това стойностите на медианата и следната оценка са близки.

Фигура 34. Хистограма на разпределение на средните оценки на държавните предприятия за периода

Източник: резултати от базата данни на изследването.

Показателно и поучително е разпределението на оценките на държавните предприятия по сектори. На първо място с най-много точки се нарежда ВиК Йовковци, В. Търново със средна оценка за периода от 70 т. (Таблица 10). Следващите три места заемат също предприятия от ВиК сектора – ВиК, Враца, ВиК, Силистра, ВиК София и ВиК, Търговище, заедно с Българската фондова борса АД, София, която е призвана да подпомага въвеждането на принципите на корпоративно управление при котираните на нея дружества.

Таблица 10. Най-високо класираните по корпоративно управление десет държавни предприятия (брой точки)

№	Предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
1	ВИК – Йовковци – Велико Търново	68	68	68	68	79	70
2	ВИК – Враца	68	75	68	79	57	69
3	ВИК – Силистра	79	75	75	61	46	67
4	ВИК – Смолян	71	71	71	61	57	66
4	ВИК – София	71	71	71	68	46	66
4	ВИК – Търговище	79	64	64	57	64	66
4	Българска фондова борса - София	75	75	67	73	38	66
5	Терем – КРЗ Флотски арсенал – Варна	71	71	64	57	54	64
6	Многопрофилна болница за продължително лечение и рехабилитация “Света Богородица”	57	57	57	64	82	63
6	ВИК – Варна	57	57	57	68	75	63
6	ВИК – Благоевград	64	64	64	64	57	63
7	ВИК – Сливен	54	54	79	64	57	61
8	Българска банка за развитие	60	60	60	60	58	60
8	Център за психично здраве – София	61	61	61		57	60
8	Снабдяване и търговия – МО	68	61	61	46	57	58
9	ВИК – Ямбол	54	54	54	71	57	58
10	Многопрофилна болница за долекуване, продължително лечение и рехабилитация "Вита"	54	54	54	54	71	57
10	Терем – Ивайло	68	61	61	46	50	57

Източник: резултати от базата данни на изследването.

Следващите места се заемат от предприятия от сектора на производство на оръжие и боеприпаси, болници и финансови институции заедно с още няколко ВиК дружества.

Очевидно секторите с висока степен на регулиране и отчетност, поради наложените им правила и дейността на регулатора осъществяват по-ефективно, прозрачно и отговорно корпоративно управление. Подобно е състоянието при болничните заведения, които изразходват сериозен публичен ресурс. Финансовите услуги също са силно регулирани и контролирани, което помага създаването на култура на корпоративно управление.

Друго интересно заключение, което може да се направи от секторното разпределение на оценките на корпоративното управление на държавните предприятия е, че тези от тях, които работят в конкурентна бизнес среда имат по-слаби резултати. Сред първите 10 дружества, които поради еднакви точки са 18 на брой, попадат само 3 от конкурентния сектор. Изглежда конкурентната бизнес среда не притиска държавните предприятия да развиват добри практики по корпоративно управление. Затова те изостават от подобните си аналози от силно регулираните сектори и публични услуги.

3. Изводи и препоръки

Най-важните изводи от направеното изследване, могат да бъдат обобщени по следния начин:

- Основният извод от проведеното изследване е, че средното равнище на корпоративно управление в държавните предприятия през оследвания период е на постоянно ниско равнище. Със стойности около 40 т., то е много далеч от максималната стойност от 100 точки. През анализирания период не са настъпили съществени промени в корпоративното управление. Представянето на държавните предприятия в областта на корпоративното управление е незадоволително, но е стабилно. Тези предприятия не прилагат около 60% от принципите на ОИСП.
- Най-добри резултати при приложение на принципите на добро корпоративно управление имат държавните предприятия от силно регулирани сектори като водоснабдяване и канализация, болнични и здравни заведения, финансово посредничество и военно производство. Това се дължи на наложената рамка, която изисква от тези държавни предприятия системно планиране на дейността им, постоянен мониторинг, прозрачност и отчетност на постигнатите резултати. На примера на тези високотласирани предприятия могат да се изведат условията за успешно прилагане на принципите на доброто корпоративно управление: наличие на съответна правна рамка; създаване и успешно налагане на дисциплиниращ орган на държавните предприятия, непрекъснат контрол и изискване за спазване на високи стандарти при планиране и отчитане дейността на държавните предприятия.
- През 2020 г. започна на практика да се изпълнява приетия в края на 2020 г. Закон за публичните предприятия. Средната оценката на корпоративното управление на всички държавните предприятия през 2020 г. е с една точка по-ниска от началната стойност през 2016 г. Това ясно показва, че нормите от закона все още не са намерили приложение в практиката на държавните предприятия. Необходимо е да се положат повече усилия за въвеждане в действие на нормите на този закон, чрез които принципите за добро корпоративно управление на ОИСП са въведени в правния мир на страната.

4. Приложения

Приложение 1. Информационна карта за АД, ЕАД и ДП по чл. 62, ал. 3 на Търговския закон

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО		№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия		Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..		
III: ДЪРЖАВНИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ПАЗАРА		В съответствие с обосновката за държавната собственост, правната и регулаторна рамка за държавните предприятия трябва да осигури равни условия и лоялна конкуренция на пазара, когато държавните предприятия извършват икономически дейности.						
В. Когато държавните предприятия съчетават икономически дейности и цели на обществената политика, трябва да се поддържат високи стандарти на прозрачност и оповестяване на техните структури на разходи и приходи, като се дава възможност за разбивка по основните области на дейност.		публикуван ГФО със справка за приходи и разходи	търговски регистър, сайт на МФ	да/не/частична				
3. От икономическите дейности на държавните предприятия следва да се изисква да генерират норми на възвръщаемост, които, като се вземат предвид техните експлоатационни условия, съответстват на тези, получени от конкурентни частни предприятия.		наличие на одобрен бизнес план с показатели за възвръщаемост	ГФО	да/не				
IV: РАВНО ТРЕТИРАНЕ НА АКЦИОНЕРИТЕ И ДРУГИТЕ ИНВЕСТИТОРИ		Когато държавните предприятия са регистрирани на борсата или по друг начин имат недържавни инвеститори сред своите собственици, държавата и предприятията трябва да зачитат правата на всички акционери и да осигурят равнопоставено третиране на акционерите и равен достъп до корпоративна информация.						
Б. Националните кодекси за корпоративно управление трябва да бъдат спазвани от всички регистрирани на борсата и, когато е възможно, от нетъргуваните на борсата държавни предприятия.		Наличие на декларация за приемане на принципите на НККУ	годишен отчет за дейността	да/не				
В. Когато от държавните предприятия се изисква да изпълняват цели на обществената политика, адекватна информация за тях трябва да бъде на разположение по всяко време на акционерите, различни от държавата.		Наличие на информация за изпълнение на цели на обществената политика	годишен отчет за дейността, интернет страница	да/не/частична				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО		№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия		Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..		
V: ОТНОШЕНИЯ СЪС ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ И ОТГОВОРЕН БИЗНЕС		Политиката за държавна собственост трябва изцяло да признае отговорностите на държавните предприятия към заинтересованите страни и да изиска от държавните предприятия да докладват за отношенията си със заинтересованите страни. Трябва да бъдат изяснени всички очаквания на държавата по отношение на отговорното бизнес поведение на държавните предприятия.						
А. Правителствата, принципалите на държавната собственост и самите държавни предприятия трябва да признават и зачитат правата на заинтересованите страни, установени със закон или чрез взаимни споразумения.		Липса на претенции от заинтересованите страни изразени чрез съдебни дела и др. действия	годишен отчет за дейността интернет страници	да/не/частична				
Б. Регистрираните на борсата или големите държавни предприятия трябва да докладват за отношенията си със заинтересованите страни, включително, когато е уместно и осъществимо по отношение на труда, кредиторите и засегнатите общности.		Наличие на доклад или раздел/и в ГОД за отношенията със заинтересовани страни – персонал, кредитори, доставчици, клиенти, общини, регулатори, НПО, синдикати, акционери и т.н.	годишен отчет за дейността интернет страници	да/не/частична	Отнася се само до големите ДП – с персонал над 250 души			
В. Съветите на държавните предприятия трябва да разработват, прилагат, наблюдават и съобщават програми или мерки за вътрешен контрол, етика и съответствие, включително такива, които допринасят за предотвратяване на измами и корупция. Те следва да се основават на национални норми, в съответствие с международните ангажименти и да се прилагат за държавното предприятие и неговите дъщерни дружества.		Наличие на програми или мерки на управителните съвети за вътрешен контрол, етика и съответствие.	годишен отчет за дейността, интернет страници	да/не/частична				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..		
Г. Държавните предприятия трябва да спазват високи стандарти на отговорно бизнес поведение. Очакванията, установени от правителството в това отношение, трябва да бъдат публично оповестени и да бъдат ясно установени механизми за тяхното прилагане.	Наличие на стандарти на отговорно бизнес поведение	Интернет сайт, годишен отчет за дейността	да/не				
Д. Държавните предприятия не следва да се използват като средство за финансиране на политически дейности. Самите държавни предприятия не трябва да организират политически кампании.	Липса на свидетелства за такова финансиране	търговско законодателство и практики	да/не				
VI: ОПОВЕСТЯВАНЕ И ПРОЗРАЧНОСТ	Държавните предприятия трябва да спазват високи стандарти на прозрачност и да бъдат обект на същите стандарти за високо качество в областта на счетоводство, оповестяване, съобразност и одит, като регистрираните на борсата дружества.						
А. Държавните предприятия трябва да докладват съществена финансова и нефинансова информация за предприятието в съответствие с международно признатите стандарти за високо качество на корпоративно оповестяване на информация и да включват области от значителен интерес за държавата като собственик и за широката общественост. Това включва по-специално дейностите на държавните предприятия, които се извършват в обществен интерес. При надлежно отчитане на капацитета и размера на предприятията, примери за такава информация включват:							
1. Ясно деклариране пред обществеността на целите на предприятията и тяхното изпълнение (за държавни предприятия със 100% държавна собственост това би включвало всеки мандат, определен от принципала на държавната собственост);	Наличие на деклариращи цели на дружеството	годишен отчет за дейността	да/не/частична				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..		
2. Финансови и оперативни резултати на предприятията, включително, когато е уместно, разходите и договореностите за финансиране, свързани с целите на обществената политика;	Наличие на публично достъпни годишни финансови отчети и годишни отчети за дейността	годишен финансов отчет, годишен отчет за дейността	да/не/частична				
3. Структурата на управление, собственост и упражняването на правото на глас в предприятието, включително съдържанието на всеки кодекс или политика за корпоративно управление или процесите по изпълнението им;	Наличие на публично достъпна информация за структурата на управление, собственост и т.н.	годишен отчет за дейността	да/не/частична				
4. Възнагражденията на членовете на съвета и ключовите ръководители;	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична				
5. Квалификация на членовете на съвета, процес на подбор, включително политики за многообразие на съвета, постове в други съвети на дружества и дали те се считат за независими от съвета на държавното предприятие;	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността, устав	да/не/частична				
6. Всички съществени предвидими рискови фактори и мерки, предприети за управление на такива рискове;	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична				
9. Всички важни въпроси, свързани със служителите и другите заинтересовани страни.	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична				
Б. Годишните финансови отчети на държавните предприятия подлежат на независим външен одит въз основа стандарти за високо качество. Специфичните процедури за държавен контрол не заместват независимия външен одит.	Наличие на заверени от външен одитори годишен финансов отчет	годишен финансов отчет	да/не				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО		№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..			
VII: ОТГОВОРНОСТИ НА СЪВЕТИТЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	Съветите на държавните предприятия трябва да имат необходимите правомощия, компетенции и обективност да изпълняват функциите си на стратегическо насочване и мониторинг на ръководството. Те трябва да действат почтено и да носят отговорност за своите действия.							
Съветът следва да се отчита изцяло пред собствениците, да действа в най- добрия интерес на предприятието и да третира на равна основа всички акционери.	Наличие на годишен отчет на съвета	годишен отчет за дейността на съвета	да/не					
В. Съставът на съвета на държавно предприятие трябва да позволява извършването на обективни и независими преценки. Всички членове на съвета, включително всички представители на държавата, следва да бъдат номинирани на базата на квалификация и да имат равностойни правни задължения.	Наличие на процедура за номинация на членове на СД с изискване за квалификация	Решение на ОСА	да/не					
Г. Независимите членове на съвета, когато е приложимо, не трябва да бъдат обвързани с каквито и да е материални интереси или взаимоотношения с предприятието, неговото ръководство, други основни акционери и принципала на собствеността, което би могло да застраши упражняването на обективна преценка.	Наличие на независими членове	годишен отчет за дейността, решение на ОСА	да/не					
Д. Трябва да се прилагат механизми, за да се избегнат конфликти на интереси, които да възпрепятстват членовете на съвета да изпълняват обективно своите задължения и да ограничават политическата намеса в процесите на съвета.	Наличие на механизми за избягване конфликт на интереси на членове на съвета	годишен отчет за дейността, решение на СД	да/не					
Ж. Ако има упълномощен представител на служителите в съвета, следва да се разработят механизми, които да гарантират, че това представителство се упражнява ефективно и допринася за повишаване на уменията, информацията и независимостта на съвета.	Наличие на представител на персонала в СД	годишен отчет за дейността	да/не					

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	№ В РЕГИСТЪРА						
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговори	Забележка	Година 20..		
З. Съветите на държавните предприятия следва да обмислят създаването на специализирани комитети, съставени от независими и квалифицирани членове, които да подкрепят съвета при изпълнението на неговите функции, особено по отношение на одита, управлението на риска и възнаграждението. Създаването на специализирани комитети следва да подобри ефективността на съвета и да не сменя отговорността на пълния състав на съвета.	Наличие на специализирани комитети към СД	годишен отчет за дейността, решение на СД	да/не				
И. Съветите на държавните предприятия следва, под надзора на председателя, да провеждат годишна, добре структурирана оценка, за да оценят своята резултатност и ефективност.	Наличие на годишна самооценка на СД	годишен отчет за дейността, оценка на СД	да/не/частична				
Й. Държавните предприятия трябва да разработят ефективни процедури за вътрешен одит и да създадат функция за вътрешен одит, която се наблюдава от и се отчита директно пред съвета и пред одитния комитет или съответния корпоративен орган.	Наличие на звено и процедури за вътрешен одит	годишен отчет за дейността, решение на СД	да/не				

Забележка: В таблицата е запазена оригиналната номерация на принципите според Насоките на ОИСП

Приложение 2. Информационна карта за ООД и ЕООД

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	ЕИК	№ В РЕГИСТЪРА		Забележка	Година		
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговор		20...		
III: ДЪРЖАВНИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ПАЗАРА	В съответствие с обосновката за държавната собственост, правната и регулаторна рамка за държавните предприятия трябва да осигури равни условия и лоялна конкуренция на пазара, когато държавните предприятия извършват икономически дейности.						
В. Когато държавните предприятия съчетават икономически дейности и цели на обществената политика, трябва да се поддържат високи стандарти на прозрачност и оповестяване на техните структури на разходи и приходи, като се дава възможност за разбивка по основните области на дейност.	публикуван годишен финансов отчет със справка за приходи и разходи	търговски регистър, сайт на МФ	да/не/частично				
3. От икономическите дейности на държавните предприятия следва да се изисква да генерират норми на възвръщаемост, които, като се вземат предвид техните експлоатационни условия, съответстват на тези, получени от конкурентни частни предприятия.	наличие на одобрен бизнес план с показатели за възвръщаемост	годишен финансов отчет	да/не				
IV: РАВНО ТРЕТИРАНЕ НА АКЦИОНЕРИТЕ И ДРУГИТЕ ИНВЕСТИТОРИ	Когато държавните предприятия са регистрирани на борсата или по друг начин имат недържавни инвеститори сред своите собственици, държавата и предприятията трябва да зачитат правата на всички акционери и да осигурят равнопоставено третиране на акционерите и равен достъп до корпоративна информация.						
Б. Националните кодекси за корпоративно управление трябва да бъдат спазвани от всички регистрирани на борсата и, когато е възможно, от нетъргуваните на борсата държавни предприятия.	Наличие на декларация за приемане на принципите на НККУ	годишен отчет за дейността	да/не				
В. Когато от държавните предприятия се изисква да изпълняват цели на обществената политика, адекватна информация за тях трябва да бъде на разположение по всяко време на акционерите, различни от държавата.	Наличие на информация за изпълнение на цели на обществена политика в годишния отчет за дейността	годишен отчет за дейността	да/не/частична				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	ЕИК	№ В РЕГИСТЪРА		Забележка	Година 20...		
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговор				
V: ОТНОШЕНИЯ СЪС ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ И ОТГОВОРЕН БИЗНЕС	Политиката за държавна собственост трябва изцяло да признае отговорностите на държавните предприятия към заинтересованите страни и да изиска от държавните предприятия да докладват за отношенията си със заинтересованите страни. Трябва да бъдат изяснени всички очаквания на държавата по отношение на отговорното бизнес поведение на държавните предприятия.						
А. Правителствата, принципалите на държавната собственост и самите държавни предприятия трябва да признават и зачитат правата на заинтересованите страни, установени със закон или чрез взаимни споразумения.	Липса на претенции от заинтересованите страни изразени чрез съдебни дела и др. действия	годишен отчет за дейността, интернет страници	да/не				
Г. Държавните предприятия трябва да спазват високи стандарти на отговорно бизнес поведение. Очакванията, установени от правителството в това отношение, трябва да бъдат публично оповестени и да бъдат ясно установени механизми за тяхното прилагане.	Наличие на стандарти на отговорно бизнес поведение	Интернет сайт, годишен отчет за дейността	да/не				
Д. Държавните предприятия не следва да се използват като средство за финансиране на политически дейности. Самите държавни предприятия не трябва да организират политически кампании.	Липса на свидетелства за такова финансиране	търговско законодателство и практики	да/не				
VI: ОПОВЕСТЯВАНЕ И ПРОЗРАЧНОСТ	Държавните предприятия трябва да спазват високи стандарти на прозрачност и да бъдат обект на същите стандарти за високо качество в областта на счетоводство, оповестяване, съобразност и одит, като регистрираните на борсата дружества.						
А. Държавните предприятия трябва да докладват съществена финансова и нефинансова информация за предприятието в съответствие с международно признатите стандарти за високо качество на корпоративно оповестяване на информация и да включват области от значителен интерес за държавата като собственик и за широката общественост. Това включва по-специално дейностите на държавните предприятия, които се извършват в обществен интерес. При надлежно отчитане на капацитета и размера на предприятията, примери за такава информация включват:							
1. Ясно деклариране пред обществеността на целите на предприятията и тяхното изпълнение (за държавни предприятия със 100% държавна собственост това би включвало всеки мандат, определен от принципала на държавната собственост);	Наличие на декларирани цели на дружеството	годишен отчет за дейността	да/не/частична				

НАИМЕНОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	ЕИК	№ В РЕГИСТЪРА		Забележка	Година 20...			
Принципи за държавните предприятия	Показател	Потенциален източник	Отговор					
2. Финансови и оперативни резултати на предприятията, включително, когато е уместно, разходите и договореностите за финансиране, свързани с целите на обществената политика;	Наличие на публично достъпни годишни финансови отчети и годишни отчети за дейността	годишен финансов отчет, годишен отчет за дейността	да/не/частична					
3. Структурата на управление, собственост и упражняването на правото на глас в предприятието, включително съдържанието на всеки кодекс или политика за корпоративно управление или процесите по изпълнението им;	Наличие на публично достъпна информация за структурата на управление, собственост и т.н.	годишен отчет за дейността, дружествен договор	да/не/частична					
4. Възнагражденията на управителя и контролора;	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична					
6. Всички съществени предвидими рискови фактори и мерки, предприети за управление на такива рискове;	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична					
9. Всички важни въпроси, свързани със служителите и другите заинтересовани страни.	Наличие на публично достъпна информация	годишен отчет за дейността	да/не/частична					
Б. Годишните финансови отчети на държавните предприятия подлежат на независим външен одит въз основа стандарти за високо качество. Специфичните процедури за държавен контрол не заместват независимия външен одит.	Наличие на заверени от външен одитори годишен финансов отчет	годишен финансов отчет	да/не					

Забележка: В таблицата е запазена оригиналната номерация на принципите според Насоките на ОИСП.

Приложение 3. Оценки на корпоративното управление на държавните предприятия през 2016-2020 г.

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Водоснабдяване и канализация Йовковци – Велико Търново	68	68	68	68	79	70
Водоснабдяване и канализация – Враца	68	75	68	79	57	69
Водоснабдяване и канализация – Силистра	79	75	75	61	46	67
ВИК – Смолян	71	71	71	61	57	66
Водоснабдяване и канализация – София	71	71	71	68	46	66
Водоснабдяване и канализация – Търговище	79	64	64	57	64	66
Българска фондова борса – София	75	75	67	73	38	66
Терем – КРЗ Флотски арсенал – Варна	71	71	64	57	54	64
Многопрофилна болница за продължително лечение и рехабилитация "Света Богородица"	57	57	57	64	82	63
Водоснабдяване и канализация – Варна	57	57	57	68	75	63
Водоснабдяване и канализация – Благоевград	64	64	64	64	57	63
Водоснабдяване и канализация – Сливен	54	54	79	64	57	61
Българска банка за развитие	60	60	60	60	58	60
Център за психично здраве – София	61	61	61		57	60
Снабдяване и търговия – МО	68	61	61	46	57	58
Водоснабдяване и канализация – Ямбол	54	54	54	71	57	58
Многопрофилна болница за долекуване, продължително лечение и рехабилитация "Вита"	54	54	54	54	71	57
Терем – Ивайло	68	61	61	46	50	57
Специализирана болница за рехабилитация – Котел	54	54	64	0	54	56
Водоснабдяване и канализация – Стара Загора	57	57	57	54	54	56
Водоснабдяване и канализация – Видин	57	57	57	54	50	55
Специализирана болница за активно лечение по лицево-челюстна хирургия	61	61	43	x	x	55
Водоснабдяване – Дунав	57	57	57	61	39	54
Специализирана болница за продължително лечение и рехабилитация на пневмофтизиатрични заболявания "Света Петка Българска"	54	61	54	57	46	54
Водоснабдяване и канализация – Хасково	53	53	53	53	54	53
Терем – Хан Крум	57	57	57	50	43	53
Специализирана болница за активно лечение на белодробни болести – Троян	54	46	61		50	53
ВИК – Кърджали	54	54	54	54	46	52
Микрофинансираща институция ДЖОБС	56	56	56	60	33	52
ПРОНО	57	50	50	50	54	52
Летище Горна Оряховица	57	57	57	43	46	52
ВИК – Димитровград	57	57	57	57	32	52
Кюстендилска вода	54	54	54	54	43	52
Специализирана болница за активно лечение по пневмо-фтизиатрични заболявания София-област	54	54	54	0	46	52
Специализирана болница за активно лечение на белодробни болести – Габрово	39	61	61	0	43	51
МОБА	50	50	43	54	57	51
Водоснабдяване и канализация – Перник	54	54	54	50	39	50
Армстройинвест	46	46	46	43	68	50
Безконтактни мултиплексорни вериги	50	57	50	50	43	50
Национална електрическа компания (НЕК)	54	54	54	56	32	50
Терем – Летец	50	50	50	50	50	50
Терем – Ловеч	50	50	50	x	x	50

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Бул Био Национален център по заразни и паразитни болести (НЦЗПБ)	54	54	54	36	50	50
Специализирана болница за активно лечение на онкологични заболявания със стационар – София област	46	46	46	0	57	49
Специализирана болница за продължително лечение на белодробни болести – Роман	54	54	54	29	54	49
Сертификация	50	43	50	50		48
Мини Марица-Изток	52	52	52	48	36	48
Водоснабдяване и канализация – Русе	36	54	36	43	71	48
Водоснабдяване и канализация – Шумен	53	53	47	47	39	48
ТЕЦ Марица Изток - 2	52	52	52	26	56	48
Национален институт за изследване на виното, спиртните напитки и етеричните масла	50	50	50	43	43	47
Терем – Цар Самуил	43	43	43	46	61	47
Водоснабдяване и канализация – Монтана	43	43	43	43	64	47
Национален гаранционен фонд	52	52	52	56	21	47
Екоинженеринг – РМ	39	43	43	43	64	46
Български енергиен холдинг (БЕХ)	48	48	48	48	40	46
АЕЦ Козлодуй	56	56	56	26	36	46
Специализирана болница за активно лечение на белодробни болести - Перник	54	54	54	14	54	46
Водоснабдяване и канализация – Исперих	43	43	43	43	54	45
ВИК – Габрово	50	50	50	50	25	45
Специализирана болница за пневмофтизиатрични заболявания и продължително лечение и рехабилитация "Цар Фердинанд I"	43	43	46	43	50	45
БДЖ Пътнически превози	36	36	36	64	50	44
Водоснабдяване и канализация – Пловдив	46	54	46	46	29	44
Детска специализирана болница за продължително лечение и рехабилитация на белодробни болести "Царица Йоанна"	38	44	44		50	44
Булгаргаз	48	48	48	46	29	44
Диагностично консултативен център "Свети Георги Победоносец"	46	46	46	36	43	44
Булгартрансгаз	44	44	50	38	42	44
Проинвекс	43	43	43	43	46	44
ВИК – Ловеч	42	42	42	42	50	44
Водоснабдяване и канализация – Плевен	43	43	43	43	46	44
Специализирана болница за активно лечение по белодробни болести "Света София"	46	44	44	44	40	44
Геозащита – Плевен	43	43	x	x	x	43
Диагностично консултативен център "Свети Георги"	50	43	43	43	36	43
Институт по маркетинг	36	43	43	46	46	43
Вазовски машиностроителни заводи	46	46	46	36	38	42
Ръководство на въздушното движение (РВД)	48	48	48	31	34	42
Пристанищен комплекс Русе	46	46	42	35	40	42
Българска агенция за експортно застраховане	52	48	42	17	50	42
Система за агропазарна информация	43	39	0	0	43	42
Специализирана болница за активно лечение по травматология, ортопедия и спортна медицина "Проф. Д-р Димитър Шойлев"	44	44	44	38	38	41
Пристанищна инфраструктура	46	46	46	31	38	41
Югозападно държавно предприятие – Благоевград	42	42	44	44	32	41

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Александровска"	42	42	42	40	38	41
Алианс	43	43	43	36	39	41
Електронекспорт	32	46	43			40
Многопрофилна болница за активно лечение "Света Марина"	24	48	48	44	38	40
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "КАНЕВ" – Русе	42	42	42	46	30	40
Специализирана болница за продължително лечение и рехабилитация на вътрешни болести-Мездра	50	14	46		50	40
Терем Холдинг	44	44	40	35	38	40
Многопрофилна болница за активно лечение "д-р Стефан Черкезов"	42	42	42	38	34	40
Специализирана болница за активно лечение по онкология	48	44		32	34	40
Агенция дипломатически имоти в страната (АДИС)	43	32	46	32	43	39
Държавна лаборатория Българска роза	36	43	x	x	x	39
Южноцентрално държавно предприятие – Смолян	40	42	40	36	38	39
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Света Екатерина"	42	42	42	42	28	39
Автомагистрали	35	35	35	40	50	39
Пристанище Варна	42	42	42	23	46	39
Български морски квалификационен център	42	42	42	29	38	38
Български спортен тотализатор	42	42	42	42	24	38
Многопрофилна болница за активно лечение Варна	43	43	39	29	0	38
Многопрофилна болница за активно лечение по неврология и психиатрия "Свети Наум"	42	42	38	36	33	38
Научно-изследователски строителен институт (НИСИ)	36	36	36	36	46	38
НДК - Конгресен център София	50	0	50	23	29	38
Университетска многопрофилна болница за активно лечение по спешна медицина "Пирогов"	38	48	48	28	28	38
Северозападно държавно предприятие – Враца	48	38	38	30	34	38
Рибни ресурси	36	36	36	33	46	37
ВИК в ликвидация – Пазарджик	32	32	32	36	54	37
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Проф.д-р Стоян Киркович"	40	40	40	34	32	37
Булгартел	44	42	31	38	31	37
Пловдивпроект	43	43	25	x	x	37
Слънчев бряг	32	32	44	25	52	37
Многопрофилна болница за активно лечение "Добрич"	36	36	36	44	33	37
Летище Стара Загора	32	36	43	0	0	37
Специализирана болница за активно лечение по акушерство и гинекология "Майчин дом"	38	38	38	40	30	37
Многопрофилна болница за активно лечение – Шумен	40	40	40	38	26	37
Земинвест	35	35	38		39	37
Водоснабдяване и канализация – Бургас	32	36	36	36	42	36
Многопрофилна болница за активно лечение "Света Анна" – Варна	42	40	40	28	32	36
Фонд мениджър на финансови инструменти в България	40	40	40	40	23	36
Електроенергиен системен оператор	46	46	42	12	34	36

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Геозащита – Перник	36	36	x	x	x	36
Научноизследователски институт по строителни материали (НИИСМ)	36	36	x	x	x	36
Северноцентрално държавно предприятие – Габрово	50	34	38	32	26	36
Многопрофилна болница за активно лечение – Хасково	36	36	36	36	36	36
София Тех Парк	40	40	40	40	21	36
Напоителни системи	44	52	56	0	27	36
Многопрофилна болница за активно лечение "Света Петка"	40	40	38	34	26	36
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Иван Селимински" – Сливен	36	36	36	36	34	36
Национална спортна база	36	36	32		38	36
Ел Би Булгарикум	35	35	35	31	40	35
Университетска многопрофилна болница за активно лечение – Бургас	36	32	36	36	36	35
Многопрофилна болница за активно лечение "д-р Тота Венкова"	36	36	36	38	30	35
Геопланпроект	35	35	35	x	x	35
Агролеспроект	39	36	36	21	43	35
Информационно обслужване	36	36	36	35	32	35
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "д-р Георги Странски"	34	34	38	34	34	35
Монтажи	35	31	35	27	44	35
Булгарплодекспорт	29	29	46			35
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Никола Василев"	36	36	32	38	30	34
Фонд за устойчиво градско развитие (ФУГР)	35	35	35	35	31	34
Агровединвест	19	44	44	31	33	34
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Царица Йоанна – ИСУЛ"	34	34	34	34	34	34
Специализирани болници за рехабилитация – Национален комплекс	34	40	38	26	32	34
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Атанас Дафовски"	34	34	34	28	38	34
Многопрофилна болница за активно лечение "Свети Иван Рилски" – Разград	36	36	36	28	32	34
Многопрофилна болница за активно лечение "Търговище"	30	38	38	28	34	34
БДЖ Товарни превози	43	36	43	14	32	34
Български пощи	40	36	36	17	38	33
Българо-германски център за професионално обучение	33	33	33	29	38	33
Сортови семена – Елит	38	42	42	21	25	33
Кинтекс	38	38	38	27	27	33
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Свети Иван Рилски"	42	40	14	40	30	33
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Свети Георги"	44	36	28	28	30	33
Многопрофилна болница за активно лечение – Пазарджик	34	34	38	36	24	33
Специализирана болница за рехабилитация – Тузлата	21	21	39		50	33
Специализирана болница за рехабилитация – Марикостиново	32	32	32		36	33

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Пазар за плодове, зеленчуци и цветя	31	42	38	31	23	33
Североизточно държавно предприятие – Шумен	28	44	20	36	36	33
Многопрофилна болница за активно лечение - Силистра	22	36	34	46	26	33
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Света Анна" – София	32	34	42	28	28	33
Плод-зеленчук	32	32	32	21	46	33
НИТИ	33	33	33	23	40	33
Специализирана болница за активно лечение по ортопедия "проф. Бойчо Бойчев"	38	33	33	33	25	32
Многопрофилна болница за активно лечение – Благоевград	36	36	36	26	28	32
Университетска многопрофилна болница за активно лечение "Пловдив"	34	28	36	32	32	32
Холдинг БДЖ	36	36	20	23	46	32
Транспортен диагностично консултативен център Бургас	32	32	32	29	36	32
Кабиюк	44	44	44	0	29	32
Многопрофилна болница за активно лечение "Рахила Ангелова"	38	38	38	18	28	32
Интендантско обслужване	31	31	31	31	35	32
Национална специализирана болница за лечение на хематологични заболявания	29	31	31	30	38	32
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Параскев Стоянов"	32	32	32	32	30	32
Пристанище Видин	29	29	29	29	43	32
Авионамс	xx	28	30	36	0	31
Специализирана болница за рехабилитация "Бургаски минерални бани"	33	33	31	26	31	31
Еко Антрацит	29	29	29	25	42	31
Водоснабдяване и канализация – Добрич	32	28	34	30	30	31
Специализирана болница за активно лечение по инфекциозни и паразитни болести "Проф.Иван Киров"	31	31	33	27	31	31
Проектна компания Нефтопровод Бургас-Александруполис БГ	31	31	31	29	x	31
Геозащита - Варна	32	32	32	32	25	31
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Стамен Илиев"	32	32	32	32	24	30
Фонд затворно дело ТПП	29	29	29	33	31	30
Свободна зона Видин	33	33	33	31	19	30
Предприятие за управление на дейностите по опазване на околната среда (ПУДООС)	35	35	35	35	10	30
Пристанище Бургас	42	27	27	23	31	30
Академика 2011	31	31	31	25	29	30
Университетска специализирана болница за активно лечение по ендокринология "Акад. Иван Пенчев"	33	31	27	25	31	30
Българска независима енергийна борса	31	31	25	29	31	30
Национална компания железопътна инфраструктура (НКЖИ)	28	24	24	42	28	29
Многопрофилна болница за активно лечение "Д-р Братан Шукеров"	26	34	34	24	28	29
Свободна зона Русе	31	29	31	27	27	29
Военно издателство	29	29	x	x	x	29

Държавно предприятие	2016	2017	2018	2019	2020	Средна оценка 2016-2020
Фонд за органите за местно самоуправление в България – ФЛАГ	29	29	29	35	23	29
Многопрофилна болница за активно лечение "Национална кардиологична болница"	30	32	28	30	25	29
Държавна консолидационна компания	33	27	31	27	26	29
Национална специализирана болница по физикална терапия и рехабилитация	19	31	33	31	0	29
Национална Агенция Музика	29	29	29	25	32	29
Свободна зона Свиленград	29	31	25			28
Национална компания индустриални зони	31	31	31	19	29	28
Сердика спортни имоти	xx	42	38	4	29	28
Летище София	34	30	30	17	28	28
Индустриален и логистичен парк – Бургас	29	29	29	29	21	28
Минпроект	33	21	31	23	29	27
Югоизточно държавно предприятие – Сливен	26	26	26	28	31	27
Многопрофилна болница за активно лечение "Свети Пантелеймон" - Ямбол	22	32	24	28	28	27
Ученически отдиш и спорт	25	25	25	25	31	26
Варна Запад индустриална зона	29	23	27		25	26
Студентски столове и общежития	23	23	23	27	34	26
Специализирана болница за активно лечение на детски болести "Проф.Иван Митев"	30	24	28	32	16	26
Транспортно строителство и възстановяване	24	24	24	15	42	26
Летище Пловдив	27	27	27	15	31	25
Филмова студия "ВРЕМЕ"	29	29	29	29	11	25
Аудиовидео Орфей	19	29	27	25	25	25
Реставрация	25	23	23	25	29	25
Многопрофилна болница за активно лечение "Христо Ботев"	24	24	24	14	32	24
Образование и наука	23	23	23	25	0	24
Балнеологичен център Камена	22	22	22	20	29	23
Съобщително строителство и възстановяване	23	21	25	19	27	23
Врана	29	29	27	0	27	22
Главно управление строителство и възстановяване (ГУСВ)	19	25	25	19	0	22
Радиоактивни отпадъци	19	19	19	17	33	21
Национален център за териториално развитие	19	19	19	19	25	20
Управление и стопанисване на язовири	0	0	0	19	8	14
ВМТ Орбита	10	10	0	0	0	10
Българска нефтена компания	0	x	x	x	x	0
Агроуслуги	0	д	0	0	0	0
Тракиец	0	0	0	0	0	0
Цех за хмелов гранулат	0	0	0	0	0	0
Център за отдиш - Китен	0	0	0	x	x	0

Легенда:

x – прекратена дейност

xx – придобито или създадено от държавата

д – подадена декларация, че предприятието не упражнява дейност

IV. КАЗУС: ФИРМЕНА СТРАТЕГИЯ И МАРКЕТИНГ ЗА ЕФЕКТИВНО И КОНКУРЕНТОСПОСОБНО РАЗВИТИЕ

1. Методическа и информационна база

За целите на анализа относно маркетинговата дейност на предприятията са представени данните от две изследвания върху бизнеса от област Велико Търново.

Първото изследване е проведено в рамките на периода февруари – май 2018 г. сред 92 собственици/ръководители на предприятия от великотърновския регион.

То е осъществено по метода на полустандартизираното интервю след извършена стратификация в направления икономическа сила и мощ на предприятието (разглеждат се микропредприятия, малки, средни и големи предприятия) и отраслова принадлежност (разглеждат се отраслите селско стопанство, лека промишленост, тежка промишленост, строителство, транспорт, търговия, туризъм и услуги).¹²

Дяловото разпределение на фирмите по броя на наетите лица в много голяма степен отговаря на реалното им съотношение в област Велико Търново, но е акцентирано на средните и големите фирми, изхождайки от тяхната значителна роля за областната икономика.

Отрасловото разпределение отново се доближава до реалното съотношение на нефинансовите предприятия от различните сфери, които са отчетени от Националния статистически институт по икономически дейности в област Велико Търново.

При това изследване, от разгледаните 92 предприятия, микропредприятията са 42.4%, малките предприятия 34.8%, 18.5% са средните фирми, а 4.3% са големите предприятия. По сфери на дейност 3,3% са селскостопански фирми, 16.3% са в леката промишленост, 2.2% са стопански организации от тежката промишленост, 5.4% са строителни фирми, 5.4% транспортни предприятия, 38,0% представляват фирми от сферата на търговията, 12% са организациите от туристическия сектор и 17.4% са фирми за услуги.

Второто изследване е проведено 4 години по-късно през април 2022 г. Това дава възможност да се проследят промените, настъпили в маркетинговата дейност на фирмите, поради неблагоприятното влияние на пандемията от коронавирус и инфлационните процеси в България.

То е осъществено под формата на онлайн фокус група с включени 12 представители на бизнеса от област Велико Търново. Голяма част от въпросите се базират на зададените в първото изследване, като по този начин е възможна времева съпоставка на резултатите.¹³

¹² Вж. Приложение 1.

¹³ Вж. Приложение 2.

От включените във фокус групата фирми 5 са микропредприятия, малките предприятия са 3, 3 са и средните фирми, а представител на големите предприятия е 1 организация.

По сфери на дейност 1 от предприятията е селскостопанско, 2 са фирмите от леката промишленост, по 1 предприятие имат представител сферите тежка промишленост, строителство, транспорт, търговия и туризъм. Фирмите за услуги са 4.

Цитираните две изследвания, проведени сред представители на бизнеса във великотърновска област, се допълват от статистически данни на национално и регионално равнище за основни показатели, публикувани от Националния статистически институт, анализът на които допринася за по-оптималното изследване на влиянието, което оказва маркетинговата макросреда.

2. Продуктова политика на предприятията

Продуктът е основният елемент на маркетинговия комплекс.

В Икономическа енциклопедия той е определен като „всичко, което може да се предложи на пазара с цел придобиване, използване или консумация и което задоволява желание или потребност. Продуктът е съвкупност от материални и нематериални свойства, функционални, социални и психологически ползности и блага, включва физически предмети, услуги, лица, места, организации и идеи”.¹⁴

Фирменият продукт е базата, върху която се гради продуктовата политика на предприятията.

2.1. Жизнен цикъл на продукта

Това е един от базовите подходи за анализ на продуктовата политика на фирмата. Чрез извършената аналогия между живота на организмите и промяната в равнището на продажбите на определен продукт се демонстрира адекватността на водената продуктова политика. Теорията за жизнения цикъл на продукта е създадена от Теодор Левит¹⁵ и обхваща четири етапа, през които в последователен план се променя равнището на продажбите на продукта – въвеждане, растеж, зрялост и спад. Р. Илева подчертава, че „теорията на жизнения цикъл на продукта има важна роля за управлението на продажбите, но това е едно доста ограничено и неприемливо от стратегическа гледна точка използване на възможностите на този модел, отдавна приет от световната практика”.¹⁶

През 2018 г. 40.2% от фирмените ръководители в област Велико Търново използват метода на жизнения цикъл на продукта при разработването на нови продукти и планирането на пазарната реализация, а 3.3% използват друг подобен метод. По-

¹⁴ „Икономическа енциклопедия”, Наука и изкуство, София, 2005.

¹⁵ Levit, Th. (1965). Exploit The Product Life Cycle. Harvard Business Review, Vol. 43,.

¹⁶ Илева, Р. (2012). Съвременни проблеми на фирмената стратегия и конкурентоспособността на българските предприятия. Издателство „Звезди“, София, с. 131.

голямата част от мениджърите през 2018 г. (56.5%) декларираят, че не използват нито метода на жизнения цикъл, нито други подобни методи за анализ.

Резултатите през 2022 г. бележат значителна промяна. Както е видно от Фигура 35 намалява делът на предприятията, които не използват метода на жизнения цикъл на продукта и други подобни методи. Това може да се разглежда в положителен аспект като осъзнаване от страна на все повече мениджъри на необходимостта от извършване на анализи в сферата на продуктовата политика. Влошената икономическа ситуация след проучването през 2018 г. вероятно е накарала повече ръководители да задълбочат аналитичната дейност с цел по-добра защита на пазарни позиции и минимизиране на отрицателните ефекти от кризисните влияния.

Фигура 35. Използване на метода на жизнения цикъл на продукта при разработването на нови продукти и планирането на пазарната реализация

3. При разработване на нови продукти и планирането на пазарната реализация, използвате ли се метода на жизнения цикъл на продукта или други методи?

12 отговора

През 2022 г. две трети от предприятията във Великотърновския регион използват методи като жизнения цикъл на продукта при разработване на нови продукти и планиране на пазарна реализация. Половината от тях използват класическия модел на продуктивния жизнен цикъл, а другата половина – подобен метод (например Модел на Бостънската консултантска група).

2.2. Равнища на продукта

Теорията за продуктовете равнища е създадена от Теодор Левит¹⁷ и допълнена от Филип Котлър¹⁸.

¹⁷ Теодор Левит определя четири продуктови равнища. Levit, Th. (1980). Marketing Success through Differentiation. Harvard Business Review.

¹⁸ Филип Котлър в началото възприема три продуктови равнища, но впоследствие споделя, че е добавил пето равнище към възприетите четири от Теодор Левит. Котлър, Ф. (1996). Управление на маркетинга, анализ, планиране, реализация и контрол. II част, Графема, София.

Съвременното виждане е за съществуването на пет продуктови равнища - продуктово ядро, формален продукт, разширен продукт, очакван продукт и потенциален продукт.

Резултатите от 2018 г. показват, че 35,9% от мениджърите на предприятия в област Велико Търново не извършват пазарен анализ на продуктови равнища. При останалите мениджъри, прилагащи анализи на продуктовете равнища, за 23.9% акцентът е поставен на равнище потенциален продукт, 17.4% анализират равнището на очаквания продукт, като база за анализ 9.8% използват продуктово ядро, разширеният продукт е основен обект на анализ от страна на 7.6%, а формалния продукт за 5.4%.

През 2022 г. значително е намалял делът на предприятията от област Велико Търново, които не извършват пазарен анализ на продуктовете равнища (намаление с 19.2%). Това затвърждава тенденцията, свързана с метода на жизнения цикъл на продукта, все повече мениджъри да осъзнават необходимостта от и да реализират анализи в областта на продуктовата си политика.

Фигура 36. Продуктово равнище, на което се извършва пазарен анализ

5. На кое продуктово равнище извършвате пазарен анализ?

12 отговора

Фигура 36 демонстрира и сериозното увеличение на мениджъри, които извършват анализ на потенциалния и очаквания продукт (по една трета от мениджърите). Тези равнища са най-предпочитани за извършване на анализ и през 2018 г., което затвърждава резултатите от второто проучване във времеви план.

Резултатите от 2022 г. отново показват сравнително рядкото използване на равнищата основен (продуктово ядро) и формален продукт.

Разширеният продукт губи напълно своето аналитично значение във времеви план, което може да се дължи на намалената покупателна способност на потребителите в по-общ план и тяхното насочване към базов продукт, лишен от добавки, които го оскъпяват допълнително.

2.3. Продуктови иновации

През 2018 г. 66.3% от мениджърите на стопански организации в област Велико Търново декларират наличие на повече от един нов продукт или марка, внедрени през последните 2-3 години. Други 13% отчитат внедрен по един нов продукт или марка, а 5,4% са били в процес на разработване на нов продукт. Едва 15,2% от фирмите от Велико Търново и региона към 2018 г. не са въвеждали нови продукти в 2-3 годишен период.

Към 2022 г. е налице съществена промяна по този показател. Две трети от предприятията в региона нямат въведени нови продукти или марки в периода между двете изследвания. В допълнение, няма предприятия, които да са в процес на разработване на такива. Само една трета от фирмените мениджъри декларират наличие на нови въведени продукти или марки в периода между двете изследвания, като се запазва единствено тенденцията от първото изследване да преобладават предприятията, въвеждащи повече от един нов продукт или марка (Фигура 37).

Фигура 37. Внедрени нови продукти / марки в период от 2-3 години

4. Имате ли внедрени нови продукти и/или марки през последните 2-3 години ?

12 отговора

Кризисните влияния през периода между двете изследвания оказват сериозно негативно влияние по отношение на иновациите в предприятията от област Велико Търново. Налице са сериозни затруднения в посока въвеждане на нови продукти и марки за бизнеса след 2018 г.

3. Ценова политика на предприятията

Ценовата политика е свързана с формирането на продуктовите цени. В. Банабакова определя ценовата политика като „процес на планомерно определяне и поддържане на такива цени, отразяващи конкретната пазарна ситуация. Тя е съвкупност от съображения, които се отчитат при определянето на цените на

стоките и мотивите за тяхното изменение, съобразно промените в производството и реализацията“.¹⁹

3.1. Методи за ценообразуване

Най-застъпените методи за ценообразуване в стопанската практика са метода на средните издръжки, ценообразуването на база целева възвръщаемост, ценообразуването на база ценността на стоките и ценообразуването на база конкурентните цени.²⁰

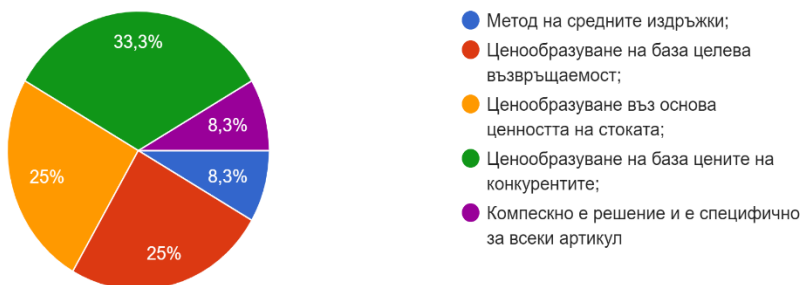
Съгласно резултатите от проведеното проучване през 2018 г. фирмите в област Велико Търново основно ценообразуват продуктите си на база цените на конкурентите (36.9%) и въз основа ценността на стоката (30.4%). На база целевата възвръщаемост е формирано ценообразуването на 26.1% от предприятията във Великотърновска област през 2018 г., 3.3% използват метода на средните издръжки, също толкова фирми (3.3%) – други методи за ценообразуване.

Видно от Фигура 38 при проведеното 4 години по-късно проучване не са настъпили значителни промени. Подредбата на използваните методи се запазва напълно.

Фигура 38. Използвани методи за ценообразуване

6. Какъв метод на ценообразуване използвате?

12 отговора

По отношение на методите за ценообразуване кризисните влияния на макросредата не оказват съществено влияние. Може да се допусне, че методите за ценообразуване са по-устойчиви и фирмените мениджъри избягват да извършват промени при тях в краткосрочен и средносрочен план.

¹⁹ Банабакова, В. (2009). Маркетинг: принципи, сегментиране, стратегии, реализации. Център за евроинтеграция и култура при ВУ „Земеделски колеж“ – Пловдив, Фабер, Велико Търново, с. 104.

²⁰ Илева, Р. (2005). Конкурентоспособност и ценова политика на фирмата в условията на присъединяване към Европейския пазар. – В: Социално-икономическо развитие на България в Европейския съюз. Университетско издателство на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново.

3.2. Ценова еластичност

Ценовата еластичност представлява съотношение между процентното изменение на количеството, което се търси от даден продукт и процентното изменение на цената му, при равни други условия.²¹

От направеното през 2018 г. проучване се установява, че 38% от фирмените мениджъри в област Велико Търново използват информация за ценовата еластичност на продуктите си като анализ на реални резултати, 196% го правят чрез специално поддържана за целта база данни, за 141% това се случва без да се събира специална пазарна информация, а 11.9% използват информация за ценовата еластичност на продуктите си на база експертно мнение на фирмените специалисти. Не използват такава информация само 16.3% от предприятията в региона.

Делът на предприятията, които не използват информация за ценовата еластичност се запазва и през 2022 г. На Фигура 39 се вижда само промяна в последователността на предпочитания вариант за получаване на информация относно ценовата еластичност.

Фигура 39. Информация за ценовата еластичност на продуктите

7. При изграждането на ценовата стратегия на организацията си, използвате ли информация за ценовата еластичност на своите продукти?

12 отговора

Спрямо 2018 г. драстично са се увеличили мениджърите, които разчитат на експертното мнение на своите фирмени специалисти по отношение добиване на информация за ценовата еластичност за сметка на тези, които го правят като анализ на реални резултати.

²¹ Устаеткова, Ж., Донева, Д., Златева, Д. (2004). Микроикономика. Фабер, В. Търново, с. 96.

4. Комуникационна политика на предприятията

Чрез комуникационната политика фирмата осъществява права и обратна информационна връзка с елементите на обкръжаващата среда.

4.1. Връзки с обществеността

Връзките с обществеността представляват „управление на комуникацията между една организация и нейните публики“. ²² Те способстват „налагането и поддържането на взаимноизгодни отношения между организацията и публиката, от която зависи нейният успех или провал“. ²³

През 2018 г. 31.5% от фирмите в област Велико Търново разполагат със собствен отдел или специалист за връзки с обществеността, 11.9% използват услугите на PR агенция, 1/4 поддържат имидж чрез участия в специализирани изложения, а 31.5% от великотърновските предприятия не поддържат имиджа си посредством целенасочени мерки.

Изследването от 2022 г. демонстрира сериозен спад в направлението поддържане на фирмен имидж.

Фигура 40. Поддържане на имиджа на предприятията

8. Как поддържате имиджа на Вашата фирма в публичното пространство?

12 отговора

Видно от Фигура 40 по-голямата част от фирмите във великотърновския регион не поддържат целенасочено своя имидж. Освен това драстично е намалял дела на фирмите със собствен отдел или специалист за връзки с обществеността.

Негативните кризисни влияния в периода между двете проучвания допринасят за ограниченото поддържане на имидж от страна на фирмите. Намалява финансовия ресурс на предприятията, който те насочват към правене на имидж.

²² Gruinig, J., Hunt, T. T. (1984). Managing Public Relations. Nolt, Rinehart and Winston, New York, p. 6.

²³ Кътлип, С., Сентър, А., Бруум, Г. (1999). Ефективен публичен релейшънс. Рой комуникейшънс, с. 5.

4.2. Реклама

Рекламата в наше време се е превърнала в базов инструмент за осъществяване на фирмена политика. Тя водещо се определя като нелично, платено, с изяснен източник на финансирането, представяне на продукт. За Ф. Джефкинс „целта на рекламата е да накара хората да купят“.²⁴

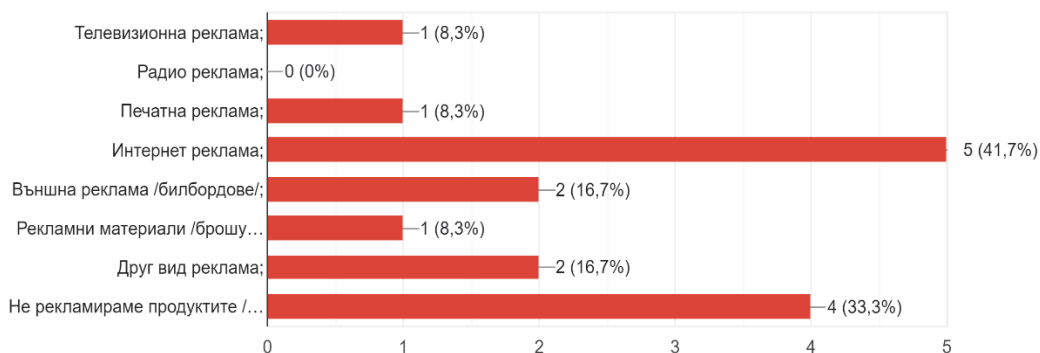
През 2018 г. 81.5% от организациите от област Велико Търново залагат основно на интернет рекламата, за да презентират продуктите си. Широко разпространени форми са също рекламните материали (54.3%), печатната реклама (42.4%) и билбордовете (41.3%). До известна степен по-ограничено значение за организациите от великотърновска област имат телевизионната (26.1%) и радио рекламата (14.1%). През 2018 г. едва 5.4% от великотърновските предприятия не рекламират.

Фигура 41 демонстрира някои времеви различия. Сериозно се увеличава делът на предприятията, които не рекламират изобщо продуктите си, радиорекламата загубва ролята си, намалява ролята и на интернет рекламата.

Фигура 41. Видове реклама

9. Кой/кои от видовете реклама използвате, за да рекламирате продуктите / услугите на Вашата фирма?

12 отговора

Стойността на тези показатели води до заключението, че фирмената дейност в общ план бележи сериозен спад. Спирането на работа на организации по време на пандемията, трудното разплащане с доставчици, заради бързо повишаващите се цени през последната година, са фактори за ограничаване на бизнес активността.

²⁴ Джефкинс, Ф. (1993). Въведение в маркетинга, рекламата и публичен рилейшънс. Варна, с. 115.

5. Маркетингова макросреда

Фирмената макросреда най-общо представлява съвкупност от фактори, които „първо повлияват върху елементите на микрообкръжаващата за организацията среда и след това влиянието им се предава върху самата компания. ... Към нейните елементи могат да бъдат отнесени демографската среда, икономическата среда, природната среда, политическата среда, технологичната среда“.²⁵

Мениджърите на фирми от област Велико Търново, дали отговор през 2018 г., посочват следната степен на влияние върху бизнеса си от страна на отделните елементи на макросредата:

Демографска среда

- Не влияе на фирмената дейност 11.9%;
- Слабо влияние 26.1%;
- Умерено влияние 35.9%;
- Силно влияние 26.1%.

Икономическа среда

- Не влияе на фирмената дейност 0.0%;
- Слабо влияние 6.5%;
- Умерено влияние 34.8%;
- Силно влияние 58.7%.

Природна среда

- Не влияе на фирмената дейност 36.9%;
- Слабо влияние 25.0%;
- Умерено влияние 20.6%;
- Силно влияние 17.4%.

Политическа среда

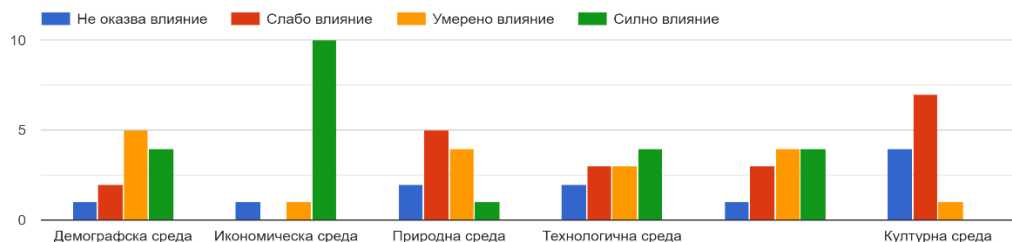
- Не влияе на фирмената дейност 22.8%;
- Слабо влияние 35.9%;
- Умерено влияние 32.6%;
- Силно влияние 8.7%.

Получените през 2022 г. резултати са представени на Фигура 42.

²⁵ Стефанов, Ц. (2020). Маркетингови решения за съвременния бизнес. Фабер, Велико Търново, с. 292.

Фигура 42. Влияние на маркетинговата макросреда (всички фактори)

11. Кои от елементите на макрообкръжаващата среда и до каква степен оказват влияние на фирмената дейност? /Моля, поставете знак на съответното място/

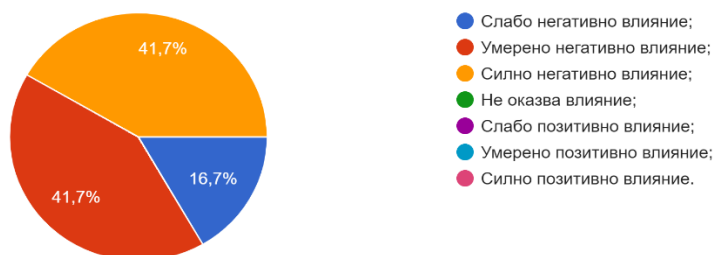
На база сравнението във времеви план може да се установи, че преобладаващата част от показателите са в сходно съотношение. Видимо обаче се увеличават мненията на мениджъри от област Велико Търново за силното влияние върху фирмената дейност от страна на икономическата среда.

Фигури 43 и 44 допълват картината по отношение влиянието на макросредата върху дейността на отделната фирма.

Фигура 43. Влияние на COVID-19 върху дейността на предприятията

12. Какво влияние оказва на дейността Ви „COVID кризата“ през последните 2 години?

12 отговора

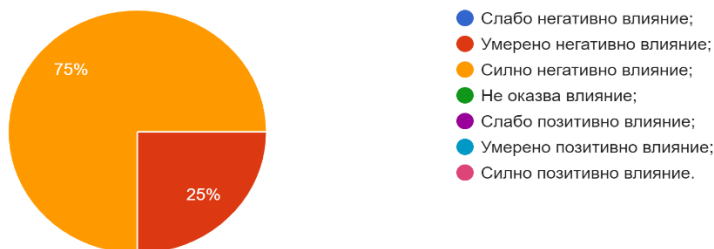
През 2022 г. фирмените мениджъри от област Велико Търново бяха помолени да дадат оценка за въздействието на актуалните фактори – пандемията, свързана с коронавируса и сериозно увеличаващото се равнище на инфлацията.

От изследването се изяснява, че „COVID кризата“ оказва сериозно влияние върху фирмената дейност в област Велико Търново. Болшинството от фирмените мениджъри я определят със силно негативно и умерено негативно влияние върху бизнеса си.

Фигура 44. Влияние на инфлационните процеси върху дейността на предприятията

13. Какво Влияние оказват на дейността Ви инфлационните процеси през последната 1 година?

12 отговора

Съвсем логични резултати се получават и по отношение въздействието на инфлационните процеси.

Фигура 91 показва мнението на три четвърти от мениджърите в подкрепа на силното негативно влияние, което търпи бизнеса от увеличената инфлация. Останалите мениджъри отчитат умерено негативно въздействие.

Във връзка с отчитане влиянието на макросредата могат да бъдат отчетени и анализирани и някои статистически показатели, данни за които са предоставени от Националния статистически институт.²⁶

Таблица 11 представя информация във времеви план за наетите лица в страната и за област Велико Търново.

Таблица 11. Наети лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности и статистически райони и области (среден годишен брой)

Брой \ Годици	2016	2017	2018	2019	2020
Общо за страната	2277345	2308129	2319762	2322561	2211773
За област Велико Търново	67110	67355	66481	66087	62535

До 2019 г. за страната се наблюдава постоянно ежегодно нарастване броя на наетите лица на трудово и служебно правоотношение. Това е една положителна тенденция. През 2020 г. обаче е регистрирано намаление с 4.77% спрямо предходната година.

²⁶ <https://infostat.nsi.bg/infostat/>.

За същия разглеждан период до 2019 г. в област Велико Търново първоначално се наблюдава леко нарастване броя на наетите лица на трудово и служебно правоотношение, впоследствие е налице съвсем леко понижение до 2019 г. (0.59% - 1.29%), вероятно следствие от миграционни процеси към столицата. През 2020 г. обаче понижението спрямо предходната година достига до 5.37%.

Получените резултати на национално и регионално равнище са логични на фона на пандемията от коронавирус, поради която през март 2020 г. беше въведено извънредно положение в страната. Предвид стопирането на дейности в много отрасли, организациите освободиха част от своя персонал, което е дори по-силно изразено на регионално равнище.

Таблица 12 представя средната брутна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за страната и за великотърновска област във времеви план.

Таблица 12. Средна брутна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности и статистически райони и области (левове)

Година	2016	2017	2018	2019	2020
Общо за страната	11379	12448	13755	15209	16687
За област Велико Търново	8934	9665	10529	11619	13008

В периода 2016-2020 г. на национално ниво е налице ежегодно увеличение на средната брутна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение в диапазона 9.39% - 10.57% на годишна база.

За същия период данните за област Велико Търново показват ежегодно увеличение на средната брутна заплата в диапазона 8.18% - 11.95% годишно.

Тенденцията на ежегодно увеличение на средната брутна заплата и за страната и на областно ниво е положителна, но въпреки липсата на данни за 2021 и 2022 г. в много голяма степен е вероятно тя да не отговаря адекватно на инфлационните процеси в България през последните години. Намалената покупателна способност на населението, което в основата си изгражда пазара на стопанските организации, допринася за свиване на търговския оборот и реализираните печалби за българските компании.

6. Приложения

Анкета № 1

1. В кой отрасъл осъществява дейността си фирмата Ви?
 - Селско стопанство
 - Лека промишленост
 - Тежка промишленост
 - Строителство
 - Транспорт
 - Търговия
 - Туризъм
 - Услуги
 - Друго, моля опишете.....
2. Колко души са заети във Вашата фирма?
 - от 1 до 9
 - от 10 до 49
 - от 50 до 249
 - 250 и повече
3. При разработване на нови продукти и планирането на пазарната реализация, използва ли се метода на жизнения цикъл на продукта или други методи?
 - Използваме метода на жизнения цикъл на продукта
 - Не използваме този метод, както и други подобни методи
 - Не използваме този метод, но използваме друг подобен метод
4. Имате ли внедрени нови продукти и/или марки през последните 2-3 години ?
 - Да, един нов продукт/услуга
 - Да, повече от един продукт/услуга
 - Не, но сме в процес на разработка на нов продукт
 - Не, не сме въвели нови продукти
5. На кое продуктово равнище извършвате пазарен анализ?
 - Продуктово ядро
 - Формален продукт
 - Разширен продукт
 - Очакван продукт
 - Потенциален продукт
 - Не извършваме пазарен анализ на продуктово равнище
6. Какъв метод на ценообразуване използвате?
 - Метод на средните издръжки

- Ценообразуване на база целева възвръщаемост
 - Ценообразуване въз основа ценността на стоката
 - Ценообразуване на база цените на конкурентите
 - Друго, моля опишете...
7. При изграждането на ценовата стратегия на организацията си, използвате ли информация за ценовата еластичност на своите продуктите?
- Да, и то като анализ на реални резултати
 - Да, но без да се събира специална пазарна информация
 - Да, чрез специално поддържана за целта база данни
 - Да, на базата на експертно мнение на фирмените специалисти
 - Не използваме информация за ценовата еластичност на своите продукти
8. Как поддържате имиджа на Вашата фирма в публичното пространство?
- Имаме собствен PR-отдел (специалист по връзки с обществеността)
 - Използваме услугите на PR агенция (връзки с обществеността)
 - Участваме в специализирани изложения, форуми
 - Имиджът на фирмата не се поддържа с целенасочена политика и мерки
9. Кой от видовете реклама използвате, за да рекламирате продуктите / услугите на Вашата фирма?
- Телевизионна реклама
 - Радио реклама
 - Печатна реклама
 - Интернет реклама
 - Външна реклама /билбордове/
 - Рекламни материали /брошури, листовки и др./
 - Друго, моля опишете...
 - Не рекламираме продуктите / услугите на фирмата
10. Какво влияние оказва демографската среда като елемент на макрообкръжаващата среда върху фирмената Ви дейност?
- Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние
11. Какво влияние оказва икономическата среда като елемент на макрообкръжаващата среда върху фирмената Ви дейност?
- Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние

12. Какво влияние оказва политическо-правната среда като елемент на макрообкръжаващата среда върху фирмената Ви дейност?
 - Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние
13. Какво влияние оказва природната среда като елемент на макрообкръжаващата среда върху фирмената Ви дейност?
 - Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние
14. Какво влияние оказва технологичната среда като елемент на макрообкръжаващата среда върху фирмената Ви дейност?
 - Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние

Въпросник № 1

1. В кой отрасъл осъществява дейността си фирмата Ви?
 - Селско стопанство
 - Лека промишленост
 - Тежка промишленост
 - Строителство
 - Транспорт
 - Търговия
 - Туризм
 - Услуги
 - Друго, моля опишете.....
2. Колко души са заети във Вашата фирма?
 - от 1 до 9
 - от 10 до 49
 - от 50 до 249
 - 250 и повече
3. При разработване на нови продукти и планирането на пазарната реализация, използва ли се метода на жизнения цикъл на продукта или други методи?
 - Използваме метода на жизнения цикъл на продукта

- Не използваме този метод, както и други подобни методи
 - Не използваме този метод, но използваме друг подобен метод
4. Имате ли внедрени нови продукти и/или марки през последните 2-3 години ?
- Да, един нов продукт/услуга
 - Да, повече от един продукт/услуга
 - Не, но сме в процес на разработка на нов продукт
 - Не, не сме въвели нови продукти
5. На кое продуктово равнище извършвате пазарен анализ?
- Продуктово ядро
 - Формален продукт
 - Разширен продукт
 - Очакван продукт
 - Потенциален продукт
 - Не извършваме пазарен анализ на продуктово равнище
6. Какъв метод на ценообразуване използвате?
- Метод на средните издръжки
 - Ценообразуване на база целева възвръщаемост
 - Ценообразуване въз основа ценността на стоката
 - Ценообразуване на база цените на конкурентите
 - Друго, моля опишете...
7. При изграждането на ценовата стратегия на организацията си, използвате ли информация за ценовата еластичност на своите продукти?
- Да, и то като анализ на реални резултати
 - Да, но без да се събира специална пазарна информация
 - Да, чрез специално поддържана за целта база данни
 - Да, на базата на експертно мнение на фирмените специалисти
 - Не използваме информация за ценовата еластичност на своите продукти
8. Как поддържате имиджа на Вашата фирма в публичното пространство?
- Имаме собствен PR-отдел (специалист по връзки с обществеността)
 - Използваме услугите на PR агенция (връзки с обществеността)
 - Участваме в специализирани изложения, форуми
 - Имиджът на фирмата не се поддържа с целенасочена политика и мерки
9. Кой от видовете реклама използвате, за да рекламирате продуктите / услугите на Вашата фирма?
- Телевизионна реклама
 - Радио реклама
 - Печатна реклама

- Интернет реклама
 - Външна реклама /билбордове/
 - Рекламни материали /брошури, листовки и др./
 - Друго, моля опишете...
 - Не рекламираме продуктите/услугите на фирмата
10. Кой от факторите на микрообкръжаващата среда оказват най-силно въздействие на цялостната дейност на фирмата (клиенти, доставчици, конкуренти, маркетингови посредници, контактни аудитории)?
- Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние
11. Кой от елементите на макрообкръжаващата среда и до каква степен оказват влияние на фирмената дейност (демографска среда, икономическа среда, природна среда, технологична среда, политическо-правна среда, културна среда)?
- Не оказва влияние
 - Слабо влияние
 - Умерено влияние
 - Силно влияние
12. Какво влияние оказва на дейността Ви „COVID кризата“ през последните 2 години?
- Слабо негативно влияние
 - Умерено негативно влияние
 - Силно негативно влияние
 - Не оказва влияние
 - Слабо позитивно влияние
 - Умерено позитивно влияние
 - Силно позитивно влияние
13. Какво влияние оказват на дейността Ви инфлационните процеси през последната 1 година?
- Слабо негативно влияние
 - Умерено негативно влияние
 - Силно негативно влияние
 - Не оказва влияние
 - Слабо позитивно влияние
 - Умерено позитивно влияние
 - Силно позитивно влияние

ГЛАВА ВТОРА

ПРИЛАГАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

I. ОЦЕНКА НА СОЦИАЛНИТЕ ПАРАМЕТРИ НА НЕФИНАНСОВАТА ИНФОРМАЦИЯ

Целта на изследването е наблюдение и оценка на социалните параметри на българските предприятия в контекста на оповестяване на тяхната устойчивост. Това направление на научните и приложни изследвания е в дневния ред на Европейската комисия, Световната банка, международни и национални институции. Систематизирани са актуални литературни източници, посветени на социалните измерения на оповестяваната от предприятията информация.

Въз основа на статистическа база данни, получени от предприятията, са формулирани изводи относно социалните измерения на предприятията в България в секторен и размерен аспект. Социалните показатели, обект на наблюдение и оценка, са в пълно съответствие със статистическата метрика на европейския Social Scoreboard, ядро на европейската социална таксономия като инструмент за оценка на риска и устойчивостта на предприятията със социални измерения съобразно най-новите европейски документи, в частност Директивата за отчитане на корпоративната устойчивост.

Въз основа на получените резултати са формулирани препоръки към бизнеса и държавните институции.

1. Теоретични и институционални подходи към разкриването на социална информация относно устойчивостта

През последните години нефинансовото представяне на предприятията със социално измерение в международен, европейски и национален контекст е във фокуса на икономическата литература като аргумент за устойчивостта на бизнеса спрямо икономически, социални и здравни рискове и предизвикателства. Още по-отчетливо актуалността на посочения кръг от проблеми нарасна във връзка с негативните последици от пандемията в резултат от COVID-19 и последващата икономическа криза.

Фундаменталната теоретична концепция, върху чиито основи е изградена теорията за нефинансовото отчитане на компаниите, е концепцията за глобалната, в частност корпоративна устойчивост. Социалните параметри на нефинансовото отчитане разкриват оценката на въздействие на бизнеса върху обществото и околната среда и реалния принос на предприятията за укрепване на корпоративната и национална устойчивост.

Идентифицираните от ООН 17 Цели на устойчиво развитие (ЦУР) акцентират върху отговорното поведение на предприятията в различни обществени измерения. На корпоративно ниво наблюдението и конкретно измерената оценка на прогреса от страна на компаниите следва да се разглежда като точен барометър на успешната системна целенасочена трансформация на компаниите в реална бизнес среда (CSR Europe).

Три са ЦУР, които могат да бъдат определени като базисни корпоративни приоритети:

- ЦУР 3 – Здраве и благополучие
- ЦУР 8 – Достоеен труд и икономически растеж
- ЦУР 12 – Отговорно потребление и производство

Всяка поставена ЦУР формира панел от проблеми и отговорности, които предстоят за решаване от страна на бизнеса на корпоративно равнище в съответното направление и които се измерват чрез конкретна система от показатели.

Например, ЦУР 3 е насочена към активности и отчитане на фирмени резултати, свързани със съхраняване на здравето на работниците и гарантиране на безопасни условия на труд. Като показатели за прогреса в резултат от отговорното поведение на компаниите се отчитат броят на трудовите злополуки и размерът на заплатените болнични.

В обхвата на ЦУР 8 е обхванато поведението на компаниите в посока към генериране на заетост и достойно заплащане. В този аспект се наблюдават броя на новоназначените, респ. напуснали работници, средната работна заплата в предприятията, различията в работната заплата между различните категории труд.

ЦУР 12 изисква транснационалните компании и големите предприятия да отчитат публично резултатите от своите корпоративни стратегии и политики с цел предоставяне на информация до каква степен е постигнато съответствие спрямо интересите на заинтересованите страни като е заложена цел интегриране на устойчивото поведение в бизнес-модела и корпоративните стратегии на предприятията и комплексно системно трансфериране на информация за корпоративната устойчивост в ежегодната отчетност на компаниите.

В този смисъл теорията за нефинансовото отчитане на социалния прогрес от страна на фирмите е ядро на устойчивостта на национално и корпоративно равнище.²⁷

Една от новите икономически теории, върху които е построена конструкцията на нефинансовото отчитане на дейността на предприятията, е теорията за новата визия на стойността, като актуализиран вариант на теорията за споделената ценност. Новият подход, който се прилага при определяне на стойността, изисква симетрично и равнопоставено оценяване както на акционерната стойност, като ядро на пазарната капитализация, така и на социалната ценност за акционерите и обществото (kpmg international, 2016).

Поддръжниците на тази нова теория отдават голямо значение на процеса на интернализация на външните ефекти и транслирането им във вътрешнофирмени последици. В много случаи компаниите правят успешни опити за положителни външни въздействия, които обаче остават без директно възнаграждение. Има и достатъчно примери от практиката, когато негативни външни фирмени въздействия

²⁷ Изрично следва да се уточни, че фокусът на изследване в публикацията е оценката на прогреса при изпълнението на социалните ангажименти от страна на предприятията, а не екологичните цели по опазване на околната среда.

не са заплатени от причинителя на щетата. В практиката отрицателните външни въздействия стават вътрешни с много по-бърз темп в сравнение с положителните.

Според посочената концепция печалбата и продажбите са ограничени форми на отчитане на дейността на предприятията. Отчетените печалби и продажби трябва да бъдат допълнени от остойностените положителни и негативни въздействия на фирмите при прилагане на принципа на «двойна същественост». В първия случай става дума за фирмата като обект на въздействие на външни рискове, а от друга-като субект, който осъществява позитивни и негативни въздействия към обществото и околната среда.

Именно в това се състои смисълът на двойната същественост в контекста на нефинансовото отчитане. Идеята е да се направи оценка на нефинансовите (социални) рискове от външната среда към бизнес средата, като например негативното въздействие на пандемията COVID-19 върху здравето на работниците, необходимостта от преминаване към он-лайн работно време, на работни позиции, където това е възможно и др. Обратната релация, свързана с фирменото въздействие отвътре навън към местната общност и обществото като цяло, също е много значима и следва да бъде измерена.

Теорията за нефинансовото отчитане е директно свързана с концептуалния модел на заинтересовани страни. В съответствие с него компаниите се представят като доверени управляващи (trustees), които оправдават съществуването си и единствено като субекти на отговорно поведение към обществото в контекста на актуалните конфликти и противоречия на съвременността (World Economic Forum, 2016).

Световният икономически форум предлага четириизмерна матрица на отчитане на въздействието на компаниите, утвърдена под кодификация PPPG – Хора, Планета, Просперитет, Управление²⁸.

Международната организация УНКТАД утвърди също четириизмерен панел за отчитане на устойчивостта с целеви измерения, обозначени като- икономическо, социално, екологично и управленско – ESEG²⁹ (UNCTAD, 2018).

Европейската комисия също поставя нефинансовото отчитане в центъра на своите интереси и дефинира като своя стратегическа цел повишаването на прозрачността на ESG – докладването и постигането на „устойчиво развитие при гарантирана защита във висока степен на интересите на потребителите и инвеститорите с цел укрепване на финансовата стабилност“³⁰.

Един от най-актуалните инструменти, който служи като компас за изграждане на методологията и метриката на оценката на въздействие, което социалните фактори оказват върху фирмените резултати и директно предопределят устойчивостта на предприятията, е новоутвърдената европейска социалната таксономия. Нейната основна функция е да служи като лост за разкриването на социалните измерения

²⁸ People, Planet, Prosperity, Governance.

²⁹ Economy, Social, Ecological, Governance.

³⁰ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment, European commission, COM (2018) 353 Final.

при отчитането на ESG компонентите в процеса на корпоративната отчетност, свързана с разкриване на информация относно корпоративната устойчивост.

Европейската социална таксономия идентифицира ключовите социални индикатори за надлежно комплексно представяне на фирмената информация, които са стриктно дефинирани от Евростат в съответните направления, групи и подгрупи в европейския социален Scoreboard.

Ето защо социалната таксономия притежава потенциала да осигури обективно наблюдение, измерване и оценка на социалната устойчивост на предприятията, като компонент на комплексната фирмена стабилност. Чрез нея са възможни измервания на фирмено, отраслово и национално равнище, което позволява сравнителен анализ с други европейски страни и издигане на степента на хармонизиране на измерванията на ново още по-високо европейско равнище.

Целта на стриктното съблюдаване на изискванията на социалната таксономия е основна предпоставка за утвърждаването и ефективното функциониране на единния европейски социален пазар с фокус генериране на устойчива заетост, достоен труд, достойно заплащане, съблюдаване на трудовите и човешки права, съответствие с изискванията на международно утвърдени стандарти.

Нефинансовите параметри, които се разкриват в резултат от нефинансовата метрика са от изключително значение за инвеститорите, които при пренебрегване на социалните въздействия, биха се сблъскали със социални рискове на фирмено и местно равнище, свързани с негативни явления като използване на нерегламентиран детски труд, дискриминация, принудителен труд, нездравословна трудова среда.

Нефинансовата база данни е значими в най-висока степен във връзка със съблюдаването на условията на здраве и труд на работниците и служителите. Информацията с тази насоченост е нужна и на публичната държавна и местна администрация. Следователно, социалните измерения на представянето на фирмената информация са тясно обвързани с интересите на всички заинтересовани страни.

В резултат от това докладването на нефинансовите резултати на предприятията и техните ефекти върху обществото и природата е предпоставка за обективна оценка на риска и идентифициране на ирационално недобросъвестно корпоративно поведение на работодателите спрямо работниците и местната общност, например.

В резултат от изложеното може да се твърди, че социалната таксономия като инструмент на докладване на нефинансова информация със социални измерения генерира ценен социален дивидент в интерес на работниците, инвеститорите и обществото като цяло. Безспорна е нейната основна функция на повишаване на прозрачността на социалното разкриване, поради което социалната класификация на измерване и оповестяване на информацията, се утвърждава като гарант за дългосрочната устойчивост на системата за социална сигурност на фирмено и национално равнище. По тази причина експертите в социалната област дефинират социалната таксономия на ЕС като своеобразен „социален код“, който трябва да бъде утвърден и прилаган във всички европейски страни.

Социалната таксономия на ЕС е изградена въз основа на концепцията AAAQ като инструмент за прилагане на практика. Международната конвенция за икономическите социални и културни права, от една страна и преодоляването на препятствията в тази насока, от друга.

Прилагането на AAAQ – концепцията е международно признат инструмент за тестване на реално постигнатите резултати в посочените измерения:

- Наличността (Availability) е измерител за наличността на определени блага в достатъчно количество.
- Достъпността (Accessibility) символизира безпрепятственото предоставяне на продукти и услуги без да са налице физически ограничения или признаци на дискриминация и публичност на информацията относно предоставяните продукти и услуги.
- Адекватността (Acceptability) означава предоставянето на права и услуги в съответствие с етичните и културни норми.
- Качеството (Quality) е критерий, че предоставяните продукти и услуги са произведени в пълно съответствие с международно признатите стандарти за качество. Това допринася за измерването на социалната устойчивост на предприятията въз основа на конкретни социални критерии и стандарти.

AAAQ концепцията е приложима както за публичните, така и за частните продукти и услуги и е в пълно съответствие с нормите на социалното измерване.

Социалната таксономия е в пълен синхрон с европейския план за действие за утвърждаване и прилагане на практика на Европейския стълб за социални права, който идентифицира конкретни минимални норми на социална закрила на работещите в направление на европейска конвергенция по пътя на преодоляване на социалните неравенства на ниво ЕС. Заетостта, уменията и социалната защита са очертаните три приоритетни общоевропейски цели, формулирани в Европейския стълб на социални права.

Критериите на социалната таксономия са заложили във фундамента на Европейския стълб за социални права – благоденствие на европейските граждани, социален прогрес, достоен живот, конкурентоспособност, генериране на нови устойчиви работни места, перманентен процес на повишаване на уменията, здравословни и безопасни условия на труд, справедливо заплащане, защита на уязвимите групи от населението – младежи, жени, мигранти, ниско платени работници, хора с ограничени умения, самонаети и др.

От изключително значение е единният подход, който се прилага и от нормите на социалната таксономия, и от критериите на Социалния стълб на ЕС относно идентифицирането на минимални социални стандарти, което води до утвърждаването на европейски социален модел, който да бъде гъвкав и да съответства на националните особености на всяка от европейските страни.

Социалната метрика – индикатори и оценка на тренда, измеренията на отчитане на корпоративната устойчивост и Социалният стълб са изградени в синхрон с ЦУР, формулирани от ООН. Всички допълнителни европейски документи също са приведени в пълно съответствие въз основа на единно утвърдени критерии:

- Директива за прозрачност на заплащането
- Директива за минималните работни заплати
- Директива за работното време
- Директива за равновесие и баланс между професионалния и личния живот

Социалната таксономия като комплексна система на класификация за предоставяне на нефинансова информация в социален контекст е логично продължение на първоначално възникналата Екологична таксономия. Между двете измерения на таксономията на ЕС е постигнат пълен консенсус относно дефинираните цели и задачи, за което допринасят и сходните фундаментални международни документи, чиито изисквания отразяват двата аспекта на фирмено разкриване на информацията- социален и екологичен. При това социалната таксономия е по-високата степен на фирмено разкриване в сравнение с екологичната.

Европейският зелен пакт, стратегията за нисковъглеродна икономика и климатична неутралност са в пряка релация със социалните измерения на устойчивостта във връзка с възникващите социални предизвикателства, нови рискове и нови възможности. Причината е, че изграждането на устойчива конкурентна икономика, използваща ефективно ресурсите и генерираща икономически, включително корпоративен икономически растеж без пряка зависимост от използването на ресурсите, изисква допълнителни фирмени разходи, свързани с преодоляването на заплахите за общественото здраве и мерки, насочени към преодоляване на заплахите за общественото здраве и негативни последици върху заетостта.

В този смисъл социалната и екологична таксономия са неразривно свързани помежду си по веригата:

- оценка на риска (социален и екологичен);
- превантивни мерки със социална и екологична насоченост;
- предоставяне на социална и екологична информация;
- обучение и повишаване на степента на подготвеност за потенциални социални и екологични кризи;
- подпомагане на МСП;;;;;
- активизиране на социалния диалог.

При отчитането на устойчивостта със социални и екологични измерения съблюдаването на минималните изисквания се постига приоритетно с меки управленски лостове чрез спазване на нормите и критериите на международните стандарти:

- Насоките на ОИСР за многонационалните предприятия³¹;
- Ръководните принципи на ООН за бизнеса и правата на човека³²;

³¹ OECD Guidelines for Multinational Enterprises, 2011, OECD.

³² UN Guiding Principles on Business and Human Rights, UN, 2011.

- Декларацията за основните принципи и права при работа на Международната организация на труда³³;
- Критериите на Глобалния договор на ООН³⁴ и др.

Един от утвърдените международни стандарти със социален фокус, насочен към фирмената ангажираност към здравето и безопасността при работа е ISO 45001: 2018 Управление на промяната.³⁵ Прилагането на този международен стандарт подпомага функционирането на ефективна система за управление на здравето и безопасността на работа чрез създаването на предпоставки «за функциониране на безопасни и благоприятни за здравето работни места, предотвратяване на свързаните с работаптравми и влошаване на здравето, с цел перманентно подобряване на показателите в областта на безопасността на работата».

Изпълнението на критериите на стандарта изисква задълбочен анализ на вътрешните и външни фактори, както и на динамично променящите се обстоятелства, които дават отражение върху здравето и безопасността на труда.

Външните фактори обхващат културни, социални, политически, нормативни, технологични, природни и конкурентни условия в организациите. Освен това се посочват широк кръг от субекти, които са директно и индиректно обвързани с организацията- конкуренти, доставчици, бизнес партньори, клиенти и др.

Обективната оценка на вътрешните фактори изисква пълно разкриване на бизнес-модела на организацията, организационна структура, корпоративни политики, цели и стратегии, човешки ресурси, ниво на знания и компетентности, организация на работното време, производството на качествени продукти и услуги, добри производствени условия.

Стандарт ISO 45001: 2018 Управление на промяната изпълнява функцията на компас при утвърждаването на ефективно функционираща система на мениджмънт в областта на здравето и безопасността при работа. Стандартът предполага активно включване на работниците и предоставяне на обратна информация от тяхна страна за инциденти, опасности, рискове, предложения и други форми на активност.

Мениджърите носят пълна отговорност за обективно отчитане на рисковете, свързани с травми, трудови инциденти, влошаване на здравето и други негативни явления. В този смисъл здравето и безопасността на работа трябва да бъдат интегрирани в единната система на корпоративен мениджмънт. Обезпечаването на материални и финансови ресурси е задължение на мениджърите. Целта е ранна превенция, своевременна реакция, преодоляване на риска от инциденти и подобряване на безопасността на работните места.

Комитетът по безопасност на труда е от определящо значение за успешното функциониране на системата на мениджмънт на безопасността при работа по веригата опасност/заплаха – оценка на риска- разкриване на възможностите за

³³ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at work and its follow-up, ILO, 2010.

³⁴ The UN Global Compact Operational Guide for SMEs, United Nation, 2007.

³⁵ ISO, ISO 45001: 2018.

преодоляване на риска, за което допринася единния управленски цикъл Plan – Do – Check – Act.

Мениджмънтът на промяната като система за оценка и преодоляване на рисковете в областта на здравето и безопасността на труда създава благоприятни условия положителна оценка на въздействието в социален контекст. Конкретно, изпълнението на изискванията на посочения международен стандарт би допринесло за редуциране на броя на трудовите злополуки, които са обект на наблюдение от социалното докладване на предприятията.

Анализът на нефинансовите измерения при отчитане на корпоративната устойчивост е невъзможен без оценка на условията по безопасност и здраве при работа. В тази насока от изключителна важност е Стратегическата рамка на ЕС за здравословни и безопасни условия на труд за периода 2021-2027 г., утвърдена като фундаментален европейски документ през 2021 г. и засягаща 170 млн. работници в ЕС.³⁶

В цитирания документ изрично е посочено, че в ЕС-27 през 2018 г. са регистрирани над 3300 злополуки с фатален и 3.1 млн. злополуки с нефатален изход, а всяка година над 200 000 работници умират от заболявания, свързани с работата, а всяка година те струват на икономиката на ЕС над 3.3% от БВП. Здравословните и безопасни условия на труд са предпоставка за здрава и продуктивна работна сила. От тях зависят устойчивостта и конкурентността на три нива- фирмено, национално и европейско.

Както екологичната, така и социалната таксономия са неразривно свързани компоненти на единната Платформа за устойчиви финанси на ЕС.

Основните насоки на нефинансово докладване на информация са изключително обхватни:

- представяне на корпоративна информация относно работниците- здраве, равнопоставеност, съблюдаване на човешките права, недопускане на дискриминация;
- бизнес етика, борба с подкупите и корупцията;
- постигане на висока степен на съответствие между екологичната и социална таксономия;
- съблюдаване на принципите на DNSH (Не причинявай значителни вреди);
- отговорност към клиентите и защита на потребителите;
- отговорност към обществото;
- пълно обвързване на социалната таксономия с изискванията на новата Директива за отчитане на устойчивостта и регулациите за устойчиви финанси.

³⁶ Стратегическата рамка на ЕС за здравословни и безопасни условия на труд за периода 2021-2027 г., ЕК, COM / 2021/ 323 Финал.

Социалната таксономия позволява оповестяване на добри фирмени практики, които могат да служат като ролеви модел, както и предотвратяване на негативни въздействия, така и като гарант срещу негативни заплахи.

Недопускането на значителни вреди в контекста на DNSH – критериите за оценка на социални ефекти е възможно чрез наблюдение и контрол върху корпоративни практики на недостойно заплащане на труда, или различия между заплащането на мъже и жени за еднакъв труд, създаване на препятствия пред колективното договаряне, негативни явления по веригата на доставки.

Актуализираната европейската концепция за отчитане на предприятията във връзка с устойчивостта е логично и закономерно продължение на предходно утвърдени европейски инициативи, например нефинансовото отчитане на предприятията.

В новия формат на устойчиво отчитане са взети предвид повишените изисквания на капиталовите пазари и регулаторите по повод получаването на обективна, съпоставима информация, която да е от полза за инвеститорите. Отчетени са и новите изисквания към корпоративната отчетност относно своевременно идентифициране на нефинансовите рискове, свързани с негативното въздействие на COVID-19, както и кризисните явления в социален аспект. Постигнатите от компаниите нефинансови резултати директно се обвързват с финансовите рискове, свързани с изменението на климата.

В резултат на това европейската Директивата за нефинансова отчетност е заменена с нов актуализиран формат – Директива за отчетност на корпоративната устойчивост, която акцетира върху корпоративни инициативи, фокусирани към постигането на финансова стабилност с екологични, социални и управленски измерения в следните основни направления:

- Утвърждаване на европейска система за класификация на дейностите, свързани с устойчивото развитие.
- Утвърждаване на стандарти за екологично насочени финансови продукти.
- Включване на устойчивото развитие като целева насоченост на институционалните инвеститори и управляващите активи.
- Разработване на система от ключови индикатори и под-индикатори за измерване на степента на постигната от предприятията устойчивост.
- Утвърждаване на кредитни рейтинги и индекси като гарант за устойчиво развитие.
- Усъвършенстване на системата на оповестяване и докладване на фирменото въздействие и ефектите върху обществото.
- Активизиране на дейността, свързана с подобряване на корпоративното управление във всички негови направления.
- Хармонизиране на европейското законодателство в областта на устойчивото развитие и публично докладване на идентифицираните рискове за финансовата стабилност в екологична, социална и управленска насока.

- Функциониране на публично-частни платформи, като например Евростат, които да осъществяват наблюдение на постигнатия прогрес в напредъка при изпълнение на поставените цели за устойчивост и стабилност.

Целта е в резултат от всички тези инициативи да се създаде комплексна рамка за стимулиране на инвестициите в устойчиво развитие с цел синхронизиране на всички европейски финансови и социални ангажименти в направление към устойчивост и стабилност. Всичко това трябва да допринесе за утвърждаване на единна европейска система за класификация на дейностите в направление устойчивост, така формулираната таксономия, като динамична, а не статична категория.³⁷

Утвърдената европейска платформа за финансиране на устойчивото развитие изисква перманентно актуализиране на обхвата на европейската таксономия за постигане на целите на устойчиво развитие, разнообразяване на инициативите в тази насока, регулярно наблюдение и докладване на инвестициите в устойчиво развитие.

Обхватът на основните заинтересовани страни, свързани с отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта, е изключително широк – предприятия за колективно инвестиране, лица, управляващи алтернативни инвестиционни фондове, за които е назначен независим депозитар, институции за професионално пенсионно осигуряване, европейски социални предприемачески фондове.

Капиталовият пазар и в частност Българска фондова борса са неотменна част от инициативата на ООН „Устойчиви фондови борси“, обединяваща 90 световни фондови борси, и е ангажирана с целите на устойчивото развитие на българския капиталов пазар.³⁸ За тази цел фондовата борса насърчава отговорните инвестиции в устойчиво развитие и си поставя за цел повишаване на ефектите по отношение на екологичното, социално и корпоративно управление в България.

Европейска система за финансов надзор, в частност Комисия за финансов надзор, осъществявайки ефективен национален и европейски надзор, допринасят за утвърждаването на европейските, в частност национални капиталови пазари при съблюдаване на изискванията за стабилност и устойчивост.

Публичните институции също са заинтересована страна и активно съдействат както за устойчивостта на финансовия сектор, така и за устойчивостта на компаниите.

Безценен е приносът на неправителствения сектор при утвърждаването на устойчивостта като основен вектор на икономическо развитие.

Отчитането на компаниите във връзка с устойчивостта е нов по-висш осъвременен формат на нефинансовото отчитане на предприятията. Директивата за отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта е актуализиран вариант на Директивата за оповестяване на финансова информация³⁹. Новата директива има

³⁷ Overview and Recommendations for Sustainable Finance Taxonomies, 2021, International Capital Market Association.

³⁸ Sustainable Stock Exchange Initiative, 2018 Report on Progress, UN. 2018, 85 p.

³⁹ Directive 2014/95/EU of 22 October 2014 regards disclosure on non-financial and diversity information, European Commission.

много по-широк обхват, поради включването в нея на изискванията на Европейския зелен пакт и климатичните промени. Те са широко застъпени в актуализираната директива за отчитане на устойчивостта на предприятията пряко обвързани с нефинансовото представяне на компаниите. Фирмените инициативи, свързани с намаляването на емисиите на парниковите газове и прехода към климатична неутралност, също са поставени в центъра на новата директива.

В социален контекст изискванията на Директивата за отчитане на корпоративната устойчивост са много по-задълбочено представени в основните насоки:

- отчитане на равните възможности за всички- равен достъп до работни места и равно заплащане на труда за мъже и жени, оценка на предоставеното обучение, включително гарантирано фирмено обучение и придобиване на знания, гарантиране на заетост и социално включване на хора с ограничени възможности;
- наблюдение и оценка на условията на труд – заетост (наблюдение на съотношението на новопостъпили спрямо напуснали работници), работна заплата, активен социален диалог, колективно договаряне, оптимален баланс между работа и почивка, гарантиране на здравословна работна среда;
- уважение към човешките права и тяхното съблюдаване.

Директивата за разкриването на устойчивостта изисква предоставяне на аргументирана информация относно поведението на мениджърите и корпоративните практики не само на ниво предприятие, но и по веригата на доставки, относно гарантирането на здрава и безопасна работна среда-предоставяне на здравни услуги, фирмен транспорт и др. социални ангажменти, предприемани доброволно от мениджърите свръх изискванията на законовите норми.

Новата директива за отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта предвижда да се прилага в около 49 000 дружества, които са четири пъти повече от 11 000 дружества, съблюдаващи Директивата относно оповестяването на нефинансова информация. Към актуализираните критерии за гарантиране на устойчивост е включена информацията относно глобалните вериги на доставки на дружествата, съблюдаване на условията на труд, отчитане на използването на принудителен и детски труд, използване на женски труд, осигуряване на заетост за бежанци, преодоляване на етнически конфликти, спазване на правата на човека и етичните норми и др.

Всичко това разкрива голямата значимост на Европейската концепция за отчитане на предприятията във връзка с корпоративната устойчивост със социални измерения.

2. Социални измерения на нефинансовото представяне на предприятията в България

Наблюдението на социалните измерения на представянето на предприятията в България е от голямо приложно значение. Получените резултати предполагат вземането на адекватни управленски решения от държавните институции, но и ориентират бизнеса с цел динамична реакция съобразно новите икономически предизвикателства и рискове. Не по-малка е значимостта на предложения анализ за инвеститорите, бизнес-асоциациите, неправителствения и академичния сектор.

Научната ценност на предложеното наблюдение произтича от спецификата на използваната методология и от това, че подобен анализ с обхват всички промишлени предприятия, не е представен в икономическата литература.

Приложената методология използва статистическа информация от НСИ, при което данните на структурната бизнес статистика, включително демография на предприятията, са съчетани с първични данни на статистиката на заетостта.

Целта на тази част от проекта е да се систематизират социалните характеристики на българските предприятия за период от 5 години и да се очертае прогнозна рамка за бъдещите тенденции в краткосрочен и дългосрочен хоризонт.

Обект на изследване са нефинансовите предприятия в България като активни пазарни субекти, класифицирани в сектори В, С, D, Е по КИД 2008. Така в обхвата на анализа се включват всички промишлени предприятия в България.

Предмет на изследване са размерната структура, демографията и социалните детерминанти на българските предприятия по утвърдени от НСИ и Евростат показатели, които разкриват ключовите нефинансови параметри на представяне на българските предприятия.

Обработената статистическа информация обхваща петгодишен период от време 2016-2020 г.

Методологията предполага систематизиране на статистическа информация, подадена на НСИ с обхват четирите индустриални сектора по четири основни групи предприятия – микро-, малки, средни и големи, получена въз основа на годишните отчети за дейността на нефинансовите предприятия.

Прилагането на такава методология дава възможност за оценка на социалните измерения както по секторен признак, така и в зависимост от размерната структура на предприятията.

Използваната статистическа извадка е национално представителна, което предполага национална значимост на получените и представени фирмени резултати.

Групите предприятия в зависимост от големината им са систематизирани в утвърдена йерархия: микро предприятия (М1П) – до 9 заети, малки (М2П) – 10-49 заети, средни (СП) – 50-249 заети и големи предприятия (ГП) – над 250 заети.

Обхванатите от анализа сектори са:

Сектор В – Добивна промишленост

Сектор С – Преработваща промишленост

Сектор D – Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива

Сектор Е – Доставка на води, канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване.

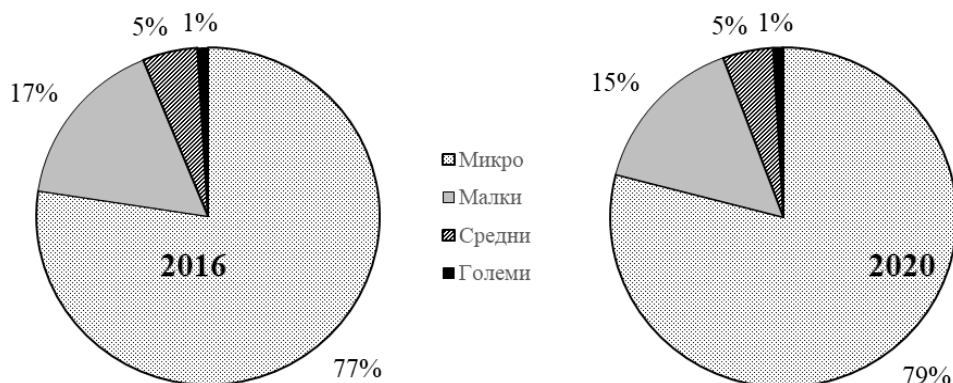
Фундамент на приложената методология е разработеният сравнителен анализ между социалните индикатори по групи предприятия по сектори и размери.

Използваната метрика е в пълно съответствие с изискванията на европейския Scoreboard.

Фигура 1 до Фигура 5 разкриват структурата на всички предприятия в сектори В, С, D, Е в сравнителен аспект, съпоставящ данните от 2016 и 2020 г.

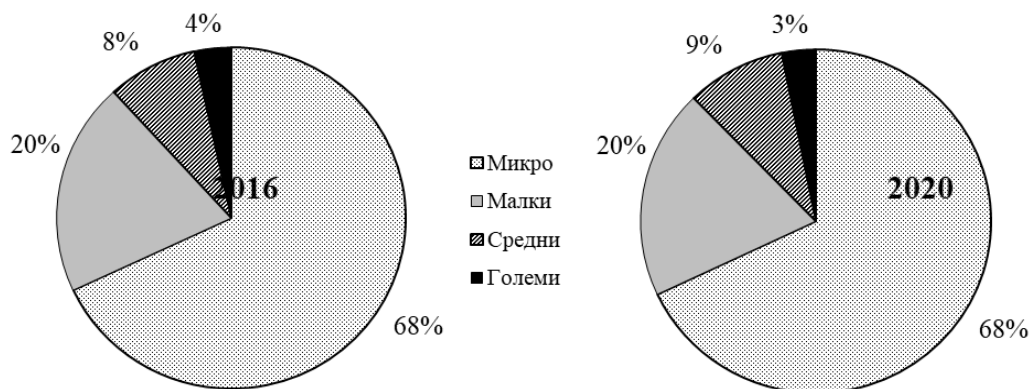
Отклоненията в структурата на промишлените предприятия е незначителна. М1П са преобладаващи и през 2020 г., както и през 2016, дори относителният им дял е нараснал с 2% на 79% от всички промишлени предприятия. Няма динамика в относителния дял на големите и средните предприятия. Както през 2016 г., така и през 2020 г. първите представляват 1%, а вторите 5% от от промишлените предприятия. Относителният дял на малките предприятия е редуциран от 17% през 2016 г. на 15% през 2020 г.

Фигура 1. Структура на предприятията в сектори В, С, D и Е според големината им, 2016 и 2020 г.

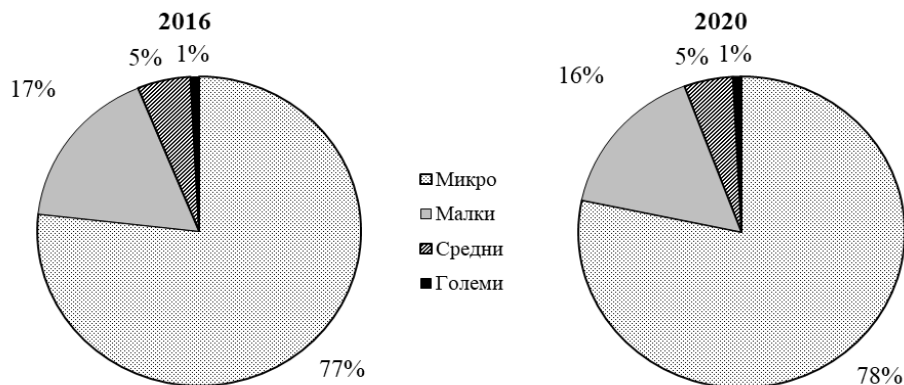
Структурата на предприятията в сектор В според размерните им характеристики се припокрива с общата характеристика на промишления сектор с минимални отклонения през петгодишния период. Относителният дял на М1П и М2П се запазва (68%). Относителният дял на ГП е спаднал с 1 процентен пункт от 4% на 3%, а на средните предприятия се е повишил от 8% на 9%.

Фигура 2. Структура на предприятията в сектор В според големината им, 2016 и 2020 г.

Почти симетрична е и рамката на структурата на предприятията в сектор С по размерен критерий. В тази група предприятия относителният дял на средните и големите предприятия остава непроменен за целия петгодишен период, съответно 5% и 1%. Докато относителният дял на микро предприятията спрямо всички промишлени предприятия се увеличава от 77% на 78% с 1%, то при относителният дял на малките предприятия се наблюдава лек спад с 1 пр.п. от 17% на 16%.

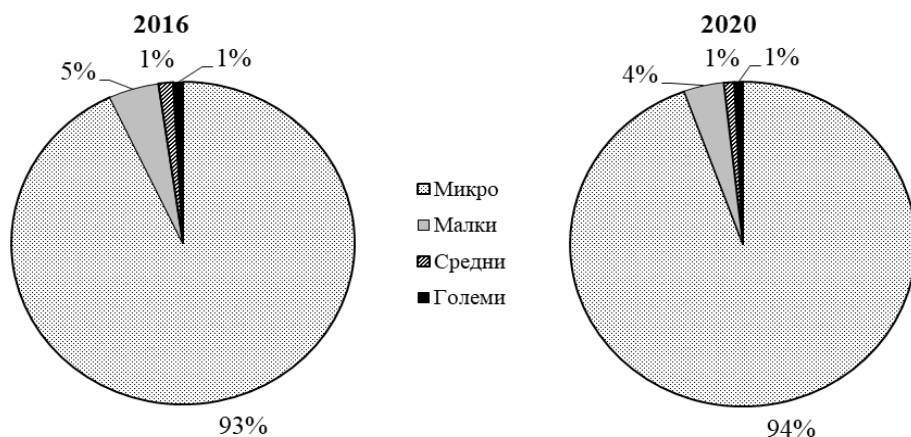
Фигура 3. Структура на предприятията в сектор С според големината им, 2016 и 2020 г.

Наблюдението на структурата на предприятията в сектор D показва преобладаващият относителен дял на М1П, който от 93% през 2016 г. се е повишил на 94% през 2020 г. Относителният дял на М2П през 5-годишния времеви период

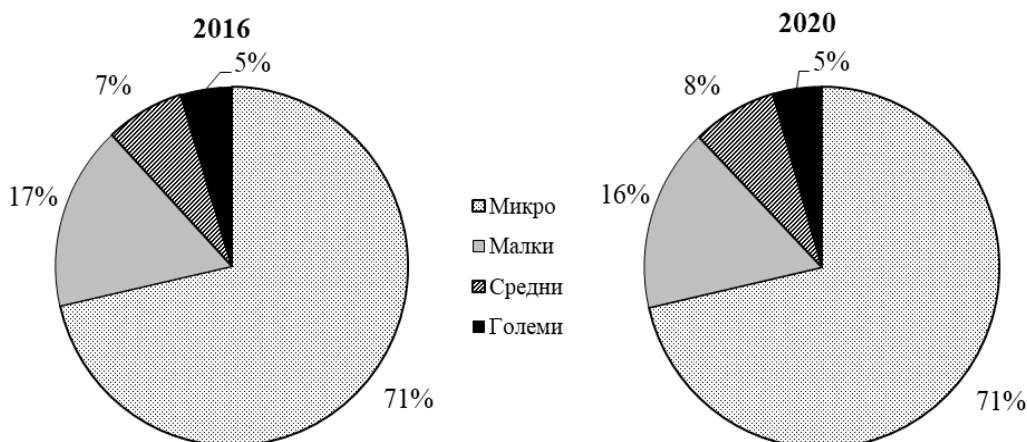
намалява с 1% от 5% през 2016 г. на 4% през 2020 г. При средните и големите предприятия не се отчита промяна. Относителният дял както на едните, така и на другите е 1% от всички предприятия в сектора.

Фигура 4. Структура на предприятията в сектор D според големината им, 2016 и 2020 г.

Спецификата на размерната структура и нейния 5-годишен тренд в сектор Е се състои в това, че относителният дял на микропредприятията остава непроменен и възлиза на 71%. Без промяна е и относителният дял на големите предприятия в сектор Е – 5% и през 2016, и през 2020 г. Докато относителният дял на малките предприятия се редуцира от 17% през 2016 г. на 16% през 2020 г., противоположно делът на средните предприятия нараства с 1% през 2020 г. в сравнение с 2016 г.

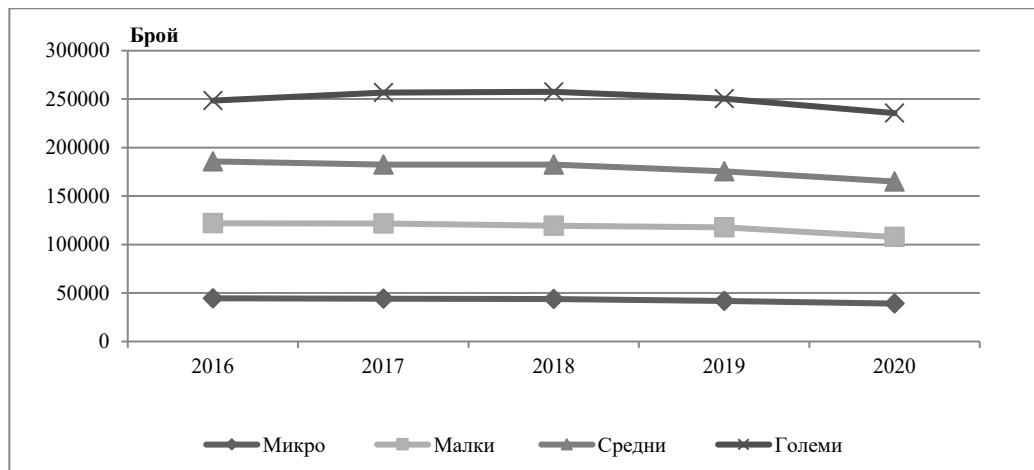
Фигура 5. Структура на предприятията в сектор Е според големината им, 2016 и 2020 г.

Един от ключовите нефинансови секторни показатели е броят на наетите лица по трудово правоотношение в зависимост от размера на предприятията.

Статистическите данни позволяват да се защити тезата, че през наблюдавания 5-годишен период не се наблюдава рязко движение по отношение на наетите лица в промишлените български предприятия. В броя на микропредприятията има незначително намаление през 2020 г. Лек, но не рязък спад се отчита и в броя на наетите лица в малките, средни и големи предприятия. Редукцията на броя на наетите в тези три групи предприятия, главно през 2020 г., е незначителна и е аргумент за отричането на стрес във функционирането на наблюдаваните сектори.

Фигура 6. Наети лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D и E според големината на предприятието, 2016-2020 г.

Източник на нефинансова информация е и наблюдението на структурата на наетите лица по трудово правоотношение в секторите В, С, D и E според големината на предприятието в периода 2016-2020 г.

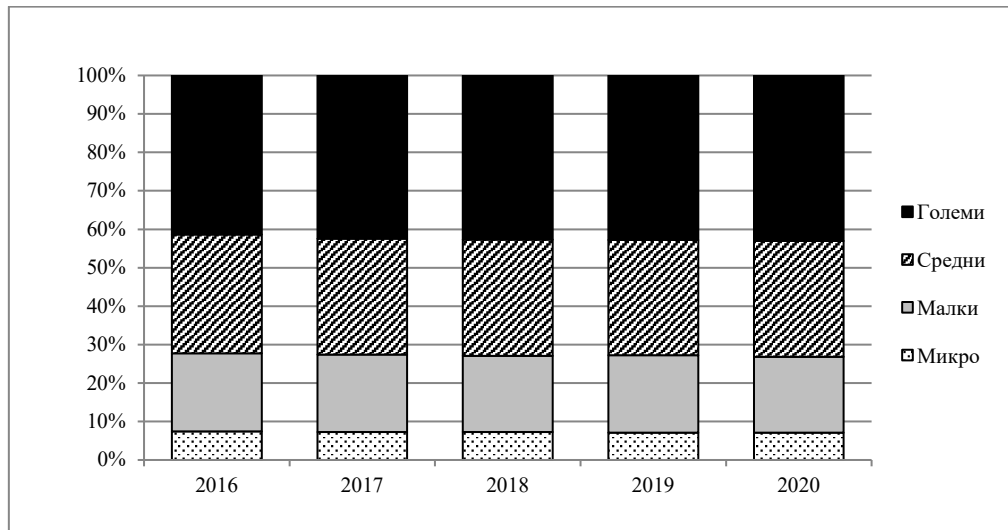
Статистическата информация разкрива, че в структурата на наетите лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D и E според големината на предприятието в периода 2016-2020 г. няма съществени промени. И през 2020 г. относителните дялове на М1, М2, СП и ГП остават без съществени промени в сравнение с 2016 г. Относителният дял на наетите лица в големите български предприятия е 41% през 2020 г. Това показва, че въпреки че по брой предприятия големите са най-малката група, в тях се трудят 41% от наетите лица.

31% от наетите работници упражняват трудова дейност в средните предприятия в българската промишленост и формират втората по големина група предприятия в зависимост от броя на наетите лица след големите предприятия.

Относителният дял на наетите лица в малките промишлени предприятия в наблюдавания 5-годишен период варира около 20%.

Най-малък през целия период на наблюдение е относителният дял на наетите лица в микро предприятията и той не надхвърля 8%.

Фигура 7. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D и E според големината на предприятието, 2016-2020 г.

Анализът на статистическите данни относно структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор В според големината на предприятието в периода 2016-2020 г. препотвърждава общите съотношения в съвкупния индустриален сектор и показва преобладаващия относителен дял на наетите лица в големите предприятия 75%. Специфичното е, че в сектор В относителният дял на наетите в големите предприятия е почти двойно по-голям в сравнение с този на наетите във всички промишлени предприятия, който възлиза на 41%.

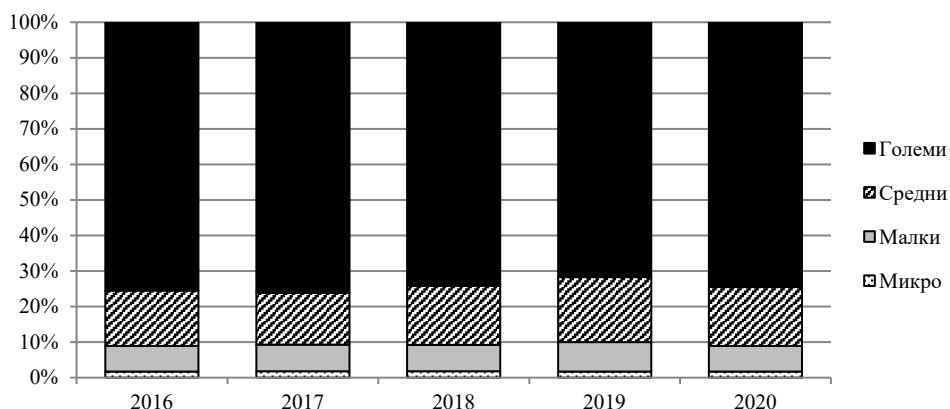
Относителният дял на наетите лица в сектор В в размерно измерение е 16% без съществени отклонения за периода и е двойно по-малък от относителния дял на наетите във всички промишлени предприятия, където възлиза на 31%.

Наетите лица в малките предприятия в сектор В имат относителен дял 7% спрямо 20% общо за всички промишлени предприятия. По този показател сектор В е почти трикратно по-малък по относителен дял на броя на наетите спрямо националните данни.

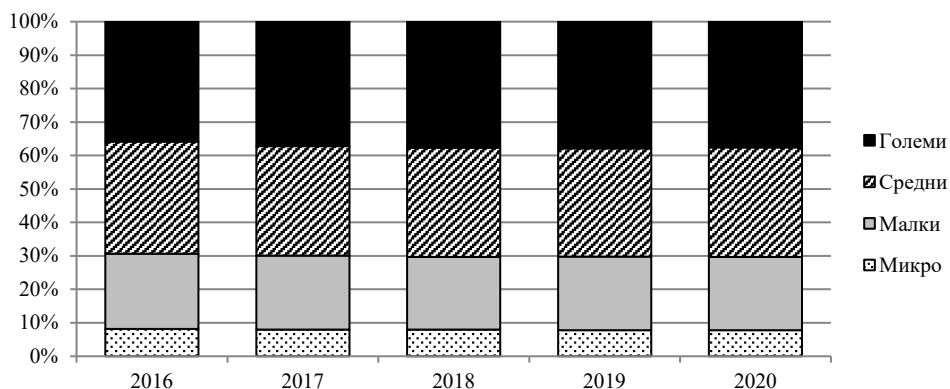
Не повече от 2% е относителният дял на наетите лица по трудово правоотношение в микропредприятията на сектор В не се отчитат значими отклонения през 2020 в сравнение с 2016 г. Измереният относителен дял е четирикратно по-малък от относителния дял на наетите във всички микропредприятия в промишления сектор, който е 8%.

В сектор С относителният дял на наетите, измерен спрямо размерната структура на предприятията, разкрива относителен дял на наетите в големите, средни, малки и микро предприятия съответно 38%, 32%, 21% и 9%. Изчислените относителни дялове на предприятията в сектор С по размер са приблизително сходни с националните съотношения 41%, 31%, 20% и 8%, характерни за всички промишлени предприятия.

Фигура 8. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор В според големината на предприятието, 2016-2020 г.

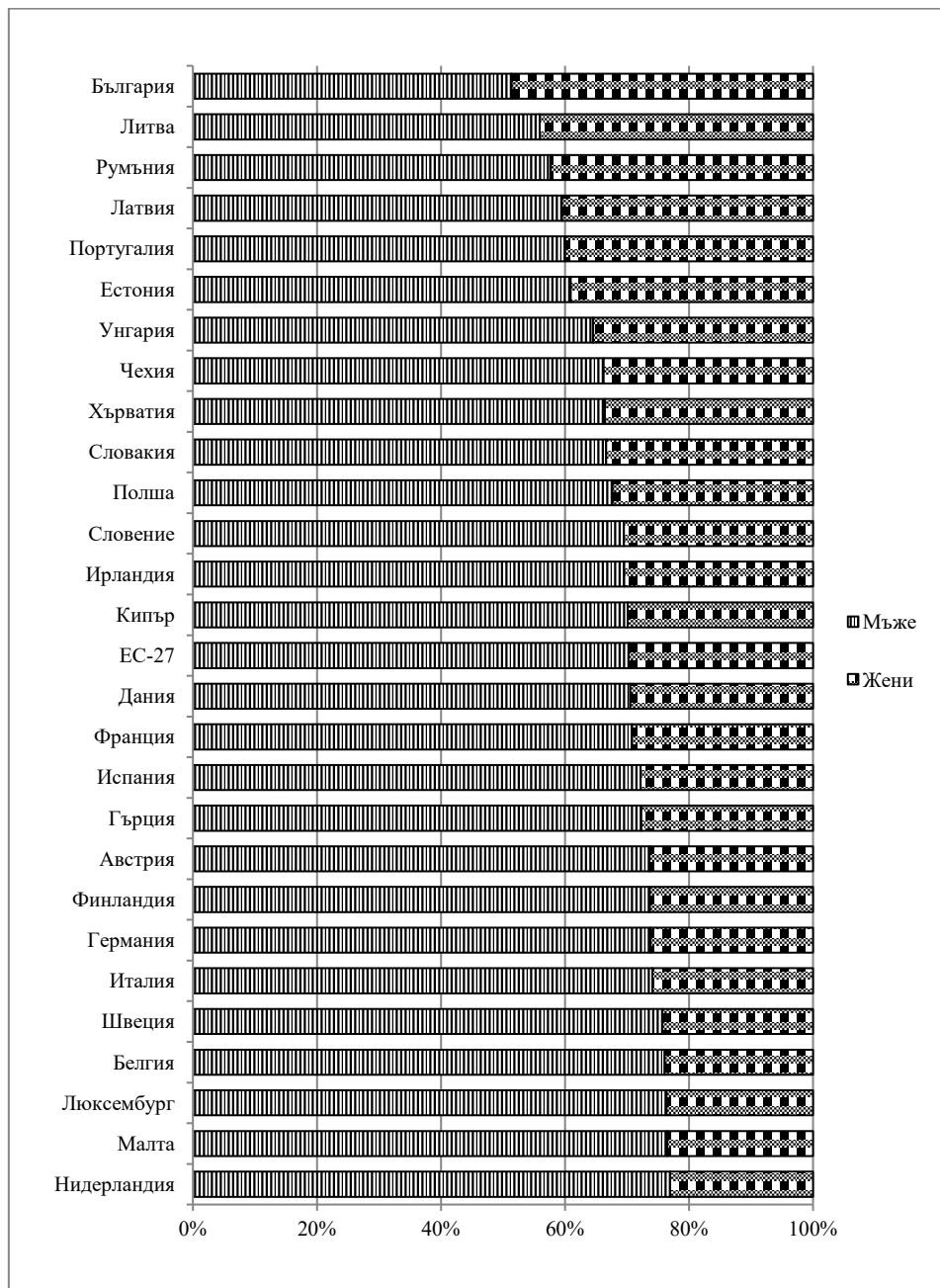

Фигура 9. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор С според големината на предприятието, 2016-2020 г.

Единствено относно сектор С са предоставени данни от Евростат за структурата на заетите лица в сектор С по пол. Секторните измервания на показател съотношение мъже – жени също се отнася към наблюдението на нефинансовите показатели и допринася за по-дълбочинното представяне на секторните социални измервания. Както обобщените данни за ЕС-27, така и национално представителните данни за съотношението мъже-жени в сектор С, ясно разкриват преобладаващия относителен дял на мъжете в сектор С, който в Холандия възлиза на 77% при 70% средно за ЕС. Сектор С в България отчита паритет на съотношението между наетите мъже и жени в сектора.

Фигура 10. Структура на заетите лица в сектор С в страните-членки на ЕС по пол, 2020 г.

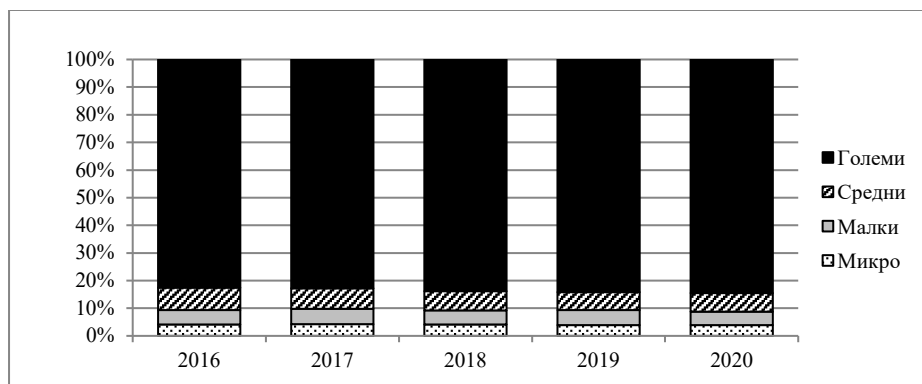
Източник: Евростат, Наблюдение на работната сила, Средна годишна брутна работна заплата по сектори, 2016-2020 г.

Сектор D има специфичен облик. В него относителният дял на наетите лица в големите предприятия е най-голям както спрямо останалите три индустриални сектора, така и спрямо националните данни- 82%. В същото време относителният дял на наетите лица в средните предприятия в сектор D е най-малък в сравнение със сектори B, C и E – 8%.

Най-малък в сравнение със сектори B, C и E също е и относителният дял на наетите лица в малките предприятия в сектор D, който възлиза на 6%.

4% е относителният дял на наетите лица в микропредприятията в сектор D.

Фигура 11. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор D според големината на предприятието, 2016-2020 г.

В структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор E относителните дялове на наетите в големите, средни, малки и микро предприятия са съответно 65%, 23%, 9% и 3%.

Обработената статистическа база данни относно структура на наетите лица ясно разкрива спецификата на всеки промишлен сектор при измерването на относителния размер на наетите в предприятията с различен размер. Посоченото измерване е национално значимо и предоставената информация би могла да послужи на потенциални инвеститори, държавни институции и анализатори.

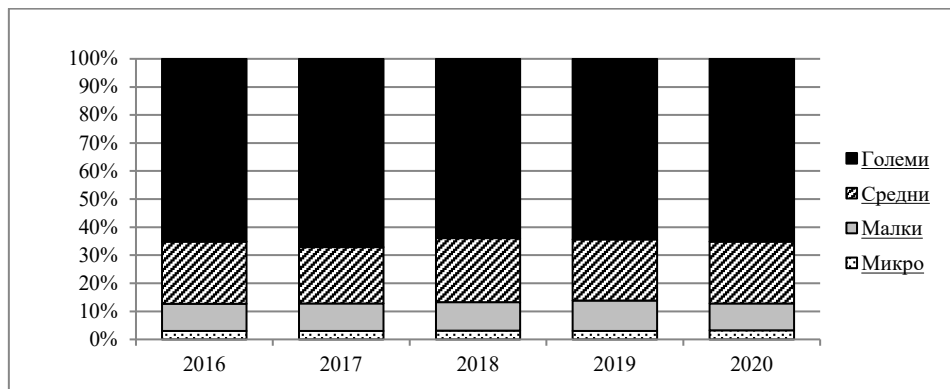
Най-важният нефинансов показател, който е във фокуса на интересите на работници, работодатели, държавни институции е средната годишна брутна работна заплата. Статистическата база данни разкрива, че средната годишна брутна работна заплата и в четирите промишлени сектора в България нараства в периода 2016-2020 г.

В сектор B средната годишна брутна работна заплата нараства с 38% от 16 681 лв. през 2016 г. на 23 085 лв. през 2020 г.

С 44% сектор C отбелязва най-високият процент на нарастване през изследвания петгодишен период с 44% от 10 038 лв. през 2016 г. на 14 440 лв. през 2020 г.

Най-висока е средната годишна брутна работна заплата в сектор D. За периода 2016-2020 г. тя нараства с 30% от 20 058 лв. през 2016 г. на 26 118 лв. през 2020 г.

Фигура 12. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектор Е според големината на предприятието, 2016-2020 г.

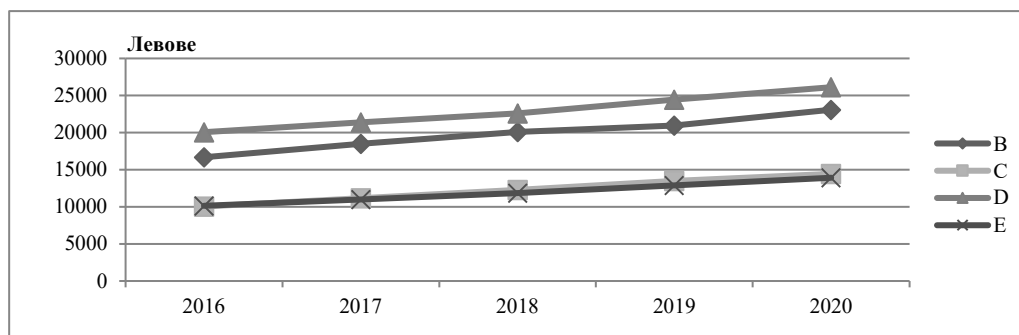

В сектор Е нарастването на средната годишна брутна работна заплата е с 37% за 5 години от 10 139 лв. на 13 918 лв.

Йерархията на секторите по процент на нарастване на средната годишна брутна работна заплата е следната. Най-висок е темпът на нарастване на средната годишна брутна работна заплата в сектор С- 44%, следван от сектори В и Е- респективно 38% и 37% и накрая сектор D – 30%.

По абсолютни размери през 2020 г. средната годишна брутна работната заплата е най-висока в сектор D – 26 118 лв., а най-ниска в сектор Е – 13 918 лв. В сектор В средната годишна брутна работната заплата е 23 085 лв., а в сектор С – 14 440 лв.

Фигура 13. Средна годишна брутна работна заплата по сектори, 2016-2020 г.

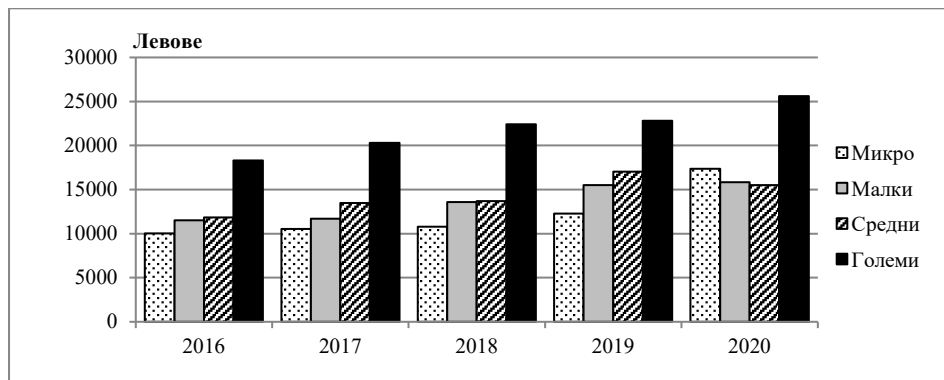
Изключително важен социален показател в диапазона на социалната таксономия, разкриващ социалните аспекти на фирмената устойчивост, е средната брутна работна заплата не само в зависимост от сектора, но и според големината на предприятията.

И през петте наблюдавани години размерът на средната брутна работна заплата в сектор В е най- висок в групата на големите предприятия и достига 25 605 лв. през

2020 г., което означава нарастване с 40% спрямо 2016 г., когато е възлизал на 18 318 лв.

В групата на средните предприятия нарастването на средната брутна работна заплата е от 11 862 лв. през 2016 г. до 15498 лв. през 2020 г. с 31%. Нарастването на средната брутна работна заплата в малките предприятия е с 38% от 11501 лв. на 15 847 лв. Най-голям процент на нарастване на средната брутна работна заплата се наблюдава в микро предприятията 73% - от 10 042 лв. на 17 356 лв.

Фигура 14. Средна брутна работна заплата в сектор В според големината на предприятието, 2016-2020 г.

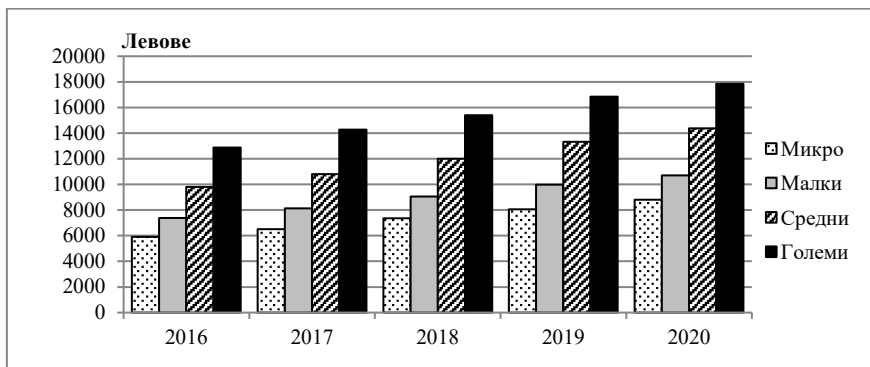
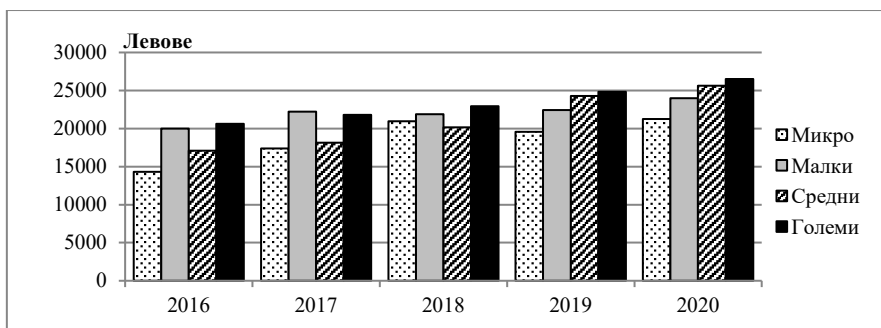

Наблюдението и анализът на динамиката на средна брутна работна заплата в сектор С според големината на предприятието за периода 2016-2020 г. също има отличителни особености. Аналогично на сектор В средна брутна работна заплата в сектор С е най-висока в големите предприятия и достига 17 852 лв., което означава нарастване с 39%.

На второ място по размер на средна брутна работна заплата са средните предприятия, в които процентът на нарастване е 47% в сравнение с 9794 лв. през 2016 г.

Третото и четвъртото място по размер на средна брутна работна заплата заемат малките и микро предприятията. В малките предприятия нарастването е с 45% до 10703 лв., а в микро предприятията – с 49% (най-високият процент на нарастване в сектора) до 8795 лв.

В сектор D средна брутна работна заплата по подобие на сектор В и С е най-висока в големите предприятия и достига 26 499 лв. през 2020 г., което означава 28% на нарастване. Процентът на нарастване на средна брутна работна заплата в средните, малки и микро предприятия в сектор D е 50%, 20% и 49%. Най-висок е ръстът на нарастване на средна брутна работна заплата в средните предприятия от 17 093 лв. на 25 645 лв. В микро предприятията увеличението в абсолютен размер е от 14 319 лв. на 21 271 лв., в малките предприятия от 19 990 лв. на 24 005 лв.

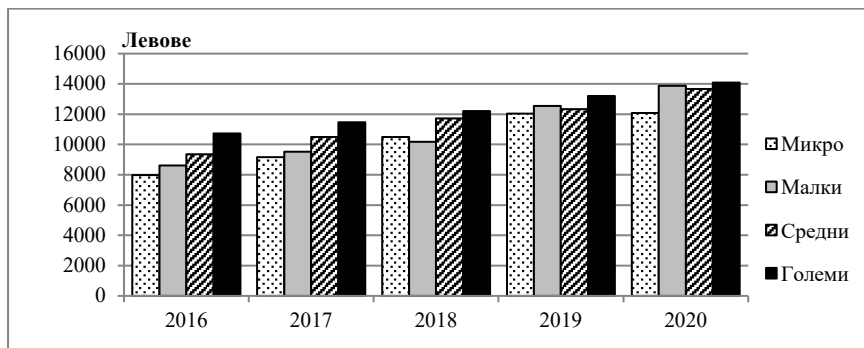
Фигура 15. Средна брутна работна заплата в сектор С според големината на предприятието, 2016-2020 г.**Фигура 16. Средна брутна работна заплата в сектор D според големината на предприятието, 2016-2020 г.**

Наблюдението и анализът на средна брутна работна заплата в сектор Е показва следните тенденции. Най-висока е средна брутна работна заплата в големите предприятия – 14 098 лв. през 2020 г., а най-ниска – в микро предприятията – 12 070 лв. Най-висок е процентът на нарастване в малките предприятия – 61%, а най-нисък в големите – 31%.

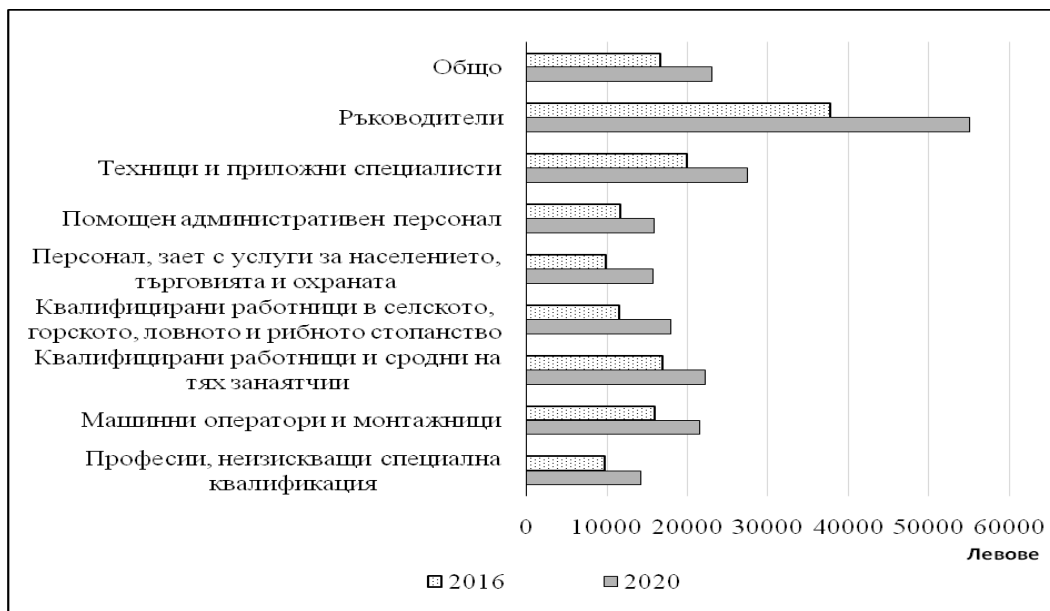
Средна годишна брутна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по класове и професии в сектор В е в доста широк диапазон. Средна годишна брутна работна заплата на мениджърите достига до 55 000 лв. годишно през 2020 г. На второ място са техниците и приложните специалисти с размер на средна годишна брутна работна заплата 28 000 лв. С най-ниско заплащане са работниците без квалификация- около 15 000 лв. през 2020 г

Средна годишна брутна работна заплата на мениджърите по трудово и служебно правоотношение по критерий класове и професии в сектор С е около 48 000 лв. годишно през 2020 г. в сравнение с 35 000 лв. през 2016 г. Работниците без квалификация получават около 9000 лв. през 2020 г. с сравнение с 6700 през 2016 г.

Фигура 17. Средна брутна работна заплата в сектор Е според големината на предприятието, 2016-2020 г.

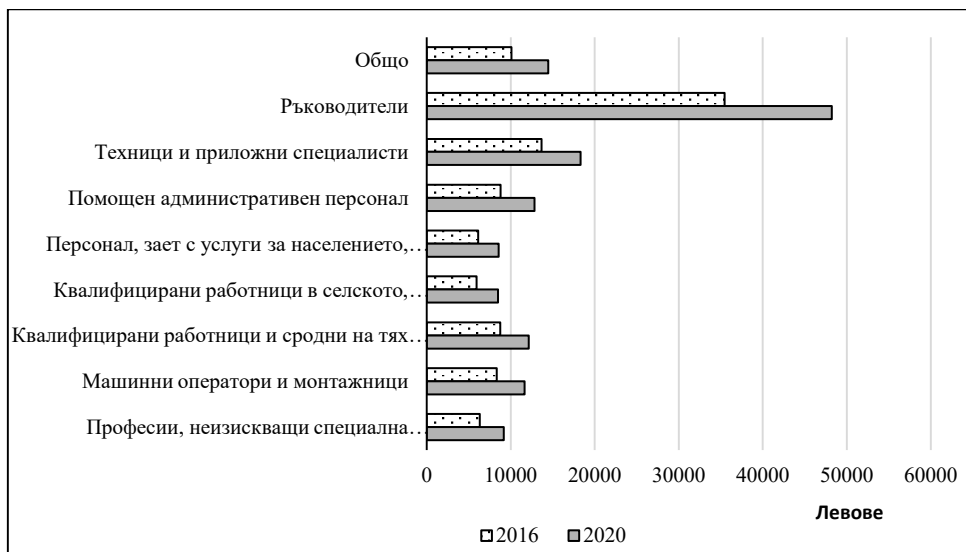

Фигура 18. Средна годишна брутна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по класове и професии в сектор В, 2016-2020 г.

В сектор D също най-висока е средна годишна брутна работна заплата на мениджърите – 54 000 лв. през 2016 г. срещу 42 000 лв. през 2016 г. Докладването на работните заплати в зависимост от служебното правоотношение по класове и професии е едно от основните изисквания на социалната таксономия в контекста на концепцията за добро корпоративно управление в контекста на повишаване на прозрачността на корпоративната информация.

Фигура 19. Средна годишна брутна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по класове и професии в сектор С, 2016-2020 г.

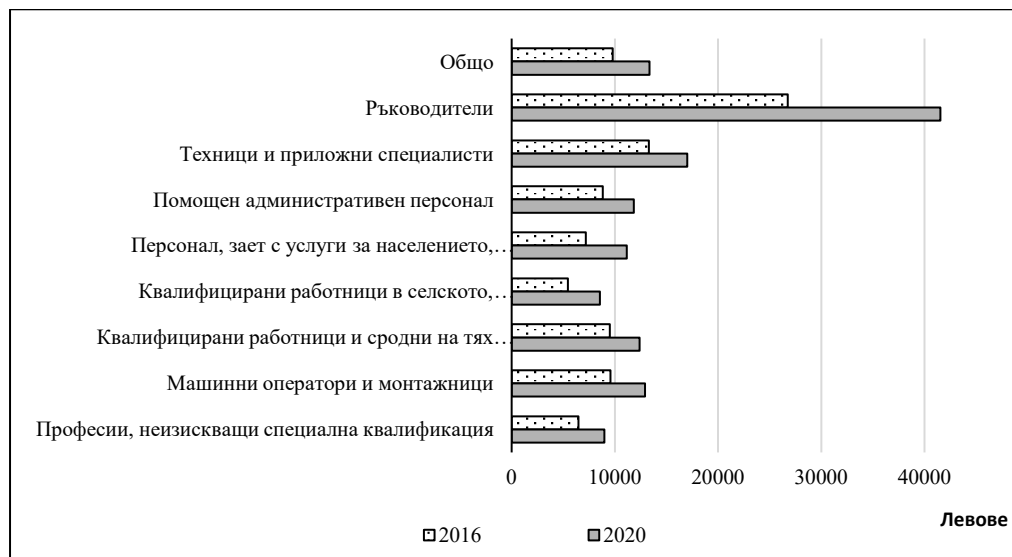

Фигура 20. Средна годишна брутна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по класове и професии в сектор D, 2016-2020 г.

Средна годишна брутна работна заплата на мениджърите в сектор Е е в размер на 42 000 лв. годишно през 2020 г. срещу 27 000 през 2016 г. Около 9000 лв. годишно получава неквалифицираният персонал през 2020 г.

Фигура 21. Средна годишна брутна работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по класове и професии в сектор Е, 2016-2020 г.

Секторното наблюдение на структурата на работната заплата със заложен променливи основната работна заплата, възнаграждението над основната работна заплата, възнаграждението за платен отпуск и другите допълнителни възнаграждения разкрива важни съотношения и тенденции, от които са заинтересовани както работниците и служителите, така и работодатели и инвеститори. Във всички сектори без изключение основната работна заплата за действително отработено време заема най-голям дял в съвкупната структура на работната заплата. Най-висок е нейният относителен дял в сектор С – 70% и в сектор Е – 67%. В сектор D относителният дял на основната работна заплата е 58%, а в сектор В – 55%. Относителният дял на възнаграждението над основната заплата е най- висок в сектор В – 14%, а най-нисък в сектор Е – 8%. В сектори С и D относителният дял на възнагражденията /бонуси/ над основната заплата възлиза на 12%, респективно 9%. Относителният дял на възнагражденията за платен отпуск в сектори В, С, Е има сходни равнища – 9% от средствата за работна заплата. Единствено в сектор D този относителен дял е по-висок с около 3% и възлиза на 12%.

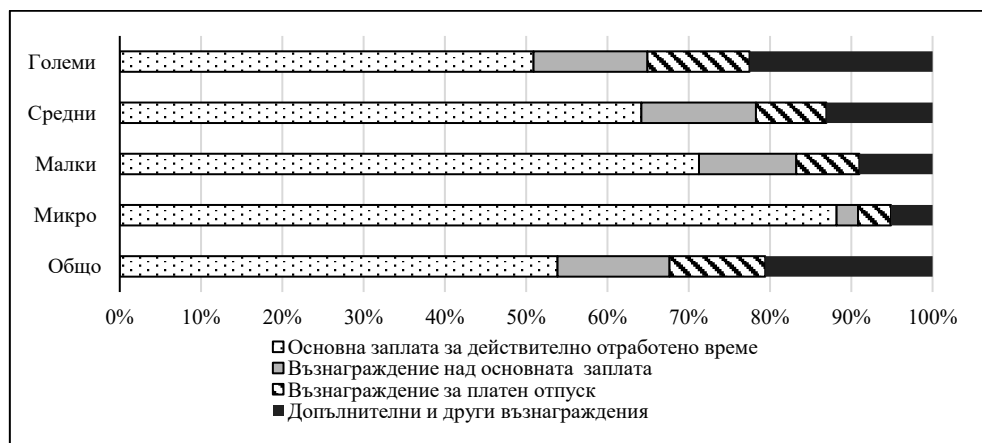
Наблюдението на емпиричните статистически данни относно структурата на работната заплата по елементи в сектор В се отличава със специфични секторни особености. Както общо за сектора, така и в подгрупите на големите, средни, малки и микропредприятия основната заплата за действително отработено време е основният компонент на работната заплата. Нейният относителен дял в единната

структура на работната заплата възлиза на 88% в микропредприятията, респективно 72% - в малките предприятия. В големите и средни предприятия наблюдаваният относителен дял е 50%, респ. 64%. Относителният дял на възнаграждението над основната заплата е най-малък в микро предприятията и не надвишава 2%, докато в големите, средни и малки предприятия е съответно 15%, 14%, 13%. В сектор В възнагражденията за платен отпуск имат най-редуциран относителен дял отново в микро предприятията – 4%, а в големите, средни и малки предприятия е в диапазона 12%, 10%, 7%. Подобен е трендът и при измерването на относителния дял на допълнителните възнаграждения. Той възлиза на 6%, съответно 8% в микро и малките предприятия. Най-голям е в големите предприятия 23%, а в средните не надскача 12%.

Фигура 22. Структура на работната заплата по елементи и сектори, 2020 г.

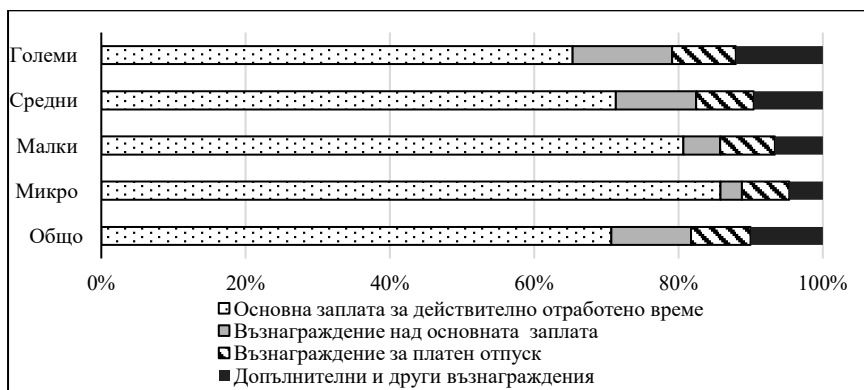
Фигура 23. Структура на работната заплата по елементи в сектор В, 2020 г.

В резултат от систематизирането и анализа на статистическите данни се очертават основните характеристики на спецификата на структурата на работната заплата в сектор С. Както и в сектор В основната заплата за действително обработено време

формира преобладаващата част от съвкупните средства за работна раплата – 86% в микропредприятията, 80% – в малките предприятия, 72% – в средните и 65% – в големите предприятия. Най-нисък е относителният дял на възнаграждението над основната заплата в микро и малките предприятия – съответно 3% и 8%. Относителният дял на възнагражденията над основната заплата е двойно по-голям в големите предприятия – 18%, а в средните възлиза на 12%. Допълнителните възнаграждения са най-ограничени в микро и малките предприятия и техният относителен дял е 4% и 5%. Равностоен е относителният дял на допълнителните възнаграждения спрямо работната заплата в големите и средни предприятия, но не надскача 9%.

Фигура 24. Структура на работната заплата по елементи в сектор С, 2020 г.

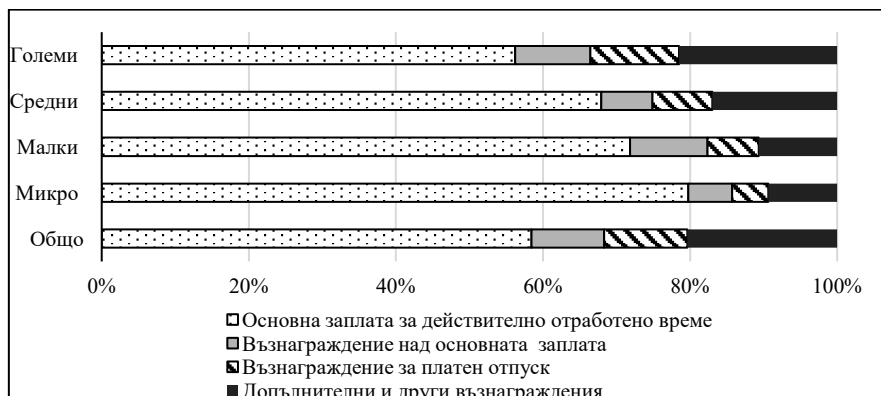

Структурата на работната заплата на работниците в предприятията в сектор D има специфични особености, които се очертават при пресичането с променливите в зависимост от размера на компаниите. Относителният дял на работната заплата във всички предприятия от наблюдавания сектор преобладава с най-голяма тежест спрямо другите компоненти на работната заплата – около 70%. В структурата на работната заплата на всички предприятия относителният дял на допълнителните възнаграждения не надскача 21%. Почти симетрични са относителните дялове на възнаграждението за платен отпуск – 11% и възнаграждения над основната заплата – 9% относно всички предприятия в сектора. С най-голям относителен дял е основната работната заплата в микропредприятията – 80% и така се утвърждава като базисен компонент в структурата на работната заплата на микропредприятията. Същият тренд е в сила относно малките предприятия, в които относителният дял на основната работна заплата е 74%. Наблюдаваният относителен дял като важен социален индикатор е 70% в средните предприятия, респективно 58% - в големите.

Най-голям относителен дял в съвкупната структура на работната сила имат допълнителните възнаграждения в големите и средни предприятия – 22% и 18%, срещу 21% – съвкупно за сектор D.

Ползватели на систематизираната и анализирана социална информация могат да бъдат мениджъри, браншови камари и асоциации, публични институции и работниците като заинтересовани страни.

Фигура 25. Структура на работната заплата по елементи в сектор D, 2020 г.

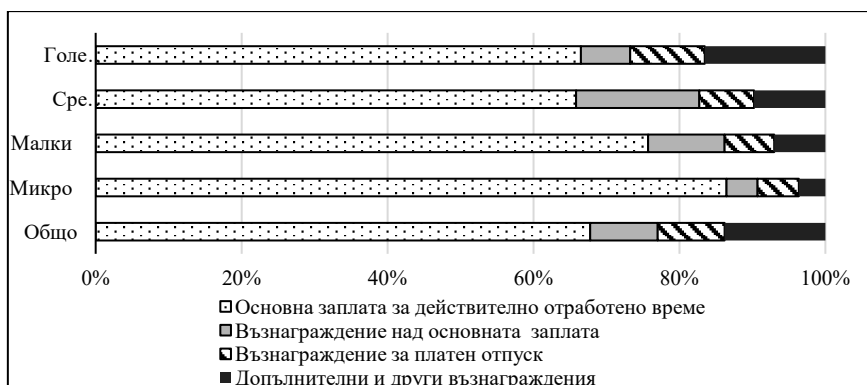

Структурата на работната заплата на предприятията от сектор Е също има свои отличителни черти. Както и в останалите наблюдавани сектори в структурата на предприятията от сектор Е преобладава основната работна заплата за действително отработено време – общо за сектора 70%.

Относителният дял на основната работна заплата в микро- и малките предприятия е закономерно преобладаващ – 87% и 78%. Редукция с около 10% се наблюдава при данните относно дела на основната заплата в големите и средни предприятия – 70%, съответно 68%.

Най-голям е относителният дял на допълнителните социални възнаграждения в големите и средни предприятия – 18% спрямо средствата за работна заплата, около 10% – в средните предприятия, а в малките и микропредприятия – 7% и 3%.

Фигура 26. Структура на работната заплата по елементи в сектор Е, 2020 г.

Друг индикатор за оценка на социалните параметри на предприятията е структурата на разходите на труд според големината на предприятието. При това измерване относно всички сектори основното съотношение е между работната заплата и социалните и здравни осигуровки, заплащани от работодателите..

При наблюдението на представените статистически данни за предприятията от сектор В ясно се очертава преобладаването на работната заплата в общата структура на разходите за труд при всички групи предприятия- от 87% в микро предприятията и 71% в големите предприятия. Относителните дялове на работната заплата в малките предприятия е 80%, а в средните 78%.

Систематизирана информация в тази насоченост на социалните измерения е от ключово значение за работодатели, инвеститори, анализатори.

Най-голям е относителният дял на социалните и здравни осигуровки, заплащани от работодателите, в големите, средни и малки предприятия – 18%, 17%, 14% съответно, срещу 12% в микро предприятията.

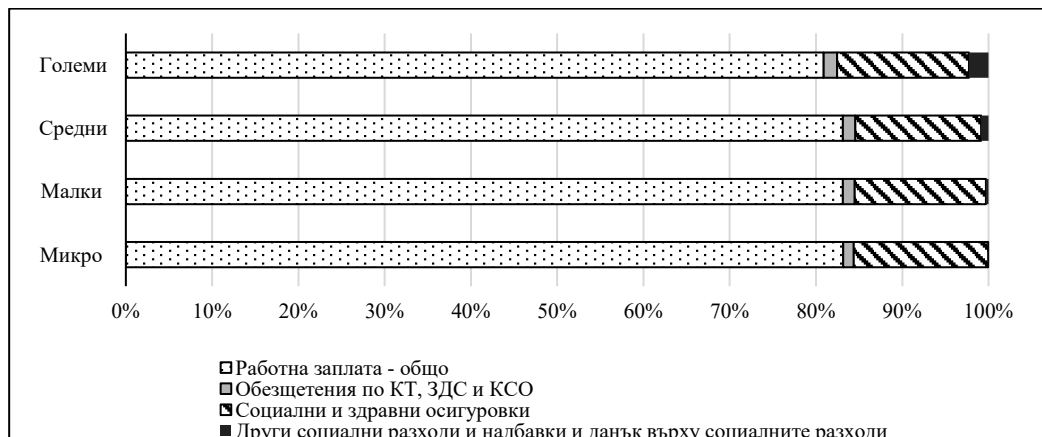
Фигура 27. Структура на разходите на труд според големината на предприятията в сектор В, 2020 г.

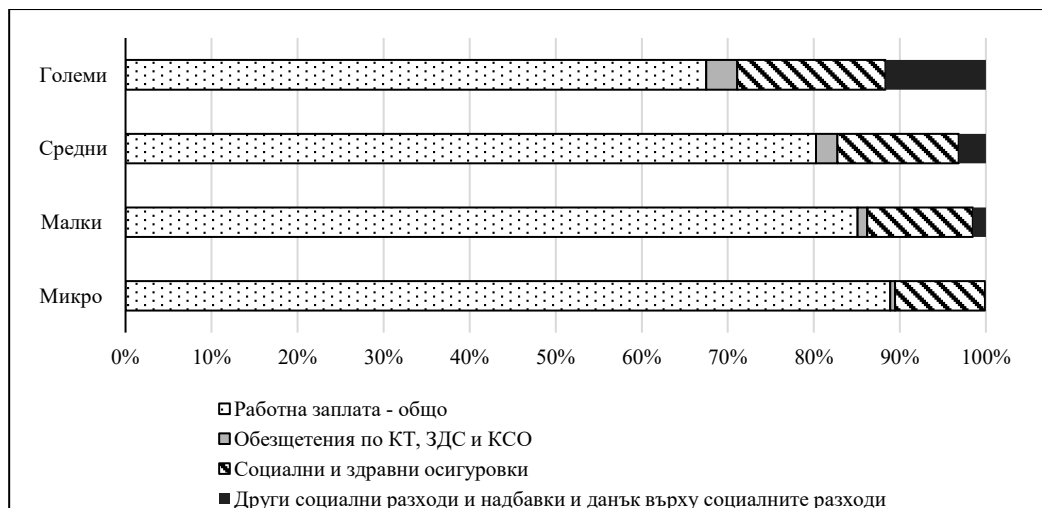
В сектор С отклоненията са много малки и се очертава почти симетрична структура на разходите за труд в наблюдаваните предприятия. Относителният дял на работната заплата в съвкупните разходи за труд е в диапазона 81% (в големите предприятия) – 84% (в средни, малки и микро-предприятия). Почти равностоен е и относителният дял на заплащаните в предприятията от сектор С социални и здравни осигуровки за сметка на работодателите – приблизително между 13 и 15%.

Обработените статистически данни, предоставени под формата на първична фирмена информация, разкриват сходна тенденция. И в двата сектора в структурата на разходите на труд преобладава работната заплата с максимум 91% в микро предприятията на сектор D, съответно – минимум 67% - сектор Е.

Фигура 28. Структура на разходите на труд според големината на предприятията в сектор С, 2020 г.

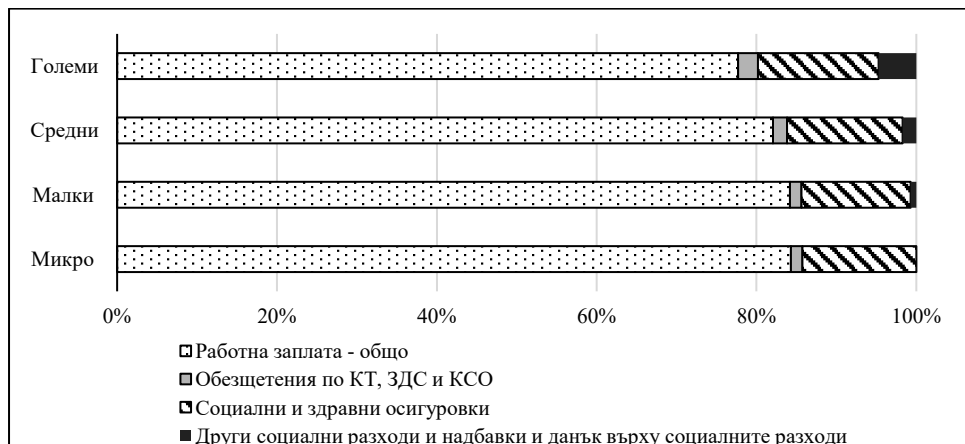
Фигура 29. Структура на разходите на труд според големината на предприятията в сектор D, 2020 г.

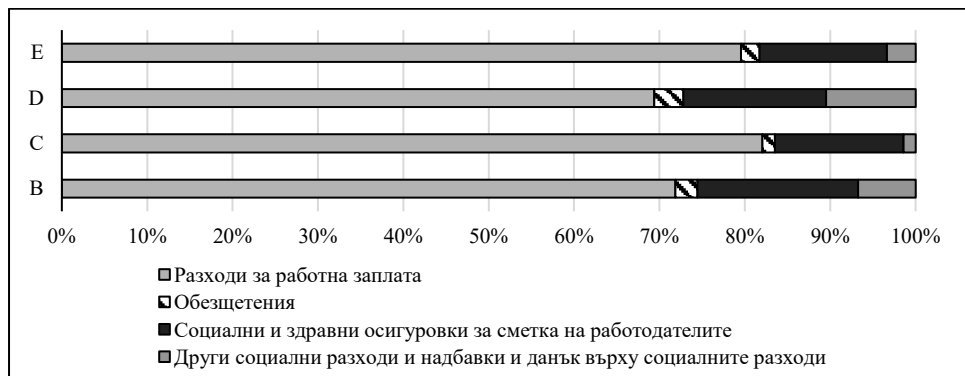
Прилагането на секторния подход на разкриване на социална информация въз основа на индикатори, засягащи работната заплата, препотвърждава изводите от анализа на социалните измерения въз основа на размерната структура на предприятията.

Относителният дял на разходите на труд категорично преобладават в секторите С и Е – 82% и 79%. В сектори В и D относителният дял на разходите за труд на работодателите за наетите лица по трудово правоотношение е по-нисък с около 10% – между 70% и 75%.

Фигура 30. Структура на разходите на труд според големината на предприятията в сектор Е, 2020 г.

Фигура 31. Структура на разходите за труд на работодателите за наетите лица по трудово правоотношение по сектори, 2020 г.

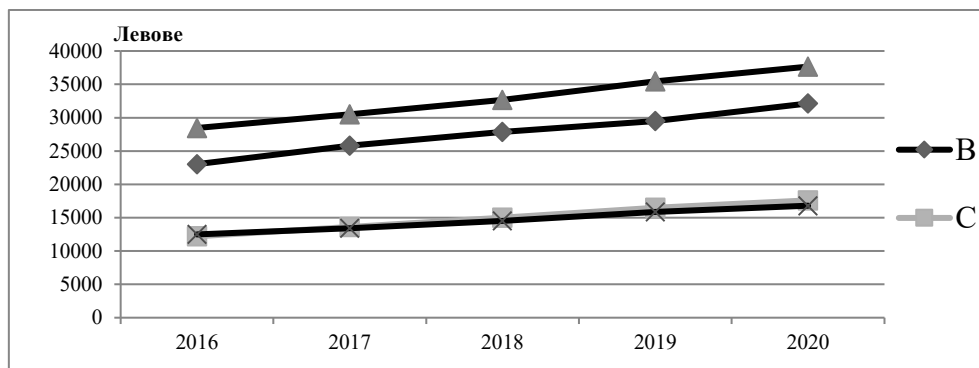
Индикатор, който е в центъра на вниманието на работодатели, инвеститори и работници, са разходите на работодателите за труд на едно наето лице по трудово и служебно правоотношение. Статистическите данни, предоставени от НСИ, разкриват перманентния положителен тренд на ежегодно нарастване на разходите на работодателите за труд в референтния период 2016-2020 г.

С отчетени най-високи разходи на работодателите за труд на едно наето лице се отличава сектор D – Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, като в него нарастването за 5-годишния период на анализ е 39.5%. С други думи, това е секторът с най-високи разходи на работодателите за всяка от годините от 2016 до 2020 г.

С най-висок темп на нарастване на разходите на работодателите за труд обаче е сектор B – Добивна промишленост. В този сектор нарастването на разходите на работодателите за труд през 2020 г. в сравнение с 2016 г. е с 44%.

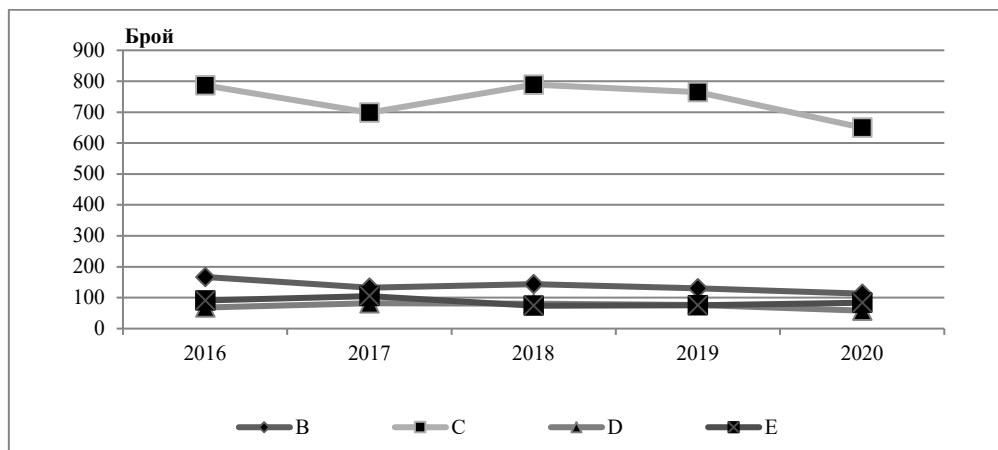
Данните относно разходите на работодателите за труд за сектори С (Преработваща промишленост) и Е (Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива) разкриват възходящ динамичен тренд през всяка от годините. Процентът на нарастване на разходите на работодателите е по-висок в сектор С – 44%, докато в сектор Е е 34.5%.

Фигура 32. Разходи на работодателя за труд за едно наето лице по трудово и служебно правоотношение по сектори, 2016-2020 г.

Наблюдението и оценката на трудовите злоупотреки е задължителен компонент на докладване и разкриване на устойчивостта на предприятията през призмата на социалната отчетност. Въпреки намалението на броя на трудовите злоупотреки от 787 през 2016 г. на 650 през 2020 г., предприятията от сектор С отчитат най-много трудови злоупотреки. В добивната индустрия (сектор В) също се наблюдава спад в броя на трудовите злоупотреки от 167 през 2016 г. на 113 през 2020 г. Най-малко са трудовите злоупотреки в сектор Д – 58 през 2020 г. срещу 68 през 2016 г. В сектор Е през 2020 г. са отчетени 84 злоупотреки срещу 91 през 2016 г.

Фигура 33. Трудови злоупотреки по сектори, 2016-2020 г.

3. Положителни страни и проблеми

Наблюдението на статистическата база данни за периода 2016-2020 г. позволява да се очертаят контурите на социалните параметри на разкриването на българските предприятия. Като **положителни явления** могат да се посочат:

- сравнително константно запазената структура на промишлените предприятия – сектори В, С, D, Е, както и размерната им структура по четирите основни групи предприятия;
- повишените разходи за труд на работодателите за едно наето лице във всички наблюдавани индустриални сектори без изключение;
- повишаването на средната работна заплата в наблюдаваните индустриални сектори;
- намаляването на трудовите злоупотреби във всички наблюдавани сектори без изключение.

Безспорно, в социалните измерения на отчетността се крие голям потенциал, който може да допринесе за:

- удовлетворяване на потребностите на основните групи заинтересовани страни;
- засилване на вътрешния фирмен контрол;
- предоставяне на обективна информация за инвеститорите и работодателите;
- повишаване на конкурентните предимства на българските предприятия на фирмено, национално и международно равнище;
- реална оценка на постигнатия прогрес при отчитане степента на устойчивост на предприятията и постигнатата степен на съответствие спрямо критериите, заложи в международните стандарти.

Като **проблемни области** на социалната отчетност в контекста на устойчивостта се идентифицират:

- затруднения, които фирмите не могат да преодолеят при попълването на обективна, надеждна и сравнима корпоративна информация в социално измерим формат;
- Недостатъчно прилагане на принципа за същественост на информацията;
- Необходимост от още по-голямо усъвършенстване на институционалния и техническия потенциал за по-пълно адаптиране на социалната отчетност към новите изисквания в контекста на зададения от ООН дневен ред на устойчивост, което би позволило още по-прецизно измерване на приноса на предприятията към обществото;
- Необходимост от повишаване на степента на интегриране на социалната отчетност и финансовата информация;
- Недостатъчно усъвършенствана система на заверяване на годишните отчети, в това число социалния панел на годишния отчет.

В резултат от наблюдението на социалното представяне на българските предприятия се очертава следното **предложение** – създаване на единна национална платформа от база данни относно нефинансовото представяне на българските предприятия в дигитален, обществено достъпен формат.

II. ОЦЕНКА НА ИНОВАЦИИТЕ В ПРЕДПРИЯТИЯТА

1. Въведение

Оценката на иновациите в предприятията е важен проблем на теорията, методологията и практиката на формирането на мисията на предприятията, на иновационната им стратегия и политика. Доколкото стратегията и политиката за иновации е подчинена на главната стратегия, оценката на иновациите отразява оценката на постигането на определена цел на развитие на предприятията. Изследването на поставения проблем придобива особена значимост в условията на нова реалност, определена от преход към нов стадий на икономическо развитие⁴⁰, който променя целта, субекта, обекта и движещите сили на развитието. Тези промени, резултат на ускореното създаване и прилагане на нови технологии и глобализация на икономическия живот, налагат ново поведение на предприятията. То е свързано с осъзнаване на значението на създаването, усвояването и прилагането на нови знания като решаващи за развитие на предприятията, от една страна, и преосмисляне на мисиите, дългосрочните стратегии и иновационните политики. Новите реалности изискват и нови, адекватни на тях данни.

Възниква потребността от статистически наблюдения върху иновациите в предприятията и тяхната оценка, от развитие на съответни методики. С тази задача се заема група изследователи към ОИСР. Разработва се ръководство⁴¹ за наблюдение и оценка на иновациите, което има най-важна роля сред ръководствата от фамилия Фраскати, специализирани за наблюдение и оценка на технологичните промени⁴². Поради ускорената промяна на реалността и необходимостта от адекватно наблюдение от първото издание през 1992 г. до сега ръководството от Осло има четири редакции, като последната е през 2018 г.

Като основен показател за способността за развитие на предприятията е тяхната иновативност, отразяващо създаването и прилагането на нови продукти и услуги, на нови технологии. В първия вариант на ръководството новостта им се оценява като новост на световно равнище, на национално и на равнище предприятие и съответното ѝ измерване чрез производителността на труда. В регулярните наблюдения върху иновациите в България не се извършва наблюдение на иновациите в предприятията по степен на новост по отношение на световния пазар. Такова се прави по отношение на местния пазар. Опит за наблюдение по степен на новост бе направен при първото пилотно наблюдение в България, направено под ръководството на Икономическия институт при БАН през юли 1997 г.⁴³

⁴⁰ Чобанова, Р. (2021). Новият стадий на икономическо развитие. – Икономическа мисъл, N 2, с. 3-33.

⁴¹ OECD, Eurostat (1992), Proposed guideline for collecting and interpreting technology innovation data.

⁴² Тук се имат предвид методиките за наблюдение на заетите с НИРД, разходите и финансирането на НИРД, на патентите, на технологичния баланс.

⁴³ Димитров, А., Чобанова, Р., Илева, П., Казанджиева, Р., Лекова, Т. (1997). Бариири пред иновациите, С.: Сиела, 158 с., ISBN 954 649-140-3.

Най-общо иновациите в предприятията се оценяват чрез нарастване на обема на произведената и продадена нова продукция, чрез нарастване на дела на високотехнологичния износ, заявени и регистрирани патенти и постигане на конкретни цели. Способността за развитие на предприятията чрез обновяване се измерва с равнището и нарастването на НИРД интензивността (дял на разходите за НИРД към обема на годишната продукция на предприятията⁴⁴). Този показател намира своето развитие и приложение и на макроравнище като процент на разходите за НИРД към БВП. Постигането на 3% равнище на НИРД интензивност става цел на Лисабонската стратегия, а след това на програмата Хоризонт 2020 и Хоризонт 2030 на ЕС.

Показателят за НИРД интензивност, запазвайки водещата си роля за оценка на иновациите в предприятията, не дава достатъчно информация от гледна точка на многоаспектните нови потребности при формиране на съвременна политика на предприятията. Съвремените предизвикателства на развитието предполагат включване на ново съдържание в целта на развитие, свързано със справянето с животозастрашаващи предизвикателства, породени от недостига и/или замърсяването на въздуха, почвата и водата, на определени суровини⁴⁵. На макроравнище се поставя въпросът за целенасочената икономика⁴⁶, за развитието на реалната икономика. Променя се методологията и методиката на оценка на иновациите в посока оценка на постигане на определена значима социално-икономическа цел, напр. при решаване проблема с недостига на ресурси.

Важно изискване при оценката на иновациите в предприятията в страната на база сравнение с другите от ЕС и съответно формирането на регионална, национална иновационна политика на предприятието е прилагане на еднакви методологии. Внимателният преглед на прилаганите методологии у нас и в другите страни от ЕС показва, че в това отношение не може да се осъществи прецизна оценка на база сравнение между България и други страни от ЕС. Една от причините е, че определението на микро, малки и средни предприятия в България е различно от това, възприето от Евростат. Данните, посочени в официалната иновационна статистика в страната се отнасят за съответни на Евростат размерни групи само по броя на заетите. Този факт следва да се отчита при оценка на иновациите в предприятията на база сравнение с други страни. Освен това при наблюдение на иновациите в предприятията в България не се отчитат всички видове нововъведения на предприятията, не се отчита равнището или степента на тяхната новост.

Необходимостта от изследванията върху оценката на иновациите в предприятията се определя и от нарастналото значение на иновациите при формиране на политиките за развитие. Успехът на тези политики е свързан с набиране на данни и измерване, кореспондиращи с поставените цели. Това измерване допринася за по-добро разбиране на икономическите и социалните промени⁴⁷, както и за по-

⁴⁴ OECD, Eurostat (1992).

⁴⁵ Чобанова, 2021.

⁴⁶ Чобанова, Р. (2022). Целенасочената икономика. – Икономическа мисъл, N 3, с. 402-408.

⁴⁷ Чобанова, Р. (2021). Новият стадий на икономическо развитие. – Икономическа мисъл, N 2, с. 3-33.

голям принос на иновациите за постигане на обществените и икономически цели и ефективността и ефикасността на провежданите политики (ОИСР, 2010)⁴⁸.

Краткият преглед на състоянието на изследванията и на формирането на политики на основа на оценката на иновациите в предприятията очертава редица проблеми. Решаването на тези проблеми налага научно изследване на новите явления и процеси в предприятията, определяне на адекватен на новите реалности понятийно-категориален апарат за наблюдение и теоретико-методологичния инструментариум за определяне на тенденции и закономерности, както и на съответстващ на целите на развитиен набор от признаци и критерии за оценка, съответстващи на поставените цели. Важността и актуалността на решаването на този проблем са поставени като предварително условие при определяне на новата Европейска иновационна програма, оповестена от Комисар Мария Габриел на 05.07.2022 г. в Страсбург. Една от задачите на тази програма е „Подобряване на политическата рамка чрез по-ясна терминология, показатели и набори от данни“.

От гореканзаното става ясно, че оценката на иновациите в предприятията в днешно време се свързва с постигането на обществено значими цели. Това налага промени в дефиниране на целта и понятийно-категориалния апарат на наблюдението на иновациите в предприятията, уточняване на неговата терминология, методология и методика. Във връзка с това **целта** на изследването е да се допринесе за решаването на горепосочените предизвикателства като се направи оценка на иновациите в предприятията в страната в съответствие с последните официални вторични данни за иновации в предприятията и актуалните методи за събирането и обработката им.

Обхват на изследване:

Времеви обхват – основен период на изследване е 2016-2020 г., за който са използвани данни по договор между ИИИ на БАН и НСИ, данни от ЕВРОСТАТ и др.

Териториален обхват – предприятия от нефинансовия сектор, регистрирани на територията на България.

Предметен обхват – иновационни дейности, процеси, резултати, финансиране и инвестиране, научно-изследователски и развойни дейности.

Обект на емпиричния анализ са размерните структури на предприятията от нефинансовия сектор, а **предмет** – иновациите в тях. Методологичната основа за решаване на поставените проблеми е определена след проучване на прилаганите най-модерни инструментариуми за оценка на иновациите – Ръководството на ОИСР и Евростат за наблюдение, събиране и интерпретиране (използване) на данни, т.нар. Ръководство от Осло и Европейското иновационно табло.

Използваната база от данни за емпиричното изследване отговаря на изискванията на Ръководството от Осло като се отчетат направените констатации. Тя включва и други официални бази данни, като тези за НИРД, за демографията на предприятията и др.

⁴⁸ OECD. (2010). Measuring Innovation: A New Perspective. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264059474-en>.

Задачите на изследването са уточняване на понятийно-категориалния апарат, избор на методологичен инструмент, избор на данните, дефиниране на резултатите и дискусия върху тях, формулиране на изводи и препоръки относно оценката на иновациите в предприятията в новия стадий на икономическото развитие.

2. Методи и данни

Опрелянето и оценката на иновациите в предприятията са многообразни в съвременната литература. Различни са и методите на оценка. Резултатите понякога са противоречиви, поради наблюдаване на твърде малки съвкупности от данни. Търсенето на определения и оценка на иновациите в предприятията, които се основават на данни, достатъчни за търсене на представителност на резултатите и достоверност на оценките при сравнение със съвкупности от предприятия от други страни е свързано с търсенето на резултати с практическа приложимост на изводите. Този аргумент определи да се възприемат общите за страните от ОИСР и Евростат понятия и методи за оценка, като се използва събрана от Евростат база от данни. Сред разгледаните концепции за измерването на бизнес иновациите са такива за измерване на иновации – вътрешни и външни за фирмите, според целта и обекта на обновяването, обновяване на продукти и на процеси, на основни и спомгателни бизнес процеси и др.

2.1. Уточняване на понятийно-категориалния апарат

Уточняването на понятийно-категориалния апарат е съществен проблем на оценката на иновациите при формирането и провеждането на иновационна политика. Многообразието на влаганото съдържание води до сериозни комуникационни проблеми. Затова след кратък преглед на различните аспекти на разбиране на иновациите ще се дадат определенията, възприети при съвременното им статистическо наблюдение и измерване.

По произход терминът *иновация* означава въвеждам нещо ново, т.е. промяна. Днес този термин има разнообразно, но доста добре дефинирано приложение. Иновацията се употребява при анализ на въвеждането на нови дейности, продукти, процеси, организация и резултати.

Иновационната дейност е икономическа дейност, свързана с промяна.

Иновационният процес е процес на превръщане на идея за решаване на нов проблем в успешно реализиран на пазара продукт.

Организационната иновация е нова или обновена организация, в резултат на промяна.

Иновационният резултат е резултат на промяна на равнище фирма и национално/ международно стопанство.

В съвременната статистическа практика на наблюдение и характеристика на иновациите се прилага по-тясно разбиране на иновациите както по съдържание, така и по обхват. Те се разглеждат по-нататък по-подробно.

Иновациите се осъществяват чрез създаване и рушене, т.е. могат да са успешни, но -могат и да не са. Иновационните процеси и съответните национални политики се осъществяват чрез различни модели, адекватни на преобладаващия модел на иновационен процес. Исторически от средата на миналия век, под въздействие на информационните и комуникационни технологии (ИКТ) те най-напред са от линеен тип – съответно – „science push“ и „demand pull“. След това преминават към модел „институционална иновационна система“ и през този век – към модел на „вътрешнофирмена и извънфирмена иновационна мрежа“. Последните стават елементи на глобалните и национални иновативни вериги на доставка. Има основания да се говори и за нов модел, съчетание на мрежите и веригите и виртуалното им консултиране.

Определянето на данните и методите за оценка изисква измерването на иновациите в предприятията да отчита разбирането за това *какво следва да се измерва и какво може да се измерва*. Голямото разнообразие на дефиниции и подходи в литературата определи избора на методика на изследването да е методическото ръководство от Осло.

2.2. Методически основи на изследването

Методическото ръководство от Осло има водещо място в семейството на непрекъснато развиващите се инструменти, посветени на дефинирането, събирането, анализа и използването на данни, свързани с науката, технологии и иновации, т.нар. ръководства от фамилия Фраскати (на името на италианския град, където са се събирали експертите, създали тези ръководства). Като статистически наръчник, то представлява пресечна точка между необходимите на потребителите практически концепции, дефиниции и доказателства относно това какво може да бъде стабилно измерено съгласно постигнатия експертен консенсус. Ръководството е отворен, доброволен стандарт, който подпомага работата по измерване и оценка на иновациите.

Както се подчертава в Стратегията за иновации на ОИСР, по-доброто измерване на иновациите и неговото въздействие върху икономическия растеж, устойчивостта и приобщаването е от ключово значение за по-добре координирани иновационни политики в цифровата ера. ОИСР защитава прилагане на цялостен (холистичен) подход на правителствата към иновационната политика и подчертава важността на разбирането на сложния набор от фактори, които влияят върху иновациите и оказват влияние върху начина по който те въздействат върху обществата и предвиждане и справяне с техните непредвидени резултати. Наръчникът от Осло представлява изключително ценен допълнителен инструмент за широк кръг от експерти по иновации и политици от практиката по света.

Разработените през 1992 г. методически указания за събиране, интерпретиране и използване на данни за иновации позволяват сравнимост на резултатите от наблюденията. Последната редакция е от 2018 г. В нея ръководството предлага

платформа за оценка на НИРД. Отчита се, че невинаги е необходима НИРД, за да има иновация, както и че иновацията включва и дифузията на съществуващи технологии и съответни практики в икономиката. справяне с настоящите и възникващи икономически, социални и екологични предизвикателства, изисква нови идеи, новаторски подходи и по-високи нива на многостранно сътрудничество.

Наръчникът от Осло се използва при регулярните наблюдения на иновациите от Евростат и в страните от ОИСР. Базата от данни се публикува в Евростат. Национални данни – от НСИ. Тази база от данни е основна за настоящото изследване.

Определяне на иновациите в предприятията според Ръководството от Осло

Понятията и дефинициите, използвани в Ръководството от Осло не са толкова широкообхватни, колкото тези в литературата. Но тук се прилагат такива, тъй като те решават проблема с многообразието и съответно мискомуникацията, проблема с наличието на данни и съпоставимостта на данните. Тези понятия и дефинициите им са определени с консенсус и се прилагат при наблюдението, анализа и интерпретирането на данните за иновации в предприятията от страните на ЕС и ОИСР.

По-долу се дават дефинициите на основните понятия според последната редакция на Ръководството от Осло:

Иновацията представлява реализирането на пазара на нов или усъвършенстван продукт (стока или услуга) и/или внедряването в предприятието на нов или усъвършенстван бизнес процес, които се различават значително от предишните продукти и бизнес процеси в предприятието.

Иновационно активно предприятие е предприятие, което през отчетния период е осъществило една или повече дейности за разработване и внедряване на нови или усъвършенствани продукти и/или бизнес процеси.

Продуктовата иновация представлява реализирането на пазара на нова или усъвършенствана стока или услуга, която се различава значително от предишните стоки и услуги на предприятието. Към продуктовете иновации се отнасят и значителните промени в дизайна на стоките. Не се включват обикновените препродажи на нови стоки и чисто естетическите промени на стоките.

Бизнес процесовата иновация представлява внедряването в предприятието на нов или усъвършенстван бизнес процес за една или повече бизнес функции, който се различава значително от предишните бизнес процеси в предприятието. Бизнес процесовите иновации включват нови и усъвършенствани методи за:

- *производство на стоки и предоставяне на услуги;*
- *снабдяване, доставка и разпространение;*
- *комуникация и обработка на информация;*
- *счетоводно отчитане и други административни дейности;*

- бизнес практики за организиране на работния процес и взаимоотношенията с други предприятия и организации;
- организация на работата, свързана с разпределяне на отговорностите, вземане на решения и управление на човешките ресурси;
- маркетингови методи за промотиране, опаковане, ценообразуване, продуктов пласмент и обслужване след продажбата.

Иновационното сътрудничество представлява активно участие в съвместни иновационни проекти, които се осъществяват заедно с други предприятия и организации. Обикновеното наемане на работна сила, без активно участие в иновационните проекти, не се счита за сътрудничество.

Иновационната дейност включва всички развойни, финансови и търговски дейности, осъществени от предприятието с цел въвеждане на новости.

Статистическа единица: Предприятие.

Статистическа съвкупност: Изследването на иновационната дейност е изчерпателно и статистическата съвкупност се формира от всички предприятия от нефинансовия и финансовия сектор с 10 и повече заети лица, осъществяващи икономическите дейности (КИД-2008) в Добивна и преработваща промишленост; Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива; Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване; Търговия на едро, без търговията с автомобили и мотоциклети; Транспорт, складиране и пощи; Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения; Финансови и застрахователни дейности; Архитектурни и инженерни дейности; технически изпитвания и анализи; Научноизследователска и развойна дейност; Рекламна дейност и проучване на пазари.

Статистическата съвкупност при наблюдавана НИРД включва всички организации в страната. Данни се публикуват ежегодно.

Събирането и интерпретирането на данни за иновациите в предприятията се извършва през три години, а данни се публикуват през две. Т.е. за наблюдавания период 2016-2020 г. Са публикувани данни през 2016, 2018 и 2020 г., които характеризират иновациите в българските предприятия през периода 2014-2019 г. За сравнимостта на данните допринася и фактът, че през този период няма промяна в методологията на наблюдението.

Определение за иновационни дейности и иновация

В Ръководството от Осло, валидно за резултатите от наблюдението анализирано тук, той се отнася или до процес, или до резултат⁴⁹. Използван е терминът „иновационни дейности“, когато въвеждането на новости се отнася до процеса, докато терминът „иновация“ е ограничен до резултатите.

⁴⁹ В литературата терминът „иновация“ се използва в много повече различни контексти – продукт, процес, ресурс, пазар, организационна промяна и др.

Основното определение на (бизнес) иновационни дейности е както следва:

„Иновационните дейности включват всички развойни, финансови и търговски дейности, предприети от фирма, които имат за цел да доведат до иновация за фирмата.“

Иновационните дейности могат да са успешни и неуспешни, т.е. да доведат до иновация, да са в процес на осъществяване, или отложени или изоставени

Организацията на иновационните дейности варира значително между фирмите. Някои фирми управляват своите иновационни дейности чрез добре дефинирани иновационни проекти или програми със специални бюджети, за които иновацията представлява междинен или краен етап.

Други фирми основно интегрират своите иновационни дейности в редовни бизнес операции и работят за непрекъснати подобрения на своите продукти и бизнес процеси, докато други фирми се занимават предимно с иновационни дейности на ad hoc основа.

Основното определение за бизнес иновация е следното:

Бизнес иновация е нов или подобрен продукт или бизнес процес (или комбинация от него), който се различава значително от предишните продукти или бизнес процеси на фирмата и което е въведено на пазара или въведено в употреба от фирмата.

Продуктът е стока или услуга (или комбинация от тях).

Бизнес процесите включват всички основни дейности на фирмата за производство на продукти и всичко останало административни и спомагателни дейности.

2.3. Концепции и дефиниции за измерване на бизнес иновациите

В ръководство от Осло 2018 г. се разграничават различни концепции и дефиниции при измерването на бизнес иновациите. Сред тях са такива за измерване на вътрешни и външни за фирмите, според целта и обекта на обновяването, обновяване на продукти и на процеси, на основни и спомагателни бизнес процеси и др.

Концепции за измерване на вътрешни за предприятията иновации

Измерването на иновациите обикновено се определя от целта на наблюдението. В същото време поставя въпроса за това кой е основния носител на новостите. Следва да се отбележи в резултат на разделението на труда тази отговорност много рядко е в наблюдаваната фирма. Причината за това е, че е малко вероятно повечето фирми да притежават всички необходими способности и права на собственост за разработване на иновация. Поради това много иновации се базират на прототипи или дизайни, които са в основата на техните иновации и множество фирми могат да извлекат подобни иновации от една концепция или технология.

Концепции за измерване на иновации извън фирмите

Иновации, които са разработени изцяло или частично другаде или в партньорство с трети страни не са непременно по-малко ценни; те могат да сигнализират само за по-висока степен на специализация. Събирането на данни трябва да насърчава респондентите да докладват всички нововъведения, включително тези, които не са разработени основно от тяхната собствена фирма.

Иновации според обекта и целта на обновяването:

Иновацията променя характеристиките на един или повече продукти или бизнес процеси и следователно общата употреба описва иновацията по отношение на нейната цел или обект. Например мениджърите могат да се позовават на иновациите в услугите на своята фирма или иновация на система за доставка иновация. Информацията за обекта на иновацията е полезна за оценка на целта на иновацията, нейните общи характеристики, потенциалното ѝ въздействие върху фирмата и видовете на иновационни дейности, които имат отношение към неговото разработване и прилагане.

Видове иновации по обект: Иновации на продукти и бизнес процеси

Има два основни вида иновации според обекта на обновяване: иновации, които променят продукти на фирмата (продуктови иновации) и иновации, които променят бизнеса на фирмата – процеси (иновации в бизнес процеси).

Продуктовите иновации се разделят на два основни типа, докато обновяването на бизнес процесите се разделя на шест типа. Една единствена иновация може да включва комбинации от различни видове продуктови и бизнес процеси иновации.

Следователно, типологията на видовете иновации по обект не е класификация на взаимно изключващи се категории. Освен това, една фирма може да въведе повече от един вид иновации за определен период на наблюдение за събиране на данни.

Важни за изследването са определенията за продукт – иновационен продукт и новост на продукта, която го прави иновационен.

Терминът „продукт“ е дефиниран в Системата от национални сметки и обхваща както стоки, така и услуги. Продуктите са икономическата продукция на производствените дейности. Те могат да бъдат обменяни и използвани като суровини в производството на други стоки и услуги, като крайни потребление от домакинства или правителства, или за инвестиции, както в случая с финансовите продукти (ЕС, 2009).

Новост: *Продуктовата иновация е нова или подобрена стока или услуга, която се различава значително от предишни стоки или услуги на фирмата и които са били въведени на пазара. Продуктовите иновации трябва да предоставят значителни подобрения на един или повече характеристики или спецификации за изпълнение. Това включва добавянето на нови функции, или подобрения на съществуващи функции или помощни програми за потребителя. Съответни функционални характеристики включват качество, технически спецификации,*

надеждност, дълготрайност, икономическа ефективност по време употреба, достъпност, удобство, използваемост и удобство за потребителя. Продуктовите иновации не изискват подобряване на всички функции или спецификации на производителността. Подобрене или допълнение на нова функция може също да се комбинира със загуба на други функции или намаляване на някои спецификации за изпълнение.

Съответните характеристики могат да включват финансови атрибути като достъпност и финансово удобство. Примери за иновации с финансови характеристики, които осигуряват ползите за потребителите включват динамично ценообразуване на пътните такси за облекчаване на задръстванията, въвеждането на нова продуктова линия, която използва по-евтини материали и следователно се предлага на по-ниска цена и услуга за автоматично заплащане на таксиметров превоз след извършване на превоза.

Допълнителна характеристика на стоките и услугите, която може да повлияе на използваемостта или полезността е дизайн на продукта. Новите дизайни или подобрените характеристики на дизайна могат да повлияят на външния вид или „изгледа“ на продукт и следователно да подобри полезността на потребителя, например чрез съществена промяна в дизайна, която създава положителна емоционална реакция. Въпреки това, малки промени в дизайна е малко вероятно да доведат до стоки или услуги, които се различават значително от предишни такива.

2.4. Контекст на определяне и оценка на иновациите в предприятията

През последните години все по-често се поставя въпросът за **контекста на извършваните анализи върху иновациите в предприятията**. Акцентът е върху анализа на структурните разлики по отношение на икономическата структура и резултатите, бизнеса и предприемачеството, демографията и рамката на управление и политика. Общата оценка за България е, че заедно с Румъния са в последната група на скромни иноватори – с иновационни резултати под 50% от средното за ЕС.

Във връзка с новия контекст, който се търси, по-нататък се прави оценка на икономическата – индустриалната структура и иновациите като се използват първите резултати от структурен анализ на иновациите в страната и в бизнес сектора като показателите се позиционират като показатели на търсенето и предлагането. Работи се основно с база данни, събрани при следване на изискванията на ОИСР и Евростат по методологиите от Осло. Тази методология допринася за по-добро разбиране на икономическите и социалните промени⁵⁰, както и на приноса на иновациите за постигане на обществените и икономически цели и ефективността и ефикасността на провежданите политики (ОИСР, 2010)⁵¹.

Друг контекст на измерване са резултатите от иновациите в предприятията на макроравнище. През 2000 г. започва измерване чрез европейски иновационен

⁵⁰ Чобанова, Р. (2021). Новият стадий на икономическо развитие. – Икономическа мисъл, N 2, с. 332.

⁵¹ OECD. (2010). Measuring Innovation: A New Perspective. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264059474-en>.

индекс, който е насочен към характеризиране на функционирането на иновационната система.

За наблюдение на иновациите на равнище национална икономика се използва и т.нар. Европейско иновационно табло (European Innovation Scoreboard – EIS), а за оценката им - индекс за иновации. При него се използва освен гореспоменатата и други бази от данни, които се променят във времето.

Днес годишният европейски индекс за иновации предоставя сравнителна оценка на резултатите от научните изследвания и иновациите в страни от ЕС, други европейски държави и регионални съседи. Оценката е основана на широка гама от показатели за структурните условия, създаването на знания, иновации на фирмено равнище и резултати под формата на нови продукти, услуги и интелектуална собственост. Тя позволява на политиките да оценяват относителните силни и слаби страни на националните научноизследователски и иновационни системи, да проследяват напредъка и да идентифицират приоритетни области за повишаване на иновационните резултати.

Обща характеристика на индикаторите за иновации по EIS 2020

Тази методология се актуализира доста често. EIS 2020 следва методологията на изданието от 2019 г., като разграничава четири основни типа индикатори и десет измерения на иновациите, обхващащи общо 27 различни индикатора.

Първият тип индикатори се отнася до рамковите условия, характеризират сновните двигатели на иновациите извън фирмата.

Прави се разлика между три измерения на иновациите:

1. Измерението човешки ресурси – включва три индикатора и измерва наличието на висококвалифицирана и образована работна сила. Човешките ресурси включват новите докторанти, население на възраст 25-34 години със завършено висше образование и население на възраст 25-64 години, участващо в образованието и обучението.
2. Атрактивните изследователски системи - включват три показателя и измерват международната конкурентоспособност на научната база чрез фокусиране върху международни научни съвместни публикации, най-цитирани публикации и чуждестранни докторанти.
3. Благоприятната за иновации среда – средата, в която работят предприятията, включва два показателя – проникване на широколентов достъп сред предприятията и възможности за предприемачество – измерване на степента, в която индивидите осъществяват предприемачески дейности, водени от нови възможности, например резултат на иновациите.

Инвестициите са друг измерител на иновациите. Обхваща инвестициите, направени както в публичния, така и в бизнес сектора:

4. Финанси и подкрепа – включва два индикатора и измерва наличието на финансиране за иновационни проекти чрез разходи за рисков капитал и подкрепата на правителствата за научни изследвания и иновационни дейности

чрез разходи за научноизследователска и развойна дейност в университети и държавни изследователски организации.

5. Инвестициите на фирмата включват три индикатора, както за инвестиции в НИРД, така и за инвестиции, които не са свързани с НИРД, но които помагат за генериране на иновации и усилията, които предприятията полагат, за да подобрят ИКТ уменията на персонала си.

Иновационните дейности обхващат различни аспекти на иновациите в бизнес сектора и се диференцират в три измерения:

6. Иноваторите – включва три показателя, измерващи дела на фирмите, които са въвели иновации на пазара или в техните организации, обхващащи както продукт, така и процес;

Новатори, маркетингови и организационни новатори и малки и средни предприятия, които въвеждат иновации вътрешнофирмено;

7. Връзките включват три индикатора, измерващи възможностите за иновации чрез сътрудничество: усилия между иновационните фирми, изследователско сътрудничество между частния и публичния сектор и степента, до която частният сектор финансира публични научноизследователски и развойни дейности.

8. *Интелектуалните активи обхващат различни форми на права на интелектуална собственост (ПИС), генерирани в иновационен процес, включително РСТ патентни заявки, заявки за търговски марки и дизайн приложения.*

Въздействията се отнасят до ефектите от иновационните дейности на фирмите. Разграничават се два размера иновации:

9. Въздействието върху заетостта измерва въздействието на иновациите върху заетостта и включва два индикатора, измерващи заетостта в дейности с интензивно знание и заетостта в бързоразвиващи се фирми в иновативни сектори.
10. Въздействието върху продажбите измерва икономическото въздействие на иновациите и включва три показателя измерване – износ на средно и високотехнологични продукти, износ на услуги с интензивно знание и продажби, резултат на иновационни дейности.

Определяне и оценка на иновациите в предприятията в България

Наблюдения и оценка на иновациите в предприятията в страната се правят от 1997 г. Като методологическа основа на оценката на иновациите в бизнес сектора в България се използва международния стандарт за концептуализиране и измерване на иновациите, създаден 1992 г. и развиван и досега, известен като Ръководството на ОИСР от Осло. Той предоставя общ професионален език, на който да се дискутират иновациите, техните резултати, фактори, които им оказват влияние и други специални цели.

Определянето и оценката на иновациите в предприятията в България се извършва на база сравнение – между показатели за минали периоди, между показатели, позиционирани като показатели на търсенето и предлагането (данни по Ръководството от Осло) или на база сравнение между страни за един период (вкл. Бенчмаркинг) по Иновационното табло и Европейския иновационен индекс, включващи и други бази данни, освен от наблюденията на иновациите. Критерий за оценката е състояние в миналото, дефинирана цел, постигнато равнище на равновесие между търсене и предлагане, средно претеглено европейско равнище, структурен анализ (основно според размерността на предприятията).

Оценката на определени процеси и явления се прави в исторически план като се съпоставят значения на едни и същи показатели за едни и същи съвкупности, и бенчмаркинг по методология на ОИСР.

Препятствия пред по-прецизната оценка на иновациите в предприятията в страната са:

- по-обща тълкувания – например за степента на новост;
- работи се с ограничен брой показатели относно размерността на предприятията, която не позволява сравнение между България и другите страни от ЕС относно малките и средните предприятия;
- голяма част от показателите за иновации се отнасят за различни генерални съвкупности от сектори, което препятства анализите и оценките на база сравнение с другите страни от ЕС.

Сред ограниченията, които препятстват по-прецизното използване на потенциала на методиките за определяне и оценка на иновациите в предприятията на България на база сравнение с други страни или среднопретегленото европейско равнище, са:

- определението на микро, малки и средни предприятия в България е различно от това, възприето от Евростат. Данните, посочени в официалната иновационна статистика в страната се отнасят за съответни на Евростат размерни групи само по броя на заетите. Този факт следва да се отчита при оценка на иновациите в предприятията на база сравнение с други страни;
- ограничения при определяне на иновативните предприятия. При наблюдение на иновациите в предприятията в България не се отчитат всички видове нововъведения в предприятията, не се отчита равнището или степента на тяхната новост. Генералната съвкупност при наблюдение на иновациите в предприятията по различни показатели е различна.

Очаква се с въвеждането на изискванията на Ръководството от Осло, от 2020 г. да се преодолеят препятствията пред по-прецизните оценки на иновациите в българските нефинансови предприятия при сравнението им с другите от ЕС.

Оценката на резултатите от иновационните дейности в предприятията има различни форми и измерения, които (особено тези в натурална форма) е трудно да се обобщят на национално равнище. Като измерител на иновациите в предприятията и на национално равнище се възприема НИРД интензивността, която измерва разходите за научно-изследователска и развойна дейност като

процент от годишната продукция и/или БВП. Т.е. оценяват се не самите иновационни резултати, а усилията за постигането им, отнесени към целия годишен резултат.

3. Оценка на иновациите в предприятията

Най-общо, оценката на иновациите в предприятията се основава на изпълнение на поставена национална цел на развитието. Приемайки нормативния подход, база за оценка е сравнение на поставените цели с постиженията в страната в сравнение с ЕС. Лисабонската стратегия е първият европейски документ, който определя количествено измерване на целите в областта на иновациите.

3.1. Оценка на иновациите в предприятията от гл.т. на постигане на националната цел към 2020 и 2030 г.

Европейският съюз си поставя цел най-напред към 2010 г., след това към 2020 г., а сега и към 2030 г. интензитетът на научните изследвания да бъде 3% разходи за НИРД от brutния вътрешен продукт. Бизнесът се очаква да допринесе 2% НИРД интензивност. Основен сектор, в който да се правят разходи за НИРД е този на предприятията. Там следва да се правят разходи за НИРД в размер на 2% от БВП.

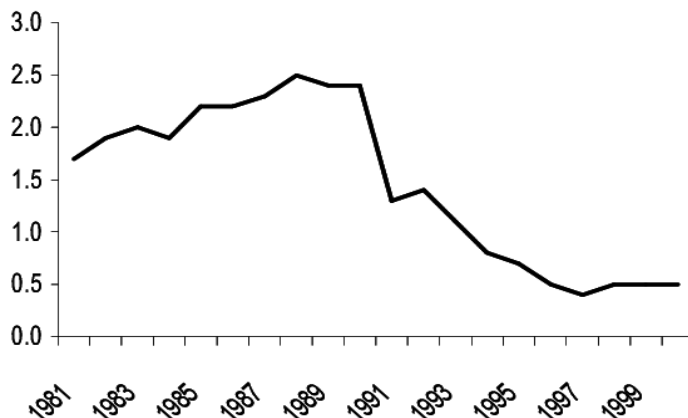
Към момента ЕС е постигнал около 2% общ НИРД интензитет, т.е. 2/3 от набелязаното равнище. За страната целта е НИРД интензивността да е на равнище 1.5%, като ролята на бизнеса е да допринесе с 1% от БВП за тази интензивност. Но от началото на прехода и досега тя е ниска, като през повече от четвърт век е със стабилно равнище от около 0.5% и едва напоследък се забелязва слабо увеличение – 0.75%. Т.е. постигната е 1/3 от поставената за страната занижена цел, която е 1/4 от средното за ЕС постигнато равнище и 1/6 от целевото равнище. НИРД интензивността, измерена като съотношение на общите за страната разходи за НИРД, и обема на БВП в % определя жизнеспособността, или умението на едно национално стопанство за саморазвитие в условия на глобализация.

Ниската НИРД интензивност на националното стопанство в условия на ускорена технологична промяна и глобализация на икономическите процеси е съществена пречка пред икономическото му развитие. Въпреки очакванията, промените от 1989 г. се съпровождат от рязък спад на НИРД интензивността на българската икономика (Фигура 34).

Равнището ѝ от 2.16% в началото на периода пада до 0.5%. Това равнище се поддържа и до днес, въпреки че с пълноправното членство в Европейския съюз, съпроводено от финансиране на оперативна програма за конкурентоспособност се постави целта за постигане на равнище от 1.5%.

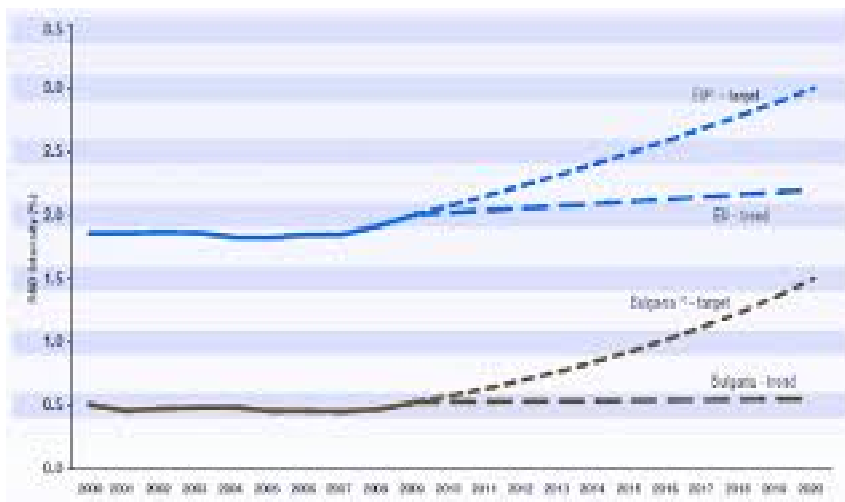
Поставените цели, въпреки скромния напредък и постигане на равнище от 0.75% през 2018 г., не са реализирани и до днес (Фигура 35).

Фигура 34. НИРД интензивност на българската икономика през периода 1981-1999 г.

Бележка: НИРД интензивност-разходи за НИРД към БВП
Източник: НСИ – годишници и Researchgate.Net, посетен на 03.12.2019.

Фигура 35. НИРД интензивност – цели и трендове за ЕС и България, 2000-2020 г.

Източник: ressearchgate.net.

Европейската политика за увеличение на равнището на общата НИРД интензивност от 2% на 3% също не е реализирана. Отчита се, че за това оказва влияние ниската НИРД интензивност на наскоро приетите държави в Съюза. Все пак средноевропейското равнище на НИРД интензивност бележи подобрене, което едва напоследък се наблюдава и в страната, но въпреки това остава четири пъти по-ниско от средноевропейското.

3.2. Иновации и големина на предприятията. Фрагментация на бизнес сектора

В теорията, както и наблюденията, проведени в рамките на предишен проект „Дигитализация на Българската икономика“ показват, че големите предприятия като цяло по-бързо усвояват новите технологии. Те са по-конкурентни при реализацията им на пазара. Логично е, при тези условия да се наблюдава тенденция на окрупняване на предприятията и намаляване на техния брой. Това очакване се обосновава и със спецификата на информационните и комуникационни технологии, основни двигатели на промяната в съвременните предприятия, да ускоряват сътрудничества и обединяване на ресурси, което да доведе до увеличаване на броя на големите и намаляване броя на малките предприятия.

В страната се наблюдава обратна тенденция, а именно на фрагментация – увеличаване на броя на предприятия с минимално заети за сметка на останалите. Те доминират в българската икономика като са 93% от всички предприятия, но осигуряват заетост за 1/3 от общия брой на заетите. По-конкретно, броят на предприятията от 404 837 през 2016 г. се увеличава на 411 564 през 2020. Увеличението от 6600 предприятия се дължи изцяло на увеличаване на броя на предприятията със заети от 0 до 9 души. За пет годишния период общото увеличение на броя на предприятията със заети от 0 до 9 души е близо 8000. С други думи общият брой на предприятията от 0 до 9 души са 93 % от всички предприятия, като в тях са заети 31% от всички заети в страната. Около 1400 предприятия с повече от 9 заети са прекратили дейността си. Предприятията със заети с повече от 250 души от 20% през 2016 г. намаляват на 17% през 2020 г. Те осигуряват заетост на 26% от работещите.

Интересен би бил случая да може да се наблюдават предприятия с малко заети, но с голям годишен оборот и стойност на дълготрайните материални активи. Такова сравнение не може да се направи, тъй като при наблюденията в страната те не са отчитани, за разлика от другите страни от ЕС.

3.3. Иновации и икономическа структура

Делът на иновационно активните предприятия от общия брой на предприятията е около една трета. Той се увеличава от 27.2 на 30.1%. Най-голямо е увеличението на дела при предприятията, които осъществяват или са осъществявали иновационна дейност през последните три години с брой наети от 10 до 49 души. Намалява делът на предприятията, които осъществяват иновационна дейност в размерна група с над 250 наети.

3.4. Икономическа структура и заетост с НИРД

Иновационната дейност предполага наличие на персонал със съответна квалификация.

През 2020 г. персоналят, зает с НИРД в страната наброява 35 087 души в ЕПЗ (еквивалент на пълна заетост), като от тях близо половината са жени (16557). Този персонал се концентрира в сектора на предприятията – съответно 16589 и 6261. Т.е. близо половината от заетите с НИРД в страната са заети в предприятията, като

40% от заетите с осъществяване на НИРД са в предприятията с и над 500 наети. Висок е делът на разходите за НИРД в предприятията, с 50 и над 50 наети.

Персоналът, зает с НИРД в ЕПЗ (еквивалент на пълна заетост) в бизнес сектора (сектора на предприятията) са повече от половината от всички заети с НИРД в страната (52%) (Фигура 36).

Фигура 36. Персонал, зает с НИРД по сектори в ЕПЗ

Източник: НСИ – база данни ИИИ при БАН.

Най-голям е делът на заетите с НИРД в предприятията от преработващата промишленост, създаването и разпространение на информация и творчески продукти, далекосъобщения, професионални дейности и научни изследвания. Най-голям дял са заетите с осъществяване на НИРД в предприятията в областта на техническите, естествените, медицинските и здравните науки.

Може да се обобщи, че се наблюдава тенденция към концентрация на персонала, извършващ НИРД в големите предприятия, както и на тяхната специализация.

3.5. Оценка на иновациите в предприятията чрез извършваните разходи за НИРД

Оценката на иновациите в предприятията се извършва и чрез сравняване на дела на разходите за НИРД в предприятията по отношение на всички разходи за НИРД в страната. За годините на преход секторът на предприятията от 20% усвоява над 70% от всички разходи за НИРД. С други думи, най-голям дял разходи за НИРД – 73% от всички разходи за НИРД в страната, се осъществява в сектора на предприятията (Таблица 4). Тези разходи са основно за изследвания в областта на техническите науки, следвани от медицинските и здравните науки. За наблюдавания период се откосява ясна тенденция разходите за изследвания в тези науки да се увеличават в общия обем разходи за НИРД.

Според видовете разходи за НИРД преобладават текущите разходи както общо, така и по сектори. По-всяка вероятност това означава, че осъществяваните иновации са с по-малка степен на новост, или че разходите за НИРД са основно за заплати. Доколкото НСИ не наблюдава разходите за дълготрайни активи като такива за дълготрайни материални и нематериални активи не може да се съди за интелектуалната собственост и нейното увеличение в предприятията.

Таблица 1. Разходи за НИРД по източници на финансиране и сектори, 2020 г. (хил. лв.)

Източници на финансиране	Общо	Сектори			
		предприятия	държавен	висше образование	нетърговски организации
Общо	1 023 790	691 077	263 625	62 215	6 873
Предприятия	362 722	327 118	22 277	12 894	433
Държавен сектор	259 444	7 233	220 396	31 114	701
Висше образование	2 208	232	140	..	..
Нетърговски организации	2 559	2 467	-	..	..
Чужбина	396 857	354 027	20 812	16 338	5 680

".." – конфиденциални данни

"-" – няма случай

Източник: НСИ, www.nsi.bg 28.02.2022.

В големите страни най-голям дял от разходите за НИРД се правят във военния сектор. В България няма данни за разходи за НИРД в отбранителната индустрия и сигурността. Увеличението им до равнище 2-4% от БВП, обсъждано в обществото, може при добре извършени предварителни оценки да има положителен резултат не само за целите на военното, но и за гражданското обновяване.

Дейностите, за които се правят най-големи инвестиции за НИРД в предприятията са професионалните, научните и техническите дейности, свързани с инвестиции в клинични опити от чуждестранни дружества, и производството. Въпреки това инвестициите в НИРД в производствения сектор са на най-ниско равнище в ЕС.

3.6. Източниците на финансиране на НИРД

Разходите за научноизследователска и развойна дейност (НИРД) през 2020 г. за страната надхвърля 1 млрд. лв. По източници на средства⁵² те описват произхода на финансирането за научноизследователска и развойна дейност за дадена статистическа единица.

Бизнес секторът финансира своята НИРД на първо място за сметка на източници от чужбина – 354 млн. лв. и на второ място – се самофинансира с 327 млн. лв. през 2020 г. (Таблица 4). Пак там е показано, че бизнесът твърде слабо подкрепя НИРД в държавния сектор като инвестира само 22 млн. лв. за научни изследвания в държавния сектор.

⁵² Тези трансфери на средства за НИРД се измерват по два начина:

Отчитане на базата на изпълнител на сумите, които едно звено, организация или сектор е получило от друго звено, организация или сектор за извършване на вътрешна, в рамките на единицата, научноизследователска и развойна дейност.

Отчитане въз основа на източника на разходи извън наблюдаваната единица, които са сумите, които звено, организация или сектор отчита, че са платили на друго звено, организация или сектор за извършване на НИРД.

3.7. Взаимодействие с други предприятия

Добрите практики на НИРД в предприятията във водещите страни от ЕС се характеризират с интензивно иновационно сътрудничество. Предприятията са отворени за сътрудничество с партньори от чужбина. Изследователите са включени в добре изградени иновационни мрежи на международно ниво. Качеството на резултатите от научните изследвания е много високо. Компаниите в тези страни имат по-гъвкави иновационни възможности, тъй като участват в иновационни партньорства с други фирми и организации от публичния сектор. Изследователските системи там също са насочени към задоволяване на търсенето от компаниите, аргументирани от частното съфинансиране на публичните изследвания.

В страната се забелязва друга тенденция. Делът на предприятията с иновационно сътрудничество от общия брой иновационно активни предприятия намалява от 20.9% на 15.9%. Най-съществено намаление на иновационното сътрудничество се наблюдава в предприятията с над 250 наети.

Делът на предприятията с иновационно сътрудничество в областта на услугите също намалява от 28% на 18.7%.

Неблагоприятният резултат се потвърждава и от данните в Таблица 4, коментирани по-горе.

Предприятията в страната се характеризират с нисък интензитет на иновационно сътрудничество. Рядко е предприятията са отворени за сътрудничество с партньори от чужбина. Изследователите в тях рядко са включени в добре изградени иновационни мрежи на международно ниво. Качеството на резултатите от научните изследвания, тук имаме предвид – по равнище на новост, не е много високо. За разлика от преобладаващия брой предприятия в България, във водещите европейски страни компаниите имат по-гъвкави иновационни възможности, тъй като участват в иновационни партньорства с други фирми и организации от публичния сектор. Изследователските системи там също са насочени към задоволяване на търсенето новости – нови решения на важни проблеми, от компаниите, аргументирани от частното съфинансиране на публичните изследвания.

3.8. Иновационни резултати за предприятията

Сред водещите показатели за оценка на иновациите, значенията на които се наблюдават в страната е делът на оборота, реализиран от нови или усъвършенствани продукти, нови за предприятието, но не и за пазара, от общия оборот на предприятията в индустрията (с изключение на строителството). За наблюдавания период той, макар и слабо, бележи увеличение – от 4.6 на 5%.

Делът на оборота, реализиран от нови или усъвършенствани продукти, нови за пазара, от общия оборот на предприятията в индустрията се задържа на същото равнище през 2018 г. - от 2.7 на 2.8%. Предприятията с над 250 наети са с най-голям дял на оборота, реализиран от нови или усъвършенствани продукти, нови за пазара – 3.8% от общия оборот на предприятията в индустрията.

Делът на предприятията, реализирали нови или усъвършенствани продукти, нови за пазара, от общия брой на предприятията бележи тенденция на увеличение от 8.3 на 9.5% от 2016 г. до 2018 г. Най-голям е делът на предприятията с наети над 250 души сред реализираните нови за пазара нови или усъвършенствани продукти. Техният дял бележи тенденция на намаляване.

3.9. Иновационни резултати за стопанството като цяло: Производителност на труда

Основен резултат от НИРД е по-доброто използване на ресурсите и най-вече – увеличаване на производителността на труда. Производителността на труда в България все още е под 50% от средното равнище в ЕС. По текущи цени през 2016 г. за един час се изработват 16.8 лв., а през 2020 г. – 21.7 лв. от БВП, изчислено по данни на НСИ. През 2016 г. произведеният БВП за час в България е 45.8% от средното в ЕС. За 2020 г. то е 48.7% от средното за ЕС.

С тези резултати се потвърждава формулираната по-горе теза, че резултатите от иновационните дейности в предприятията са незадоволителна. Не са постигати поставените отпреди 20 години задачи.

3.10. Иновационната дейност и създаването на обекти на индустриална собственост в сектора на предприятията

По данни на Патентното ведомство заявките за изобретения и полезни модели през периода 2016-2019 г. бележат тенденция към намаляване. От 241 заявки за изобретения в началото на наблюдавания период, през 2019 г. те стават 193 броя. Заявките за полезни модели също намаляват – от 462 те спадат до 454 след две поредни години от 283 заявки. Най-активни са заявителите в областта на машиностроенето и електротехниката и електрониката.

Постановените решения по заявки за патенти, регистрация на полезни модели и сертификати за допълнителна закрила (SPC) отразяват признатата собственост върху нематериални активи. За период 2016-2019 г. при общо много ниско равнище се наблюдава тенденция на повишаване броя на постановените решения за патенти, вкл. SPC, които нарастват от 66 на 218. Увеличава се и броя на решенията за полезни модели – от 203 на 339.

Наблюдава се тенденция у нас предприятията да не притежават голям обем интелектуална собственост. Анализът на заявките за изобретения по вид на заявителите за периода 2016-2019 г. Показва, че преобладават заявките от физически лица пред тези на юридическите лица, БАН и университетите. Заявките от предприятията попадат в групата на юридическите лица.

Това означава, че въпреки, че основният дял от разходи за НИРД се извършва в сектора на предприятията, то учудващ е ниският дял на заявки за изобретения от предприятията, в сравнение с индивидуалните за НИРД. Причината може да е в неефективното разходване на средствата за НИРД от предприятията.

Подадените искания на територията на Република България за признаване на европейски патенти за периода 2016-2019 г. нарастват с ускорени темпове. Исканията се увеличават от 1900 през 2016 г. на 2345 през 2019 г. Това може да означава, че се извършва трансфер на нови технологии. Окончателната оценка изисква допълнителни изследвания на терен.

Броят на подадените заявки за нови сортове растения и породи животни за периода 2016 – 2019 г. има тенденция към спад, въпреки по-добрия резултат за 2017 г. – 47. През следващите години те са съответно – 18 и 25 бр.

4. Дискусии

Приведените резултати от извършеното изследване показват ниско равнище на иновационна активност в предприятията на страната. За ниското равнище на иновативност в дейността на предприятията оказват влияние редица фактори, неотчетени при формиране на иновационната политика. Проведените проучвания в Института за икономически изследвания при БАН показват, че тези фактори са свързани с ускорената глобализация и съответното по-качествено и по-ефективно глобално предлагане на нови знания, с глобализацията в търсенето на нови знания, с политиките на отворен достъп до резултати от фундаментални изследвания.

Данните показват, че на тези тенденции националното стопанство реагира като намалява вътрешното търсене и предлагане на резултати от национално – базирани научни изследвания и иновации. Това се дължи предимно на недостатъчната конкурентоспособност на научните и иновационни дейности и резултати, последица от дългосрочното им недофинансиране, както и от липсата на политика на достатъчно ясни приоритети за финансиране на научни изследвания, които да са обвързани с постигане на целите на икономическото развитие на българското общество.

Като резултат провежданите политики имат обратен от очакваното ефект – наблюдава се непрекъсната тенденция на намаляване на търсенето и предлагането на нови национално базирани знания в страната. Това, от своя страна, означава и съответна загуба на жизнеспособност и конкурентоспособност на икономиката в условия на ускорена глобализация. Тя е съпроводена с „изтичането на мозъци“. Не се реализира очакваното увеличение на равнището на БВП, на производителност на труда, на ефективност на използване на ресурсите, на обема на интелектуалната собственост в страната. В резултат от политиката на очакване европейските средства да решат проблема за преодоляване на ниското равнище на търсене и предлагане на нови знания в националното стопанство, държавното управление постепенно се оттегля от формирането и провеждането на научна и иновационна политика. То се изразява в намаляване на относителния дял на този сектор в общия обем на извършените разходи за НИРД и в липсата на достатъчно ясни приоритети за инвестиране. Делът на държавното управление в общия обем разходи за НИРД през 2018 г. спада от 2014 г. от 26.4% на 23.5% през 2018 г. от общия обем НИРД средства – източник на финансиране за НИРД.

Бизнесът започва да показва тенденция на по-добро представяне по отношение инвестиране на собствени средства за научни изследвания и иновационни дейности, достигайки от 22.3% през 2014 г. до 43 % – но равнище на дял от общото за страната финансиране през 2018 г. От друга страна, сектор „Предприятия“ е най-големият източник на финансиране на НИРД от петте институционални сектора, които финансират НИРД, а именно 71.9% от общите разходи за НИРД. От общо 594 000 хил. лв., осъществени разходи за НИРД в бизнес сектора за 2018 г., собствени са 340 950 хил., а с източник чужбина – 241 798 хил. лв. Т.е. за разходи на бизнеса за НИРД са основната част от всички чужди средства, предназначени за НИРД – общо 276 360 хил. лв. Направените разходи за наука от висшите училища и университетските болници възлизат на 5.4%, а от нетърговските организации – на 0.6% от всички разходи за НИРД. Оттеглянето от формирането на собствена политика рефлектира върху тенденцията предлагането и търсенето на НИРД в сектор държавно управление да продължават да са на ниско равнище. Те дори намаляват като % от общите за страната разходи за НИРД, въпреки рязкото увеличение на финансирането на тези дейности от чужбина след 2010 г.

То води до значителна промяна в структурата на предлагането на НИРД – вече основно бизнесът има ресурс да ги осъществява. Трябва да се отчете, че този ресурс е предоставен за ограничен период от време, до голяма степен безвъзмездно от Европейските фондове. Т.е. в дългосрочен план бизнесът все още не е достатъчно устойчив източник за търсене на резултати от вкл. национално базирани в бизнес сектора, държавния и неправителствения сектори, научни изследвания и съответно на икономическо развитие.

Посочените тенденции налагат водеща за формиране на политика за развитие при тези условия, следва да е държавата. На практика се наблюдават противоположни процеси.

Оттеглянето на държавното управление от провеждане на научна и иновационна политика за развитие на националното стопанство води до увеличение на дисбаланса между финансиране, извършени разходи и получени резултати от НИРД по институционални сектори.

Със средства за научни изследвания днес разполага основно бизнес секторът. Въпреки че е изминал достатъчно дълъг период от влагането на значими средства, не се отбелязва значим ръст на производителността на труда, на ефективността на използване на ресурсите, на обема на индустриална собственост и т.н. Регистрираните научни резултати се получават с най-голям дял в сектора на научните изследвания и на първо място – БАН. Възниква въпросът, защо най-голям дял от средства за НИРД има в сектора на предприятията при положение, че научни резултати се получават в БАН. Заедно с другите последици, води до задълбочаване подценяването на труда на учения и до адекватната негова реакция да напуска страната. Тенденциите на спад във вътрешното и външно търсене и вътрешното предлагане на национално базирани резултати от НИРД води до дисбаланс в структурата им по отношение на области на научно познание и компетентност. Преодоляването на тези дисбаланси, както и на ниското им равнище се свързва с необходимостта от коренна промяна в научната и иновационната политика за развитие на националната икономика. Обновяването,

като ядро на процеса на икономическо развитие, днес има своя качествено нова характеристика, свързана със ускоряване на създаване на новости и разпространението им. Наред с новите информационни и комуникационни технологии – ИКТ, днес сме съвременници на възникване на много нови технологии, като процесът на внедряването им и получаването на икономически резултат обхваща все по-кратки времеви периоди. Това означава, че е необходима много по-висока НИРД интензивност за следване на тенденцията на ускоряване на процесите на технологична промяна.

5. Заключение

Проведеното изследване допринася към аргументация на значимостта на оценката на иновациите в предприятията. Направените анализи дават основание да се даде незадоволителна оценка на усилията (финансиране и разходи за НИРД, мобилизиране на човешкия потенциал и др.) и резултатите от иновационните дейности в предприятията. Иновационно активни са едва една трета от общия брой предприятия в страната. Те рядко си сътрудничат с университети и академии. Слабо е и взаимодействието им с други предприятия в страната и чужбина, което е важна характеристика на добрите примери в Европа.

Оформят се две групи изводи. Първата група изводи са свързани с обобщения на направения анализ на емпирични данни. Приведени са аргументи, че не е постигната целта икономическото развитие да се осъществява с нарастваща НИРД интензивност през 30-годишния период на промени. След драстичния спад, тя остава на равнище около 0.5%, което е 6 пъти по-ниско от лисабонската цел и три пъти по-ниско от националната. Това е свързано с отдръпване на държавата от формиране и провеждане на научна и иновационна политика дори в рамките на държавното финансиране на НИРД. Това води до появяващи се дисбаланси:

- между структура на разходи и финансиране на НИРД;
- в инвестирането на научните изследвания и иновационната дейност, породени от неотчитане въздействието на глобализацията и новата иновационна вълна върху търсенето и предлагането на национално базирани резултати от научни изследвания и иновации, като играе координираща роля в провеждането на национална иновационна политика. Положителен ефект би имало нарастване на разходи за НИРД в отбраната, които имат двойна употреба в страната.

Установява се, че след приемането на страната в ЕС бизнесът значително увеличава дела си в разходите за НИРД, но това не е свързано с тяхната резултатност. Тук се има предвид резултатност на макро-равнище – напр. планираното увеличение на производителността на труда, както и на микроравнище – напр. увеличение на регистрирането на индустриална собственост и др.

- Увеличението на разходите за иновации в предприятията явно, че в повечето случаи е неуспешно или неудачно от гледна точка на резултатността. Преодоляването на този проблем на развитието е свързано с преразглеждане на политиката както за увеличаване на търсенето, така и за съответното

предлагане на новости. То е свързано с промени в управлението на предприятията, на първо място – с ефективността на използването на ресурси, вкл. Информационни, и качеството на работата. Налага се въвеждане на новите бизнес модели⁵³, които отчитат, че големите предприятия по-добре се справят с дигитализацията и кръговостта на ресурсите⁵⁴.

Втората група изводи са свързани с факта, че съвременните икономика и общество са в нов етап на развитие⁵⁵, който предефинира съдържанието на целта/ите на развитие и свързаното с тях обновяване. Той изисква нов образец на анализ, както и на формиране и реализиране на цели и инструменти за политики. Би могло, макар и с висока степен на допускане, да се предположи, че при нея се променят целта, средството и субекта, които са с най-голям принос за развитието. От брутен вътрешен продукт като цел, свободна конкуренция като средство и бизнес секторът като субект, в новия стадий на развитие стават съответно НИРД интензивност – цел, кръговост, дигитализация и координация на национално, регионално – балканско, европейско и световно равнище – средство, и субект – общественият сектор в сътрудничество с бизнес сектора. С особена острота се налага преосмисляне на стратегиите за развитие на всички равнища на управление.

Таблица 2. Компоненти на развитието по Хегел

	Стар стадий	Нов стадий
	БВП на човек от населението	НИРД интензивност – цел, кръговост, дигитализация и координация на национално, регионално – балканско, европейско и световно равнище
субект	Бизнес сектор	общественият сектор в сътрудничество с бизнес сектора
механизъм	Свободна конкуренция	общественият сектор в сътрудничество с бизнес сектора

Източник: авторска разработка на съдържанието на компонентите.

В тази ситуация е необходимо преосмисляне на осъществяваната политика на очакване на положителни резултати от отдръпване на държавата от провеждане на научна и иновационна политика. На национално равнище в условия на глобална конкуренция основаването само на пазарните сили за повишаване на новативността на националната икономика е недалновидна. Текущата политика унищожава огромен потенциал за научни изследвания и иновации, респективно за дългосрочно икономическо развитие на страната.

Необходимо е практиката на управлението да работи съвместно с изследователския сектор, за да формират конкретните промени, които да доведат до повече иновации в предприятията с положителен резултат при посрещане на съвременните и бъдещите предизвикателства пред развитието на предприятията в националната икономика.

⁵³ Chobanova, R. (2016). Intensifying business networks in forestry. – In: The path forward to wood products: a global perspective. Woodema, Proceedings of scientific papers, Dubrovnik, pp. 61-68, ISBN 978 0692-76612-5 Web of science, Scopus

⁵⁴ ПРОЕКТ: СВ006.1.31.070 «Иновативни инициативи за сътрудничество в пограничния регион», съфинансиран от Европейския съюз чрез Програмата Интеррег-ИПП за трансгранично сътрудничество България-Македония 2014TC1615CB006, <https://www.iki.bas.bg/inovativni-iniciativi-za-satrudnichestvo-v-pogranichnii-region>

⁵⁵ Чобанова, 2021.

III. ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕКОЛОГИЗАЦИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

1. Въведение

В съобщение от 10.03.2020 г. Европейската комисия постави началото на нов промишлен курс с представянето на Нова промишлена стратегия за Европа. Като крайна цел на новото начало се посочва преминаването от линейно производство към кръгова икономика и модернизация и трансформация на икономиката с цел неутралност по отношение на климата. Това е отразено в Политическите насоки на председателя Фон дер Лайен⁵⁶, приоритетите на Европейския парламент и Стратегическата програма на Европейския съвет за периода 2019-2024 г. Европейският зелен пакт⁵⁷ и Стратегията на Комисията за изграждане на цифровото бъдеще на Европа⁵⁸.

За изпълнението на поставената цел са дефинирани три основни направления за разгръщане на усилията. Това са конкурентоспособност и лидерска позиция на промишлеността на Европа в световен мащаб, цифровизация на производствените процеси и климатична неутралност.

По отношение на климатичната неутралност основен приоритет е декарбонизацията на енергоемките промишлени отрасли. При емисиите на парникови газове в ЕС делът на производството и използването на енергия в икономическите сектори надхвърля 75%. Данните показват, че в периода 1990 г. и 2018 г. икономиката на съюза нарасна с 61%, а емисиите на парникови газове намаляват с 23%. За да ускори този процес Комисията предлага нови механизми за действие подкрепени с ресурс от *„100 милиарда евро, за да бъде осигурен справедлив преход за регионите с високи въглеродни емисии, докато те продължават да трансформират промишлеността и икономиката си“*.

Наред с това е възприета специална пътна карта, наречена Европейски зелен пакт, където е заложена целта да бъдат създадени нови пазари за неутрални по отношение на климата и кръгови продукти, което изисква нови промишлени процеси и повече чисти технологии, за да бъдат намалени разходите и да се подобри конкурентоспособността.

Конкретните стъпки за реализиране на Зеления пакт се съдържат в законодателния пакет „Адаптиране към цел 55“, който бе представен от Европейската комисия през юли 2021 г. Пакетът включва широк кръг промени в области като енергийна ефективност, възобновяеми източници на енергия, търговия с емисии, изисквания към леките и лекотоварните автомобили, както и въвеждане на въглероден данък върху вноса. За да бъдат подкрепени регионите засегнати от „прехода“, бе създаден и „Фонд за справедлив преход“.

⁵⁶ Политически насоки на новоизбрания председател Урсула фон дер Лайен: *Политически насоки за следващата Комисия (2019-2024 г.)* – „Съюз с по-големи амбиции: моята програма за Европа“.

⁵⁷ COM(2019) 640 final.

⁵⁸ COM(2020) 67 final.

В допълнение, ЕС е въвел схема за търговия с емисии, която управлява постепенното намаляване на емисиите от промишлеността и енергетиката и задължава тези, които замърсяват, да плащат. Тази схема покрива около 40% от емисиите на парникови газове от ЕС.

Основната философска линия на така наречено „зелен преход“ е заложен в Регламент (ЕС) 2020/852 на Европейския парламент и на Съвета от 18 юни 2020 г. за създаване на рамка за улесняване на устойчивите инвестиции и за изменение на Регламент (ЕС) 2019/2088 наричан „Регламент за таксономията“.

По същество, Регламентът за таксономията задължава основно финансовите пазари и дружествата, които извършват дейност в обществен интерес, и имат повече от 500 служители, или са дружество-майка на група от предприятия, да се съобразяват с установените в него изисквания за маркиране на дадена инвестиция като „екологично устойчива“. С това се цели постигането на уеднаквяване на стандартите на всички държави членки и се осигурява повече прозрачност в установяването кои инвестиции действително са насочени към постигането на екологичните цели на ЕС.

С въвеждането на Регламента за таксономията се поставят следните шест цели:

1. Смячане на изменението на климата
2. Адаптиране към промените на климата
3. Устойчиво използване и опазване на водните и морските ресурси
4. Преход към кръгова икономика
5. Предотвратяване и контрол на замърсяването
6. Защита и възстановяване на биологичното разнообразие и екосистемите.

Проблемът

Като страна член на Европейският съюз, България трябва да интегрира нови, за някои производства, екологични стандарти, които да отговорят на очакванията за нулев въглероден отпечатък към 2050 г. Това означава промишлена екологична неутралност по отношение на емисиите на отделяните вредни вещества в атмосферата, опасни и неопасни отпадъци, мръсни води и води от охлаждащи процеси, което изисква изграждане на комплекс от политики, методология за мониторинг, оценка и отчитане на постигнатите резултати и съпоставка с поставените цели.

Теоритични решения

Общо прието е, че когато става дума за икономически измерения на даден проблем, фокуса на изследователското търсене попада в полето на икономическия анализ. Това поставя под внимание въпроса за устойчивостта и скалиране на процесите. От друга страна, екологията не се занимава със стойности. Тя фокусира

своето внимание върху околната среда, нейните изменения и причинно следствени връзки.

До началото на 70-те години на XX век, икономическата литература рядко взема под внимание устойчивостта на околната среда. Това се дължи основно на схващането до този момент, че икономическата система е основна, а екологичната система има поддържащи функции. За класически автори като Barnett and Morse (1963), добре функциониращите пазари биха остойностили справедливо екологичната деградация и биха компенсирали ерозията на средата чрез справедлива цена на получените блага (Barnett and Morse, Scarcity and Growth 1963). Решение на всички проблеми неокласическите икономисти виждат в икономическия растеж, който трябва да доведе до запазването на екосистемите чрез технологичен напредък.

В опозиция на това виждане се появяват редица изследвания, като това на Rachel Carson и Silent Spring (1962), Barry Commoner и The Closing Circle (1971), и разбира се The Limits to Growth (1972) на Donella Meadows et al. Те дават мощен тласък за изследване на връзките на заобикалящата ни среда с икономическата активност на хората и остойностяването и, описани още и от автори като van den Bergh⁵⁹ (1999), Jørgensen and Müller⁶⁰ (2000), Ayres and Ayres⁶¹ (2002), и Redclift and Woodgate⁶² (1997). Всички тези теоретични търсения целят създаването на по-ефективна среда за управление на тази връзка и мониторинг и анализ на степента на пълноценно оползотворяване на използваните ресурси и намаляване до минимум на въглеродния отпечатък.

Натрупването на достатъчно количество научни публикации по темата формира карпуса и същностното ядро на една изцяло нова парадигма. Изследователи от почти всички икономически дисциплини, истории, от социалните и политическите науки, еколози, физици, химици и т.н. се обединяват около идеята за формирането на екологичния икономикс.

Възприемането на икономиката като вградена субсистема в по-големи системи като обществената система и биосферата на планетата е първата отличителна идейна линия на екологичния икономикс. Тя позволява да бъдат забелязани връзките на икономикса със законите на термодинамиката, както и историческите корени в развитието на това научно направление. Почти всички изследователи започват своите анализи със споменаване на пионерският труд на Nicholas Georgescu-Roegen *The Entropy Law and the Economic Process* (Georgescu-Roegen, 1971). В него, авторът се фокусира не само върху ефективността и преразпределението, но и върху метаболитният характер (виж material throughput) на икономическия процес и неговите особености. Това включва взаимодействията между различните икономики и властови връзки, институциите, несигурността и незнанието през призмата на растежа и техните преходни и стабилни състояния.

Друг изследовател, Herman Daly (2007), прави пионерски опит да дефинира предметното поле на екологичния икономикс. Според него, неокласическият

⁵⁹ Handbook of Environmental and Resource Economics.

⁶⁰ The Handbook of Ecosystem Theories and Management.

⁶¹ A Handbook of Industrial Ecology.

⁶² The International Handbook of Environmental Sociology.

икономикс се фокусира предимно върху ефективното преразпределение на ресурсите, като това прави и икономикса на околната среда – той се фокусира върху теоретичните и емпирични изследвания на икономическите ефекти на националните и локални политики, свързани с околната среда.

Втората отличителна идейна линия на екологичния икономикс, Daly дефинира по следния начин: „Обединение на икономикса и екологията, което възприема икономиката като субсистема на земната екосистема, която се характеризира с метаболитен процес с вход и изход към основната земна екосистема в която е вградена” (Daly, 2004, р. 460). Именно включването в анализите на отпадните продукти и загубите в производствените процеси поставя една от разделителните линии между класическите и неокласически разбирания в икономическия анализ и екологичния икономикс. За Daly можем да говорим за два типа растеж. Икономически, свързан с получаваните блага след преработката на необходимите природни суровини и неикономически растеж, свързан с отделяните отпадни продукти след производството и употребата на тези блага.

За Brian Czech, когато в анализа се добави връзката на икономиката с екосистемата, възниква възможността за създаването на устойчива скала, тъй като се застъпва разбирането за изчерпването на екосистемните възможности и превръщането на икономическия растеж в неикономически. За разлика от макроикономиката, при своето развитие микроикономиката е развила такава „скала” или правило „кога да спрем растежа”. Най-общо казано това е моментът, когато „пределната маргинална цена е равна на пределната маргинална полза”. Това е моментът, когато активността трябва да спре да нараства, тъй като последващия растеж води до по-ускорено нарастване на разходите отколкото на ползите.

През призмата на климатичната неутралност, която е поставена като цел за постигане до 2050 г. от Европейската комисия, изследователските търсения изискват повдигането на следните въпроси:

- Каква е изходната позиция на България по отношение на неикономическия растеж в икономиката като цяло и в производствените процеси?
- Каква е динамиката?
- Кога бихме постигнали поставената цел?
- Какви усилия трябва да се положат за постигането на тази цел?
- Колко ще струва?

2. Цел, задачи и методологически решения за изследване на връзката между екологичните индикатори и избрани фирмени финансови показатели

2.1. Цел

Екологизацията на икономиката е комплексен процес изискващ синхронизирани действия в много направления. Най-общо, очакванията са към разгръщане на подходяща правна рамка, в съответствие с регламентите на ЕС, изграждане на

институционален капацитет както за разработка на подкрепящи предприятия интеграционни екологични политики, така също и за солидарно компенсиране и адаптиране към изискванията на основната философска рамка на зеления преход – таксономията.

Поради тази причина, мултидисциплинарността и интердисциплинарните подходи не са изключение, а правило при извършване на анализа. Ето защо в анализа ще бъдат използвани екологични, неикономически, данни на българските предприятия.

В този труд под термина „икономически аспекти на екологизацията на икономиката и предприятията в България“ се разбира проследяването на връзката между неикономическия растеж в следствие на икономическата активност на предприятия и получените финансови ползи. Динамиката във връзката между неикономическия растеж (по-конкретно става въпрос за отделяните замърсители в биосферата от икономическата дейност, като отделянето на вредни вещества в атмосферата, отпадни води и опасни и неопасни отпадъци) и икономическата полза се очаква да разкрие възможностите на българската икономика, и в частност производството, да покрие изискванията на ЕС за климатична неутралност към 2050 г.

Основната цел на настоящото изследване е посредством мониторинг на екологичните индикатори на фирмите да бъде изведена оценка за текущото състояние и посоката на връзката между избрани съвкупни фирмени екологични и финансови индикатори.

На база направения преглед, като резултат се очаква да бъде намерен отговор на поставените изследователски въпроси.

- Каква е изходната позиция на България по отношение на отделяните замърсители от производствени процеси, съпоставена с цялата икономика?
- Каква е тяхната динамика/темп на изменение?
- Кога бихме постигнали поставената цел спрямо настоящото технологично развитие и темп на екологизация (внедряване на ДМАЕП)?
- Какъв е размерът на финансовия ресурс необходим за постигането на поставената цел – въглероден неутралитет до 2050 г.?

За постигането на поставената цел се приемат и следните **задачи**:

Задача 1. Да бъде изведен методологически модел (инструментариум) за изследване на връзката между основните екологични индикатори и група публично достъпни данни, показващи основните разходи на фирмите с екологична насоченост. Тук се включват избор на екологични и фирмени финансови индикатори, обхват и избор на скала за измерване.

Задача 2. Да се проследи състоянието на конкретизираните методологически екологични и финансови индикатори на фирмите в България за периода от 6 години (2015-2020 г.).

Задача 3. Подбраните данни да бъдат обработени и систематизирани във вид позволяващ оценка на динамиката на връзката на екологичните нефинансови индикатори с избраната група фирмени, финансови индикатори.

Работна хипотеза

Очаква се направения преглед да позволи да бъдат изведени оптимумите и максимумите в тенденциите и перспективите на връзката на екосистемата и фирмите. Като нива на „критична точка (Break-even point)“ се възприема зададеният критерий за климатичната неутралност поставен като цел за постигане до 2050г. от Европейската комисия.

Общите очаквания са, че налице са:

- Поставената времева рамка, по отношение на замърсителите на атмосферата е достижима за икономиката на страната при два възможни сценария:
 - *Сценарий 1* – ускорена модернизация на производствата и оборудването им с необходимите ДМАЕП;
 - *Сценарий 2* – ликвидирание на замърсяващите мощности;
- очакване за средна (умерена) оценка по отношение на междугенерационната, технологичната (икономическа), екологична приемственост.

Методологически решения на изследването

Настоящият анализ е изграден от две части – *deskriptivna и обяснителна*.

Дескриптивният анализ се основава на публично достъпната база данни от сайта на НСИ за периода 2015-2020 г. (за наличните години) и данни публикувани в тематичния доклад на НСИ – „Околна среда 2020“.

Поради липсата на достатъчно дълги динамични редове (на изследваните данни) няма да бъдат търсени статистически значими зависимости между факторните променливи.

За да бъдат изпълнени задачите на настоящото изследване ще бъдат проследено състоянието и тенденциите на три основни екологични индикатора (замърсители), отделяни конкретно при производствените процеси. Това са: „Емисии на вредни вещества в атмосферата от индустриални, горивни и производствени процеси“, „Образуване отпадни води“ и „Отпадъци от икономическата дейност на предприятията“ показани в Таблица 3.

Анализът включва също и преглед на данните за тенденциите и състоянието на избрани три фирмени финансови индикатора. Това са разходи за данъци за замърсяване на околната среда по икономически сектори, разходи за поддържане и придобиване на дълготрайни материални активи с екологично предназначение и наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности (Таблица 4).

Таблица 3. Наблюдавани екологични индикатори

Дефиниция на екологични индикатори	Означение на наблюдаваните замърсители	Наблюдаван период	източник
Емисии на вредни вещества в атмосферата от индустриални, горивни и производствени процеси	Серни окиси (SO_x) Азотни окиси (No_x) Неметанови летливи органични съединения (NM_{VOC}) Метан (CH₄) Въглероден окис (CO) Въглероден двуокис (CO₂) Двуазотен окис (N₂O) Амоняк (NH₃)	2015-2020 г.	НСИ, Статистически данни, Околна среда и енергетика, Околна среда, Източници на емисии.
Образувани отпадни води	Образувани и отведени отпадъчни води – индустрия	2015-2020 г.	НСИ, Статистически данни, Околна среда и енергетика, Околна среда, Образувани отпадъчни води – точкови източници
Отпадъци от икономическата дейност на предприятията	Предадени за обезвреждане неопасни отпадъци – общо Предадени за обезвреждане опасни отпадъци – общо	2015-2020 г.	НСИ, Статистически данни, Околна среда и енергетика, Околна среда, Образувани отпадъци от дейността.

Таблица 4. Наблюдавани разходи с екологична насоченост

Фирмени индикатори	Наблюдавани стойности	Наблюдаван период	Източник
Данъци за замърсяване на околната среда по икономически сектори	Общо Индустрия	2015-2020 г.	НСИ
Разходи за поддържане и придобиване на дълготрайни материални активи с екологично предназначение	Общо и по направления: за вредни вещества в атмосферата; за отпадни води; за отпадъци; други.	2015-2020 г.	НСИ
Наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности	Общо за страната Промисленост – общо Добивна промишленост – общо Преработвателна промишленост – общо Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води – общо Държавно управление – общо Сектор „Други/услуги“ – общо	2015-2020 г.	НСИ

Обяснителен анализ

Тази част от анализа е фокусирана върху авторски изчисления на базата на изложените данни в дескриптивния анализ. Това позволява да бъдат изведени динамичните процеси и характеристики на връзката на екологичните индикатори с избраната група фирмени, финансови индикатори и като резултат да бъде направена оценка.

За постигане на тази задача са избрани за проследяване следните индикатори:

1. Емисии на вредни вещества в атмосферата от производствени и горивни процеси общо за икономика;
2. Емисии на вредни вещества в атмосферата при производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради;
3. Профил на замърсяващите предприятия в икономиката;
4. Добавена стойност в лева за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за всички предприятия в икономиката;
5. Коефициент за екологична рентабилност за всички икономически сектори;
6. Дял на отделените вредни вещества в атмосферата по райони (%);
7. Емисии на вредни вещества в атмосферата на сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)), 2015-2020 г.;
8. Добавена стойност в лева за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)), 2015-2020 г.;
9. Добавена стойност в лева за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)), 2015-2020 г.;
10. Коефициент на екологична ефективност на отделените замърсители в атмосферата спрямо добавената стойност, общо и по групи заети за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)), 2015-2020 г.;
11. Общ обем на образуваните производствени неопасни и опасни отпадъци общо за страната;
12. Образувани отпадъчни води по място на отвеждане от сектор „Индустрия“
13. Изменение в структурата на платените данъци за околна среда (%);
14. Дял на платените екологични данъци по сектори в икономиката;
15. Общо разходи за поддържане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (хил. лв.);
16. Общо разходи за поддържане на ДМА за опазване и за извършване на екологични мероприятия по направления (хил. лв.);
17. Общо разходи за опазване на околната среда (хил. лв.);
18. Изменения в структурата на общите разходи за опазване на околната среда (%);
19. Разходи за поддържане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (хил. лв.);

20. Разходи за придобиване на дълготрайни материални активи;
21. Динамика в структурата на разходи за придобиване на дълготрайни материални и нематериални активи (% по видове замърсители);
22. Разходи за поддържане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (хил. лв.);
23. Изменения в структурата на разходите за поддържане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (%);
24. Дял на група разходи с екологично предназначение спрямо приходите и разходите на предприятията 2015-2020 г. (%);
25. Наличност на дълготрайни материални активи с екологично предназначение общо за страната (млн. лв.);
26. Структура на наличните дълготрайни материални активи с екологично предназначение за 2015-2020 г. по отчетна стойност и по предназначение/вид замърсител (%);
27. Съвкупен обем на въведените и излезлите от експлоатация ДМАЕП за периода 2015-2020 г. (хил. лв.);
28. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП за периода 2015-2020 г. (атмосферни емисии) (хил. лв.);
29. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП за периода 2015-2020 г. (отпадни води) (лв.);
30. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП за периода 2015-2020 г. (отпадъци) (лв.);
31. Дялово разпределение на ДМАЕП за периода 2015-2020 г. (%);
32. Брутно и нетно изменение в обема общата стойност на ДМАЕП сектор „Индустрия“ за периода 2015-2020 г. (хил. лв.);
33. Дял на ДМАЕП по сектори в икономиката и по предназначение за 2020 г. (%);
34. Нетно⁶³ изменение на обема на ДМАЕП сектор „Индустрия (общо)“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);
35. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Добивна промишленост“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);
36. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Преработвателна промишленост“;
37. Структура по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);

⁶³ Разликата между придобити и излезнали от употреба през съответната година ДМАЕП като дял от наличните към края на съответната година.

38. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);
39. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Други дейности/услуги“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);
40. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Държавно управление“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%);
41. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в икономиката на България;
42. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство“;
43. Изменение на коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство“ за периода 2011-2016 г. по видове атмосферни замърсители;
44. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“;
45. Изменение на коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ за периода 2011-2016 г.;
46. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство“ (общо) и „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“;
47. Коефициент на натоварване на ДМАЕП при индикатор „Отпадни води от производствени процеси“;
48. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство“ (общо) – неопасни отпадъци
49. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство“ (общо) – опасни отпадъци;
50. Съпоставка в общите изменения на наблюдаваните екологични индикатори и коефициента на натоварване на ДМАЕП за периода 2015-2021 г. (%);
51. Изменение в структурата на платените данъци за околна среда (%).

Използвани коефициенти

Коефициент на екологична рентабилност, ($K_{\text{неp}} = \text{Добавена стойност} / \text{замърсител}$), показващ съотношението на отделените замърсители спрямо добавената стойност генерирана от предприятията според брой на заетите в тях. Това ще помогне да се направи сравнителен анализ между предприятията и ще позволи степенуването на екологичната рентабилност на предприятията според броя на заетите в тях и добавената стойност, която генерират. Коефициентът показва, колко добавена стойност е генерирана от предприятията срещу единица

отделен замърсител. В случая, това е един тон атмосферни замърсители, 1 кубик вода или 1 тон отделени отпадъци от производствени процеси.

Вторият *коэффициентът е коэффициент на натоварване на ДМАЕП* за периода 2015-2020⁶⁴.

В класическия случай, коэффициентът на натоварване на ДМА (К_{ДМА}) се изчислява като отношение между стойностния обем на произведената продукция (или НПП) и величината на ДМА. Той показва колко приходи от продажби се реализират с 1 лв. инвестиран в ДМА и се определя с формулата:

$$K_{\text{ДМА}} = \text{НПП} / \text{ДМА},$$

където

НПП – *нетни приходи от продажби, в лв.*

ДМА – *стойност на дълготрайните материални активи, в лв.*

Поради спецификата на отношението между икономическата активност на фирмата и връзката и с биосферата, *коэффициентът на натоварване на ДМАЕП* има обратнопропорционална значимост на коэффициентът на натоварване на ДМА (К_{ДМА}) или приема се, че той е равен на отношението на количеството замърсители отделени при производствения процес спрямо съвкупната стойност на ДМАЕП за съответната година, което дефинира формулата:

$$K = \frac{Q}{\text{ДМАЕП}}$$

Където:

К – *коэффициента на натоварване на ДМАЕП*

Q – *количество замърсители*

ДМАЕП – *свкупен размер на ДМАЕП на фирмите*

Коефициентът на натоварване на ДМАЕП ни помага да регистрираме посоката на изменение за наблюдавания период на наблюдаваните екологични индикатора и показва какво количество замърсители не попадат в процес на обработка, а свободно се освобождават в биосферата.

Динамиката във времевите граници, в които се изменя коэффициентът на натоварване на ДМАЕП (К_(дмаеп)), допълнително помага за определяне на минималните и максималните времеви граници и за извеждането на оптималните нива на допустим стрес върху биосистемата във връзката и с икономическата динамика.

За оптимални нива на допустим стрес се приемат разбиранията за *degrow* или нулеви количества замърсители отделяни в биосферата от производствени процеси или $K_{\text{(дмаеп)}} \leq 0$. Това значи, че колкото повече коэффициентта К_(дмаеп) клони към 0, толкова по-оптимално е използването на ДМАЕП.

⁶⁴ Периодът е различен от наличните данни за ДМАЕП, който включва 2015 и 2020 г., тъй като някои от екологичните индикатори не отразяват тези две години.

По своята същност ДМАЕП имат компенсиращ характер. Тяхната употреба има за цел да предпази биосферата от икономическата активност и да осигури междугенерационна, екологична и технологична приемственост оставяйки след себе си равни или по-добри възможности за използване на биосредата от следващите поколения.

Дескриптивният и обяснителен анализ представляват само част от възможностите за мониторинг и оценка на екологичните индикатори. Икономическият анализ следва да бъде ограничен до изследване на връзката на екологичните индикатори с избрани финансови фирмени индикатори на различно ниво. Допълнителни възможности предлагат правния, историческия, политикономическия, социологическия и т.н. анализи, в чийто обхват, например, биха попаднали преглед и оценка на правната рамка, възникването и развитието и, социални нагласи и очаквания и т.н. Ето защо разглеждането на подобна информация е изключена от настоящата работа.

По такъв начин анализът придобива следната структура.

Първо. Представяне на екологичното представяне на България в сравнителна перспектива посредством представяне на данните от Еко-иновационният индекс, проследяван от Европейската комисия. Това ще покаже мястото на страната в сравнителна перспектива, тенденциите и проблемните области.

Второ. Представяне на съвкупните обеми на наблюдаваните индикатори, тяхната структура и динамика. Това включва още и преглед на обема и динамиката на разходите за опазване на околната среда, разходи за екологични данъци, такси и услуги, разходи за придобиване на ДМАЕП. Извеждане на коефициент на ефективност на трите наблюдавани екологични индикатора. Екстраполиране на данните с цел изчисляване на бъдещата динамика и време за достигане на нива на въглеродна неутралност и нулево замърсяване.

Трето. Извеждане на връзката на екологичните индикатори с допълнителни финансови параметри като: БВП, икономически растеж, общо приходи и разходи на нефинансовите предприятия, добавена стойност. В някои части на изследването се работи и с категориите „брой заети“, което цели изграждането на по-пълна картина.

Четвърто. На базата на така представената съвкупност от нефинансови и финансови данни ще бъде направен опит за остойностяване на процеса на икономическа екологизация на предприятията в България. Където е възможно, това ще бъде направено по сектори в икономиката. Това ще даде отговор на следните въпроси:

- възможно ли е този процес да бъде прецизиран;
- ускорен;
- на каква цена и за колко време.

Всички изчисления са направени на базата на свободно достъпните емпирични данни и изчисленията на автора.

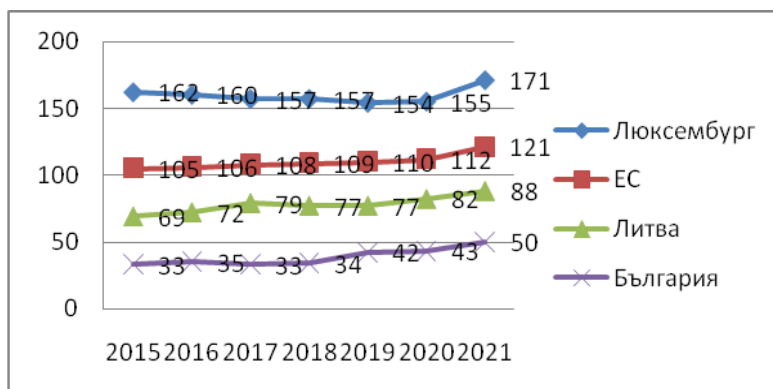
3. Представяне на България в Еко иновационен индекс на ЕК

Общото екологичното представяне на българската икономика е отразено в Еко-иновационният индекс, проследяван от Европейската комисия. Индексът е получен чрез вземане на непретеглена средна стойност на 16 индикатора, включени в рамката на изследването. Нека разгледаме общото представяне на България.

През 2021 г. в представянето на обобщения индекс, страната ни заема последно място в групата на догонващите страни заедно с държави като Литва, Хърватска, Словакия, Кипър, Румъния, Унгария, Малта и Полша.

За периода 2015-2021 г. водачът в група на догонващите страни, Литва, е подобрил представянето си с 27.53% от 66 на 88 пункта. България реализира положително изменение в общия показател с 51.51% за разглеждания период като достига 50 пункта през 2021 г., в сравнение с 33 през 2015 г. (Фигура 37).

Фигура 37. Стойности на Еко-иновативен индекс в пунктове

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

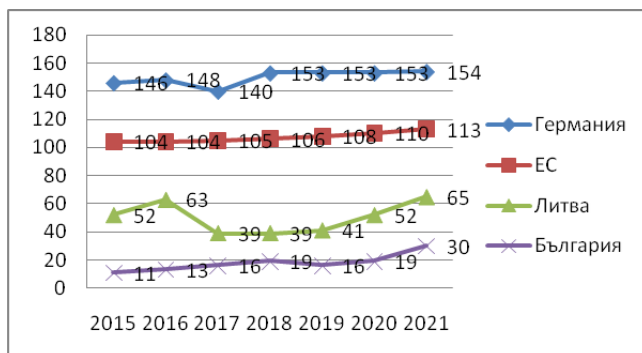
Общото средно изменение за ЕС е нарастване с 15.23%, а за отличника в общността, Люксембург, изменението е с 5.55%. Данните показват, че ако това темпо на изменение се запази, България ще догони Литва (с темп от 3.42% годишно) след 11.1 години, ЕС (средно ниво с 5.18% на година) след 13.7 години, а Люксембург (с 6.56% на година) след 25.3 години.

Първата съставна група индикатори на индекса включва вложения за екоинновации, включващи инвестиции (финансови или човешки ресурси), целящи да задействат екоиновативни дейности.

Представянето на България е показано на Фигура 38.

За разглежданият седем годишен период изменението е общо 172% или 24.57% годишно при средно европейското ниво 8.65% за периода и 1.23% на година. България ще навакса изоставането си при запазване на настоящите темпове на догонване за 4.3 години.

Фигура 38. Вложения за екоиновации (общо)

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

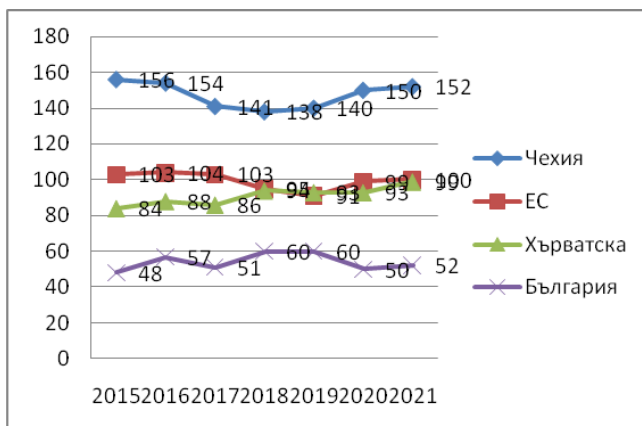
В тази група отсъстват данни за страната за три от съставните индикатори:

- Бюджетни кредити и разходи за научноизследователска и развойна дейност на правителството за околната среда и енергетиката (% от БВП)
- Общо научноизследователски персонал и изследователи (% от общата заетост)
- Обща стойност на зелените инвестиции в ранен етап (USD/глава)

Втората група екоиновационни дейности включва индикатори за наблюдение на обхвата и мащаба на екоиновационните дейности, предприети от компаниите. Компонентът се фокусира върху усилията и дейностите, а не върху действителните резултати от иновационната дейност.

През 2021 г. България регистрира резултата от 52 пункта, при средни нива на ЕС от 100 пункта, по отношение на общото ниво на екоиновативните дейности (Фигура 39).

Фигура 39. Общо индекс на екоиновационните дейности

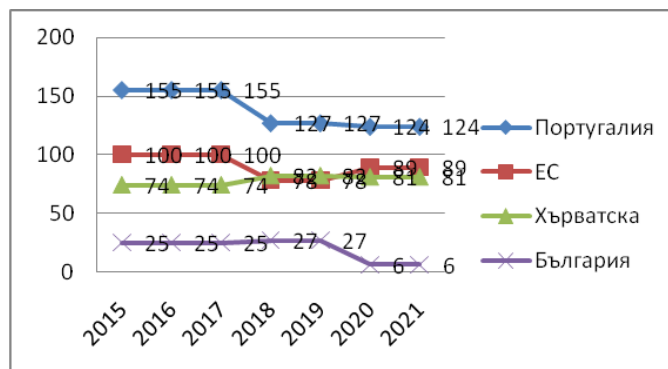
Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Изменението е с 1.19% на година, което предполага догонване на средно европейското ниво след 84 години. Същото се отнася и за Хърватия, като страна водач в групата на догонващите страни.

Други съставни проследими под индикатори са:

Изпълнение на действия за ефективност на ресурсите сред МСП (Оценка). При тези дейности страната ни не регистрира положителна промяна и отчита тенденции на съществено забавяне в догонването на средно европейските нива (Фигура 40).

Фигура 40. Индекс на действия за ефективност на ресурсите сред МСП (Оценка)

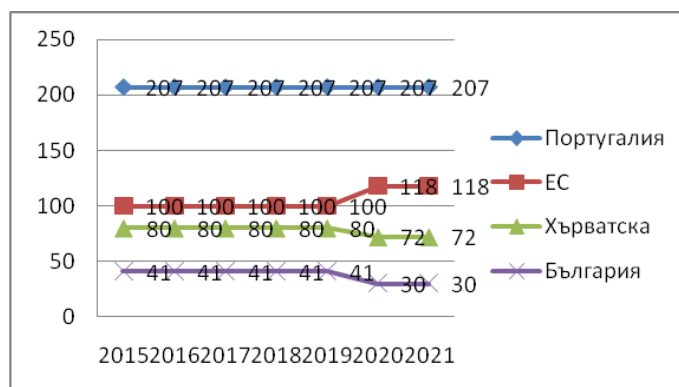

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Дори може да се твърди, че не се извършват никакви действия в това направление.

Вторият съставен елемент, от този под индекс, е *внедряване на устойчиви продукти сред МСП* (% от анкетираните фирми). Тук, България отново регистрира отрицателна тенденция с цели 5.23% на годишна база (Фигура 41).

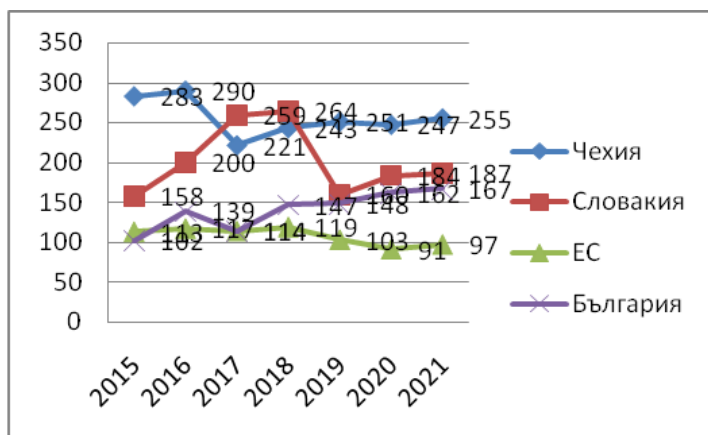
Фигура 41. Внедряване на устойчиви продукти сред МСП

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

По отношение на *брой сертификати по ISO 14001* (на 1 млн. население) България се позиционира над средното ниво за ЕС с 167 пункта за 2021 г. (Фигура 42).

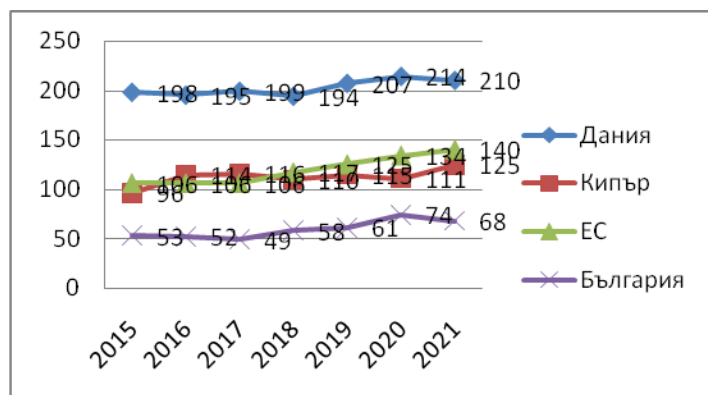
Фигура 42. Брой сертификати по ISO 14001

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Третата група разглежда резултатите от екоиновациите, които описват непосредствените резултати от дейностите по екоиновации. Индикаторите в този компонент се използват за наблюдение на степента, до която резултатите от знания, генерирани от бизнеса и изследователите, са свързани с екоиновациите. В сравнение с предходната година, индексът за България бележи спад от 6 единици и достига до 68 пункта (Фигура 43).

Фигура 43. Общ индекс на резултатите от екоиновациите

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

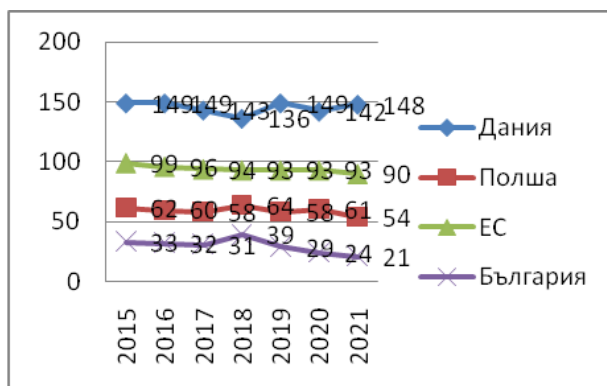
Общото изменение за периода е 28.3% или по 4.04% на година. За сравнение изменението за ЕС средно ниво е 32.07% или по 4.58% на година. Това отново значи, че България изостава по още един показател.

Първенецът в ЕС, Дания, добавя към своя резултат 6%, а водачът в групата на догонващите, Кипър – 30.2%.

Наблюдаваните съставни индикатори на резултатите от екоиновациите, включват, първо, патенти, свързани с екоиновации (на милион население). На първо място в ЕС по патентна дейност е Дания с 148 пункта и положително изменение от 1 единица за период от седем години. В групата на догонващите страни, в която попада и България, първенец е Полша с 54 пункта и намаление от 8 единици за седем годишния период на наблюдение.

ЕС средно ниво бележи също спад с 10%, което е с близо три пъти по-малко от резултата на България – 36.36% (Фигура 44).

Фигура 44. Патенти свързани с екоиновации

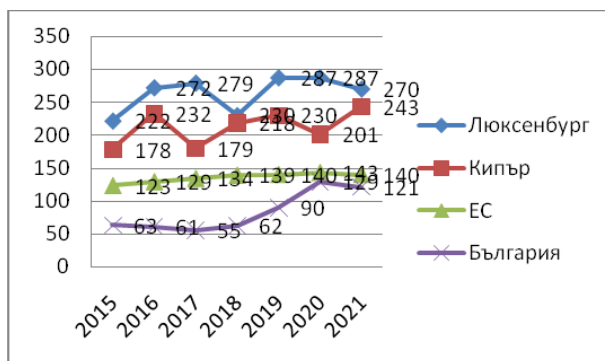

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Това значи, че по отношение на патентната дейност, свързана с екоиновациите, България не само изостава, но и задълбочава изоставането си.

Вторият елемент, от под индекса, включва академични публикации, свързани с екоиновации (на 1 млн. население). Представянето на България е показано на Фигура 45.

Фигура 45. Академични публикации, свързани с екоиновации

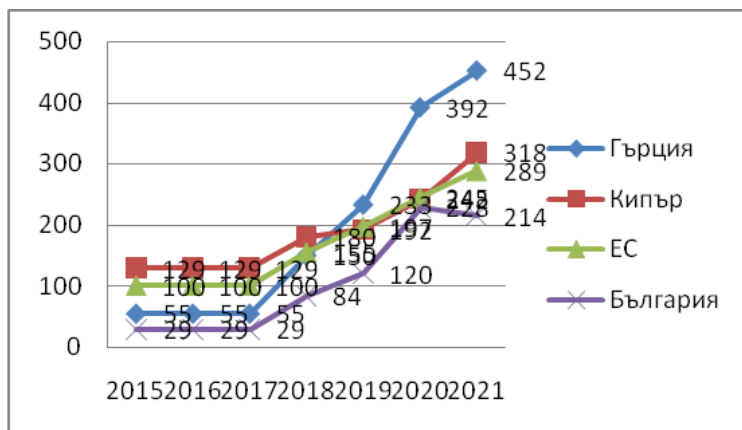

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Въпреки, че страната ни е в групата на догонващите страни, за последните седем години, тя успешно стопява разликата със средното европейско ниво от 95.23%, в началото на периода, до едва 15.7% през 2021 г. Въпреки това, оставаме далеч от първенецът в групата на догонващите, Кипър, с разлика от малко над 100%.

Третият съставен под елемент е медийно отразяване, свързано с екоиновациите (на милион население) (Фигура 46).

Фигура 46. Медийно отразяване, свързано с екоиновациите (на милион население)

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

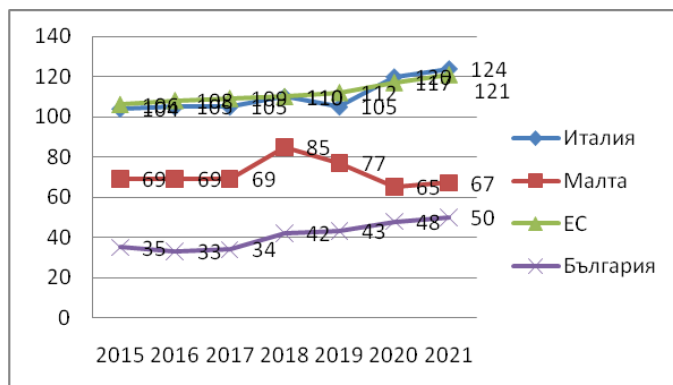
Тук, тенденциите на медийното отразяване на екоиновациите следват общата за страните от ЕС посока на повишаваща се медийна информираност. Изключение прави само последната година, което се свързва с Ковид пандемията.

По-отношение на средното ниво в ЕС, България изостава с малко над 1/3, а в сравнение с първенецът, Гърция, с 111.21%. В началото на периода разликата с Гърция е била 89.65%, а изменението само за страната е малко повече от шест пъти.

Данните показват още, че в началото на периода, страната е изоставала с 70 пункта от средните нива на ЕС, а през 2021г. това изоставане е достигнало до 75 пункта, или реализираме изоставане.

Четвъртата група отразява еко-иновативната ресурсна ефективност. Тук резултатите се свързват с по-широкото въздействие на екоиновациите върху подобрената производителност на ресурсите. Екоиновациите могат да имат двойно положително въздействие върху ефективността на ресурсите: те могат да повишат генерираната икономическа стойност, като в същото време намаляват натиска върху природната среда.

В това отношение България регистрира 42.85% изменение за периода (Фигура 47).

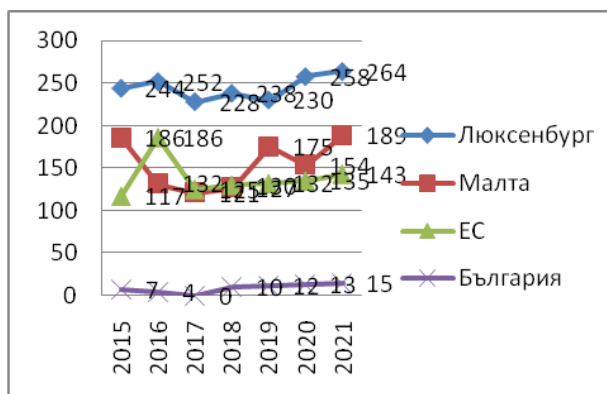
Фигура 47. Общ индекс на еко-иновативната ресурсна ефективност

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

За сравнение, средното изменение за ЕС е 14%, а за първата страна в групата на догонващите страни, Малта, понижението е с 2.98%. Това означава, че страната ни догонва средните нива на ЕС с 4.12% на годишна база. Ако тази тенденция се запази, те ще бъдат достигнати след малко повече от 24 години.

Нека разгледаме и четирите съставни под индикатора в тази група.

Първият е производителност на материалите (БВП/Вътрешно потребление на материали) (Фигура 48).

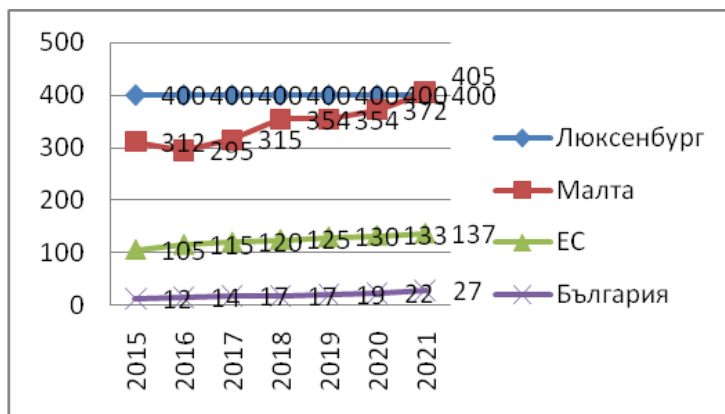
Фигура 48. Подиндекс „Производителност на материалите“

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Въпреки 114% положително изменение за периода, България остава с драматично ниска производителност на материалите спрямо БВП. Разликата със средните нива на ЕС е близо десет пъти, като данните не предполагат тенденции за адекватно догонване на останалите страни.

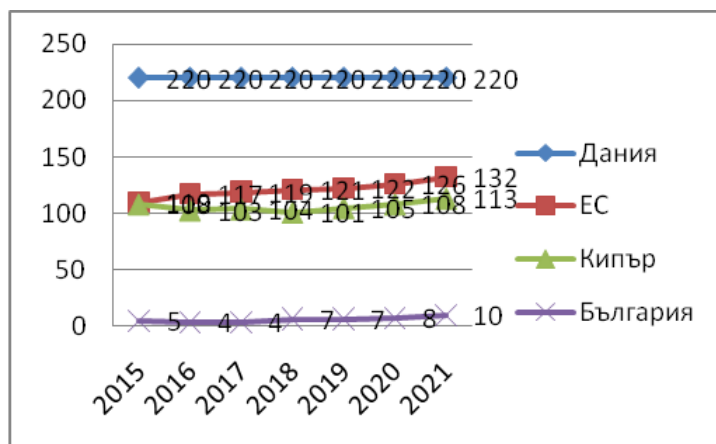
Подобни са тенденциите и при Производителност на водата (БВП/общо вземане на прясна вода) и Енергийната производителност (Фигури 49 и 50).

Фигура 49. Подиндекс „Производителност на водата”

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Фигура 50. Подиндекс „Енергийна производителност”

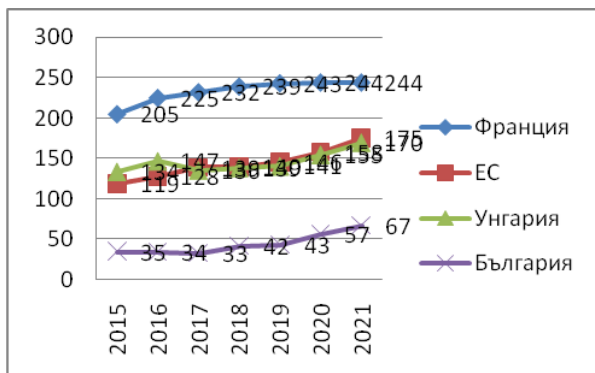

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Отсъствието на адекватна промяна в стойностите на трите под индекса за периода от седем години показва най-малкото две неща. Първо, явно ресурсният фактор е с пренебрежимо значение за предприемачите и второ, публичните политики в това отношение остават недостатъчни или неправилни.

Четвъртият под индекс в тази група е *съвкупеният показател на въглеродният отпечатък спрямо БВП*. Тук България отново е в групата на догонващите и отново заема последното място с 67 пункта.

Изменението за периода е 32 пункта или 91.42% при 13.06% на годишна база (Фигура 51).

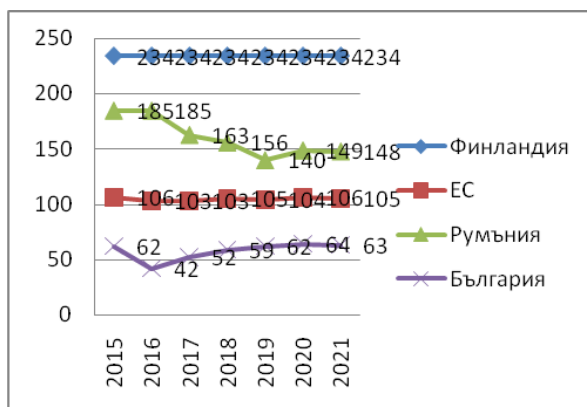
Фигура 51. Интензитет на емисиите на парникови газова в икономиките на ЕС спрямо БВП

Източник: ЕС, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

За сравнение, първенецът в ЕС, Франция, е с 244 пункта с изменение от 39 пункта или 15.98% за 9 години. Унгария, която е първа в групата на догонващите, заедно с България, реализира изменение с 36 пункта или 26.86%. Средното ниво в Европа на показателя е 175 пункта или 47%, което показва, че България показва тенденция на изоставане спрямо другите страни от ЕС.

В петата група, попадат социално-икономическите резултати от екоиновациите показващи по-широк ефект от екоиновационните дейности за обществото и икономиката.

Това включва промени в заетостта, както и промени в оборота или износа, които могат да бъдат свързани с широко разбрани екоиновационни дейности. България регистрира 63 пункта, което е 60% от средно европейските нива и 42.56% от първенецът в групата на догонващите страни Румъния (Фигура 52).

Фигура 52. Подиндекс „социално-икономическите резултати от екоиновациите“

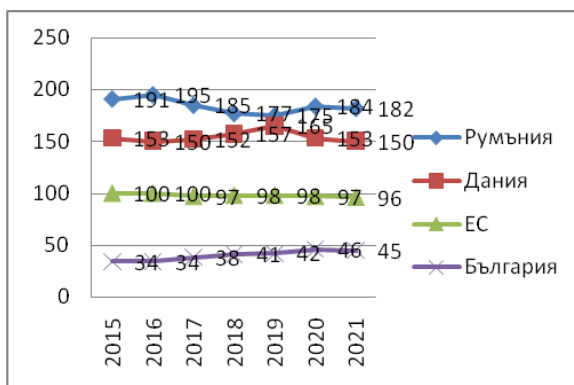
Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

Спрямо базовата 2015 г. не се регистрира изменение, което говори отново за бездействия и неефективни политики.

Този под индекс е съставен от три под елемента. На първо място е износът на продукти от екоиндустрията като дял от общия износ.

Тук България регистрира изоставане с близо 100% от средно европейските нива (Фигура 53).

Фигура 53. Износ на продукти от екоиндустрии (% от общия износ)

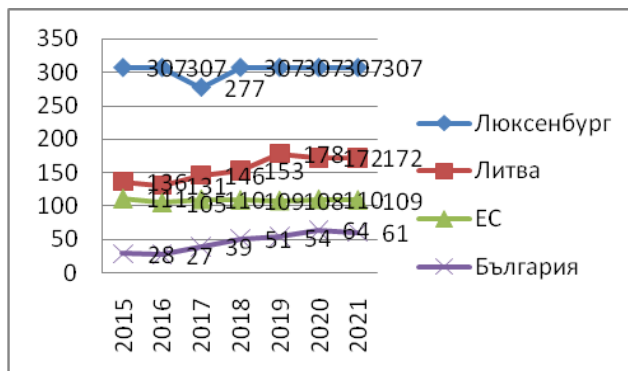
Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

С реализираните 3.48% годишно догонване, при други равни условия, България ще стопи разликата с ЕС за близо 29 години.

Вторият индикатор от този под индекс е нивото на заетост в дейности по опазване на околната среда и управлението на ресурси в % от работната сила.

Въпреки, подобрението в представянето на страната ни със 118%, България все още значително изостава от средните нива на ЕС с 178.7%, което значи, че евентуалното догонване би се случило след 11.8 години.

Фигура 54. Заетост в дейности по опазване на околната среда и управление на ресурсите (% от работната сила)

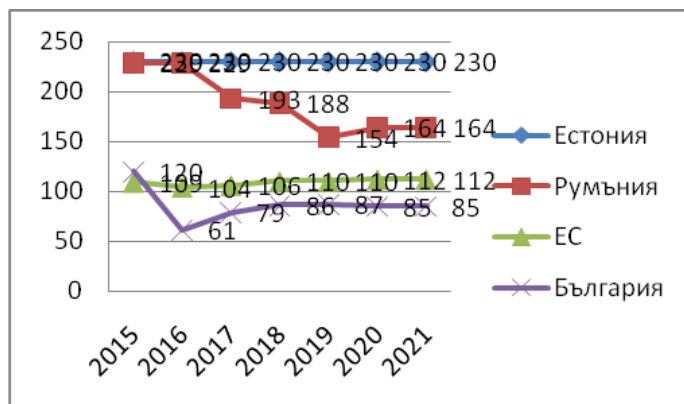

Източник: ЕК, https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en.

За сравнение, водачът в групата на догонващите страни, Литва, подобрява представянето си с 24.47% и надвишава средното ниво на ЕС с 57.79%.

Последният съставен елемент от този под индекс е индикаторът за добавена стойност в дейностите по опазване на околната среда и управление на ресурсите (% от БВП) показан на Фигура 55.

Фигура 55. Добавена стойност в дейностите по опазване на околната среда и управление на ресурсите

Източник ЕК - https://ec.europa.eu/environment/ecoap/indicators/index_en

През 2021 г. представянето на България е близо 2/3 от това на ЕС, средно ниво, или изоставане с 31%. Изменението за периода е -29.16%. Спрямо Румъния, която е страната първенец в групата на догонващите страни, изоставането е с 92.94%.

Прегледът на резултатите от Екоиновативният индекс на ЕС за периода 2015-2021 г. показват една незадоволителна, слаба оценка за представянето и развитието на България⁶⁵. При общо 16 наблюдавани индикатора, групирани в 5 основни групи, **догонване** на средните нива на ЕС се регистрира при:

- общо ниво на екоиновативните дейности;
- вложения в екоинвестиции;
- брой сертификати по ISO 14001;
- академични публикации, свързани с екоиновации;
- медийно отразяване;
- еко-иновативна ресурсна ефективност (общо);
- Заетост в дейности по опазване на околната среда и управление на ресурсите (% от работната сила);

⁶⁵ Подобна оценка е направена и в доклада на UN 2020 „How Natural Capital Accounting Contributes To Integrated Policies For Sustainability“ 2020, 19 p.

Без данни

- бюджетни кредити и разходи за научноизследователска и развойна дейност на правителството за околната среда и енергетиката (% от БВП);
- общо научноизследователски персонал и изследователи (% от общата заетост);
- обща стойност на зелените инвестиции в ранен етап (USD/глава);

Изоставане

- изпълнение на действия за ефективност на ресурсите сред МСП;
- внедряване на устойчиви продукти сред МСП;
- общ индекс на резултатите от екоиноваациите;
- патентната дейност;
- медийното отразяване на екоиноваациите;
- общ индекс на еко-иновативната ресурсна ефективност;
- производителност на материалите;
- производителност на водата;
- енергийна производителност;
- интензитет на емисиите на парникови газова в икономиките на ЕС спрямо БВП;
- социално-икономическите резултати от екоиноваациите;
- износ на продукти от екоиндустрии (% от общия износ);
- добавена стойност в дейностите по опазване на околната среда и управление на ресурсите.

Допълнително трябва да се каже, че когато регистрираме тенденция на догонване, то тя е с темпове предполагащи достигане на средните европейски нива за период от 4 до 82 години, което и крайно незадоволителен темп.

4. Емисии вредни вещества в атмосферата от икономически производствени и горивни процеси

Общият обем на отделените вредни вещества в атмосферата от производствени процеси възлиза на 4 291 921 т за 2020 г. Това са 11.38% от всички отделени вредни вещества в атмосферата на България. За сравнение през 2015 г. обемът е бил 5 122 868 т годишно. Общото изменение за периода възлиза на 16.22% или средно намалението е с по 2.7% на годишна база.

На Таблица 5 са показани данни за физическите обеми и тенденцията в изменението на емисиите отделени вредни вещества от производствени процеси по групи замърсители.

97.08% са въглеродни двуокиси, а средно годишното намаление на тяхния обем е 2.73%.

Таблица 5. Емисии на вредни вещества в атмосферата от производствени и горивни процеси общо за икономика (тона)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Серни окиси (SOx)	30265	34184	41284	38037	30240	36916
Азотни окиси (Nox)	6834	8243	8264	7963	6540	6900
Неметанови летливи органични съединения (NMVOC)	26239	37735	35227	21482	22667	20670
Метан (CH ₄)	51423	47501	51379	45472	42104	37552
Въглероден окис (CO)	22133	23166	23337	23482	21615	21064
Въглероден двуокис (CO ₂)	4984120	5382344	5345670	4839357	4557942	4166834
Двуазотен окис (N ₂ O)	475	428	358	431	334	315
Амоняк (NH ₃)	1378	1420	1438	1434	1359	1670
Общо	5122868	5535020	5506958	4977658	4682801	4291921

Източник: НСИ, справка „Емисии вредни вещества в атмосферата от производствени и горивни процеси“.

Увеличение в обемите се регистрира при амоняк (21.1%), серни окиси (21.97%) и азотни окиси (0.009%). При останалите замърсители е регистрирано намаление в обемите.

За сравнение, при производството на топло и електроенергия и отопление на обществени сгради, 99.76% от вредните вещества са въглеродни двуокиси, а средно годишното намаление на обемите е 5.23% или 31.38% за периода.

При четири от осем индикатора се регистрира увеличение в обемите. Това са амоняк (28.66%), въглероден окис (97.76%), метан (100%) и неметанови летливи органични съединения (84%).

Съвкупният обем на емисиите за 2020г. намалява спрямо 2015 г. с 31.5% и възлиза на 22 911 071 т, което представлява 60.76% от всички емисии в страната ни.

В Таблица 6 са показани данни за физическите обеми и темповете на изменение при производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради.

Таблица 6. Емисии на вредни вещества в атмосферата при производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради (тона)

Замърсители	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Серни окиси (SOx)	98283	58803	53361	41447	38125	29301
Азотни окиси (Nox)	35023	30331	23081	20448	16492	14979
Неметанови летливи органични съединения (NMVOC)	455	607	559	452	794	837
Метан (CH ₄)	1286	1107	1807	2699	3134	2575
Въглероден окис (CO)	3262	3085	2876	3017	6755	6451
Въглероден двуокис (CO ₂)	33308643	29954670	31919838	28424046	27226936	22856170
Двуазотен окис (N ₂ O)	638	573	603	642	654	564
Амоняк (NH ₃)	150	151	126	175	207	193
Общо	33447739	30049326	32002251	28492926	27293097	22911071

Източник: НСИ, Справка „Емисии на вредни вещества в атмосферата при производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“.

Увеличение в обемите има при амоняк (28.66%), въглероден окис (97.76%) и метан (100%), неметанови летливи органични съединения (83.95%). При останалите замърсители изменението е между 11% при двуазотния окис до 70% при серния окис.

Профил на замърсяващите предприятия в икономиката

55.12%⁶⁶ от отделените замърсители в атмосферата са на предприятия в цялата икономика са с над 250 заети. С намаляването на броя на заетите, намалява и дела на предприятията в групата на замърсяващите. Малко над 1/5 са предприятията с от 10 до 49 заети. Респективно предприятията с от 50 до 249 заети са 11% и с до 9 заети – 13%.

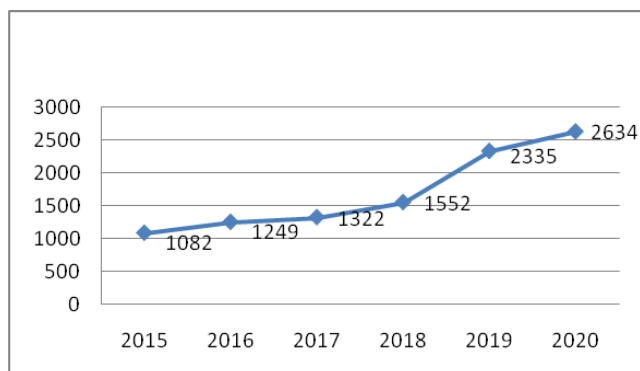
Най-съществено изменение в дяловото разпределение, за последните шест наблюдавани години, се регистрира при предприятията с над 250 заети. Намалението при тях е с 8% за шест години. С 4% са нараснали предприятията с от 10 до 50 заети, което показва сравнително висока ригидност на структурата на заетостта спрямо общият обем на атмосферните замърсители.

В структурно отношение, през 2020 г. делът на предприятията с най-много заети, над 250 души, генерира 33.66%⁶⁷ от добавената стойност за цялата икономика⁶⁸. Този дял не търпи съществено изменение за шесте наблюдавани години.

За същият период, атмосферните замърсители намаляват с 40.46%, а същевременно добавената стойност на предприятията нараства с 40.67%.

29.71% от добавената стойност в икономиката произвежда сектор „Индустрия/производство“ („Добивна промишленост“ (2.47%), „Преработвателна промишленост“ (21,90%) и „Производство и разпределение на електроенергия“ (5.34%)). Този дял се понижава с 3.11% за разглеждания период, като най-висок е бил през 2016 г. – 34.17%.

Фигура 56. Добавена стойност за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за всички предприятия в икономиката (лв.)

Източник: Собствени изчисления.

С близо 300 лв. на тон отделени атмосферни замърсители нараства добавенат стойност на предприятията за една година. За целия период нарастването е с 143.45% като най-значително е изменението в периода 2017-2020 г. (99.15%).

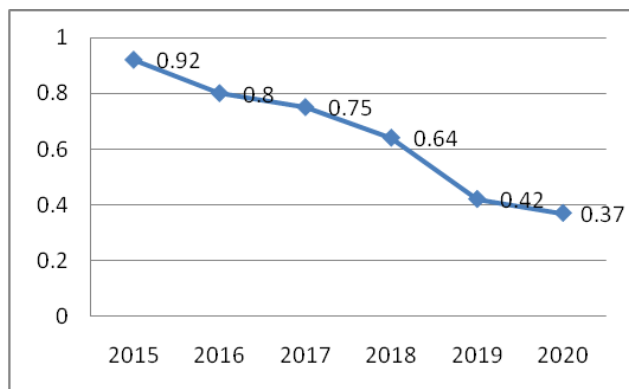
⁶⁶ НСИ, 2020.

⁶⁷ 24397739 хил. лв. за 2020 г. (НСИ).

⁶⁸ 72472590 хил. лв. за 2020 г. (НСИ).

За шесте години коефициентът за екологична рентабилност (съотношението между отделен един тон атмосферни замърсители и добавената стойност на предприятията) се изменя с 59.78% и достига 0.37 пункта (Фигура 57).

Фигура 57. Коефициент за екологична рентабилност за всички икономически сектори

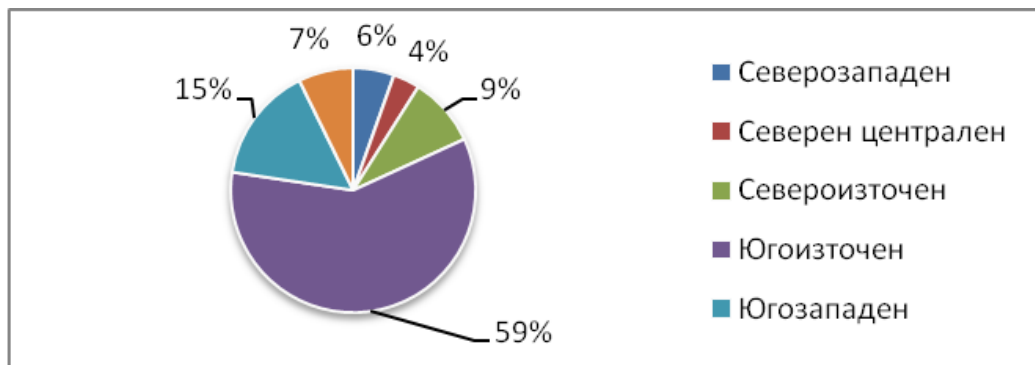
Източник: Собствени изчисления.

Това означава, че атмосферните замърсители като фактор при формирането на добавена стойност намаляват своето участие. Колкото е по-близко до 0 това съотношение, толкова по-нисък е дела на екологичния фактор в добавената стойност на предприятията, съответно екологичния отпечатък при производството на блага доближава неутралност.

Най-съществено е изменението в групата на предприятията с над 250 заети (279%) и тези с до 10 заети (225.5%).

59% от отделените вредни вещества в атмосферата при производствени и горивни процеси са реализирани в Югоизточна България. 15% са концентрирани в Югозападна България, където попада София град (Фигура 58).

Фигура 58. Дял на отделените вредни вещества в атмосферата по райони (%)

Източник: НСИ.

Данните са за 2020 г., като за разглеждания период не се забелязват съществени изменения в географското разпределение.

Нека разгледаме тенденциите в сектор „Индустрия/производство“ (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ (35)). Динамиката в обемите на атмосферните замърсители е показана на Таблица 7.

**Таблица 7. Емисии на вредни вещества в атмосферата на сектор
Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и
разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ (35)), 2015-2020 г.
(тона)**

Замърсители	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Серни окиси (SO _x)	129704	94194	93943	80485	66562	65192
Азотни окиси (NO _x)	67641	64457	28314	25937	22486	21438
Неметанови летливи органични съединения (NMVOC)	15212	25971	23387	11823	20360	19100
Метан (CH ₄)	65740	63723	65713	58524	54812	20000
Въглероден окис (CO)	26938	27638	28910	28706	27421	26673
Въглероден двуокис (CO ₂)	35110233	30650537	32706249	29817881	29521349	27014100
Двуазотен окис (N ₂ O)	7273	6192	6753	6064	5834	361
Общо	35422741	30932712	32953269	30029420	29718824	27166864

Източник: НСИ.

През 2020 г., сектор „Индустрия“ генерира 46.26% от всички отделени емисии в икономиката, като 99.43% от тях представляват въглеродни двуокиси.

Спрямо 2015 г. намалението в общия обем е с 23.31% или 3.88% на годишна база. 55.38%⁶⁹ от атмосферните замърсители са отделени от предприятия с над 250 заети. Те генерират 52.5% от добавената стойност в сектора и 15.06% от тази в цялата икономика.

Вторият по-големина замърсител са предприятията от 10 до 49 заети с дял от 20.96% от отделените атмосферни замърсители, 14.02% от добавената стойност в сектора и 4.2% от добавена стойност в икономиката.

На трето място са предприятията с до 9 заети. Те генерират 13.28% от замърсителите, 8.8% от добавената стойност и 2.6% в икономиката.

Четвърти са предприятията с от 50 до 249 заети. Съответно с дял от 10.37% от замърсителите, 24.5% от добавената стойност в сектора и 7.3% от тази в цялата икономика за 2020 г.

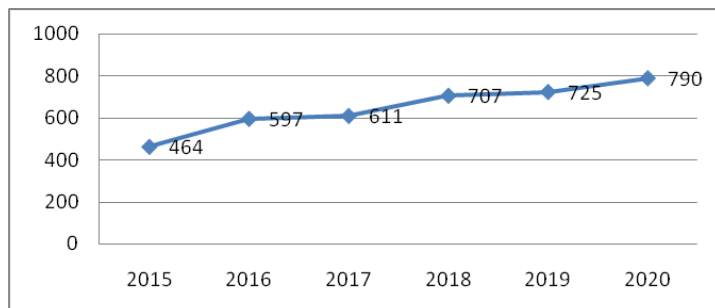
Регионалното разпределение за 2020 г. показва, че 59.22% от отделените емисии вредни вещества в атмосферата са концентрирани в Югоизточния статистически район. Това се дължи основно на концентрацията на въглищните централи в Маришкия въглищен басейн.

⁶⁹ Данните са за 2020 г.

Втори по активност е Югозападния район с 15.37%. Следват Североизточен (9.20%), Южен централен (7.27%), Северозападен (5.41%), Северен централе (3.52%).

През 2020 г. срещу 1 тон атмосферни емисии, сектор Индустрия⁷⁰ генерира 790 лв. добавена стойност (Фигура 59).

Фигура 59. Добавена стойност за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)), 2015-2020 г. (лв.)

Източник: Собствени изчисления.

Общото изменение за периода е 71%, като най-съществено е при предприятията с до 9 заети (365%) и предприятията с от 10-49 заети (353%) (Таблица 8).

Таблица 8. Добавена стойност за 1 тон отделени замърсители в атмосферата общо за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35)) 2015-2020 г. (лв.)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0-9	409	463	426	458	464	1900
10-49	411	510	487	560	505	1860
50-249	1406	1690	2447	2778	2544	1870
250+	373	498	464	570	654	1333
Общо	464	597	611	707	725	790

Източник: Собствени изчисления.

Значителна е промяната и при предприятията с над 250 заети (257%).

Като екологично най-оптимизирани се представят предприятията в групата от 50-249 заети с едва 33% изменение в обема на добавената стойност. Тези предприятия имат и най-добър коефициент на екологична ефективност, 0.54 пункта за 2020 г., като изменението за периода е 24.75%.

⁷⁰ Добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлоенергия и газ (35).

Таблица 9. Коефициент на екологична ефективност на отделените замърсители в атмосферата спрямо добавената стойност, общо и по групи заети за сектор Индустрия (добивна (05-09), преработвателна (10-33), производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ (35)), 2015-2020 г.

Предприятия по брой заети	2015	2016	2017	2018	2019	2020
0-9	2.45	2.16	2.35	2.18	2.16	1.90
10-49	2.43	1.96	2.05	1.78	1.98	1.86
50-249	0.71	0.59	0.41	0.36	0.39	0.54
250+	2.68	2.01	2.16	1.75	1.53	1.33
Общо	2.15	1.68	1.77	1.41	1.38	1.26

Източник: Собствени изчисления.

Най-значително е изменението регистрирано при предприятията с над 250 заети (50,36%). При останалите предприятие промяната е между 20-25%.

Както беше казано по-рано, коефициентът показва взаимовръзката между обема на отделените атмосферни замърсители и добавената стойност на предприятията, според брой на заетите в тях. От данните е видно, че общият обем на атмосферните замърсители намалява при реализацията на единица добавена стойност. Въпреки това, при сравнение с резултатите получени за всички сектори в икономиката, става ясно че е налице сериозна изоставане. Причините могат да се сведат до следното:

Първо, темповете на промяна на общите нива на коефициента за цялата икономика, от близо 10% на година, са от два до пет пъти по-високи (по-групи заети).

Второ, изходните нива (2015 г.) са два пъти по-високи за сектор „Индустрия“.

Трето, средните нива на добавена стойност при отделен един тон вредни вещества в атмосферата, в сектор „Индустрия“ са 3.44 пъти по-ниски, отколкото за всички сектори на икономиката взети заедно.

Четвърто, сравнителния преглед на данните за замърсяванията, според броя на заетите в предприятието, показва висока степен на препокриване на сектор „Индустрия“ и разпределението в цялата икономика. Може да се заключи, че българската индустрия е ниско ефективна в екологично отношение.

Пето, данните за регионалното разпределение на атмосферните замърсители се препокрива с тези на национално ниво, които още веднъж показва, че екологичния замърсяващ двигател на икономиката е сектор „Индустрия“.

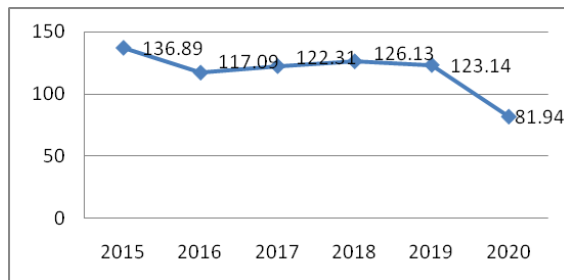
ОТПАДЪЦИ ОТ ИКОНОМИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Според предварителните данни за 2020 г. съвкупният обем на образуваните производствени неопасни и опасни отпадъци, общо за страната, достига 81 945 166 т, което е намаление спрямо 2015 г. с 40.14% (Фигура 60).

Тъй като данните за 2020 г. са предварителни, за основа се взема предходната 2019 г. Общите характеристики на процеса по отделяне на отпадъци в икономиката

показват, че 83.72% от производствените отпадъци са неопасни. Тяхния обем намалява средно с по 2% на година⁷¹. Това значи, че ще са необходими 50 години до достигане на нулево ниво на отпадъците.

Фигура 60. Общ обем на образуваните производствени неопасни и опасни отпадъци общо за страната (млн. тона)

Източник: НСИ.

84,09% от произведените неопасни отпадъци в икономиката са в секторите „Добивна промишленост“ (67%), „Преработваща промишленост“ (10.57%) и „Производство и разпределение на енергия и горива“ (6.15%).

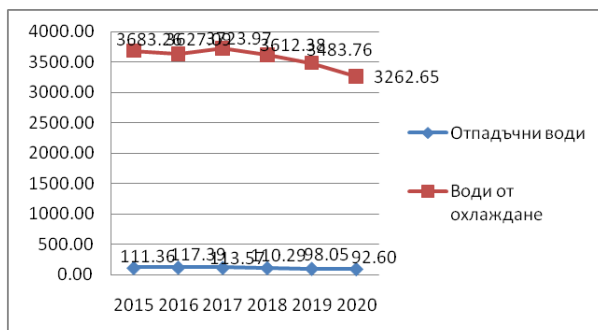
Едва 10.88% от отпадъците са предоставени за оползотворяване, 7.15% са предадени за обезвреждане, а 0.15% са изнесени извън страната.

95.88% от опасните отпадъци са в сектор „Добивна промишленост“.

ОБРАЗУВАНИ ОТПАДЪЧНИ ВОДИ ОТ ПРОИЗВОДСТВЕНИ ПРОЦЕСИ

През 2020 г. българската индустрия е използвала 3262.65 млн.куб.м/година, за охлаждащи процеси, което е с 11.57% по-малко спрямо 2015 г., като 6.32% от това намаление е само за последната една година (Фигура 61).

Фигура 61. Образувани отпадъчни води по място на отвеждане от сектор „Индустрия“ (млн.куб.м/година)

⁷¹ 2015-2019 г.

Използваните от индустрията води представляват 85% от всички използвани води в икономиката, като 92% от тях се използват от сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ“. Секторът отделя и 97% от отпадните води в индустрията, които общо възлизат на 3355.75 млн.куб.м/година за 2020 г. 60.72% от консумацията на индустриални води е на предприятия от Северозападния статистически район.

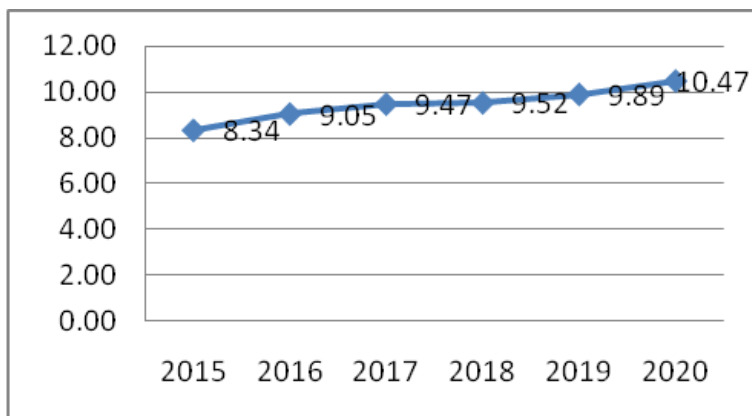
Почти всички (99.88%) образувани отпадни индустриални води са отделяни във водни обекти, а 64% от тях са образувани в предприятия с над 250 заети. С повишаване на броя на заетите в предприятията се повишава и тяхния дял в общия обем на отделените индустриални води. Предприятията с от 50 до 249 заети са близо $\frac{1}{4}$, като техния дял не се променя забележимо за разглеждания период. Делът на предприятията с от 10 до 49 заети е 12%, а тези с до 9 заети е точно 1%.

По същество, достигането до нулево ниво на термално замърсяване означава ликвидация на мощностите в сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ“ позиционирани в Северозападна България.

НАЛИЧНОСТ НА ДЪЛГОТРАЙНИ МАТЕРИАЛНИ АКТИВИ С ЕКОЛОГИЧНО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ

През 2020 г. общата стойност на активите с екологично предназначение достига 10 468 033 лв. или 4.8% от общите ДМА в страната. За сравнение с предходната година увеличението е с 5.86%, а за наблюдавания 6-годишен период 25.54% (Фигура 62).

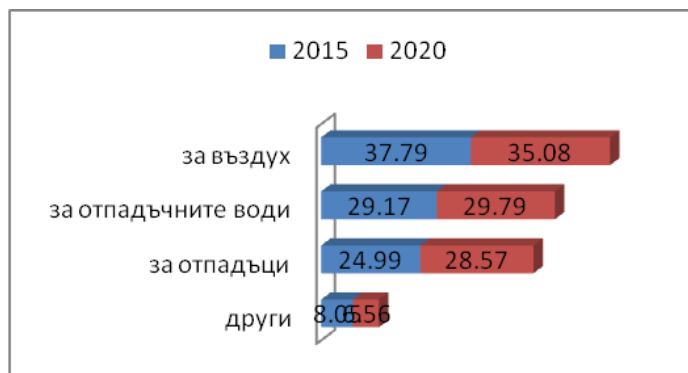
Фигура 62. Наличност на дълготрайни материални активи с екологично предназначение общо за страната (млн. лв.)

Източник: НСИ, справка „Наличност и движение на ДМАЕП общо за страната“.

Очертани са четири групи дълготрайни материални активи с екологично предназначение. Най-съществен дял имат активите за предпазване на атмосферата от отделяне на вредни емисии в атмосферата при икономическите дейности (35.08%) (Фигура 63).

Фигура 63. Структура на наличните дълготрайни материални активи с екологично предназначение за 2015-2020 г. по отчетна стойност и по предназначение/вид замърсител (%)

Източник: собствени изчисления.

На второ място са активите за пречистване на отпадъчните води с 29.79%, следвани от активи за отпадъци 28.57%. За наблюдавания период структурата остава устойчива.

В групата на „други“ активи с дял от 6.56% попадат активи за опазване на почвата, биологичното разнообразие, за шума, за апаратура за мониторинг и контрол и обратно водоснабдяване и ловно и рибно-стопански мероприятия.

През 2020 г. са въведени 70.71% по-малко нови ДМАЕП, спрямо 2015 г. (Фигура 64).

Фигура 64. Съкупен обем на въведените и излезлите от експлоатация ДМАЕП, 2015-2020 г. (хил. лв.)

Източник: НСИ, справка „Наличност и движение на ДМАЕП общо за страната“.

Нетното изменение в обема на активите за последната година е 13.5%⁷² и е най-ниското за шестте години. Най-високо е било нетното изменение през 2016 г. (36.65%).

През 2020 г. 34.6% от новопридобитите ДМАЕМ са за отпадъчните води, 29.4% за опазване на въздуха, и за третиране на отпадъците, 27.6%.

Регионалното разпределение показва, че в края на 2020 г. най-висока концентрация на ДМАЕП е имало в Югоизточния район на страната (3169.7 млн. лв.), а най-малко в Северния централен район (880.4 млн. лв.).

Данните биха могли да се обяснят чрез следните няколко факта.

Първо, през 2015 г. спрямо останалите години, са усвоени значително повече средства по оперативните програми на ЕС.

Второ, някои от дълготрайните активи с екологично предназначение имат по-дълъг от 5 години експлоатационен живот.

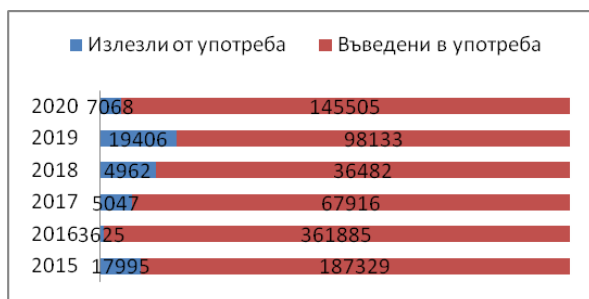
Трето, общата необходимост от въвеждането на подобни мощности не изисква това да се прави. Технологично не е възможно.

Четвърто, COVID-19 пандемията значително промени инвестициония климат и намерения на предприемачите.

Нека разгледаме общите обеми и нетните изменения на ДМАЕП при различните екологични индикатори.

Общата стойност на ДМАЕП за *атмосферни замърсители* е 3 118 719 хил. лв. Въведените през 2020 г. в експлоатация са на стойност 145 505 хил. лв., а излезлите от експлоатация 7068 хил. лв. Нетното изменение за годината е увеличение с 1959% (Фигура 65).

Фигура 65. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП (атмосферни емисии), 2015-2020 г. (хил. лв.)

Източник: НСИ, Справка „Наличност и движение на ДМАЕП за страната.

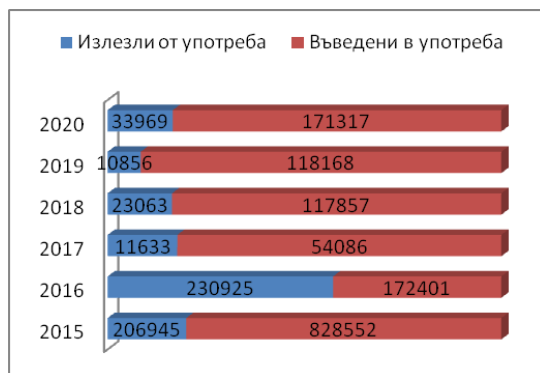
За сравнение, през предходната 2019 г. е регистрирано най-ниското нетно увеличение от 406%. Най-голямо нетно изменение е регистрирано през 2016 г., 9883% за една година.

⁷² Разликата между въведени и излезли от експлоатация.

През 2020 г. общата стойност на ДМАЕП за *пречистване на отпадъчни води* е 3 672 458 хил. лв. Въведените в експлоатация са на стойност 171 317 хил. лв, а излезлите от експлоатация 33 969 хил. лв.

Нетното изменение за годината е увеличение с 404.33% (Фигура 66).

Фигура 66. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП (отпадни води), 2015-2020 г. (лв.)

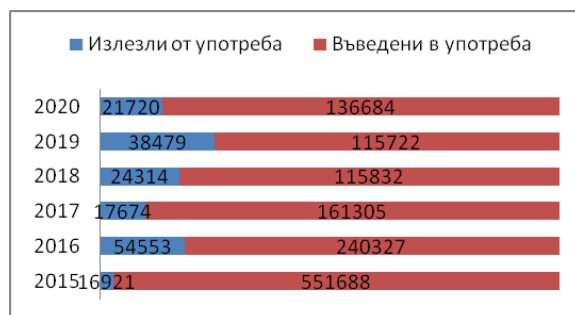

Източник: НСИ, Справка „Наличност и движение на ДМАЕП за страната“.

Най-голямото нетно изменение е регистрирано през 2019 г. (988.5%), а най-малкото през 2016 г. (-25.34%).

През 2020 г., общата стойност на ДМАЕП за *отпадъци* е 136 684 хил. лв., излезлите от употреба са 21 720 хил. лв., а въведените в експлоатация 2 991 424 хил. лв. Нетното изменение за годината е 529.3%. Най-малко изменението е било през 2019 г. (200.74%), а най-голямо през 2015 г. (3160.37%).

Фигура 67. Обем на въведените в експлоатация ДМАЕП (отпадъци), 2015-2020 г. (лв.)

Източник: НСИ, Справка „Наличност и движение на ДМАЕП за страната“.

Прегледът на наличностите и движението на ДМАЕП за страната, показва още, че въпреки увеличенията в обемите на въведените в експлоатация активи, структурата им по видове замърсители остава сравнително устойчива (Таблица 10).

Таблица 10. Дялово разпределение на ДМАЕП, 2015-2020 г. (%)

Година	Отпадни води	Атмосферни замърсители	Отпадъци	Други
2015	37.92	29.17	24.99	7.91
2016	34.93	31.26	26.13	7.67
2017	34.07	31.40	26.63	7.91
2018	34.63	30.33	28.42	6.62
2019	34.68	30.05	28.84	6.43
2020	35.08	29.79	28.58	6.55

Източник: Собствени изчисления.

Увеличение има в дяловете на активите при отпадъците с 3.59% и при атмосферните замърсители с 0.62%. Намаление има в дяловете на ДМАЕП за отпадни води с – 2.84 и в рубриката на „други замърсители“ с – 1.36%.

Ригидността на структурата показва устойчивостта на степента на значение на отделните екологични индикатори. Въпреки, че страната ни има съществени проблеми с качеството на атмосферния въздух, не се забелязват динамични усилия в посока разрешаване на проблема.

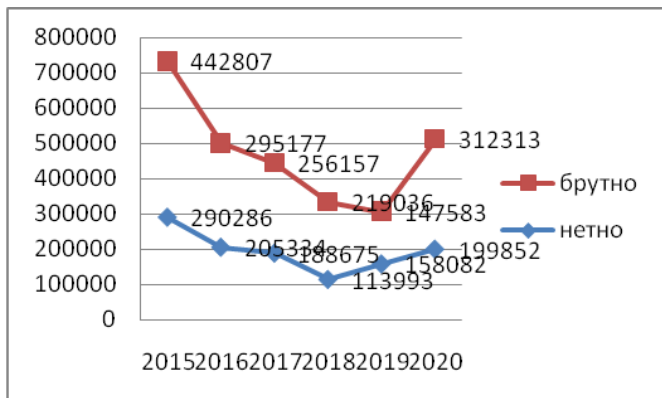
НАЛИЧНОСТ И ДВИЖЕНИЕ НА ДЪЛГОТРАЙНИ МАТЕРИАЛНИ АКТИВИ С ЕКОЛОГИЧНО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ В СЕКТОР „ИНДУСТРИЯ/ПРОМИШЛЕНОСТ“

(Добивна (05-09), преработвателна (10-33) и производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ (35)).

58.28% от ДМАЕП принадлежат на сектор „Промисленост“. Изменението за шест годишния период на наблюдение е 25.26%. През 2020 г. общата стойност на активите на сектора достига 6 101 617 хил. Лв., което е увеличение от 5.39% спрямо предходната година.

Най-високо брутно увеличение на активите се регистрира през 2015 г., а най-ниско през 2019 г. (Фигура 68).

Фигура 68. Брутно и нетно изменение в обема общата стойност на ДМАЕП сектор „Индустрия“, 2015-2020 г. (хил. лв.)

Източник: НСИ. Наличност и движение на ДМАЕП по икономически дейности 2015-2020 г.

През 2020 г. нетния обем на увеличение на активите възлиза на 199 852 хил. лв., което е приблизително колкото средната нетна стойност на активите за периода (192 704 хил. лв.).

Прави впечатление, че най-ниското нетно увеличение на активите (2018 г.) изпреварва най-ниското брутно увеличение (2019 г.) с една година. Това би могло да се дължи на амортизационните цикли на самите активи. Фактът, че двете графики имат сходни движения, показва добра степен на синхронизацията в момента на новозачислените активи и излизащите от употреба.

Данните позволяват да бъде направено сравнение на дяловете на ДМАЕП с основните сектори в икономиката и по видове замърсители (Таблица 11).

Таблица 11. Дял на ДМАЕП по сектори в икономиката и по предназначение в % за 2020 г.

Сектор	Дял	За вода	За въздух	За отпадъци	Други
Индустрия/Промисленост	58.28	16.67	47.92	27.45	7.96
Други дейности/услуги и Държавно управление	41.54	32.5	5.51	59.79	2.2
Селско, горско и рибно стопанство	0.18	38.57	0.64	30.49	30.3

Източник: НСИ⁷³, собствени изчисления.

Не малък дял от активите са притежание на сектор „Други дейности/Услуги” и сектор „Държавно управление” – 41.54%. Това са секторите инвестирани най-много средства за активи преработващи отпадъци (59.79%). Малко над 2/3 са за пречистване на отпадни води.

Нека разгледаме динамиката при трите основни под сектора в сектор „Промисленост”, които притежават 83.9% от активите. Това са секторите „добивна промисленост”, „преработвателна промисленост” и „производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води”. Детайлният поглед над данните показва незначителна и дори пренебрежимо ниска активност по отношение на придобиваните ДМАЕП в сектор Индустрия/общо/ (Таблица 12).

Таблица 12. Нетно⁷⁴ изменение на обема на ДМАЕП сектор „Индустрия/общо” по видове замърсители, 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	7.86	7.49	0.79
2016	-15.12	6.97	13.42
2017	0.41	2.40	4.37
2018	2.24	1.16	4.00
2019	7.73	2.77	2.09

Източник: НСИ⁷⁵, собствени изчисления.

⁷³ Справка „Наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности през 2015-2020 г.

⁷⁴ Разликата между придобити и излезнали от употреба през съответната година ДМАЕП като дял от наличните към края на съответната година.

⁷⁵ Справка „Наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности през 2015-2020 г.

Нивата на нетно изменение на стойността на разполагаемите ДМАЕП за сектор „Индустрия“ показват известна динамика при активите за превенция и предпазване на атмосферата от замърсяване през 2015-2016 г. През 2016 г. е и най-голямото нетно изменение при активите предназначени за преработка и обезопасяване на отпадъци.

Общата оценка на динамиката при обемите и на трите групи замърсители е незадоволителна.

Данните ясно показват липсата на динамично развиващи се процеси, а епизодичните изменения при някои от индикаторите говори за единични проекти в съответната област.

Добивна промишленост

През 2020 г. добивната промишленост разполага с активи с екологично предназначение на стойност 243 356 хил. лв. За сравнение, през 2015 г. те са били 111 211 хил. лв. или нарастването е с 118.82% за шест години.

Като дял от общите активи на сектор „Промисленост“, добивната промишленост достига 3,99% през последната година, при 2.28% през 2015 г.

91.78⁷⁶% от активите са предназначени за преработка на отпадни води, 4.66% за въздух и 2.35% за отпадъци.

Структурната динамика регистрира най-голямо нетно изменение при активите за пречистване на въздуха през 2020 г., при отпадъците през 2017 г., и при отпадните води през 2015 г. (Таблица 13).

Таблица 13. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Добивна промишленост“ по видове замърсители за периода 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	24.09	0.47	0.00
2016	0.37	2.99	-2.41
2017	-1.21	6.91	12.55
2018	0.61	9.69	-1.24
2019	3.82	0.00	0.00
2020	0.46	38.85	7.95

Източник: НСИ⁷⁷, собствени изчисления.

През останалите години при всички наблюдавани индикатори има незначителни обеми на изменение. Дори в три от годините, при отпадъците (2016 и 2018 г.) и при отпадните води (2017 г.) е регистрирана отрицателна тенденция.

⁷⁶ 2020 г.

⁷⁷ Справка „Наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности през 2015-2020 г.

Преработвателна промишленост

Екологичните дълготрайни материални активи на сектора са на стойност 2 268 131 хил. лв. спрямо 2015 г. нарастването е с 1 628 369 хил. лв или с 38.29%.

Секторът заема 37.17% от производствените активи на сектор „Промисленост“. 59.5% от активите са предназначени за пречистване на въздуха, 21.03% са за отпадни води и 11.15% за отпадъци.

Най-високо нетно изменение се регистрира при активите предназначени за преработка на отпадъци през 2020г. (54.3%) (Таблица 14).

Таблица 14. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Преработвателна промишленост“ по видове замърсители, 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	20.30	20.26	5.49
2016	1.93	15.29	4.47
2017	0.20	4.62	1.24
2018	3.14	1.89	6.98
2019	7.72	3.09	3.53
2020	4.38	4.42	54.30

Източникът: НСИ⁷⁸, собствени изчисления.

Най-ниско е изменението при отпадните води през 2017 г. (0.2%). И тук, както в сектор „Добивна промишленост“, общата оценка е за ниска динамика по отношение на темповете на придобиване на ДМАЕП.

Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води

42.23% (2 577 220 хил. лв.) от екологичните активи на сектор „Промисленост“, принадлежат на този под сектор. Този дял намалява с 8.28% спрямо 2015 г., когато активите са представлявали 50.5% от всички активи в индустрията.

59.11% от активите са предназначени за пречистване на въздух, 10.04% за отпадни води и 20.08% за отпадъци. Най-висок процент на нетно изменение в обема има през 2016 г. при отпадъците (Таблица 15).

Таблица 15. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия“ по видове замърсители, 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	0.18	0.83	3.12
2016	-49.65	1.86	50.99
2017	0.75	0.88	4.03
2018	0.39	0.52	3.18
2019	1.65	2.56	1.04
2020	0.51	1.98	0.29

Източникът: НСИ⁷⁹, собствени изчисления.

⁷⁸ Справка „Наличност и движение на дълготрайни материални активи с екологично предназначение по икономически дейности през 2015-2020 г.

⁷⁹ Пак там.

През останалите години, при всички индикатори се регистрира изключително слаба активност и дори отрицателна тенденция (при отпадните води през 2016 г.).

Както беше посочено по-рано, сектор „Други дейности/услуги“ и сектор „Държавно управление“ разполагат с 41.54% от ДМАЕП, което изисква да се спрем и на тези два сектора.

Сектор „Други дейности/услуги“ разполага с активи на стойност 4 347 257 хил. лв. 60.9% от тях за предназначение за пречистване на вода, 30.15% за отпадъците и 4.47% за въздух.

Най-високо нетно изменение при придобитите през годината активи има при мощностите за пречистване на въздуха през 2016 г. (244.69%). При този замърсител се регистрира и най-ниското годишно изменение от 0.17% през 2018 г.

През 2016 година, друго значително изменение е това при отпадъците (104.17%), при едва 3.3% през 2017 г.

Най-сериозното изменение за една година при отпадните води е регистрирано през 2015г. (35.59%), при едва 2.8% през 2019 г., което е и най-ниското за този замърсител.

Таблица 16. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Други дейности/услуги“ по видове замърсители, 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	35.59	5.9	104.17
2016	2.75	244.69	3.45
2017	1.65	0.66	3.3
2018	3.13	0.17	3.12
2019	2.8	2.4	2.69
2020	3.09	33.84	7.45

Източник: НСИ⁸⁰, собствени изчисления.

Движението в обема на активите се свързва с необходимостта от използването им във връзка с дейностите, които се извършват. Други зависимости на тази променлива са регулациите на дейностите, както правната рамка и специфичните изисквания към дейността, достъп до финансови средства и т.н.

Флуктуациите в измененията на нетните обеми на ДМАЕП показват, че и в този сектор липсва последователна и интензивна политика за намаляване на замърсяванията чрез увеличаване на ДМАЕП.

Сектор „Държавно управление“ разполага с активи на стойност 4 023 226 хил. лв., като 65.39% от тях са за отпадъчните води, 29.65% за отпадъци и едва 1.04% за въздуха.

Общата картина в сектор „Държавно управление“ не се различава съществено от останалите сектори. Съществени промени са регистрирани през 2015 г., а през останалите години отсъстват впечатляващи движения в нетните обеми на придобитите през годината активите. Това показва една висока степен на

⁸⁰ Пак там.

епизодичност, характерна при отсъствието на целенасочени политики и ресурсна обезпеченост за извършване на промяна.

Най-значително е увеличението при активите за отпадъците през 2015 г. (109.22%) (Таблица 17).

Таблица 17. Нетно изменение на обема на ДМАЕП в сектор „Държавно управление” по видове замърсители, 2015-2020 г. (%)

	Отпадни води	Въздух	Отпадъци
2015	36.41	0.62	109.22
2016	2.73	4.84	3.85
2017	1.60	5.99	3.51
2018	3.08	1.59	2.93
2019	2.85	0.46	2.75
2020	3.11	0.46	7.89

Източник: НСИ⁸¹, собствени изчисления.

През същата година, нетната промяна при активите за пречистване на водите е 36.41%. При активите предназначени за въздуха максималното изменение е едва 5.99% (2017 г.) при минимално 0.46% за 2020 г.

Прегледът на данните за наличността и движението на дълготрайни материални активи с екологично предназначение показва очаквана картина, потвърждаваща до голяма степен данните от Еко-иновационният индекс, проследяван от Европейската комисия. Отсъстват данни за екологизация чрез последователно повишаване на обемите (нетно) на ДМАЕП. Регистрираното движение на съвкупния обем на активите се дължи на инфлационни процеси и амортизационни отчисления.

Най-съществените изменения са направени през 2015-2016 г. в различни сектори и при различни замърсители, което се свързва с концентрацията на различни дейности в тези сектори на икономиката.

Отсъстват динамични последователни процеси. Характерна е епизодичността, произтичаща от амортизационните цикли на ДМАЕП или възможности за финансиране с европейски средства.

ИНДИКАТОР „ОТДЕЛЕНИ ВРЕДНИ ВЕЩЕСТВА В АТМОСФЕРАТА“

През 2020г. продължава общата тенденция към повишаване на ефективността на използваните дълготрайни материални активи с екологично предназначение с предназначение за опазване на атмосферата от замърсявания (Фигура 69).

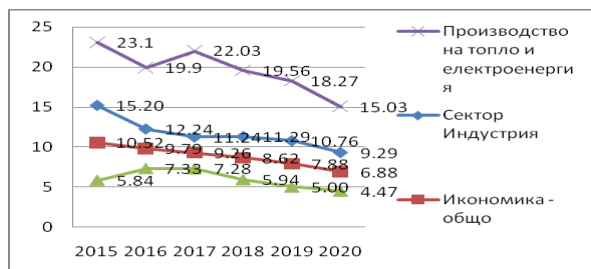
Общият за икономиката коефициент на натоварване достига $K(\text{дмаеп})=6.88$ пункта, което е подобрене с 34.6% за целия период или с 5.76% на годишна база. Нека разгледаме динамиката при различните атмосферни замърсители.

С изключение на азотния окис, при всички останали атмосферни замърсители се регистрира подобрене в коефициента на натоварване на ДМАЕП. За шесте

⁸¹ Пак там.

наблюдавани години, най-съществено е изменението при двуазотния окис (48.24%), метана (43.01%) и неметанови летливи органични съединения (38.52%). Въглеродният двуокис подобрява представянето си с 34.75% или с 5.79% на годишна база.

Фигура 69. Изменение на общия коефициента на натоварване на ДМАЕП общо за икономиката на България, сектор Индустрия, Други сектори (атмосферни замърсители), 2015-2020 г.

Източник: НСИ, собствени изчисления.⁸²

За серните окиси (4.81%) и амоняка (5.42%) изменението е пренебрежимо ниско (Таблица 18).

Таблица 18. Изменение на коефициента на натоварване на ДМАЕП в икономиката на България по видове атмосферни замърсители, 2015-2020 г.

Замърсители	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Серни окиси (SOx)	0.0124	0.0121	0.0139	0.0132	0.0102	0.0118
Азотни окиси (Nox)	0.0013	0.0029	0.0028	0.0028	0.0022	0.0022
Неметанови летливи органични съединения (NMVOC)	0.0108	0.0133	0.0118	0.0074	0.0076	0.0066
Метан (CH ₄)	0.0211	0.0168	0.0093	0.0157	0.0142	0.0120
Въглероден окис (CO)	0.0091	0.0082	0.0079	0.0081	0.0073	0.0068
Въглероден двуокис (CO ₂)	2.0477	1.9032	1.7982	1.6752	1.5338	1.3361
Двуазотен окис (N ₂ O)	0.0002	0.0002	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001
Амоняк (NH ₃)	0.0006	0.0005	0.0005	0.0005	0.0005	0.0005

Източник: Собствени изчисления.

В сравнителна перспектива, представянето на сектор „Индустрия/производство“ е с 25.94% по-слабо от средното представяне в икономиката като цяло.

През 2020 г. коефициентът достига $K(\text{дмаеп})=9.29$ пункта, при $K(\text{дмаеп})=15.20$ през 2015 г. Изменението е с 38.88% или 6.48% на годишна база.

Тук трябва да отбележим, че само през 2015-2017 г., коефициентът се изменя с 26.05%, което изглежда е прецедент. Най-вероятно става въпрос за еднократно увеличение на активите в някое производство или предприятие. Ако изключим тази година от изчисленията, намалението ще е с 17.34% за периода или с 4.33% на

⁸² Изчисленията са направени на база общ обем на отделените замърсители в атмосферата в икономиката спрямо съвкупната стойност на ДМАЕП предназначени за атмосферни замърсители.

година, което предполага близо 23 години (2045 г.) за достигане на пълен климатичен неутралитет.

Основната причина за по-слабото представяне на сектор „Индустрия“ е представянето на под сектор „Производство и разпределение на електрическа енергия“. Неговото средно представяне е с 54.22% по-ниско от това на цялата икономика.

За 2020 г. К(дмаеп)=15.03 пункта, като изменението за периода е 35.07% или по 5.85% намаление на годишна база или 17 години до климатичен неутралитет. Средното годишно изменение е с едва 0.09% по-високо от това за цялата икономика, което показва, че основните изменения и подобрения в икономиката се движат именно от този сектор.

Данните за отделните атмосферни замърсители показват, че изменението при въглеродния двуокис, замърсителя с 99.76% от всички атмосферни замърсители, е 34.79%. Най-високо е изменението при серните (-71.67%) и азотните окиси (-59.35%) (Таблица 19).

Таблица 19. Изменение на коефициента на натоварване на ДМАЕП в сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ по видове атмосферни замърсители, 2015-2020 г.

Замърсители	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Серни окиси (SOx)	0.0679	0.0390	0.0367	0.0285	0.0255	0.0192
Азотни окиси (NOx)	0.0242	0.0201	0.0201	0.0140	0.0110	0.0098
Неметанови летливи органични съединения (NMVOC)	0.0003	0.0004	0.0004	0.0003	0.0005	0.0005
Метан (CH ₄)	0.0009	0.0007	0.0012	0.0019	0.0021	0.0017
Въглероден окис (CO)	0.0023	0.0020	0.0020	0.0021	0.0045	0.0042
Въглероден двуокис (CO ₂)	23.0053	19.8459	21.9730	19.5170	18.2276	15.0023
Двуазотен окис (N ₂ O)	0.0004	0.0004	0.0004	0.0004	0.0004	0.0004
Амоняк (NH ₃)	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001	0.0001

Източник: Собствени изчисления.

Влошаване на резултатите има при метана (90.29%), въглеродния окис (87.94%) и неметанолите летливи органични съединения (74.82%).

Може да се направи изводът, че хипотетично по отношение на атмосферните замърсители, България би могла да достигне климатичен неутралитет до 2050 г.

За това са необходими някои условия.

Първо, запазване и увеличаване на темповете на придобиване на ДМАЕП в сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“. Разбира се това се прави с уговорката, че технологичния прогрес го позволява.

Второ. Закриване на производствата, които не отговарят на новите екологични стандарти. Най-общо, това са големи предприятия с над 250 заети, в Югоизточна България, генериращи около 5% от добавената стойност в икономиката.

Трето. Частично закриване на някои мощности и трансформиране на други в такива с по-висока екологична стойност.

ИНДИКАТОР „ОТПАДНИ ВОДИ ОТ ИКОНОМИЧЕСКИ И ПРОИЗВОДСТВЕНИ ПРОЦЕСИ“

През 2020 г. коефициентът на натоварване на екологичните ДМА предназначени за пречистване на води от икономически дейности (общо) достига $K(\text{дмаеп})=0.1131$ от $K(\text{дмаеп})=0.1366$ през 2015 г. Подобренията в ефективността на общо ниво в икономиката е 17.20%, за шесте години, или 2.87% на година (Таблица 20).

Таблица 20. Коефициент на натоварване на ДМАЕП при индикатор „Отпадни води от производствени процеси“

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Икономика – общо	0.1366	0.1328	0.1326	0.1286	0.1222	0.1131
Индустрия – общо	0.1451	0.1485	0.1444	0.1361	0.1162	0.0913
Добивна промишленост	0.1429	0.1831	0.1412	0.1564	0.1632	0.0523
Преработваща промишленост	0.1993	0.1988	0.2081	0.1809	0.1463	0.1413
Образувани води от охлаждащи процеси	8.9883	14.1703	14.5994	14.3908	13.5992	12.6052

Източник: Собствени изчисления.

За връзката на коефициента на натоварване на ДМАЕП с тяхния съвкупен стойностен обем, говори факта, че тяхното увеличение за периода от 16.07% (2.67% на години) е приблизително същото, каквото е и изменението при коефициента на натоварване.

При сектор „Индустрията(общо)“ изменението е $K(\text{дмаеп})=0.1451-K(\text{дмаеп})=0.0913$ пункта. Подобриенето е с 37.07% или 6.17% на година. Най-голямо е подобриенето при добивната промишленост ($K(\text{дмаеп})=0.1429-K(\text{дмаеп})=0.0523$), което е изменение с 63.4%. Преработвателната промишленост регистрира резултат от $K(\text{дмаеп})=0.1993-K(\text{дмаеп})=0.1413$ или подобриение с 29.1%.

Най-големият консуматор на индустриални води, сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води“, е и най-големия генератор на отпадни производствени води. Ето защо не е изненада, че отрицателни тенденции се регистрират при образуваните отпадни води от охлаждащи процеси, $K(\text{дмаеп})=8.9883-K(\text{дмаеп})=12.6052$ или влошаване на ефективността с 40.31%.

Въпреки това, едва 21.95% от брутната стойност на ДМАЕП предназначени за пречистване на води в икономиката са притежание на този сектор⁸³. Прави впечатление, че разликата между регистрираните нива на коефициента на натоварване за икономиката общо, сектор „Индустрия“ (общо) и сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води“ е повече от 12 пъти. Предвид спецификата на сектора, избягването на термалното замърсяване е възможно предимно чрез съкращаване на производствени мощности.

⁸³ Трябва да бъде направена уговорката, че това са предимно активи за охлаждане на вода, които навярно са с по-ниска стойност от активите предназначени за пречистване на индустриални води.

ИНДИКАТОР „ОБРАЗУВАНИ НЕОПАСНИ И ОПАСНИ ОТПАДЪЦИ ОТ ПРОИЗВОДСТВЕНИ ПРОЦЕСИ“

Общият за икономиката коефициент на натоварване на ДМАЕП достига $K(\text{дмаеп})=27.39^{84}$ при $K(\text{дмаеп})=65.64$ през 2015 г. Изменението е с 58.27% за периода или средно с 9.71% на година (Таблица 21).

Таблица 21. Коефициент на натоварване на ДМАЕП при индикатор „Образувани неопасни и опасни отпадъци“

Опасни и неопасни отпадъци	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Общо за икономиката	65.64	49.54	48.51	46.6	43.17	27.39
Общо индустрия/производство	56.24	43.93	80.54	74.74	71.31	42.32
Добивна Промисленост	15658	16054	18256	23091	18013	10264
Преработваща промисленост	15.61	16.25	17.91	9.4	14.52	29.85
Производство и разпределение на енергия и горива	18.48	19.46	19.28	25.71	16.27	8.57

Източник: Собствени изчисления.

Сектор „Индустрия/производство“ е с 35.27% по не ефективен резултат от общото представяне на всички сетори в икономиката.

Основният генератор на отпадъци в икономиката, сектор „Добивна промисленост“ регистрира изменение с 34.45%, $K(\text{дмаеп})=10264$ при $K(\text{дмаеп})=15658$ през 2015 г.

За разглежданият период общият обем на отпадаците на сектора намалява с 46.07%, а ДМАЕП предназначени за третиране на отпадъци нарастват едва с 4.08%, което показва отсъствие на конкретни политики за намаляване на отпадъците при този вид икономически дейности.

Устойчива тенденция на подобрене на натоварването на ДМАЕП има в сектор „Производство и разпределение на енергия и горива“, изменението на коефициентна е от $K(\text{дмаеп})=18.48$ на $K(\text{дмаеп})=8.57$, което е общо 53.62%.

Колебливо е представянето на сектор „Преработваща промисленост“. Тук коефициента регистрира отрицателни тенденции като достига $K(\text{дмаеп})=29.85$ при $K(\text{дмаеп})=15.61$ или изменение с 47.7%.

Обобщение

На основата на получените данни от динамиката при отделните екологични индикатори и измененията на коефициента на натоварване на ДМАЕП е възможно съпоставянето на наблюдаването две групи променливи факторни признака (Таблица 22).

Направената в Таблица 22 съпоставка показва, че за да бъде постигнато средно намаление от 15.3%⁸⁵ на отделяните от икономиката вредни вещества (вредни вещества от производствени процеси, отпадни води, опасни и неопасни отпадъци)

⁸⁴ 2020 г.

⁸⁵ 2.55% на година.

в биосферата е необходимо в период от 6 години увеличение на натоварването на ДМАЕП от 39.45%⁸⁶.

Таблица 22. Съпоставка в общите изменения на наблюдаваните екологични индикатори и коефициента на натоварване на ДМАЕП, 2015-2020 г. (%)

Екологичен индикатор	Изменение в обема на замърсителите (%)	Изменение на коефициентът на натоварване на ДМАЕП	Сектор
Отделени вредни вещества в атмосферата от производствени процеси	-16.22	34.61	Икономика (общо)
	-23.31	38.88	„Производство“ (общо)
	-31.50	35.07	„Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“
Отпадни води от производствени процеси	-11.57	17.20	„Производство“ (общо) и „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“
Образувани производствени и опасни отпадъци общо за страната	30.02	58.27	Общо за икономиката
	36.52	35.27	Общо индустрия/производство
	-38.90	34.45	Добивна промишленост
	139.29	47.70	Преработваща промишленост
	53.37	53.62	Производство и разпределение на енергия и горива
Средно изменение	15.3	39.45	

Източник: собствени изчисления.

Данните позволяват да се отбележи още, че ако бъдат задържани настоящите темпове на изменение на обемите на отделяни от икономиката вещества в биосферата (-2.55% на година) и темпове на нарастване на натоварванията на ДМАЕП (средно 6.57% на година) ще са необходими средно 39 години до достигане на нулеви нива (-100%) на отделяните вредни вещества от икономиката или състояние на degrow.

Направените изчисленията се отнасят за всички икономически сектори и засягат и трите наблюдавани индикатора взети заедно.

Нака разгледаме перспективите пред всеки един индикатор по отделно. Ето какво показват изчисленията.

- Отделени вредни вещества в атмосферата от производствени процеси
 - Общо за икономиката – 37 години (2059 г.) при 5.76% увеличение на натоварването на година. Изчисленията показват, че 0.73% увеличение на ДМАЕП предназначени за въздуха, водят до намаление с 1% на атмосферните замърсители. Това са малко над 34 млн. лв. за 1% намаление или 3.4 млрд. лв. за достигане на климатична неутралност, най-малко при две условия – технологичния прогрес позволява това да се случи и при наличие на достатъчно финансов ресурс.

⁸⁶ 6.57% на година.

- Сектор „Производство” (общо) – 26 години (2048 г.) при 6.48% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода 241 747 хил. лв.;
- Сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради” – 19 години (2041 г.) при 5.85% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода 239 548 хил. лв.;
- *Отпадни води от производствени процеси*
 - Сектори „Производство” (общо) и „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради” – 52 години (2074 г.), при 2.87% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода 2 169 830 хил. лв.;
- *Образувани производствени и опасни отпадъци общо за страната*
 - Сектор „Добивна Промисленост” – 11 години (2033 г.), при 8.93% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода – 228 574 хил. лв.;

При обобщаване на данните са взети под внимание само данните на секторите, които регистрират положителни изменения при съответния замърсител.

Трябва да се отбележи, че посочените времеви интервали е прието, че зависят от динамично променящото се съотношение между обемите на отделните замърсители и увеличението в общата сума на ДМАЕП за различните направления.

Наличието на сектори, регистриращи увеличение в обемите на различните видове замърсители, както и незначително или никакво движение при общата съвкупност на стойността на ДМАЕП, показва, че съществуват дефицити на политики по отношение на тези сектори или проблеми с контрола по изпълнение на вече приети мерки и политики.

ДАНЪЦИ ЗА ОКОЛНА СРЕДА ПО ИКОНОМИЧЕСКИ СЕКТОРИ

Платените фирмени данъци за околна среда са един от компенсаторните механизми за нейната експлоатация. Те са важен индикатор за проследяване на степента, в която фирмите балансират между тяхната ресурсна необходимост и оптимално справедливото използване на ресурсите на биосредата. В допълнение, те спомагат за идентифицирането на съществуващи дисбаланси в нейната експлоатация, както и да бъдат разпознати като източник на средства за екологизация на предприятията.

През 2020 г. общо платените данъци за околна среда възлизат на 3636.06 млн. лв., което представлява 8.2% увеличение спрямо предходната година и 31.02% увеличение спрямо 2015 г.

В структурно отношение не се забелязват изменения спрямо 2015 г. 88.33% от данъците представляват енергийни данъци и такси, 10.26% са данъците за

транспорт, под 1% са данъци и такси за ползване на ресурси и екологичните данъци платени за замърсяване на околната среда (Таблица 23).

Таблица 23. Изменение в структурата на платените данъци за околна среда (%)

	2015	2020
Енергийни данъци и такси	87.44	88.2
Данъци и такси за транспорт	11.16	11.6
Данъци и такси за замърсяване на околната среда	0.9	0.1
Данъци и такси за ползване на ресурси	0.5	0.1

Източник: НСИ, собствени изчисления.

34.58% от платените екологични данъци са на сектор „Индустрия”. Секторът е и най-големият платец на екологични данъци. Секторът плаща 22.62% от всички екологични данъци в икономиката.

За сравнение, сектор „Услуги” плаща 29.31%, а сектор „Население” с 28.07% (Фигура 70).

Фигура 70. Дял на платените екологични данъци по сектори в икономиката

Източник: собствени изчисления.

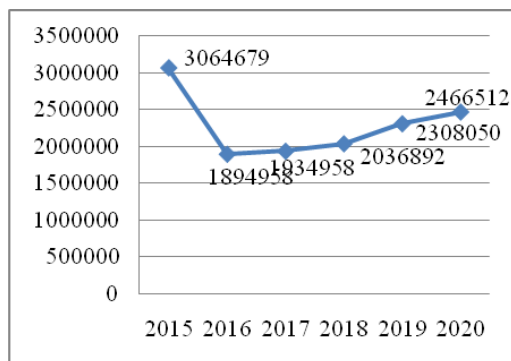
65% от платените данъци от сектор „Индустрия” са на сектор „Производство и разпределение на електрическа топлинна енергия и на газообразни горива”. Другите два под сектора, „Преработваща промишленост” и „Добивна промишленост” плащат съответно 18.22% и 2.44%.

Дяловите разпределения на платените екологични данъци показва степента на възпиращия ефект заложен във философията на изграждане на устойчиво развитие и невъглеродна икономика. Отсъствието на значителни структурни изменения по видове данъци и дялове на платените екологични данъци по сектори в икономиката показва основната същностна идея на данъка – „замърсяващия плаща”.

РАЗХОДИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛНАТА СРЕДА, ПОДДЪРЖАНЕ И ПРИДОБИВАНЕ НА ДЪЛГОТРАЙНИ МАТЕРИАЛНИ АКТИВИ С ЕКОЛОГИЧНО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ

Общо разходите за опазване на околната среда през 2020 г. възлизат на 2 466 512 хил. лв., което представлява 19.51% по-малко спрямо 2015 г. и увеличение с 6.86% спрямо предходната 2019 г. (Фигура 71).

Фигура 71. Общо разходи за опазване на околната среда (хил. лв.)

Източник: НСИ.⁸⁷

Най-съществен е дела на общите разходи предназначени за отпадъците (59.45%), следвани от разходите за води (18.48%), въздух (13.61%) и други (8.45%) (Таблица 24).

Таблица 24. Изменения в структурата на общите разходи за опазване на околната среда (%)

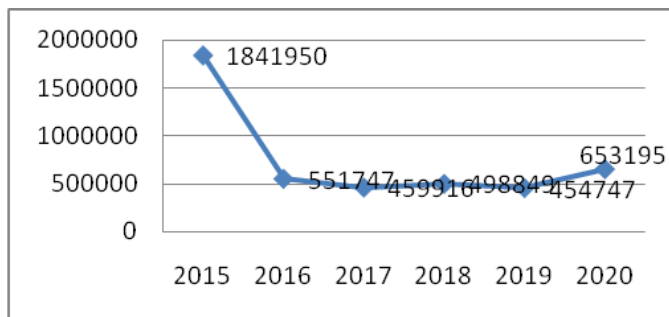
	Вода	Въздух	Отпадъци	Други
2015	40.77	8.55	44.85	5.83
2016	17.73	15.09	56.38	10.79
2017	16.58	12.61	61.81	9.01
2018	19.93	11.72	60.30	8.05
2019	18.34	11.17	62.91	7.57
2020	18.48	13.61	59.45	8.45

Източник: собствени изчисления.

Най-голямо изменение в структурно отношение има при разходите за вода, намаление с 22.29%. При другите три групи замърсители дяловото разпределение се увеличава съответно с 14.6% за отпадъци, 5.06% при въздуха и 22.29% при разходите за вода. И при четирите наблюдавани индикатора, най-съществените изменения са през периода 2015-2016 г.

Разходите за придобиване на дълготрайни материални и нематериални активи представляват 26.48% от общите разходи за опазване на околната среда. За последната наблюдавана година тези разходи достигат 653 195 хил. лв. на годишна база (Фигура 72).

⁸⁷ Справка „Разходи за опазване и възстановяване на околната среда общо за страната“.

Фигура 72. Разходи за придобиване на дълготрайни материални и нематериални активи (хил. лв.)Справка НСИ⁸⁸

Спрямо 2015 г. общото изменение е 64.53% понижение, като основната промяна е настъпила в периода 2015-2016 г. с изменение от 70%, след което разходите придобиват сравнително устойчива величина на годишна база.

Над 2/3 от разходите са направени от три сектора. Това са: сектор „Държавно управление“ с 49.56%. 77.33% от всички разходи за отпадъчни води са направени от този сектор.

Вторият основен сектор е „Селско, горско и рибно стопанство, строителство, други дейности“ с 14.74%. При този сектор са 35.97% от общо всички разходи за отпадни води.

Третият сектор е „Производство и разпределение на електро- и топлоенергия и на газообразни горива“ (11.15%). 26.46% от всички разходи за атмосферни замърсители в икономиката са направени от този сектор. Това са 74.64% от разходите за самия сектор.

В структурно отношение са видими две тенденции. Най-същественото повишение има в дела на разходите при ДМА за въздуха (23.19) (Таблица 25). В групата на ДМА за „други“ замърсители растежът на активите в общата структура е с 6.78%. Малко над 1/4 (25.31%) е спада в обемите на разходите за активи за замърсители на водата и едва 4.67% при тези за отпадъците.

Таблица 25. Динамика в структурата на разходи за придобиване на дълготрайни материални и нематериални активи по видове замърсители (%)

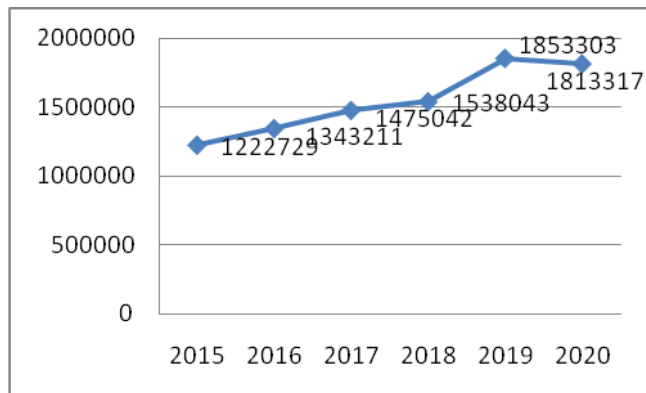
	Вода	Въздух	Отпадъци	Други
2015	58.45	8.26	31.95	1.34
2016	28.73	30.32	34.67	6.29
2017	37.18	26.02	31.67	5.13
2018	49.14	18.39	25.55	6.92
2019	34.01	22.11	35.98	7.89
2020	33.14	31.45	27.28	8.12

Източник: собствени изчисления.

⁸⁸ Справка „Разходи за опъзване и възстановяване на околната среда общо за страната 2015-2020 г.

Третият съществен разход, са разходите за поддръжка на ДМАЕП и за извършване на екологични мероприятия. Тези разходи представляват 73.52% от общите разходи и достигат 1 813 317 хил. лв. през 2020 г. (Фигура 73).

Фигура 73. Разходи за поддръжане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (хил. лв.)

Източник: Справка НСИ.⁸⁹

Над 2/3 от разходите за поддръжка на ДМА са направени в едва три сектора. Това са сектор „Държавно управление“ (42.44%), сектор „Специализирани производители на екоуслуги“ (22.81%) и сектор „Селско, горско и рибно стопанство, строителство, други дейности“ (10.10%).

В структурно отношение, не се забелязват резки изменения. Най-съществени са промените при активите предназначени за отпадъците (6.76%) (Таблица 26).

При останалите замърсители изменението е между 0.94% за водата и 4.03% за разходи за друг вид ДМАЕП и екологични мероприятия.

Съпоставката на различните видове разходи като дял от приходите и разходите на нефинансовите предприятия ни позволява да проследим от друг ъгъл общата тенденция при фирмените екологични политики.

Таблица 26. Изменения в структурата на разходите за поддръжане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия (%)

	Вода	Въздух	Отпадъци	Други
2015	14.14	8.98	64.28	12.60
2016	13.22	8.84	65.30	12.64
2017	10.15	8.43	71.20	10.22
2018	10.46	9.55	71.57	8.42
2019	14.50	8.48	69.52	7.50
2020	13.20	7.19	71.04	8.57

Източник: собствени изчисления.

⁸⁹ Справка „Разходи за опъзване и възстановяване на околната среда общо за страната 2015-2020 г.

Става видно, че извършеното съпоставяне регистрира сравнително идентични дялове за периода 2015-2020 г. (Таблица 27).

Таблица 27. Дял на група разходи с екологично предназначение спрямо приходите и разходите на предприятията, 2015-2020 г. (%)

	Общо разходи за опазване на околната среда	Разходи за придобиване на дълготрайни материални и нематериални активи	Разходи за поддържане на ДМА и за извършване на екологични мероприятия	Придобити през годината ДМАЕП
<i>Дял от приходите на нефинансовите предприятия</i>				
2015	1.14	0.69	0.46	0.63
2020	0.75	0.20	0.55	0.15
<i>Дял от разходите на нефинансовите предприятия</i>				
2015	1.2	0.72	0.48	0.66
2020	0.8	0.21	0.59	0.16

Източник: собствени изчисления.

Втората находка е, че дяловете на екологичните разходи намаляват спрямо приходите на предприятията с 1.27% за шестте години (от 2.92% през 2015 г. до 2020 г. до 1.65% от приходите).

Сходна е тенденцията и при дела от разходите. Той намалява от 3.06% през 2015 г. до 1.76% през 2020 г.

Това означава, че *увеличаването на приходите и разходите на българските предприятия не е обвързано с екологичен сантимент*. Ето защо от направения преглед става възможно да се твърди, че повишаването на общите разходи с екологично предназначение са функция от слаб, общ, целеви финансов поток.

В допълнение в таблицата се прави съпоставка и с разходите за придобиване на ДМАЕП. Получените резултати показват нисходяща тенденция спрямо общите приходи и разходи на предприятията, която още веднъж показва липсата на приоритет в екологизирането на икономическите дейности и обвързаност с външното за фирмите финансиране. Това показва и водещата роля на държавата, зависимостта на процеса по екологизация от нейния капацитет да акумулира данни, формулира политики, съгласува планове за действие и контролира изпълнението им.

Почти идентичните получени резултати за различните години, общо и по група екологични разходи, съпоставени с приходите и разходите на нефинансовите предприятия, в допълнение с получените данни за епизодичност при разходите с екологично предназначение и тези за придобиване на ДМАЕП, показват проблеми със съществуващите политики (или дори отсъствие) или контрола по въвеждането им. Проблеми с финансирането на екологичните инициативи, отсъствия на инициативи и технологичен дефицит. Отсъствие на административен или корпоративен капацитет. Слаб екологичен морал и ниска междугенерационна приемственост, в концептуалната рамка на Римския клуб, според която, настоящото поколение трябва да остави не по-лоши екологични перспективи за следващото поколение.

5. Обобщение на получените резултати

- Резултатите от Екоиновативният индекс на ЕС за периода 2015-2021 г. показват една незадоволителна, слаба оценка за екологичното представяне и развитието на България. При общо 16 наблюдавани индикатора, групирани в 5 основни групи, *догонване* има при 7 подиндикатора, *без данни* са 3, *изоставане* при 13. При прогнозен период на догонване от 4 до 82 години за различните индикатори.
- За периода 2015-2020 г., 16.22% е намалението в общият *обем на отделените вредни вещества в атмосферата от производствени процеси в икономиката (общо за всички сектори)*.
 - 55.12% от отделените замърсители в атмосферата в цялата икономика са на предприятия с над 250 заети. С намаляването на броя на заетите, намалява и дела на предприятията в групата на замърсяващите;
 - В структурно отношение, през 2020 г. дялът на предприятията с най-много заети, над 250 души, генерира 33.66%⁹⁰ от добавената стойност за цялата икономика. Този дял не търпи съществено изменение за шесте наблюдавани години;
 - През 2020 г., сектор „Индустрия“ генерира 46.26% от всички отделени емисии в икономиката, като 99.43% от тях представляват въглеродни двуокиси;
 - Спрямо 2015 г. намалението в общия обем е с 23.31% или 3.88% на годишна база.
 - 55.38% от атмосферните замърсители са отделени от предприятия с над 250 заети. Те генерират 52.5% от добавената стойност в сектора и 15.06% от тази в цялата икономика;
 - 29.71% от добавената стойност в икономиката произвежда сектор „Индустрия/производство“ („Добивна промишленост“ (2.47%), „Преработвателна промишленост“ (21.90%) и „Производство и разпределение на електроенергия“ (5.34%)). Този дял се понижава с 3.11% за разглеждания период, като най-висок е бил през 2016 г. – 34.17%;
 - Средните нива на добавена стойност при отделен един тон вредни вещества в атмосферата, в сектор „Индустрия“ са 3.44 пъти по-ниски, отколкото за всички сектори на икономиката взети заедно;
 - Сравнителния преглед на данните за замърсяванията, според броя на заетите в предприятието, показва висока степен на препокриване на сектор „Индустрия“ и разпределението в цялата икономика. Може да се заключи, че българската индустрия е ниско ефективна в екологично отношение;
 - 31.50% е намалението на атмосферните замърсители за шест години в Сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“;

⁹⁰ 24397739 хил. лв. за 2020 г. (НСИ).

- Предварителните данни за 2020 г. на НСИ показват, че съвкупният обем на образуваните производствени неопасни и опасни отпадъци намаляват спрямо 2015 г. с 40.14%;
 - 84.09% от произведените неопасни отпадъци в икономиката са в секторите „Добивна промишленост” (67%), „Преработваща промишленост” (10.57%) и „Производство и разпределение на енергия и горива” (6.15%);
 - Едва 10,88% от отпадъците са предоставени за оползотворяване, 7.15% са предадени за обезвреждане, а 0.15% са изнесени извън страната;
 - 95.88% от опасните отпадъци са в сектор „Добивна промишленост”;
- През 2020 г. българската индустрия е използвала с 11.57% по-малко води за охлаждащи процеси спрямо 2015 г., като 6.32% от това намаление е само за последната една година;
 - Използваните от индустрията води представляват 85% от всички използвани води в икономиката, като 92% от тях се използват от сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ”. Секторът отделя и 97% от отпадните води в индустрията;
 - 64% от отпадните индустриални води са отделяни във водни обекти и са образувани в предприятия с над 250 заети;
- С 25.54% е увеличението на ДМАЕП в икономиката общо за наблюдавания 6г. период. За сравнение с предходната година (2019 г.) увеличението е с 5.86%;
 - въпреки увеличенията в обемите на въведените в експлоатация активи, структурата им по видове замърсители остава сравнително устойчива. През 2020 г. 35.08% са предназначени за въздух, 29.79% за отпадъчни води и 28.57% за отпадъци;
 - Структурата се отличава с висока степен на ригидност. Въпреки, че страната ни има съществени проблеми с качеството на атмосферния въздух, не се забелязват динамични усилия в посока разрешаване на проблема.
- 58.28% от ДМАЕП принадлежат на сектор „Промисленост”. Изменението за шест годишния период на наблюдение е 25.26%.
 - Отсъстват данни за екологизация чрез последователно повишаване на обемите (нетно) на ДМАЕП;
 - Най-съществените изменения са направени през 2015-2016 г. в различни сектори и при различни замърсители, което се свързва с концентрацията на различни дейности в тези сектори на икономиката;
 - Отсъстват динамични последователни процеси. Характерна е епизодичността, произтичаща от амортизационните цикли на ДМАЕП или възможности за финансиране с европейски средства;
 - В сравнителна перспектива, екологичното представяне на сектор „Индустрия/производство” е с 25.94% по-слабо от средното представяне в икономиката като цяло. Основната причина за по-слабото представяне на

сектор „Индустрия“ е представянето на под сектор „Производство и разпределение на електрическа енергия“.

- Най-големият консуматор на индустриални води, сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, доставяне на води“, е и най-големия генератор на отпадни производствени води;
- **Ще са необходими средно 39 години** до достигане на нулеви нива (-100%) на отделяните вредни вещества от икономиката или състояние на degrow. Изчисленията се отнасят за всички икономически сектори и засягат и трите наблюдавани индикатора взети заедно;
 - При регистриран темп от 5.76% увеличение на натоварването на ДМАЕП на година до момента, ще са необходими 37 години на цялата икономика за достигане на нулеви вредни емисии в атмосферата. Като реална сума това са 114 125 хил. лв. на година, при регистрираните темпове, което общо за периода е 4 222 625 хил. лв. Съответно при намаляване желаня период на половина (19 години или 2041 г.) сумата е 8 445 250 хил. лв.⁹¹
 - За сектор „Производство“(общо) – 26 години (2048 г.) при 6.48% увеличение на натоварването на година. За сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ – 19 години (2041 г.) при 5.85% увеличение на натоварването на година.
- *Отпадни води от производствени процеси*
 - Сектори „Производство“ (общо) и „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ – 52 години (2074 г.), при 2.87% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода 2 169 830 хил. лв.;
- *Образувани производствени и опасни отпадъци общо за страната*
 - Сектор „Добивна Промисленост“ – 11 години (2033 г.), при 8.93% увеличение на натоварването на година. Прогнозно необходимо увеличение на активите за периода – 228 574 хил. лв.;
- *През 2020 г. общо платените данъци за околна среда* възлизат на 3636.06 млн. лв., което представлява 8.2% увеличение спрямо предходната година и 31.02% увеличение спрямо 2015 г.
 - 34.58% от платените екологични данъци са на сектор „Индустрия“. Секторът е и най-големият платец на екологични данъци. Секторът плаща 22.62% от всички екологични данъци в икономиката;
 - 65% от платените данъци от сектор „Индустрия“ са на сектор „Производство и разпределение на електрическа топлинна енергия и на газообразни горива“.

⁹¹ При условие, че технологично това е възможно.

- *Увеличаването на приходите и разходите на българските предприятия не е обвързано с екологичен сантимент;*
 - повишаването на общите разходи с екологично предназначение са функция от слаб, общ, целеви финансов поток;
 - на лице е липсата на приоритет в екологизирането на икономическите дейности и обвързаност с външното за фирмите финансиране.
- *Съществува епизодичност при разходите с екологично предназначение и тези за придобиване на ДМАЕП, което показва проблеми със съществуващите политики (или дори отсъствие) или контрола по въвеждането им;*

Заклучение

Поставената от Европейската комисия времева рамка, по отношение на замърсителите на атмосферата, а именно нулеви въглеродни емисии до 2050 г. е достижима за икономиката на страната и при двата възможни сценария:

- *Сценарий 1* – чрез ускорена модернизация на производствата и оборудването им с необходимите ДМАЕП;
- *Сценарий 2* – ликвидирание на замърсяващите мощности;

Реализацията на Сценарий 1 е възможна от гледна точка на ресурсната обезпеченост. Бюджетът на ЕС предвижда над 15 милиарда лева за България, срещу които страната ни трябва да проведе реформи и да инвестира в решения, допринасящи за енергийната независимост и климатичната неутралност на икономиката ни. Той изисква още серия от адаптивни политики, висока координация и висок консет.нсус между заинтересованите страни.

Реализацията на Сценарий 2 – ликвидирание на замърсяващите мощности, преминава през освобождаване и преустрояване на работна сила и загуба на добавена стойност за икономиката в размер от около 5%.

За да бъде направен легитимен избор, в тази връзка, функционира Консултативен съвет за Европейската зелена сделка. Това е органът, от който се очаква да задава рамката на предстоящите реформи и инвестиции за декарбонизация и модернизация на българската икономика.

От създаването си преди повече от две години, Съветът е провел две заседания без да успее да създаде работещ механизъм за диалог със заинтересованите страни. За да се подобри работата бяха сформирани ресорни комисии, които да сведат работата до конкретни теми: енергиен преход, устойчива мобилност, енергийна ефективност и преодоляването на енергийната бедност, таксономия и устойчиви финанси, кръговата икономика, адаптация към климатичните промени, както и комуникация на процесите по зелената трансформация.

В работата си, Съветът прие годишна програма и стартира работата на две комисии – Комисията по енергиен преход (КЕП) и Комисията за устойчива мобилност (КУМ), като участие в работата на комисиите могат да вземат организации, институции и представители на бизнеса с доказана експертиза и опит в посочените области.

Основната цел е България да развие капацитет и механизъм за активен диалог в рамките на реформите по Плана за възстановяване, политиките за декарбонизация и целите в рамките на Европейската зелена сделка.

Всички тези действия, биха били по-успешни ако се извършат допълнителни анализи и оценки на въздействието на съответните мерки върху устойчивостта на фирмите от секторите замърсяващи най-много биосредата. Съответно и интегрирането на повече качествени методи в изследванията, което да легетимира налаганите политики.

Това са основните изводи и оценки на база направения преглед на съществуващите екологични ангажменти на страната, съществуващите статистически данни и направените допълнителни изчисления.

ГЛАВА ТРЕТА

**РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА
ПРЕДПРИЯТИЯТА**

I. ОЦЕНКА НА ДЕЙНОСТТА

За да се направи една обективна оценка на предприятията от дадена област на техните инвестиции, производство, продажби, използване на капацитета, производителност преди всичко е необходимо да се дефинират и анализират фактите/резултатите по основни показатели за определен период от време. Тези факти за всяка една от административните области в РБ са посочени на таблиците по-долу, като ранжирането е направено според средногодишната стойност на съответния фактор за периода 2016-2021 г.

1. Инвестиции на нефинансовите предприятия, собствени и привлечени средства

Таблица 1. ПЧИ в нефинансовите предприятия по области в РБългария, 2016-2021 г. (хил. лв.)⁹²

	Области	2016	2017	2018	2019	2020	Средно 2016-2021
	Общо за страната	23 508 864.9	24 475 195.8	24 919 589.3	25 341 512.8	26 884 352.0	25025903
1	София-столица	12 211 561.8	12 310 741.0	12 432 130.6	12 693 347.9	13 982 664.2	12726089
2	Бургас	1 746 015.0	1 887 318.4	2 059 421.2	2 137 119.4	2 411 097.0	2948194
3	Пловдив	1 731 001.7	1 895 015.2	1 911 938.6	1 778 214.4	1 990 551.6	1861344
4	Варна	1 785 197.8	1 946 022.5	1 869 907.2	1 748 716.0	1 487 864.7	1767542
5	Софи	1 313 942.5	1 464 101.1	1 389 012.0	1 527 868.6	1 559 169.0	1450819
6	Стара Загора	920 971.3	905 945.8	929 285.0	971 972.4	971 733.8	939982
7	Благоевград	482 986.7	474 396.6	499 326.7	526 749.4	517 670.9	500226
8	Пазарджик	480 424.8	505 855.8	516 146.3	476 318.1	431 025.2	481954
9	Русе	367 854.6	374 814.5	429 189.7	426 453.9	445 185.5	408700
10	Габрово	302 616.2	326 308.9	338 201.2	340 908.7	347 581.9	331123
11	Добрич	244 206.0	270 242.6	311 762.5	291 939.3	369 227.0	297475
12	Търговище	227 260.6	244 815.1	280 506.0	304 916.8	273 659.2	266231
13	Кърджали	153 123.8	256 162.3	291 633.2	321 008.2	256 413.9	255668
14	Плевен	187 587.9	226 473.3	125 994.9	275 062.7	301 702.9	223364
15	Перник	186 558.1	204 135.9	199 061.6	186 984.2	224 253.0	200199
16	Разград	131 299.9	152 460.1	175 489.6	..	209 728.4	167244
17	Хасково	120 400.1	102 671.3	182 792.6	183 054.0	178 231.6	153430
18	Сливен	124 198.5	139 288.5	161 504.5	158 700.0	159 030.0	148544
19	Ловеч	139 149.7	114 072.5	120 981.5	147 116.9	139 125.1	132089
20	Велико Търново	147 374.7	134 033.6	140 661.9	127 449.7	92 723.8	128449
21	Шумен	103 092.7	107 798.3	117 305.0	114 319.0	118 034.1	112110
22	Враца	76 902.5	108 893.3	106 294.2	80 028.6	121 983.8	98820
23	Смолян	83 761.4	82 919.7	90 632.8	91 260.0	58 046.8	81324
24	Видин	71 466.3	73 043.4	80 908.5	86 281.1	79 389.7	78218
25	Ямбол	56 527.0	50 680.3	52 898.6	41 188.9	39 677.3	48194
26	Кюстендил	43 720.3	42 782.0	42 946.4	43 398.1	40 859.1	42741
27	Монтана	36 977.7	38 190.7	35 542.2	35 355.7	36 326.8	36479
28	Силистра	32 685.3	36 013.1	28 114.8	..	41 395.7	34552

⁹² Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП, ТР и собствени изследвания.

Данните от Таблица 1 дават възможност да се направят следните изводи:

- Преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в нефинансовите предприятия по области в РБългария в периода 2016-2021 г. са силно концентриране в област София-столица. Разходите за ПЧИ в столицата са 51% от общите за страната.
- В областите с най-големите български градове с изключение на Варна, ПЧИ за периода нарастват с средно с 1.4 пъти.
- ПЧИ в областите Силистра, Монтана, Кюстендил, Ямбол, Видин, Смолян, Враца са около 50 пъти по-малки спрямо тези с големите български градове (без да се има предвид столицата, където това съотношение е много по-голямо).
- Очевидно е необходима национална политика и конкретна стратегия за привличане на ПЧИ в по-слабо развиващите се региони.

Таблица 2. Инвестиции на нефинансовите предприятия за придобиване на ДМА по области, 2016-2021 г. (хил. лв.)⁹³

	Области	2016	2017	2018	2019	2020	Средногодишно 2016-2021
	Общо за страната	17 671 830	17 628 630	19 249 299	21 873 680	23 157 131	19916114
1	София-столица	7 365 956	6 800 190	7 395 448	9 423 505	12 055 512	8608122
2	Пловдив	1 733 934	1 684 281	1 864 372	2 068 677	1 706 256	1811504
3	Варна	951 254	1 266 000	1 301 306	1 284 025	1 056 602	1171837
4	Бургас	973 382	1 237 318	1 228 961	1 041 248	975 733	1091328
5	Стара Загора	674 448	779 391	829 012	890 117	778 566	790307
6	София област	648 398	628 083	719 109	651 963	817 875	693085
7	Благоевград	427 467	487 138	539 533	532 945	454 383	488293
8	Пазарджик	372 040	428 992	571 407	568 496	480 301	484247
9	Велико Търново	360 522	380 853	428 132	485 472	464 428	423881
10	Русе	403 313	357 136	425 809	439 551	446 845	414531
11	Плевен	309 507	341 706	413 893	481 324	419 902	393266
12	Добрич	293 711	335 749	351 734	309 790	380 636	334324
13	Шумен	241 669	292 433	362 986	310 288	305 285	302532
14	Враца	301 805	248 733	273 399	239 889	289 902	271946
15	Кърджали	141 206	148 535	200 740	615 854	217 412	264750
16	Хасково	225 640	254 085	273 136	253 566	275 136	256312
17	Смолян	383 865	163 755	183 232	266 158	223 862	244174
18	Габрово	229 920	218 648	231 233	238 310	200 180	223658
19	Разград	170 940	183 986	199 728	266 323	251 948	214585
20	Сливен	203 392	200 523	216 381	226 602	196 259	208631
21	Търговище	213 362	164 978	231 162	247 005	167 751	204852
22	Ямбол	164 048	239 416	200 102	207 763	190 970	200460
23	Силистра	146 529	153 041	173 657	163 611	148 327	157033
24	Монтана	157 545	164 614	150 011	151 530	158 912	156522
25	Ловеч	163 940	133 260	145 446	169 521	141 033	150640
26	Перник	162 083	129 837	134 062	146 411	172 492	148977
27	Кюстендил	136 538	131 625	133 046	124 925	94 100	124047
28	Видин	115 416	74 324	72 262	68 811	86 523	83467

⁹³ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания.

Посоченото в Таблица 2 дава възможност да се направят следните изводи:

- Разходите за ДМА в нефинансовите предприятия по области в РБългария в периода 2016-2021 г. са силно концентриране в област София-столица. Разходите за ДМА са 43.2% от тези за страната;
- Средно годишно за страната разходите за ДМА нарастват около 1.3 млрд. лв. При добавена стойност по факторни разходи около 72 млрд. лв. този ръст е много нисък.
- ДМА в областите Видин, Кюстендил, Перник, Ловеч, Силистра, Монтана, са около 20 пъти по-малки от областите с големите български градове (без да се има предвид столицата, където това съотношение е много по-голямо).
- Очевидно свободното движение на производствените фактори и концентрацията на властови субекти и корпорации в столицата оказват негативно влияние върху предприемаческия и инвестиционен потенциал в по-слабо развиващите се региони.

Таблица 3. Инвестиции на нефинансовите предприятия в страната за придобиване на ДМА с екологично предназначение, 2016-2021 г. (хил. лв.)⁹⁴

Разходи за придобиване на ДМА	2016	2017	2018	2019	2020	Средногодишно 2016-2021
Общо разходи за страната	17671830	17628630	19249299	21873680	23157131	19916114
Разходи с екологично предназначение	551747	459916	498849	454747	653195	523691

Посоченото в Таблица 3 дава възможност да се направят следните изводи:

- Разходите за ДМА с екологично предназначение средно годишно за периода са около 38 пъти по-малко от общите разходи за ДМА.
- Най-благоприятно е съотношението разходи общо за страната спрямо тези с екологично предназначение за разглеждания период е било през 2016 г. (32 пъти по-ниски), а най-неблагоприятно е било през 2019 г. (48 пъти по-ниски). Справедливо е да се отбележи, че поради по-ефективната екологична политика през последните години на изследвания период това съотношение се подобрява в полза на разходите за ДМА с екологично предназначение (34 пъти по-ниски), но това е далече недостатъчно.
- Очевидно са необходими инициативи за технологизиране на процесите свързани с кръговата икономика и зеления преход. В тази връзка представители от ИИИ при БАН, БТПП и ВУРР инициираха създаването на Експертен съвет по кръговата икономика и зелен преход (ЕСКИЗП) към Министерство на икономиката и индустрията. Решението за създаване на ЕСКИЗП е иницирано на 10.04.2023г. на работна среща с Министъра на икономиката и индустрията⁹⁵. Едно от основанията за работата на експертния съвет е изпълнението на Стратегия и План за действие за преход към кръгова икономика на република

⁹⁴ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания.

⁹⁵ <https://www.mi.government.bg/news/sazdava-se-eksperten-savet-po-kragova-ikonomika-i-zelen-prehod/>.

българия за периода 2021-2027 г. (Стратегия и план за действие за преход към кръгова икономика на Република България за периода 2021-2027 г. | МОСВ (government.bg)).

Таблица 4. На база инвестиции добавена стойност на нефинансовите предприятия по области, 2016-2021 г. (хил. лв.)⁹⁶

	Области	2016	2017	2018	2019	2020	Средногодишно 2016-2021
	Общо за страната	54 032 636	59 980 461	64 135 483	70 780 834	72 472 590	64280401
1	София-столица	22 517 348	25 244 483	27 940 250	31 741 928	32 959 883	28080778
2	Пловдив	4 894 410	5 316 826	5 404 046	5 957 525	6 344 253	5583412
3	Варна	3 428 400	3 830 067	4 003 081	4 400 250	4 257 382	3983836
4	Стара Загора	2 961 791	3 345 395	3 283 560	3 547 453	3 494 841	3326608
5	Бургас	2 777 840	2 949 253	3 007 053	3 211 221	2 249 333	2838940
6	София област	1 922 652	2 423 328	2 309 193	2 447 704	2 752 520	2371079
7	Благоевград	1 476 922	1 555 133	1 670 126	1 739 882	1 772 872	1642987
8	Русе	1 487 911	1 531 926	1 623 631	1 744 904	1 756 868	1629048
9	Пазарджик	1 040 598	1 191 711	1 257 829	1 367 837	1 600 903	1291776
10	Враца	952 814	1 107 562	1 271 561	1 492 612	1 488 732	1262656
11	Велико Търново	997 233	1 127 251	1 223 457	1 291 169	1 385 913	1205005
12	Плевен	935 404	997 933	1 093 178	1 203 056	1 328 490	1111612
13	Добрич	894 461	947 830	1 026 239	961 340	873 715	940717
14	Хасково	818 031	849 511	905 724	953 910	964 028	898241
15	Габрово	768 129	817 059	859 150	911 407	960 592	863267
16	Шумен	693 010	761 127	795 121	900 048	907 542	811370
17	Сливен	676 726	741 772	755 460	826 837	849 874	770134
18	Ямбол	534 904	596 663	663 630	673 207	703 252	634331
19	Кърджали	423 113	446 962	540 412	663 762	890 215	592893
20	Ловеч	485 115	542 199	589 489	594 659	635 411	569745
21	Търговище	550 023	538 066	596 755	603 333	665 292	590694
22	Смолян	460 344	555 099	578 879	623 161	669 143	577325
23	Разград	509 393	565 376	584 697	607 092	576 579	568627
24	Монтана	470 288	471 398	497 097	529 000	604 554	514467
25	Перник	398 346	481 090	543 816	558 976	552 786	507003
26	Кюстендил	398 072	421 786	475 714	495 133	504 880	459117
27	Силистра	344 837	385 060	388 452	426 905	435 994	396250
28	Видин	214 521	238 595	247 883	306 523	286 743	258853

Посоченото в Таблица 4 дава възможност да се направят следните рамкови изводи:

- **Добавената стойност по факторни разходи** в нефинансовите предприятия по области в РБългария в периода 2016-2021 г. са силно концентриране в област София-столица. Разходите са около 45% от тези за страната. Тази свръх концентрация на добавена стойност по факторни разходи поставя в силна зависимост всички останали области и се отразява и на демографския фактор;

⁹⁶ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания.

- В областите Видин, Кюстендил, Перник, Ловеч, Силистра, Смолян, Кърджали, Ямбол, Монтана, Разград, Търговище, са от 8 до 16 пъти по-малки от областите с големите български градове (без да се има предвид столицата, където това съотношение е много по-голямо).
- Очевидно са необходими инициативи за децентрализация на предприемаческия и иновационен потенциал на субектите в страната. В тази връзка е необходима нова междурегионална политика съобразена с предимствата и недостатъците на всеки регион в страната и с развитие освен на вертикалното и на хоризонталното предприемачество. Това е свързано и с развитие на хоризонтална демографска политика.

Таблица 5. Възвръщаемост на инвестициите от нефинансовите предприятия в страната, 2016-2021 г.⁹⁷

	Области	2016	2017	2018	2019	2020	Средногодишно 2016-2021
	Общо за страната	83.5	90.11	92.8	97.5	94.2	91.62
1	София-столица	70.8	80.3	86.6	91.2	82.4	82.26
2	Пловдив	94.2	97.1	95.0	105.9	111.5	100.74
3	Варна	75.8	74.2	79.4	92.7	105.6	85.54
4	Стара Загора	117.7	129.1	122.2	125.2	128.4	124.52
5	Бургас	62.2	58.8	56.2	60.4	38.8	55.28
6	София област	58.7	68.1	66.0	66.0	69.9	65.74
7	Благоевград	106.0	108.3	108.6	109.7	119.0	110.32
8	Русе	130.1	138.4	126.4	135.0	131.4	132.26
9	Пазарджик	78.1	82.7	78.4	89.9	119.3	89.68
10	Враца	209.1	237.4	261.6	373.2	278.8	272.03
11	Велико Търново	152.2	173.7	172.4	174.4	213.2	177.18
12	Плевен	136.6	125.6	164.2	116.6	129.8	134.56
13	Добрич	114.4	108.2	105.2	107.6	78.1	102.7
14	Хасково	175.4	184.9	141.8	153.9	152.6	161.72
15	Габрово	91.9	93.8	94.6	99.1	107.3	97.34
16	Шумен	154.7	149.8	133.1	167.0	167.6	154.44
17	Сливен	149.8	154.8	140.0	152.0	165.2	152.36
18	Ямбол	193.0	175.1	216.9	232.0	260.1	215.42
19	Кърджали	94.6	67.6	68.9	52.8	121.9	81.16
20	Ловеч	109.7	150.0	152.2	128.2	152.3	138.48
21	Търговище	82.3	82.2	75.3	70.4	93.0	80.64
22	Смолян	83.5	168.4	158.8	138.9	196.8	149.28
23	Разград	117.5	115.6	106.2	-	85.9	106.3
24	Монтана	203.1	195.6	224.8	238.0	261.1	224.52
25	Перник	74.4	89.4	102.2	107.4	89.0	92.48
26	Кюстендил	177.7	194.2	217.3	233.9	287.2	222.06
27	Силистра	162.7	171.1	167.0	-	188.6	172.35
28	Видин	83.0	108.2	105.9	127.0	116.9	108.2

⁹⁷ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания.

Относно възвръщаемостта на инвестициите: Най-общо това е способността на предприятията да генерират печалба, като за изследването се изчислява като отношение на нетната печалба към инвестициите в предприятията от дадена област. От данните в Таблица 5 се вижда каква е годишната възвръщаемост на инвестициите в нефинансовите предприятия и тяхното изменение през годините, както и възвръщаемостта им за посочения период за всяка една от областите. Така също чрез сравнение се вижда и степента на рентабилност на отделните инвестиции.

Посоченото в Таблица 5 дава възможност да се направи следния рамков извод:

В области със сравнително по-малко инвестиции най-общо степента на възвръщаемостта е по-голяма. Затова в практиката възвръщаемостта на инвестициите не е определящият показател, който трябва да се отчита. Това е така, защото може възвръщаемостта да е по-голяма, но размерът на инвестицията да е по-малък и печалбата в абсолютна стойност да е значително по-малка от тази при по-големите инвестиции. А това за предприятията от областта с по-голяма възвръщаемост значи и по-малка мощност и по-нисък предприемачески и иновационен потенциал от този на предприятията от областта с по-малка възвръщаемост на инвестициите.

Когато се разглежда динамиката на капитала преди всичко коректно е да се уточни какво се разбира под това понятие. В Европейската Икономическа Общност са приети три концепции за същността на понятието “капитал”:

Според материалната концепция, под капитал се разбира производствения капацитет на фирмата, измерен чрез броя на произведените за година продукти и услуги;

Според финансовата концепция, под капитал се разбира количеството на вложените парични средства или покупателна стойност;

Според работната концепция, под капитал се разбира вложените парични средства във физически фактори на производството, предмети на труда и в самия труд.

От юридическа гледна точка понятието “капитал” характеризира собствеността на стопанския субект. Дали е собствен или привлечен той се разкрива, като разполагаема икономическа сила на фирмата и е съвкупен израз на вложените средства във веществени и правни блага (имуществени форми).

Предвид горепосоченото динамиката на капитала може да се разглежда през призмата на всяка една от горните концепции. За изследването динамиката на капитала е през призмата на методиката за комплексния реинженеринг, която интегрира горепосочените концепции. Прилагайки методиката на КР се установи, че много от субектите в областите Варна, Габрово, Стара Загора, Добрич, Перник добре управляват текущия си работен капитал.

Таблица 6. Съотношение на собствени и привлечени средства в нефинансовите предприятия по области в РБългария, осигурили добавената стойност в съответната област, 2016-2021 г.⁹⁸

		2016	2017	2018	2019	2020
1	София-столица	75	71	71	72	89
2	Бургас	78	79	82	83	98
3	Пловдив	78	76	85	87	99
4	Варна	85	81	83	83	104
5	София област	85	81	80	83	99
6	Стара Загора	85	88	86	93	103
7	Благоевград	80	81	83	83	104
8	Пазарджик	75	71	83	83	94
9	Русе	85	81	83	85	97
10	Габрово	78	81	83	83	104
11	Добрич	71	80	82	84	102
12	Търговище	85	81	83	83	101
13	Кърджали	85	81	83	83	101
14	Плевен	75	81	83	83	94
15	Перник	85	81	83	83	104
16	Разград	78	81	83	83	94
17	Хасково	85	81	82	83	91
18	Сливен	65	81	83	87	87
19	Ловеч	85	81	81	81	84
20	Велико Търново	73	81	83	89	84
21	Шумен	74	81	83	83	94
22	Враца	75	71	83	83	94
23	Смолян	85	81	83	85	97
24	Видин	78	81	83	83	104
25	Ямбол	71	80	82	84	102
26	Кюстендил	75	71	83	83	94
27	Монтана	85	81	83	83	104
28	Силистра	64	70	75	75	92

Мениджърите на изследваните субекти отчитат, че текущият работен капитал представлява разликата между краткотрайните активи (продукти и материали на склад, неполучени суми от клиенти, пари по банкови сметки и в каса) и краткосрочните задължения (задължения към доставчици, задължения към персонала, задължения към държавата, ДДС и п.р.) и че тази разлика трябва да е положителна. Но, тя може да е положителна, скоростта на развитие да е висока и въпреки това производителя да има ниска степен на развитие, която да го води към фалит дори при благоприятна конюнктура. В българското производство това се

⁹⁸ Данните до 2020 г. са обработени в съответствие с методиката на КР, посочена в изданията 2001; 2013; 2022, като се използвани данни от от НСИ, БТПП, Търговския регистър и собствени изследвания. Към собствения капитал е отчетен основния, допълнителния, резервния капитал на предприятията, капитализираната печалба и амортизационните отчисления. Към привлечения капитал са отчетени съвкупността от чужди за организацията средства, които подлежат на връщане или задължаване под една или друга форма.

получава поради факта, че над 65% от предприятията в почти всички области не управляват ефективно текущия си работен капитал. Когато един производител се развива възходящо и продажбите му растат той има все по-големи нужди от ресурси и материали на склад за определено време. Така също особено, когато започне да продава на едро, клиентите му на храни и напитки нарастват, като започват да се формират договорености с отложено плащане. Тъй-като „*рафта*“ става определящ за пласирането на по-големия обем продукция, производителят става зависим и от договарянията с големите търговски вериги, които притежават този рафт. От друга страна производителят започва да има отношения с повече доставчици, като в повечето случаи се налага да плаща авансово, а в по-редки случаи може да се договори да забави плащането. Всички тези договаряния на предприятията пряко влияят върху наличните им парични средства и това изисква ефективно управление на работния капитал. Защото дори да формира печалба предприятието може да фалира. Недоброто управление на оборотния капитал винаги води до ненужни разходи, които намалят темпа на положителното развитие и могат да са фатални за производителите на храни и напитки. Именно тук е ролята на *ефективното управление на текущия работен капитал*, като един от основните измерители чрез които се вижда доколко ефективна е оперативната дейност на нефинансовите предприятия.

В процес на растеж производителя се стреми да има по-добри условия за продажба за да привлече повече клиенти. Така нарастват договарянията за отложено плащане, нарастват и материалните и стокови запаси за да може да се отговори веднага на заявки и п.е. Така нараства сумата на краткосрочните вземания и на материалните и стокови запаси за сметка на свежите пари. Тук възниква необходимостта от своевременно управление на текущия работен капитал. Кредитирането на клиенти (доставчици на ресурси, потребители с отложено плащане и т.н.) и нуждата от суровини и продукти на склад може да се финансира чрез: Неплащане към доставчици, персонал, към държава, общини; Кредит, продажба на дълготрайни активи... *Но, това ли е правилното управление на работния капитал в предприятията?*

Производителите трябва добре да знаят, че задълженията към доставчиците не могат с такава лекота да се отлагат, както вземанията. Така също почти винаги стойността на задълженията към доставчиците за предприятията е по-малка от сбора на вземанията от клиенти и материалните и стокови запаси.

Оказа се, че мениджърите от изследваните предприятия знаят, че дори да имат счетоводна печалба липсата на свежи парични единици трябва бързо да бъде покрита по някакъв начин. Опциите за предприятието не са много, но ги има и съответното предприятие своевременно трябва да ги ползва, като:

- Може да се закупят суровини и материали за съответната стойност единици които недостигат по-малко и така спестените парични средства да останат в каса;
- При очаквани вземания, няма да е проблем предприятието да потърси разбиране от неговите клиенти с ефективна комуникация и оптимално договаряне за своевременно събиране поне на тези парични единици които не му достигат;

- От краткосрочните задължения не са малко производителите, които компенсират липсата на парични средства от забавяне или неплащане на задължения към персонали или към държавата. Но, това е грешно управленческо решение, което намалява скоростта и степента на развитие на предприятието;
- При задължения към доставчици производителя може да се договори с някой от тях да разсрочи плащането в размер на недостигащите му парични единици за следващ период. Това при един професионален разговор и честно представяне на ситуацията няма да е проблем;
- Ако производителя има машини и оборудване или някои други дългосрочни активи „ДА”, които може бързо да ги продаде, да ги даде на лизинг, или да вземе кредит той би могъл да използва и тази възможност. Би могъл да ги продаде, но при условие че в бъдеще те няма да намалят неговата скорост и степен на развитие. Това е най-трудната опция дори да става въпрос за „ДА”, които не са нужни тъй-като процесите за тяхната продажба или ипотекане са дълъг процес и това няма да реши проблема с управление на паричния поток в определеното време.

Несъмнено текущия работен капитал трябва да има положителна стойност. Но, за много от предприятията най-вече от големите области в страната прекомерно големия работен капитал се отразява негативно на тяхното развитие. Когато разликата между „КА” и „КЗ” надхвърля 40% от стойността на текущите „КА” това води до ниска оперативна ефективност. В такава ситуация производителя няма възможност да освобождава парични средства и да ги насочва към доходоносни дейности, или към закупуване на високотехнологични дълготрайни активи. Неефективно управление на финансите се наблюдава при лоша събираемост на вземанията, неблагоприятни финансови договаряния с доставчиците, прекомерно високи запаси и т.н. Някои производители често се презапасяват със суровини и материали за производството, като се страхуват цената да не се вдигне. Но, така вместо да направят ефективна интервенция с освобождаване на паричните средства, често изостават в своето развитие. *Затова е необходимо всеки един производител периодично да оценява и анализира управлението на текущия си работен капитал.* Необходимо е чрез комплексен анализ и оценка да се преценява дали има потребност за желаната скорост и степен на развитие да се взема оборотен кредит, който в последствие ще трябва да се връща със съответната лихва, или е по-добре ефективно да се управлява работния капитал.

Прилагайки реинженеринговата методика за предприятия от съответните области, посоченото в таблица 6 дава възможност да се направи следния рамков извод – **Динамиката на капитала като съотношение на собствени и привлечени средства в нефинансовите предприятия по области в РБългария за разглеждания период е сравнително устойчива.**

2. Производство, продажби, използване на капацитета, производителност

В някои области през последните години се наблюдава тенденция делът на собствения капитал спрямо този на привлечения да нараства. Това може от една страна да се разглежда като нарастване богатството на субектите в региона, но като се има предвид размера на добавената стойност по-скоро това е резултат на минимизиране на риска от дейността преди всичко на МСП и от по-ефективно управление на работния капитал.

Таблица 7. Произведена продукция по области и общо за страната, 2016-2021 г.⁹⁹

№		2016	2017	2018	2019	2020	Средногод. 2016-2021
	Общо за страната	151 283 795	168 150 221	180 986 627	194 336 570	188 218 629	176595168
1	Област София-столица	55 541 798	61 021 153	66 958 201	74 721 223	75 625 812	66773637
2	Област Пловдив	14 918 112	16 271 106	17 237 534	18 663 188	18 117 700	17041528
3	Област Бургас	11 254 437	12 938 784	14 144 744	14 670 851	9 983 581	12598479
4	София област	8 122 435	10 582 508	11 015 031	10 999 700	11 889 477	10521830
5	Област Варна	9 004 396	9 769 642	10 444 889	10 939 422	10 059 383	10043546
6	област Стара Загора	6 996 670	7 650 784	7 974 252	8 412 482	7 914 132	7789664
7	област Благоевград	4 876 689	5 579 173	5 620 867	5 639 462	5 194 787	5382196
8	област Русе	4 574 346	4 977 239	5 078 687	5 376 395	5 225 061	5046345
9	област Пазарджик	3 135 109	3 411 366	3 769 278	4 162 006	4 273 684	3750288
10	област Велико Търново	2 982 409	3 196 660	3 421 861	3 679 310	3 708 871	3397822
11	област Плевен	2 705 594	2 844 002	3 126 997	3 398 957	3 618 010	3138712
12	област Хасково	2 443 909	2 604 912	2 874 098	2 888 235	2 637 153	2689661
13	област Шумен	2 162 686	2 454 587	2 702 649	2 876 488	2 853 772	2610036
14	област Враца	2 087 206	2 277 377	2 525 992	2 789 253	2 776 722	2491310
15	област Габрово	2 105 682	2 329 172	2 493 228	2 644 935	2 633 124	2441228
16	област Добрич	2 195 678	2 374 293	2 564 060	2 488 669	2 178 931	2349326
17	област Сливен	1 864 397	2 059 655	2 201 288	2 285 658	2 185 852	2119370
18	област Перник	1 469 150	1 843 582	2 118 420	2 004 335	1 830 679	1853233
19	област Разград	1 700 221	1 946 535	1 746 254	1 836 496	1 707 737	1787448
20	област Ловеч	1 588 312	1 736 715	1 831 343	1 814 387	1 753 124	1744776
21	област Ямбол	1 554 251	1 637 660	1 785 130	1 888 428	1 767 878	1726669
22	област Монтана	1 491 020	1 540 656	1 691 511	1 890 696	1 970 804	1716937
23	област Търговище	1 568 681	1 622 443	1 731 739	1 826 701	1 812 283	1712369
24	област Смолян	1 370 223	1 512 123	1 572 212	1 629 600	1 594 457	1535721
25	област Кърджали	1 021 338	1 160 505	1 380 140	1 627 734	1 799 260	1397795
26	област Кюстендил	1 208 900	1 302 866	1 410 606	1 498 260	1 454 577	1375042
27	област Силистра	831 640	946 554	975 481	1 056 294	1 066 296	975253
28	област Видин	508 506	558 169	590 135	627 405	585 482	973939

Посоченото в Таблица 7 дава възможност да се направят следните рамкови изводи:

⁹⁹ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания.

- **Произведена продукция** от български нефинансови предприятия по области в РБългария в периода 2016-2021 г. е силно концентрирана в област София-столица. Тази свръх концентрация поставя в силна зависимост всички останали области и се отразява и на демографския фактор и на технологичното развитие на регионите.
- В областите Видин, Кюстендил, Перник, Ловеч, Силистра, Смолян, Кърджали, Ямбол, Монтана, Разград, Търговище, произведената продукция е до 12 пъти по-малко от областите с големите български градове (без да се има предвид столицата, където това съотношение е много по-голямо).
- Произведена продукция в областите Пловдив, Бургас, Варна, Стара Загора, взети заедно е с над 9 млрд. лв. по-малко от тази в Област София-столица.
- Очевидно са необходими инициативи за децентрализация на технологичния и инвестиционен потенциал на субектите в страната. В тази връзка е необходима нова междурегионална политика съобразена с предимствата и недостатъците на всеки регион в страната и с развитие освен на вертикалното и на хоризонталното предприемачество. Това е свързано и с развитие на хоризонтална демографска политика.
- Необходимо е да се компенсират загубите на по-слабо развиващите се региони. Става въпрос за загуби от премахване на ограниченията за свободното движение на производствените фактори, тъй-като високоразвитите региони осигуряват по-висока доходност от производствените фактори, което води до продължаващо „обезкръвяване“ и до неефективен износ на „интелект“ и суровини от съответния регион.

Посоченото в Таблица 8 дава възможност да се направят следните рамкови изводи:

- **Оборотът** от български нефинансови предприятия по области в РБългария в периода 2016-2021 г. е силно концентриран в област София-столица. Оборотът в област София е 45% от този на страната. Тази ситуация потвърждава и горепосочените изводи от другите таблици.
- Най- голямо намаление на оборотите през последните години се наблюдава в област Бургас (с над 4.9 млрд. лв.). Причината е конюнктурата на пазара и производственото портфолио в региона.
- Големите обороти в големите градове са свързани с оформени зони като привлекателен център за високообразована работна сила и притегателен център за много способни българи, които понастоящем дават своя труд в полза на по-високо технологични нефинансови предприятия с чужд капитал.

Таблица 8. Оборот на нефинансовите предприятия по области, 2016-2021 г. (хил. лв.)¹⁰⁰

		2016	2017	2018	2019	2020	Средно 2016-2021
	Общо за страната	248 686 087	273 820 986	294 198 042	316 382 065	306 227 818	287863000
1	София-столица	110 133 836	120 852 064	131 639 633	144 294 368	141 043 737	129592728
2	Пловдив	22 982 212	25 343 702	26 607 016	28 137 522	27 959 402	26205971
3	Варна	15 556 339	16 481 891	17 726 815	18 743 965	17 693 257	17240453
4	Бургас	14 759 434	16 776 517	18 324 387	18 853 330	13 942 810	16531296
5	София област	9 409 038	11 846 251	12 495 602	13 012 350	13 567 767	12066202
6	Стара Загора	9 345 193	10 050 793	10 403 312	10 921 239	10 540 008	10252109
7	Русе	7 615 365	8 597 716	8 798 958	10 087 598	9 288 591	8977646
8	Благоевград	6 554 553	7 379 929	7 592 886	7 936 405	7 666 469	7426048
9	Велико Търново	4 617 723	4 868 259	5 110 680	5 493 479	5 703 208	5158670
10	Пазарджик	4 130 649	4 458 684	4 855 565	5 378 669	5 670 776	4898869
11	Плевен	4 247 420	4 317 510	4 744 262	5 279 982	5 599 315	4837698
12	Хасково	3 688 061	3 846 205	4 159 594	4 282 474	4 097 266	4014720
13	Добрич	3 463 134	3 680 704	3 921 720	3 862 227	3 491 655	3683888
14	Шумен	3 157 596	3 466 460	3 748 139	3 987 438	4 033 010	3678529
15	Габрово	2 998 277	3 343 915	3 517 241	3 723 356	3 736 861	3463910
16	Враца	2 543 542	2 780 190	3 037 657	3 372 781	3 432 942	3033422
17	Сливен	2 642 652	2 904 786	3 056 056	3 288 411	3 178 211	3014023
18	Ямбол	2 798 107	2 921 580	3 043 134	3 181 299	3 018 424	2992509
19	Разград	2 357 202	2 620 082	2 687 988	2 848 876	2 760 827	2654995
20	Търговище	2 366 951	2 405 262	2 625 354	2 803 073	2 890 529	2618234
21	Перник	2 015 847	2 521 860	2 810 830	2 869 295	2 744 311	2592429
22	Монтана	2 138 472	2 302 992	2 545 601	2 750 463	2 901 724	2527850
23	Ловеч	2 157 870	2 340 349	2 447 697	2 468 269	2 380 628	2358963
24	Смолян	1 684 957	1 827 636	1 929 149	2 005 201	1 932 403	1875869
25	Кърджали	1 347 027	1 730 611	1 986 421	2 024 710	2 228 378	1863429
26	Кюстендил	1 595 280	1 698 342	1 856 495	1 971 997	1 896 358	1803694
27	Силистра	1 662 296	1 684 204	1 698 675	1 940 442	1 969 938	1791111
28	Видин	717 054	772 492	827 175	862 846	859 013	807716

Посоченото в Таблица 9 дава възможност да се направи следния рамков извод:

Делът на произведената продукция в столицата е 3.04 пъти по-голям от този на област Пловдив и област Варна взети заедно дори при еднакъв брой население. Очевидно концентрацията на политическа власт и на ефективни производствени фактори са определящи.

¹⁰⁰ Данните до 2020 г. са взети от НСИ, а след 2020 г. – от НСИ, БТПП и собствени изследвания

Таблица 9. Осреднени за периода данни за нефинансовите предприятия в области София/град, Пловдив и Варна

Области	Дял на произведена продукция от тази в страната	Дял на ПЧИ от тези в страната	Дял на разходите за ДМА от тези за страната	Дял на оборота	Дял на добавената стойност по факторни разходи
София	38	51	43.2	45	43
Пловдив	9.6	7.4	9	9	8.6
Варна	5.6	7.1	5.8	5.9	6.2
Пловдив + Варна	15.2	14.5	14.8	14.9	14.8

Предвид горепосочените факти и изводи за дейността на предприятията, тук е мястото да отбележим някои аспекти и ролята на производствените фактори за устойчивото развитие на регионите в България. Обикновено за икономическите анализи, *производствените фактори* се групират в три категории: *земя; труд; капитал*. Пътят на развитие отразява оптималната комбинация на тези фактори за да се минимизира издръжката на всяко едно равнище на производството. Резултата от тази комбинация се представя, чрез обема на произвежданите продукти и активите на предприятието. Взаимовръзката чрез *производствената функция* /технологическата взаимовръзка между изразходваните фактори и количеството получен производствен резултат/ е посочена с формулата по-долу:

$$O = f(ДА, КА, РТ, ТП, МЗУС, ЕО)$$

където:

О е обем на производството;

ДА – дълготрайни активи;

КА – краткотрайни активи;

РТ – разходи за труд;

ТП – технически и технологичен прогрес, измерващ се с времето;

МЗУС – мениджърски знания, умения и способности за организацията и ръководство (приоритетни са показателите и оценките за стратегическото управление и тези за мениджмънт на риска);

ЕО – ефект от опита.

Посочена функция установява връзката между изхода на производствената система (*О*) и нейния вход (количеството на използваните производствени фактори).

Съществуват множество алтернативни комбинации на факторите, при които може да се получи един и същ обем на продукцията. Всичко това определя *различна степен на маневреност и тежест на производствените фактори, което се отразява на данните в Таблицы 7 и 8*.

Като отчетем и процесите на еластичност и двата времеви периода (краткосрочен-тактически и дългосрочен-стратегически) предлагани от *А. Маршал*, картината на производството става още по-сложна. В редица сложни ситуации става трудно да се определи *ефекта от опита* и затова се пресмятат само отделни негови функционални елементи, като например, производствения капацитет, граничния размер на производството, пазарния потенциал, капацитета и поглъщаемостта на пазара.

Производственият капацитет на предприятията от съответна област е максималното възможно производство на продукти за определен период от време при най-пълно използване на ресурсите. Капацитетът на производството се определя в натурални величини (изделия, възли, детайли, елементи и др), които при необходимост могат да добият и стойностни измерения. При определяне на производствения капацитет се отчита капацитета на *отделните работни места*, съответно на съответните линии, участъци, цехове, които условно означаваме с „X”.

$$СГПКрм = ПМ \times ВРМ$$

където:

СГПКрм е средногодишната величина на производствения капацитет на „X”;

ПМ – часова производителност на „X”;

ВРМ – годишния фонд на работа на „X”.

Обикновено производствения капацитет се определя въз основа на водещото работно място, а на предприятието от капацитета на водещото звено (линия, участък, цех...). Съвкупността от производствения капацитет на предприятията определя и производствения капацитет на областта.

За всяка една от областите рамково може да се определи граничния размер на производството (Кобл.), като от съответните данни в таблицата за оборота се извадят тези от таблицата за добавената стойност по фактори.

Производственият капацитет измерен, като *максимално възможна производствена мощност на предприятието*, (максималния обем на производството за определено време) е означен с „O2”. На производствения капацитет съответства и максималната величина на печалбата при P2.

Препоръчителното използване на производствения капацитет за предприятията е в границите между „O2” и „O1”. Фактическото използване на производствения капацитет може да е и извън тези граници поради редицата други фактори в производствената функция и поради конюнктурата на пазара. Но, при всяко състояние производственият капацитет се характеризира с *имууществото и капитала на предприятието*¹⁰¹ и най-вече с *управлението на три основни процеса/фактора*, изключително важни за определяне степента и скоростта на развитие:

Фактор 1: управление на процесите за формиране на печалба от дейността при спазване на международните и национални стандарти;

Фактор 2: управление на паричните потоци за съответното производство и конкретно на текущия работен капитал;

Фактор 3: управление за постигане на балансиран ползи за бизнеса, за природата и за обществото /комплексен реинженеринг, спазване изискванията от международните и национални програми за устойчиво развитие/.

¹⁰¹ Хаджиев, Б. (2004). Кратък курс по икономика на индустриалното предприятие. Пловдив, с. 156-192.

Изследването разкрива, че именно тези три основни фактора влияят и на другите фактори засягащи ефективността на дейностите във всеки един от трите блока на производството. През призмата на тези три фактора за управлението на процесите в предприятията важни са опциите на производствения мениджмънт, на маркетинговата, на търговската, на финансовата и на реинженеринговата опция.

В голяма степен над 70% от нефинансовите предприятия разбират, че основната цел при управление на **производствената опция** е това което се изисква за продукцията (качеството, обем и др.) да се постигне с най-малко разходи. Т.е. така се организират, управляват, ръководят и контролират производствените процеси че да се постигнат желаните параметри с най-ниска себестойност.

Проучването показва, че над 80% от предприятията по области разбират, че основната цел при управление на **маркетинговата опция** е така да се формират и управляват маркетинговите политики, стратегии и инструменти, че да се увеличават приходите от продажби на съответните продукти и услуги. Проучването на МСП по области разкрива, че освен тези две опции за *степената и скоростта на развитие на производството важни са и основните цели при управление на финансовата опция и на работния капитал на предприятието*.

Около 68% от нефинансовите предприятия в области с най-големите градове разбират, че основната цел при управление на **финансовата опция** е желаната дейност да се извършва с минимални финансови разходи и ефективно управление на работния капитал.

Практиката показва, че за повечето предприятия дейностите гравитират около точно определена технология, която най-често е с относително постоянни процеси. В този случай повишаване на ефективността на производството се търси преди всичко чрез подобряване на опциите за управление на тази технология.

Несъмнено за развитието на предприятията влияят:

- *Нормативната уредба в ЕС и Национално законодателство.*
- *Стандартите и добрите практики в производството на продукти и услуги.*
- *Пазарите.* Над 80% от продукцията от българските МСП се реализира на вътрешния пазар.
- *Мястото на производството в преработващата промишленост.*
- *Заетостта в производството.*
- *Размера и динамиката на производителите.* В България повечето от производителите са малки и микрофирми, като динамиката на техния ръст през последните 5 години е една от най-високите в страната.
- *Рентабилността и динамиката на производството, продажбите и цените.*
- *Профила на инвестиционните разходи.* Например, инвестиционните разходи в производството на храни и напитки са почти 6 пъти по-малко от оперативните, но растат с 22 на сто през периода на изследване. Причината е необходимостта от обновяване на материалната база и внедряване на високотехнологично оборудване, европейските стандарти за качество и хигиенни норми. Нарастващата тежест на последните води до намаляване дела на машините и оборудването в общите инвестиции. Производството в България

може да бъде характеризирано като интензивно на инвестиции. Покупките на ресурси и услуги при *производството на продукти* представляват около 87% от оперативните разходи. Те растат по-бързо в сравнение с разходите за персонала, които съставляват 24% от оперативните разходи.

- **Иновативността.** Производството се характеризира с недостатъчно инвестиране в изследвания и иновации, в сравнение с други отрасли. Рядко се създават и въвеждат нови производствени процеси. Разходите за НИРД и за подобряване на релацията „наука-бизнес“ са ниски. Все пак над 30% от производителите се стремят да ползват иновативни процесни иновации най-вече в областта на консервната промишленост, преработката на месо, млекопреработвателната промишленост, хлебопроизводството и винопроизводството.
- **Предприемаческата и мениджърска мощ на предприятието (ПММ).**

$$ПММ = (МП + ПС + ПИИ) \times (сц + вр)^{102}$$

където:

МП е мениджърския потенциал измерен като функция от отговорно поведение, професионална грамотност, качествено мислене и способности /гъвкавост, обтикаемост, вариантност, своевременност.../;

ПС – потенциалът на ситуацията измерен като функция от потенциалът на локализацията и на географското местоположение на предприятието, потенциалът на естествените ресурси, технологичния и промишлен потенциал, правителствения потенциал, културния потенциал на страната, потенциалът на работната сила.

ПИИ – потенциалът на изкуствения интелект измерен като функция от софтуерния потенциал на предприятието и на средата в която се намира, степента на електронизация на бизнеса и степента на роботизация.

сц – стратегическата цел на предприятието, а «вр» е волята за изпълнение на целта.

Както се вижда *ПММ* е функция от множество компоненти, някои от които са трудно измерими. Все повече се разбира, че за успеха на нефинансовите предприятия развитието на *МП*, *ПС*, *ПИИ* са определящи. Тези фактори са взаимосвързани и във времето се развиват с различни темпове, което променя тяхната тежест и всички процеси при **създаване, при развитие и при прекратяване** на предприятията.

За да се оцени по-коректно производствения капацитет през призмата на предприемаческата и мениджърската мощ на нефинансовите предприятия от даден регион би трябвало поотделно да се оценява за всяка една индустрия, всеки един производствен сектор.

Така също производството и потреблението са винаги в една естествена взаимовръзка за всяка една индустрия.

¹⁰² Вж. е-издание Мениджмънт на предприятията от ХВП (през призмата на комплексен реинженеринг), 2022, УХТ.

Например, без претенции за цялостна прецизност, данните за развитие на суровинната база и някои аспекти за ХВП в България показват, че релацията „производството – потребление“ засягаща България от една страна е претърпяла значителни трансформации и изходната точка за възходящо развитие вече е ниска спрямо най-развитите страни от ЕС. Но, от друга страна показва, че след като сме имали висок производствен потенциал той би могъл отново да се постигне и развие.

- Въпреки, че понастоящем баланса в икономическите, социалните, екологичните и морално-етичните процеси в ХИ е нарушен, страната ни има възможност за нарастване и разгръщане потенциала на предприятията като **създаде условия за:**
 - Нарастване на предприемаческия и иновационен потенциал за ефективно взаимодействие на образование, наука и бизнес;
 - Нарастване обема и пласирането в страната на качествени български храни и напитки. Това ще доведе от една страна до намаляване вноса на храни и напитки с ниско качество, които създават условия за различни заболявания и пристрастяване към консумацията на нездравословни или недотам здравословни храни. От друга страна страната може да е привлекателен център за продажба само на безопасни и здравословни храни и региона да се превърне в рог на изобилието на такива храни и напитки.
 - Намаляване на натискът върху отделният потребител на храна чрез ефективно регулиране и прилагане на ефективни контролинг системи на всяко ниво. Силното фрагментиране и развитие на технологиите, както и все по-дълбочинната обработка на храните създаде хиляди нови храни, разкри неподозирани възможности за усъвършенстване на знанията и на практиката за бизнес в хранителната индустрия и за хранене на потребителите. Фокусирането върху фрагментите измести ориентацията към цялото и от основната цел – здравето на човека и опазване на природата. Затова без ефективна регулация и контрол в ХИ често не се разбира, че инерционните процеси на фрагментирането освен ползата, която носят за бизнеса, носят и огромна вреда за здравето на човека, а с това и за развитието на човешката цивилизация. Ефективното управление на трите основни групи процеси в предприятията осигурява разумния баланс и не позволява да се отива към крайности свързани само с печалбата;
 - Решаване на кадровия проблем на предприятията от ХИ и възстановяване трудолюбието на българите;
 - Формиране на подходяща визия и стратегия за създаване и развитие на конкурентно и разумно ориентирани стратегии за развитие на селското стопанство и ХИ. Това ще доведе до положителни изменения във вътрешното търсене, които се сливат с разумното управление на процесите на всяко едно ниво в ХИ. С тези промени България ще успее да използва взаимосвързано четирите основни детерминанти на националното конкурентно предимство, наречени от М. Портър „диамант на конкурентното предимство“^[103]. Става въпрос за ефективно използване в ХИ на

¹⁰³ Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations.

детерминантите посочени от Портър: факторни условия; фирмена стратегия, структура и съперничество; условия на вътрешно търсене; свързани и поддържащи отрасли.

- Нарастване реалните доходи и на спестяванията на населението, което ще се отрази позитивно на вътрешното търсене на храни и напитки. Купувачите в една такава среда започват да търсят по-качествени стоки с висока стойност на коефициента на доходна еластичност. Производителите постепенно се нагласяват към повишената покупателна способност на населението като повишат качеството на продукцията. Крайният резултат се измерва със стоки и услуги на ХИ с високи категории труд и превръщането на потенциалните конкурентни предимства в конкретни предимства и печелене на пазари;
- Намаляване спекулата, корупцията и безработицата и на прехвърлянето на икономически задължения и отговорности на субектите от ХИ за бъдещи периоди.
- Създаване на ефективен преразпределителен механизъм и ефективно използване на ресурсите за ХИ.
- Създаване на Български консорциум за храни и напитки и на реинженерингова мрежа за представяне, популяризиране и разпространение на български хранителни продукти и услуги;
- Създаване на ефективно и функционалното партньорство между свободната стопанска инициатива в ХИ, механизмите и инструментите на държавата и на общините за активизиране на икономически растеж и по-висок стандарт на живота в страната. Практиката доказва, че когато липсват механизми, инструменти и среда за свобода на разнообразни действия и творчество (либерална демокрация и свободна пазарна икономика^[104]), които да са насочени към подобряване живота на хората, започват да се произвеждат нездравословни храни, да се консумира излишно количество храна и да се изхвърлят огромни количества хранителни продукти. Загубите от храни средно през последните 5 години измерени във веригата „производство – краен продукт – нездравословна консумация – изхвърляне – разваляне“ в България възлизат на около 2 млрд., а за ЕС около 50 млрд. евро годишно. Баланса от ползите от ХИ за природата и за общество е нарушен. Затова проблемите в управлението на ХИ са не само актуални, но и съдбоносни за развитието на човешката цивилизация. Ситуацията налага да се осмисли новата роля на държавата и на общините и степента на тяхното влияние на ХИ и да се търси балансът между частната, държавната и общинската собственост и разумно управление на дейността на стопанските единици.

Несъмнено както за ХИ, така и за всяка една друга индустрия в страната се изисква радикално преосмисляне на процесите което може да се осъществи с реинженерингови иновации за:

¹⁰⁴ Маршал, Уил. (1994). Демократичният подход. – Спектър, N 84, с. 5-9.

- **Преструктуриране започващо с определяне на разумна (на всички нива национална, секторна, фирмена) стратегическа политика, осигуряваща растеж, основан на подходящи управленчески модели¹⁰⁵ за разгръщане специфичните за страната конкурентни предимства.**
- Създаване партньорство на всички нива свързано с веригата на процесите за: прилагане на механизми и инструменти за свобода на разнообразни действия и творчество (либерална демокрация и свободна пазарна икономика^[106]), които да са насочени към подобряване живота на хората; насърчаване на предприемачеството и създаването на управленчески кадри и специалисти от индустрията със силно чувство за държавност, ред и национална самоценност и с умения по най-прекия път, с минимум ресурси да постигат максимален резултат; приемане на мерки против производство на нездравословни продукти, покупката на излишно количество продукти и срещу загубите на огромни количества продукти.

Предвид горепосоченото, целта на изследването се насочи и към проучване на възможностите за формиране и реализиране на **български икономически модел (БИМ)**. При отваряне на икономиката и при създаване на междудържавни нормативни актове и институции държавата все повече се намесва в стопанската дейност на обществото. Става въпрос не за нарастване дела на собствеността, а за нарастване на държавните изисквания и роля с оглед повишаване ефективността на стопанската дейност. В тази връзка се наблюдават три основни акцента:

- Разширява се сферата на действие на публичното право, особено на административното и финансовото право;
- Нараства активната роля на частното право, тъй-като субект на гражданското право става самата държава и поради това, че се разширява стопанския оборот и сферата на стопански и имуществени взаимоотношения;
- Нараства ролята на над националните институции и нормативни актове.

През призмата на вътрешната и външна конюнктура за дейността на изследваните МСП в страната през последните пет години се разкрива следната ситуация¹⁰⁷:

Първо. Някои рамкови резултати за вътрешната конюнктура на нефинансовите МСП:

- 3% от МСП имат ясна визия, а около 20% имат формални определения за визия;

¹⁰⁵ Моделите са докладвани от автора и обсъждани на научни конференции: Предпоставки и възможности за индустриален растеж в България, УНСС, 2013, с. 91-106; Хранителна наука, техника и технологии. УХТ, П., 2011, с. 87-92; Хранителна индустрия-перспективи в глобалния свят. СХП, С., 21.11.2013, пленарен доклад; Иновации в ХВП-проблеми и перспективи, СХП, ФНТС, П., 2013, пленарен доклад; и на заседания на БШРУ.

¹⁰⁶ Маршал, Уил. (1994). Демократичният подход. – Спектър, N 84, с. 5-9.

¹⁰⁷ Вж. е-издание Мениджмънт на предприятията от ХВП (през призмата на комплексен реинженеринг), 2022, УХТ.

- За 89% от МСП мениджмънта е фокусиран само върху текущите задачи и се работи върху детайлите, а не върху причините;
- 11% имат конкретна стратегическа програма;
- 2% ползват външни услуги за решаване на своите мениджърски проблеми;
- 7% имат яснота, как в бъдеще да се променя тяхната собственост;
- 10% от собствениците имат обективна оценка на ценностния си потенциал /в т.ч. професионални знания за съответната област; предприемачески потенциал; комуникационен потенциал; капиталов потенциал/;
- 1.5% посочват, че ползват работи и изкуствен интелект;
- 70% от МСП посочват, че са се докосвали да корупционни практики;
- 60% от МСП посочват, че банките и международните търговски вериги налагат едностранно своите изисквания чрез техни формуляри и интереси;
- 72% от МСП считат, че имат проблеми с намирането на качествена работна сила;
- 25% от МСП са участвали в оперативни програми на ЕС;
- 89% нямат формирана политика за управление на качеството и контролинг – система за стопанската дейност;
- 76% считат, че кадрите които постъпват на работа не са добре образовани и нямат необходимите умения по съответната специалност.

Второ. Някои резултати за нефинансовите МСП относно познаването на нормативните изисквания, системите, стандартите и режимите за работа:

- *80% от производителите познават основните принципи на вътрешния пазар на ЕС:*
 - Основни правни принципи: неприкосновеност на частната собственост и свобода на нейното използване; свобода на предприемаческата дейност; свобода на договаряне и равнопоставеност; равенство на страните по договора пред закона;
 - Свободно движение на хора, стоки, услуги и капитали;
 - Свободна конкуренция;
 - Обща търговска и митническа политика;
 - Единна валута и единна банкова система;
 - Единна данъчна и бюджетна политика (Европейски данък);
 - Обща селскостопанска политика, в т.ч. обща организация на аграрните пазари.

- *10% от изследваните субекти* в страната са запознати с целите, задачите и индикаторите от Програмите за устойчиво развитие;
- *55% от производителите* разбират и ползват системата GS1.
- *63% от производителите познават основните принципи в Закона за управление на отпадъците* относно: осигуряване на средства за обезвреждане на отпадъците за сметка на субекта, който го извършва; въвеждане на организирано събиране на отпадъците по територията на страната; опаковките на продуктите да отговарят на изискванията за разделно събиране на отпадъците; опаковките да са годни за рециклиране; въвеждане на безотпадъчни и екологосъобразни технологии.
- *54% от мениджърите в предприемаческите структури* са запознати с изискванията на ЕС за рециклирането и за оползотворяване на отпадъци от опаковки. Всеки производител в ЕС заплаща т.нар. „продуктовата такса“, ако пуска на пазара продукти, след чиято употреба остават масово разпространени отпадъци. Така също трябва да се има предвид, че за отпадъците действат и редица други изисквания на ЕС в т.ч за: управление на отпадъците (Директива 99/31/ЕС за депониране на течни отпадъци); качество на въздуха (Директива 2001/80/ЕС за ограничаване на замърсяването от големи горивни инсталации); управление на водите (Директива 91/271/ЕС); контрол на промишленото производство (Директива 96/61/ЕС). В директивите се посочват срокове в които трябва да бъдат спазени изискванията посочени в тях.
- *27% от производителите са запознати с основните изисквания на ЕС* залегнали в нормативните документи (Секторния подход и Новия подход), в т.ч. с тези в българска нормативна база: Закон за обществените поръчки; Закон за измерванията; Закон за националната стандартизация; Закон за техническите изисквания към продуктите; Закон за движението по пътищата; Закон за далекосъобщенията; Закон за храните; Закон за ветеринарномедицинската дейност; Закон за лекарствата и аптеките в хуманната медицина; Закон за защита от вредното въздействие на химични вещества.
- *21% от мениджърите познават изискванията на „Секторния подход“* за безопасност и качество на продуктите посочени в подробни технически спецификации, спазването на които е задължително за: лекарствата; храните; химикалите; моторните превозни средства; стъкло; козметични продукти; обувки; текстилни изделия; измервателни уреди.
- *89% от мениджърите не познават съдържанието* на долу посочените Директиви на ЕС:
 - *Директива 93/43/ЕЕС* (въведена в българското законодателство с Наредба №7/ДВ бр. 40/02), регламентира правилата за хигиена на хранителните продукти и процедурите за проверка на съответствието с тези правила, както и всички мерки за осигуряване безопасността и полезността на храните, като засяга тяхната подготовка, обработка, производство, пакетиране, съхранение, транспортиране и продажба. Понастоящем съгласно Закона за храните, Закона за ветеринарномедицинската дейност и правилниците за прилагането им, както и съгласно други нормативни документи **всеки**

производител на храни трябва да осигури: анализ на потенциалните рискове по отношение на храните при всяка операция; идентификация на точките по време на процесите, при които може да се появи риск; определяне кои от идентифицираните (контролните) точки са критични (ККТ) по отношение безопасността на храните; приемане и прилагане на методи за контрол на ККТ; вземане проби за анализ с цел проверка състоянието и методите за дезинфекция и почистване; периодично преразглеждане на анализа на рисковете, критичните точки и процедурите за контрол и мониторинг при промени в процесите и операциите; въвеждане на програми за обучение на персонала по изискванията за хигиена на производството изброени в анекса на директивата (складови помещения, производствено оборудване, транспортни средства, водоснабдяване, канализация, лична хигиена на работниците, здравно състояние и пр.);

- *Директива 91/43/ЕЕС* (въведена в българското законодателство с Наредба №10/ДВ бр. 42/02), регламентира ветеринарно-санитарните изисквания при производството и пласирането на рибни продукти в т.ч биопроизводството;
- *Директива 1993/43/ЕЕС* (задължава производителите на хранителни продукти да прилагат принципите на HACCP (Анализ на риска и критичните точки). Известно е, че в специален кодекс на Организацията за храни и земеделие на ООН и на Световната здравна организация са залегнали следните принципи: установяване на възможните опасности и рискови фактори; идентифициране на критичните контролни точки (ККТ) в които опасностите и рисковите фактори могат да бъдат управлявани ефективно; определяне на пределни граници (лимита) за ККТ; управление на риска чрез системата за мониторинг и контрол предвиждаща редовни измервания на производствените инсталации и машини; планиране на корективни мерки при установени отклонения; устойчив непрекъснат контрол върху системата на мониторинг и адаптирането и към промените на производствения процес.
- *22% са запознати с резолюцията на ЕС за приемане на „Глобален подход за оценяване на съответствието“.* Според този подход за оценяването на съответствието са предвидени модули, които обхващат ограничен брой процедури прилагани към най-широк кръг продукти и се различават по етапа на развитие на продукта, вида на оценката и лицето, което я прави. Директивите в тази връзка описват обхвата на възможните модули за оценяване на съответствието и излагат условията при които производителят може да направи своя избор. Предвидени са следните *модули за оценка на съответствията*: вътрешен контрол на производството; съответствие на типа; изследване на типа; осигуряване на качество на производството; осигуряване качество на продукта; краен контрол; проверка на единичен продукт; пълно осигуряване на качеството. Конкретно за ХИ целта е за хармонизирани сектори и стоки, които са изпитани и сертифицирани в ЕС да се движат свободно без всякакви ограничения и допълнителни процедури. За нехармонизирани сектори, законодателствата на страните да е в съответствие с принципа за свободно движение на стоките и със *Споразумението за взаимно признаване на процедурите за оценка (MRA)*. *Необходимо е да се знае, че ЕС е подписал това споразумение със САЩ, Канада, Швейцария, Япония, Изриел, Австралия и др. и*

че това споразумение е изключително важно за производителите и търговците на храни и напитки. За да могат потребителите и преди всичко контролните органи да познаят, че продуктът е произведен в съответствие с основните изисквания на съответната директива, продукта се маркира с маркировката „СЕ”. Съгласно директива 85/374/ЕЕС, производителя носи отговорността за щетите причинени от неговите продукти.

- *36% са запознати*, че европейската стандартизационна система включва: Европейски комитет по стандартизация (CEN), който обхваща всички области без електрониката и телекомуникациите; Европейски комитет по електротехническа стандартизация (CENELEC); Европейски институт по телекомуникационни стандарти (ETSI). Европейската стандартизационна система е в тясно сътрудничество с международните организации по стандартизация ISO и IEC, както и с националните органи по стандартизация, сертификация и контрол на пазара. Европейските изисквания към производителите са свързани и с налагане на системата EANCOR и нейните стандарти.
- *37% от производителите съобразяват дейността си* с изискванията на ЕС по отношение на екомаркировката. Тези изисквания са свързани с поставянето на еко-етикетът или екомарката върху продукти и услуги с намалено въздействие върху околната среда. Маркировка цели производителите да покажат на своите публики (клиенти, партньори, търговци, потребители), че се грижат за околната среда, а също така да се даде възможност на потребителите лесно да разпознават официално одобрените зелени продукти. Производителите за да получат екомарката трябва да кандидатстват пред компетентния орган на страната членка в ЕС, като представят доказателства, че са изпълнили екологичните и функционални критерии посочени от Европейската комисия за екомарките. Информация за тези критерии, както и за списъка на производителите и продуктите, които притежават екомарка или екоетикет могат да се намерят в Интернет на страницата на ЕКЕ¹⁰⁸. В България с наредба №3/2003 г. на министъра на МОСВ функционира *Национална схема за екомаркировка (НСЕМ)*, която включва два основни процеса: определяне обхвата на продуктовата група съгласно общи правила и определяне на специфичните критерии за присъждане на екомарката на продукт от тази група (сертификация на продукт по утвърдени критерии).
- *18% са запознати* с изискванията на ЕС свързани с *европейските патенти и търговски марки*. *Европейският патент* се получава за защита на научно изобретение, като производителите кандидатстват по обща процедура пред Европейския патентен офис (EPO) на един от официалните му езици. английски). Такъв патент е валиден за всички страни членки на EPO, които кандидатът посочи. Подробна информация може да се получи от Интернет сайта на EPO. *Търговската марка* е важен инструмент за комуникация на производителя с потребителя. Тя поражда доверие в репутацията на фирмата и е гарант за устойчиво качество на стоката. В ЕС с въвеждането на „обществена търговска марка” *СТМ*, съществено се опрости процедурата за регистрация на

¹⁰⁸ https://environment.ec.europa.eu/topics/circular-economy/eu-ecolabel_en.

търговски марки, която преди това беше национална и международна. Понастоящем СТМ осигурява еднаква защита на фирмената търговска марка във всички страни членки на ЕС, чрез една единствена регистрационна процедура в офиса за хармонизация на вътрешния пазар (ОНИМ). Подробна информация може да се намери в Интернет сайта на ОНИМ. Важно е да се знае, че още през октомври 2004 г. ЕС се присъедини към Мадридския протокол на Световната организация за интелектуална собственост (WIPO) в Женева. (България е присъединена към този протокол още през 1 септември 1985 г.). Взаимовръзката между ОНИМ и WIPO дава възможност на притежателите на СТМ да кандидатстват за международна защита на търговските си марки чрез подаване на формуляр в рамките на Мадридския протокол.

- *45% са запознати с изисквания произтичащи от лисабонската стратегия:* икономиката да има постоянен потенциал за икономически растеж и за създаване на повече и по-добри работни места, като не позволява социална изолация на никого; бизнесът и гражданите да имат достъп до евтина комуникационна инфраструктура на световно ниво, за всеки гражданин да се осигурят компютърни умения, познания на чужди езици, технологична култура, предприемачески и социални умения, да се създаде Европейска диплома за основни технологични умения, за да се популяризира дигиталната грамотност в Съюза; да се гарантира заетостта, равнопоставеността на половете и качествено здравеопазване; да се създаде комфортна среда за развитието на малкия и средния бизнес и да се намалят разходите за неговото стартиране и бюрокрацията. Липсата на ефективни механизми и инструменти за разработване на национални стратегии и пътни карти за изпълнение на лисабонската стратегия, както и на бавното хармонизиране на националните стратегии с лисабонската стратегия предизвикаха препоръките на Европалати: страните да разработят подробни „пътни карти“ за изпълнение на основните приоритети на лисабонската стратегия и на основните законодателни разпоредби касаещи вътрешния пазар на ЕС, които досега не са транспонирани в националното им законодателство; националните планове за действие да бъдат на годишна основа и да се фокусират върху ограничен брой приоритети, за да направят по-прозрачен процеса на постигане на целите; да се насърчават предприятията да инвестират в „знание“ чрез въвеждането на данъчни преференции за обучение и научни изследвания, като специално внимание се обърне на МСП и значително се увеличат субсидиите за научно-изследователска дейност; обучението трябва да се превърне в европейски, национален и регионален приоритет; страните трябва стриктно да се придържат към Пакта за стабилност и икономически растеж.
- *39% са запознати със Закона за насърчаване на научните изследвания* (вж. ДВ бр. 92/17.10.2003). Националната стратегия за научни изследвания, трябва да е хармонизирана с Лисабонската стратегия на ЕС и с Меморандума за участие в рамковата програма на ЕС за изследване, технологично развитие, демонстрационна дейност и иновации, гарантиращи освобождаването от данъци, мита и такси за оборудване и услуги, свързани с изпълнението на международни проекти. Безспорно една такава стратегия трябва да се съобрази с горепосочените препоръки и да създава „глад за наука“ сред бизнеса и в страната. Очаква се тя да подпомага връзката на бизнеса с образованието и

науката и приоритетно да въздига значението на предприемачеството и ефективната организация и управление на биопроцесите, както и резултативността на научноизследователската дейност и на конкретната икономическа полза от всеки един неин биопродукт.

- *68% са запознати*, че цялата верига от фермата до крайния консуматор е контролирана и сертифицирана от акредитирани от МЗХ контролни органи. Това става съгласно изискванията на Закон за прилагане на общите организации на пазарите на земеделски продукти на ЕС, Регламент (ЕО) № 834/2007 и Наредба 22/2002 за биологично производство на растения, растителни продукти и храни от растителен произход и означенията върху тях. За ХИ в България съществена роля изиграха Националната агроекологична програма, Националната стратегия за околна среда, Националната стратегия за опазване на биологичното разнообразие, Програмата за развитие на селските райони, като част от националната стратегия за насърчаване на регионалното развитие и подобряване качеството на живот в селските райони. Независимо, че България си е поставила амбициозната задача за развитие на биоикономиката и за разгръщане на потенциала който има, все още успехите са частични в агроекологичните дейности и биологичното земеделие. Това, че България по износ на билки е на първо място в Европа и на девето в света, че изнася около 90% от биологичната си продукция не е повод за добра оценка, след като не се използват ефективно превантивни мерки за опазване на природата. През последните 5 години продадените биопродукти на вътрешния пазар нямат дори 3% от всички продадени хранителни продукти. Икономическия растеж в България все още не е фокусиран върху биоикономиката.
- *38% са запознати*, че от 01.01.2007 г. в България действат три режима на данъчно облагане с ДДС: доставки извършвани на територията на страната; доставки РБългария и държавите членки на ЕС; доставки между Р. България и страните, които не са членки на ЕС (трети страни). За доставки, които се наричат още „вътреобщностна търговия със стоки“ със ЗДДС действат *6 режима за облагане* в зависимост това, дали доставчикът и получателят са регистрирани за целите на ДДС: облагане на вътреобщностните доставки на стоки; облагане на вътреобщностното придобиване на стоки; облагане вътреобщностните услуги; облагане на новите превозни средства и на акцизните стоки; облагане на дистанционните доставки (изключително важно за нерегистрираните по ДДС); облагане на тристранните доставки.
- *64 % от българските производители знаят*, че *идентификационен ДДС номер* имат всички търговци от страните членки на ЕС, при извършване на вътреобщностни сделки. Това може да бъде номерът издаван в държавите членки, с който се идентифицира търговецът или специално издаден номер за целите на вътреобщностната търговия. Идентификационният ДДС номер, който търговците в България имат от 01.01.2007 г. е този от данъчния регистър предхождан от префикс (знак) BG. В България за всички регистрирани по ЗДДС фирми се въвежда идентификационен номер за целите на ДДС. Регистрацията на чуждестранни лица за идентификационен ДДС номер се извършва в териториалната агенция на НАП, където е регистриран или трябва да се регистрира акредитирания представител. Запознати са, че при вътреобщностни

сделки, е важно да се изиска от клиента да даде своя идентификационен ДДС номер, защото, ако той не притежава валиден ДДС номер за доставката по сделката няма да е приложима нулева ставка. Невалиден ДДС номер е номер на лице, което към датата на дадена сделка за вътреобщностна доставка, за която трябва да се издаде фактура, не е регистрирано за целите на ДДС в съответната държава член на ЕС по реда и условията на националното законодателство на тази държава. При съмнения за номера, който контрагента е дал, търговеца може да го свери с формата на номерата за съответна страна членка и да провери валидността му в съответната страница на ЕС в Интернет¹⁰⁹.

Несъмнено опита ще научи повечето производители от ХИ да познават в дълбочина и да спазват горепосочените изисквания, но очевидно усилията на образованието, *контролинг-системите* и медиите трябва да са в посока за популяризиране съдържанието на тези изисквания.

Трето. Някои акценти за конюнктурата на пазара:

- Икономиката вече не се управлява само от пазара. Силно нараства влиянието на държавната политика и вмешателството чрез различни мерки за подпомагане на отделни сектори и бизнеси или за влияние в стопанската дейност. Понастоящем в страната има над 180 стратегически документа, които трябва да се изпълняват. Не малка част от стратегиите са императивни изисквания към предприятията. Как коректно да се изпълняват?;
- Дефектите в пазарната икономика добиват висока тежест и поради нарастващата устойчивост на корупцията засягаща стопанската дейност;
- Все по-трайно се нарушава закона за сравнителните предимства;
- МСП стават все по-зависими от организациите осигуряващи масови услуги (в т.ч. от държавни и общински институции, банки, доставчици на енергия, на вода и др.). Често се създават бариери пред стопанската дейност, които може да изглеждат незначителни, но които трябва да се коригират или да не се допускат. Комуникацията между институциите и тази между институциите и бизнес субектите е с много дефекти въпреки проектите и средствата усвоени за нейното подобряване. Така също има множество примери на некачествена комуникация и договаряния между субектите, които акумулират огромни свежи парични потоци и потребителите. Например, има банки, които карат клиентите си да подписват документи изготвени едностранно от тях, като ги привикват с фалшиви съобщения в своите офиси. На редица МСП са изпращани съобщения за несъществуващи задължения в стотици хиляди и милиони парични единици с цел представляващите да разписват в офисите на банката декларации и документи, едностранно разработени от банката, които нямат пряко отношение към откритите сметки. Така се нарушават основни принципи и на международното право, в това число тези за равнопоставеността на страните при всяко едно договаряне. Не са за пренебрегване и действията на някои от големите вериги, които притежават „рафтовете за продажба” и принуждават

¹⁰⁹ http://ec.europa.eu/taxation_customs/vies/en/vieshome.htm.

представляващите МСП да разписват договори не съобразени с пазарната справедливост и взаимния интерес. Несъмнено, доставчиците на енергия и вода и други дружества, в които се движат големи свежи парични потоци също трябва да подобрят качеството на своята дейност, както и да коригират отношенията с клиентите си. Прогнозите са, че такива промени особено чрез *публичен контрол върху масовите услуги* ще доведат до ползи, които ще мултиплицират във всяка една област на българската икономика.

3. Изводи и препоръки

Някои заключителни изводи и препоръки

1. Средногодишно за разглеждания период Област „София-столица“ заема първо място в класацията по всички показатели.

- Разходите за ПЧИ са 51% от общите за страната.
- Оборътът е 45% от този на страната;
- Разходите за ДМА са 43.2% от тези за страната;
- Добавената стойност по факторни разходи е 43% от тази за страната;
- Произведената продукция е 38% от тази в страната.

През последните две години с изключение на оборота по всички други показатели се наблюдава ръст. Оборота намалява с около 3 млрд. лв.

Извод: При наличие на 28 области в страната се наблюдава свръх концентрация на производство и инвестиции в столицата, което поставя в силна зависимост всички други области.

2. Населението в област Пловдив и област Варна взети заедно е приблизително колкото това в област София/град, като сравнителните данните по изследваните показатели са отразени в Таблица 9.

Извод: Броят на населението е важен за стойността на изследваните показатели, но при еднакъв брой население се вижда, че в София област делът на произведената продукция е 3.04 пъти по-голям от този на област Пловдив и област Варна взети заедно. Делът на ПЧИ, на разходите за ДМА, на оборота, на добавената стойност са пъти по-големи както следва: 3.5, 2.92, 3.02, 2.91. Тази ситуация изисква да се разработи нова национална политика, нов икономически модел, при които тази свръх концентрация поради властова и административна мощ да започне да се променя.

3. Средно-годишно за разглеждания период област „Бургас“ заема второ място в класацията по разходи за ПЧИ, но по произведена продукция отстъпва на област Пловдив, по добавена стойност отстъпва на области Пловдив, Варна, Стара Загора, по оборот и разходи за ДМА отстъпва на Пловдив и Варна. Така също независимо, че област Видин по ПЧИ изпреварва области Ямбол, Кюстендил, Монтана и Силистра, това не повлиява по другите показатели да заема последното 28-мо място в класацията.

Извод: ПЧИ са важни за стойността на изследваните показатели, но тяхната стойност не е определяща за положителната им промяна, особено, когато те не са свързани с прилагане на високи технологии.

4. Темпа на устойчивото нарастване на стойността на произведената продукция поради пандемията е нарушен в повечето области. Запазен е темпа за нарастване стойностите на този показател в областите София/град, София област, Пазарджик, Велико Търново, Плевен, Монтана, Кърджали и Силистра. Една от причините може да е неефективно спазване на ограниченията при производствата. Втора причина може да е ефективното използване на компенсациите. Други причини може да са спецификите на самите производства и т.н.

Извод: Кризи от типа на COVID-19 и ограниченията свързани с тях оказват съществено влияние на нефинансовите предприятия от дадена област на техните структури, управление, политики и икономически показатели /най-вече на техните обороти/.

5. Разходите при нефинансовите предприятия в страната за ДМА с екологично предназначение както се вижда от Таблица 6 са променливи през годините. Те съставляват средно за изследвания период 2.6% от общите разходи на нефинансовите предприятия за ДМА. Това е много нисък процент като се има предвид, че в последните години концепцията за **„устойчиво развитие на предприятията“** се превърна в отправна точка за разработване на балансирана икономика и социална политика не само на световно, но и на регионално, секторно, междусекторно, фирмено и междуфирмено равнище. На Конференцията на ООН за Околната среда и развитието през **1992 г.** (3-14 юни) в Рио де Жанейро (Бразилия) се обосновава концепцията за устойчивото развитие като хармоничното взаимодействие между **икономически просперитет, социална справедливост и съхранена околна среда**. За съжаление над 70% от изследваните предприятия не разбират, че устойчивото развитие е процес на промяна, при който експлоатацията на ресурсите, насочеността на инвестициите, на технологиите и на институционалните промени хармонично обвързват **екологичния аспект с икономическия и социален аспект** в развитието на цивилизацията. Тези три основни стълба на концепцията (икономика, **околна среда** и социална сфера) изграждат и структурата на концепцията. Това изисква радикална промяна в нагласите и дейността на българските нефинансови предприятия.

Извод: При изпълнение целите свързани с програма за развитие „**България 2030**“ една от основните задачи е постепенно до крайния период на програмата разходите на нефинансовите предприятия в страната за ДМА с екологично предназначение от 2.6% от общите разходи за ДМА да достигнат 30%.

6. Структурата на нефинансовите предприятия по области е разнородна. Тези в сферата на услугите са с най-висока тежест в област София-град. Така също спецификата на съответните индустриални сектори и тяхното развитие в страната разкриват в кои години се очертава най-ярко техния.

Извод: Определянето, развитието и оценката на оптималните структури, политики и производствен потенциал на нефинансовите предприятия трябва да се извършва по области за всеки един индустриален сектор поотделно.

Като се имат предвид посочените изводи и класациите на ЕС по икономически показатели на страните, в които България заема едни от последните места, необходимо е да се подобри управлението на нефинансовите предприятия във всяка област чрез повишаване на *предприемаческата и мениджърска мощ на предприятието (ПММ)*.

Предложения/препоръки

Горепосочените оценки, изводи и акценти несъмнено ще се отразят на стопанската дейност на индустриалните предприятия. За България е важно да се наложи подходящо частно и публично право, което да стимулира качествено предприемаческо обучение, научните изследвания обвързани със стопанското развитие във важни за страната приоритети и формиране и развитие на Български икономически модел (БИМ).

Според БИМ, стратегическите приоритети на нефинансовите предприятия в страната трябва да са нестандартни и иновационни. Да обхващат на първо място пазарно насочените управленчески, информационни и компютърни технологии, както и развитието на ХВП и туризма във всичките му форми (традиционен, културен, исторически, духовен, лечебен, селски, екотуризм). Това изисква ефективно обвързване на институции-образование-наука, култура, изкуство и бизнес и създаването в тази връзка на подходящо законодателство.

Като основни стъпки за формиране на български икономически модел (БИМ) се предлага:

- **нормативно да се оформи създаването на тристранен икономически съвет (ТИС) към всяка една община в която има университетско присъствие.** Става въпрос за съвети, в които да участват видни представители на икономическата наука и на бизнеса от съответната община при медиацията на областния управител и кмета на общината. Тези тристранни съвети може да имат две функции:

Първата функция да е свързана с предлагане на управленчески решения за формиране и развитие на *българския икономически модел* и неговото адаптиране съобразно конюнктурните промени. Тези предложения от общините се изпращат на тристранния съвет към българското правителство, където се обсъждат и се вземат съответните управленчески решения.

Втората функция е да се обсъждат и предлагат управленчески решения, засягащи икономиката на общината, които решения да се внасят за гласуване в общинския съвет.

При работата на тези общински тристранни съвети може да се прилага технологията и изискванията на моделът „мозъчна атака“. Лесно е да се разбере, че с работата на тези съвети ще започне **реално да се използва научния иновационен и предприемачески потенциал на страната** и да се създава

качествена среда за науката и за бизнеса за всяка една индустрия и на нефинансовите предприятия, които я изграждат.

- **Да се формира и развива политика за насърчаване на предприемаческата и иновационна дейност на всички нива в стопанската дейност за осигуряване на балансиран ползи както за бизнеса, така и за природата и за обществото (ПБП).** Може да се започне с насърчаване и нормативно регулиране на екологичното предприемачество и екологичните дейности на всеки стопански субект.
- **Необходимо е ефективно определяне на националните приоритети съобразно ресурсите на страната и формирането на национална политика (ПНП).** Приоритетните индустрии, опазването на околната среда, на историческото богатство и на българската култура, трябва са включат като важни национални приоритети.
- **Да се изгради ефективна контролинг-система (КС)** за недопускане на корупционни практики, и за осигуряване на качествена стопанска дейност на всички нива в т.ч. контролинг-система, свързана с постъпления в полза на бюджета. Би могло особено в условия на кризи и форсмажорни обстоятелства тази система да се обвърже с регулаторна система в т.ч с такава за регулиране на търсенето и предлагането на жизнено важни продукти и технологии.
- **Да се осигури устойчивост на опростена данъчна система и достъпна и поносима енергийна и водна осигуреност (ДСЕО) за всеки един стопански субект.**
- **Да се формира политика за създаване и професионално развитие на български високотехнологични зони/пространства за икономически растеж** (индустриални зони, технологични паркове, етнографски и занаятчийски комплекси, научни градове, свободни безмитни, информационни и други зони с фокус върху приоритетите за страната). Целта е да се компенсират загубите на слабо развиващите се региони. Става въпрос за загуби от премахванията на ограниченията за свободното движение на производствените фактори, тъй-като високоразвитите страни и региони осигуряват по-висока доходност от производствените фактори, което води до продължаващо „обезкръвяване“ и до неефективен износ на „интелект“ и суровини от България. Практиката разкри, че простото премахване на бариерите за петте свободи налага такива мерки. От друга страна тези зони ще станат привлекателен център за високообразована работна сила и притегателен център за много способни българи които понастоящем дават своя труд в полза на чужди икономики. Дори 1/3 от младите българи, които работят в чужбина да се завърнат да работят в страната, това ще се отрази съществено на БВП. Така също всяка зона за икономически растеж е форма на специфична интеграция, която трябва да е съобразена със съответната национална стратегия и с националния потенциал. Така също тя трябва да осигурява различна степен на проникване и различна степен на устойчивост на стопанската дейност за дадено място и време. Не на последно място такава политика ще формира предприемачески структури осигуряващи достъпен и ефективен рафт за продажба на храни и напитки от българските производители.

- **Да се формират и популяризират култура и условия за прилагане и актуализиране на българския икономически модел. Разработване на локални стратегии и инициативи съобразени с този модел и със съответните интереси на субекта, като се следва добрата световна практика.** Основният въпрос за всяко едно актуализиране се препоръчва да бъде: Как да се повиши потенциалната стойност на онова, което българските нефинансови предприятия могат да добавят към глобалното стопанство?

Важно условие за реализиране на БИМ особено в условие на криза е изходната точка свързана с подобряване стандарта на покупателната способност.

Анализът разкрива, че в България се работи по дефектни бизнес ориентации. Както се вижда в условия на криза покупателната способност с по-висок темп намалява в по-богатите страни съизмерими с България.

Очевидно в страната е достигнат някакъв минимален и устойчив праг (т.е. и преди глобалната криза в сравнение с другите страни сме били в криза). Очаква се новият БИМ от нефинансовите предприятия по области да повиши покупателната способност в следващите няколко години поне с 2 до 3 пъти.

Друго важно условие за реализиране на БИМ е свързано с портфейла на промишлените отрасли.

Няма логика, страна с традиционно висок потенциал и сравнителни предимства за хранително-вкусовата индустрия да има най-нисък дял на този отрасъл спрямо другите съизмерими страни.

Проучването разкрива, че българската икономика няма да достигне равнищата на най-развитите страни, като използва същите фактори, системи и модели за стопанска дейност, с които тези страни работят. Защото, както се отбеляза по-горе след загубването на потенциала на основни отрасли, изходната ни позиция е ниска. Необходими са нестандартни и иновативни подходи за формиране и развитие на нестандартен БИМ. Само с такъв икономически модел, в рамките на десетина години би могло да се осигури значително по-висок темп на развитие от този в най-развитите страни. За съжаление привържениците на **„удобната икономическа догма“** в България все още не желаят да излязат от „пещерата си“. Те усилено пречат за прилагане на нестандартни предприемачески и иновативни подходи. Да, има риск, защото се въвеждат непознати и иновативни икономически идеи, като посочените по-горе. Но, без този риск как да се разгърне предприемаческия и иновационен потенциал и държавата да стане богата? Разбира се така наречената **„удобна икономическа догма“** не е втвърдена и не е единствено възможната икономическа доктрина и не е официална парадигма за България и в това се крие възможността за формиране и развитие на БИМ. Изграждането на БИМ, възстановяването и разгръщането на потенциала на нефинансовите предприятия са свързани и с доброто управление на горепосочените **три основни групи процеси на предприятията** от всяка една област в страната¹¹⁰.

¹¹⁰ Хаджиев, Б. (2022). Мениджмънт на предприятията от ХИ (през призмата на комплексен реинженеринг). УХТ, с. 80-118.

II. ФИНАНСОВИ РЕЗУЛТАТИ

1. Финансово състояние на фирмите

Глобализацията на финансовите пазари поставя нови изисквания към мениджмънта на компаниите, произтичащи от практически неограничените възможности за движение на капиталите в зависимост от представата на инвеститорите за очакваната доходност. Европейската интеграция безспорно е последвана от безпрецедентна конкуренция от страна на европейските компании, както и повече възможности за избор на българските потребители. В тези условия всяка българска компания, която не предлага конкурентен продукт на потребителите ще загуби пазарни позиции, затова компаниите трябва да бъдат конкурентноспособни не само на пазара на стоки и услуги, но и на капиталовия пазар. По-високата цена на капитала в сравнение с европейските фирми може да бъде "коригирана" с повишаване ефективността на функциониране на компанията. Другите възможности са - поглъщане на компанията или банкрут. Все по-ясно се осъзнава, че в новите условия българските компании трябва да бъдат конкурентноспособни по отношение на разходите за оперативната дейност – суровини и материали, работна сила, административни разходи. Това което все още не е достатъчно оценено от бизнеса като реална необходимост е конкурентоспособността по отношение текущата възвращаемост на инвестиция капитал и ефективността на капиталовите разходи (новите инвестиции). От друга страна новите икономически реалности в България налагат нови приоритети в методиката на финансовия анализ и оценка на компаниите. Водеща роля придобиха методите за оценка на пазарната и финансовата конюнктура, качествения анализ, както и количествените методи за факторен анализ на разходите, приходите, печалбата, рентабилността и методите на добавената стойност. Анализът като функция на стопанското управление създава предпоставки за реализацията на основните управленски функции и същевременно проявява своето действие чрез тях.

Финансовото състояние на фирмата зависи от резултатите от цялостната дейност на фирмата: резултатите от производствената, търговската и финансовата дейност (максимизиране на нетната печалба). Ето защо финансовото състояние на фирмата можем да разглеждаме от една страна, като интегрален израз на комплексното му функциониране в миналото и в настоящето, а от друга страна като предпоставка за висока настояща и бъдеща пазарна стойност. Теорията за ценообразуването на капиталовите активи ни насочва към създаване на богатство чрез оптимална инвестиционна политика на ниво фирма, докато работим глобално.

Във всяка една компания съществува голям брой финансови съотношения, отразяващи нивото на представяне и финансовото здраве на фирмата в различните области. Финансовите съотношения представляват „информационният пулт“, „пулсът“ на компанията, даващи представа за цялостното състояние на бизнеса във всеки един момент. Те по своята същност са математически съотношения между две количествени величини и съдържат в себе си нужната информация, показваща основните лостове за управление на финансовото състояние на компанията. Тези лостове могат да се използват от мениджмънта на

компанията с цел пълен контрол на финансовото представяне на фирмата.¹¹¹ Финансите на фирмата обхващат три основни сфери на действие, които се оформят още при съставянето и организирането на баланса: капиталово бюджетиране, капиталово структуриране, управление на краткосрочно фирмено финансиране. Финансите на фирмата претърпяват развитие по време на нейната дейност. Ако в началото капиталите са водещи, то впоследствие водещо място имат решенията за финансиране и инвестиране и свързаните с тях структуриране и увеличаване на печалбата. Управлението на финансите обхваща по своята същност взимането на финансови и инвестиционни решения, които се формират на базата на използването на капитала и финансовите техники, в съответствие с потребността от формиране, структуриране и увеличаване на печалбата.

Показателите, използвани в анализа на финансовите отчети, преминават през различни етапи на развитие, в зависимост от необходимостта на бизнеса:

- **Абсолютни показатели**, които показват в абсолютно изражение (в пари) различни страни от фирмата (активи, пасиви, собствен капитал). Намират се в тясна връзка един с друг, ето защо говорим за система от абсолютни показатели, с чиято помощ се съставя баланса, отчета за приходите и разходите и останалите компоненти на финансовата отчетност. Абсолютни показатели са балансовото число, собствения капитал, чистите активи, обема на продажбите.
- **Относителни показатели**, които изразяват връзката между две сравнявани стойности, която е важна и определяща за финансовото състояние на фирмата. Тези показатели са с най-голямо приложение в анализа на финансовите отчети. От тази категория са коефициенти (съотношения) за: ликвидност, обръщаемост, рентабилност, ефективност, финансова автономност.

В съвременния мениджмънт показателите се разделят на *количествени* и *качествени*. Количествените показатели характеризират финансовите процеси във фирмата (капитал, печалба, икономическа добавена стойност и други). Качествените показатели характеризират нефинансовите елементи в производствения процес (като човешки капитал, научен потенциал, добри практики, знания и др.). Приносът на нефинансовите елементи за повишаване на стойността на предприятието става все по-важен, особено във връзка с развитието на стойностния мениджмънт.

2. Нефинансови предприятия

Нефинансови предприятия в Р. България¹¹² – в размерната им диференциация на микро, малки, средни и големи формират по-големия дял от БВП на страната. Те са основен генератор на нови работни места в българската икономика, подвластни

¹¹¹ Inter Account Financial Services. Анализ на финансовите съотношения (Financial Ratio Analysis), с. 1.

¹¹² Нефинансови предприятия, (S.11 – Фирми) Секторът „Нефинансови предприятия“ включва всички частни и държавни корпоративни предприятия, кооперации и сдружения, които са признати за независими юридически лица, държавни производители и нетърговски организации или асоциации, обслужващи нефинансови предприятия, които са пазарни производители и са основно ангажирани с производството на стоки и нефинансови услуги.

са на промените във външната среда и понасят последствията от пандемията и икономическата криза за последните четири години. Съвкупността от нефинансови предприятия включва предприятията, които са класифицирани в сектори от А до S по КИД-2008. Размер (големина на предприятията) – групите, използвани в този анализ, се основават на определенията на Евростат, и по точно на регламентите за структурна бизнес статистика: микропредприятия (0-9 заети), малки предприятия (10-49 заети), средни предприятия (50-249 заети) и големи предприятия (250 и повече заети лица). Дефинициите за МСП на структурната бизнес статистика (СБС) на Евростат и на ЕК са идентични. Обхватът на изследваната съвкупност от нефинансови предприятия е формиран от отрасловите сектори, които попадат в обхвата на структурната бизнес статистика на НСИ. Териториалните разпределения на данните са класифицирани по териториалните единици NUTS2 на 6-те статистически района: Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югоизточен, Югозападен, Южен централен

Таблица 16. Брой и относителен дял на нефинансовите предприятия по групи в България за последните десет години (2011-2021 г).¹¹³

Година	Микро		Малки		Средни		Общо ММСП		Големи		Всичко	
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
2011	338 093	92.3	23 405	6.4	4 266	1.2	365 764	99.8	702	0.2	366 466	100
2012	342 934	92.2	23 830	6.4	4 535	1.2	371 299	99.8	737	0.2	372 036	100
2013	348 372	92.3	23 768	6.3	4 497	1.2	376 637	99.8	746	0.2	377 383	100
2014	354 988	92.5	23 656	6.2	4 509	1.2	383 153	99.8	752	0.2	383 905	100
2015	363 905	92.5	24 264	6.2	4 552	1.2	392 721	99.8	739	0.2	393 460	100
2016	371 183	92.5	24 747	6.2	4 574	1.1	400 504	99.8	732	0.2	401 236	100
2017	377 580	92.5	25 310	6.2	4 490	1.1	407 380	99.8	727	0.2	408 107	100
2018	383 134	92.8	24 982	6.1	4 666	1.1	412 782	99.8	753	0.2	413 535	100
2019	388 980	92.9	25 204	6.0	4 738	1.1	418 922	99.8	759	0.2	419 681	100
2020	383 013	93.2	23 489	5.7	4 344	1.1	410 846	99.8	718	0.2	411 564	100
2021	383 592	93.1	24 096	5.8	4 436	1.1	412 124	99.8	754	0.2	412 878	100

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Представените данни показват, че 412 878 са нефинансовите предприятия в България, подали годишен отчет за дейността си през 2021 г. в НСИ, което е само с 0.1% повече в сравнение с 2020 г. Най-голям е дялът на микропредприятията с до 9 служители, които са устойчиво през годините около 93% относителен дял от всички МСП и наброяват 383 592 през 2021 г. Броят им за периода 2011-2021 г. нараства с постоянни темпове до 2019 г., и вече през 2020 г. проследяваме спад поради пандемията и икономическата криза, което може да се проследи и при малките предприятия чиято численост е 24 096, а средните до 4436 бр. Дялът на микро предприятията от всички МСП е 93.08%, на малките – 5.85%, а на средните – 1.07%. Намаляващата тенденция се запазва и при големите предприятия 754 бр., с 5 предприятия по-малко от 2019 г., преди пандемията. Публичните предприятия от своя страна заемат важно място в структурата на икономиката на България, като в определени сектори са доминиращи (здравеопазване, енергетика, железопътен транспорт). Тяхното влияние не се изчерпва само със структуроопределящ

¹¹³ Годишни данни на нефинансовите предприятия- метаданните са актуализират 31 август 2022 година от НСИ поради което нямаме налична информация за 2022 г.

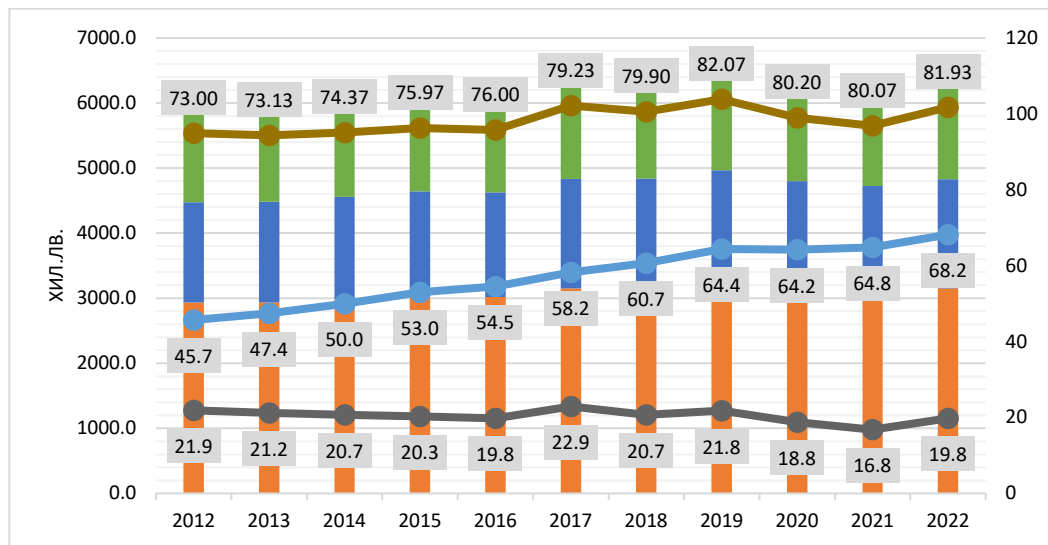
потенциал, но и с висока заетост, значителен размер на държавно финансиране под формата на субсидии и капиталови трансфери, както и относително ниска ефективност на работа. По оценки на национални и международни организации държавните предприятия по света създават между 5 и 15% от общата добавена стойност и заетостта, като в някои страни от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) този дял може да достигне 30%.¹¹⁴ С най-голям дял през 2021 г. са икономически активните нефинансови предприятия в сектора на услугите и на търговията (81.6%), които формират 62.4% от всички заети лица. Делът на нефинансовите предприятия в сектори „Промисленост“, „Строителство“ и „Селско, горско и рибно стопанство“ е 18.4% от всички активни предприятия през 2021 г., а заетите лица в тях са 37.6% от всички заети лица в нефинансовия сектор, преизчислени в еквивалент на пълна заетост. Изменението на броя на предприятията в отделните размерни групи, може да се дължи на различни, едновременно действащи фактори. Появата на нови и възобновили дейността си предприятия води до увеличение. Намаляване на броя на предприятията има основно поради приключили или замразили дейността си предприятия. Поради намаляване или увеличаване на броя на заетите предприятия преминават от една размерна група в друга от година на година.

През последните години МСП осигуряват близо три четвърти от заетостта в нефинансовия сектор. Според прогнозните данни през периода 2021-2030 г. се очаква заетостта да намалее (с 4.7%) и през 2030 г. заетите на възраст 15-64 г. да са около 3 млн. (Стратегията по заетостта (2021-2030 г.)).¹¹⁵ През 2022 г. общият брой на заетите в икономиката възлиза на 3135.5 хил. души, което е с 2.6% по-малко в сравнение с 2019 г. или това са 82.6 хил. по-малко заети в номинално изражение. Средният брой заети в едно предприятие устойчиво се увеличава само при големите и средните предприятия. От своя страна, навлизането на изкуствен интелект се очаква да доведе до изчезването на много професии и от там да рефлектира върху работните места и заетостта. Въпреки, че цифровата трансформация вероятно ще създаде много други работни места, обучението ще има ключова роля за развитието на умения и предотвратяването на дълготрайна безработица. Според Изследователската служба на ЕП 2020 г., 14% от работните места в страните от ОИСР могат да бъдат до голяма степен автоматизирани, а други 32% могат да претърпят съществени промени.

Спадът на заетостта, наблюдаван през 2020 г. в следствие на ограничителните мерки против разпространението на COVID-19, бе преустановен, като средногодишният брой заети в икономиката през 2021 г. се задържа на нивото от 2020 г. (ръст от 0.2%). Допълнителен фактор, който повлия на динамиката на заетостта през 2021 г., бе изпълнението на краткосрочните мерки за запазване на работните места по време на пандемията – общият брой на защитените работни места през 2021 г. бе около 220 хил. Основната част от тях бяха в преработващата промишленост (над 40%) и хотелиерство и ресторантьорство (над 20%).

¹¹⁴ МВФ (IMF). (2019). Reassessing the role of state-owned enterprises in Central, Eastern and Southeastern Europe.

¹¹⁵ Министерство на труда и социалната политика. (2022). Стратегията по заетостта (2021-2030 г.). <https://www.misp.government.bg/uploads/26/zaetost/employment-strategy-2021-2030-2022.pdf>.

Фигура 1. Равнище на заетост (заети лица в хил. бр.) и Коефициент на заетост (%), 2012-2022 г.

Източник: НСИ, Стратегията по заетостта (2021-2030 г.), собствени изчисления.

Дълготрайните материални активи (ДМА) на предприятията са един от основните фактори за производство на стоки и услуги или средствата за производство, които предприятията притежават. При анализа на ефективността от използването на ДМА основни индикатори са: влиянието на факторите, които се изразяват както структурата на ДМА, и равнището на използване на производствените мощности. За периода 2011-2021 г. ДМА в нефинансовите предприятия нарастват средно с 4.7% на година, като пиковата стойност е достигната през 2019 г. – 137.7 млрд. лв, което представлява номинално увеличение с 29.53% спрямо началото на наблюдавания 10-годишния период. Един от основните проблеми при управлението на ДМА последните години е неправомерното отчитане от страна на компаниите на ДМА и ДНА. Според документ 52013DC0150 на ЕС27: „дългосрочно инвестиране означава образуване на дългосрочен капитал, което обхваща материални активи (енергетика, транспортни и комуникационни инфраструктури, съоръжения в услуга на промишлеността и услугите, технологии за жилищата, във връзка с изменението на климата и екоиновациите и др.) и нематериални активи (образование и научноизследователска и развойна дейност), които стимулират иновациите и конкурентоспособността”.¹¹⁶

¹¹⁶ Зелена книга дългосрочно финансиране на Европейската икономика (COM/2013/0150 final), <https://eurlex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52013DC0150>.

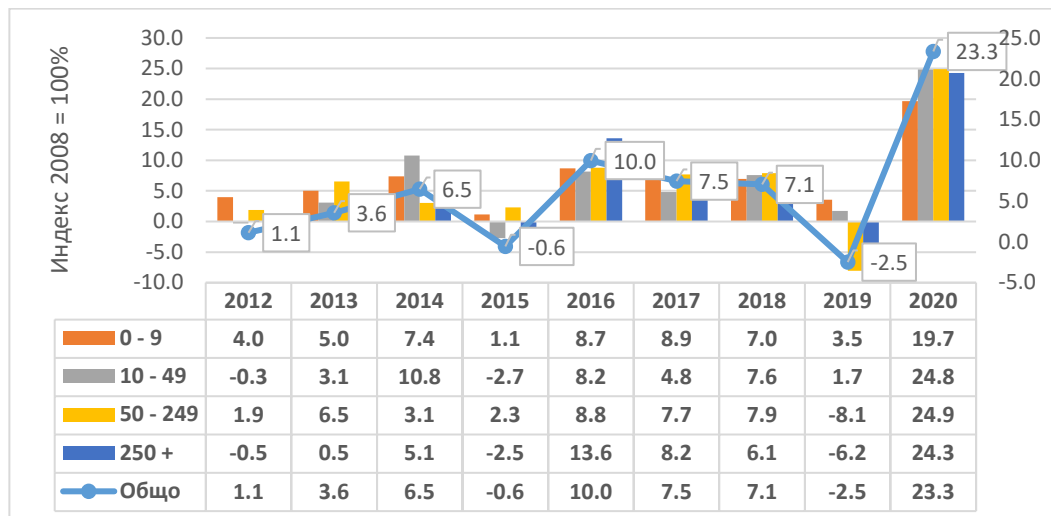
Фигура 2. Изменение в стойността на ДМА по групи предприятия, 2011-2021 г.

Източник: НСИ, БНБ собствени изчисления.

През пандемичната 2020 г. се наблюдава очакван спад в общата сума на ДМА в нефинансовите предприятия с 14.52% спрямо предходната година, като този показател се изравнява по стойност с нивото за 2014 г. Най-голям спад обяснимо се регистрира при големите предприятия (-24.5%), като при тях стойността на показателя се изравнява с тази от 2012 г. Спадът при МСП е само – 8%, сравнимо със средните стойности на този показател за ЕС, като най-голям относителен спад е регистриран в подгрупата на средните предприятия (-13.5%), а намаляването в ръста при микро и малките предприятия е съотв. (-6.5% и -5.1%). МСП имат превес в притежанието на ДМА в сектори като операции с недвижими имоти (98.5%), професионални дейности и научни изследвания (92.8%), административни и спомагателни дейности (93.8%) хотелиерство и ресторантьорство (87.3%) и строителство (89%). Най-добра обезпеченост с ДМА на един зает имат големите предприятия достигащи 98 хил. лв. през 2019 г. преди пандемията.

Въпреки кризата с COVID-19 и свързаните с нея ограничителни мерки, стопанската дейност се възстановява постепенно през 2021 г., за което е характерно увеличение на приходите и на разходите на предприятията. С постепенното подобрене на икономическата обстановка и реализираното финансиране по антикризисните мерки, бе отчетено и значително нарастване във всички основни приходни групи. Общият размер на приходите нарасна с 23.3% до 76.8 млрд. лв. през 2021 г. Покрай пандемията се ускоряват и процесите на дигитализацията, като почти 21% от фирмите са въвели нови канали за продажби, инструменти за онлайн маркетинг, електронна търговия, опция за доставка, работа от вкъщи и др.

Фигура 3. Изменение на приходите по групи предприятия в България, 2012-2021 г.

Източник: НСИ, МФ, собствени изчисления.

Общо всички нефинансови предприятия в България през 2020 г. отчетат най-високия спад до 9% на приходите от дейността си в сравнение с 2019 г., като следствие от влиянието на финансово-икономическата криза породена от пандемията. Малките и средни предприятия се възстановиха с по-бързи темпове спрямо другите групи нефинансови предприятия. При големите предприятия нетната печалба на един зает през годините силно варира, което е доказателство за тяхната икономическа нестабилност. През 2014 г. нетната печалба на един зает в големите предприятия спада под тази в микро, малките и средни предприятия, като обяснението може да се търси в реализирани значителни инвестиции в ДМА.

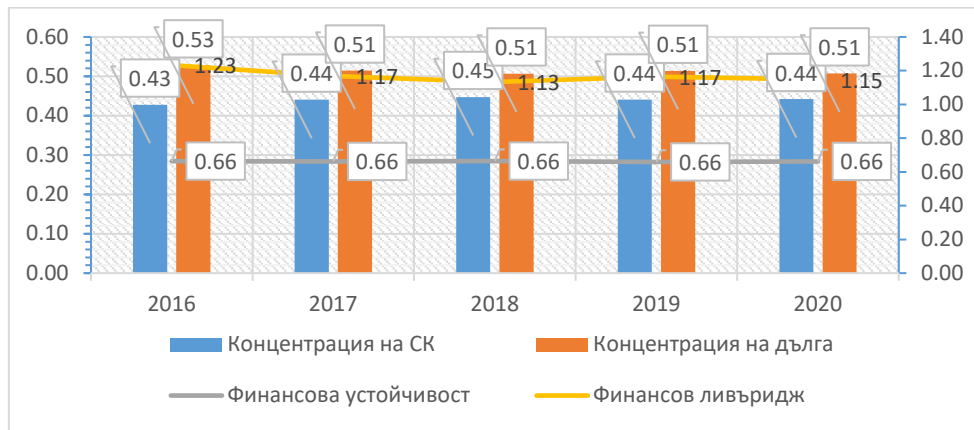
Според Анкетата за насърчаване на МСП проведена през месец януари 2023 г., като над 500 компании отговарят на 22 въпроси по групи.¹¹⁷ Националното проучване показва, че оценките на собствениците на МСП за развитието на бизнеса им по отношение на предлаганото портфолио от продукти и услуги, извършените продажби и позицията им на пазара в страната се запазват непроменени в сравнение с предишната година. По отношение на позицията на МСП на чуждестранните пазари 58,6% от анкетираните посочват, че пазарният им дял остава без промяна. Въпреки това **само на 25.7% от МСП са регистрирали нарастване на печалбата през годината.**

Най-концентриран измерител на безопасността на вложените средства е категорията финансова устойчивост или покритие на инвестициите, характеризираща способността на фирмата успешно да изпълнява функциите си в променливата бизнес среда. Всеки провал във финансовото управление на фирмата се проявява в негативната оценка за финансовата ѝ устойчивост, като

¹¹⁷ <https://www.sme.government.bg/>.

комплексен индикатор за качествата на стопанската система. Коефициента на финансова устойчивост ни показва каква част от активите са финансирани с постоянен капитал.

Фигура 4. Финансова устойчивост на всички нефинансови предприятия в България (общо), 2016-2020 г.

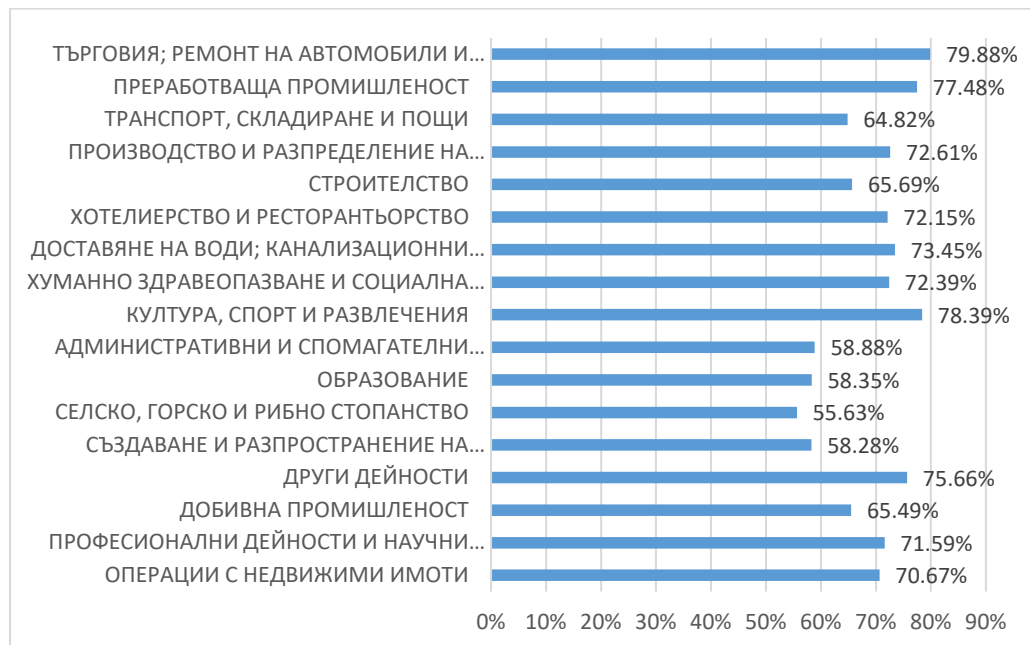
Източник: НСИ, собствени изчисления.

Показателите за финансовото равновесие на компаниите за разглеждания период са сравнително добри, но изискват допълнителни усилия за увеличаване на финансовата автономност чрез увеличаване на печалбата, увеличаване на дългосрочните заеми, намаляване на материалните запаси и т.н. Коефициентът на финансова устойчивост (или на покритие на инвестициите) характеризира дела на устойчивите пасиви на предприятието (собствен капитал и нетекущи, дългосрочни пасиви) в общата сума на активите. В практиката на развитите страни се приема, че нормалното му значение е в диапазона 0.8-0.9, като критично е намаляването му до 0.65.

Устойчивостта се разглежда и като способност на фирмата да поддържа подходяща структура на капитала.¹¹⁸ Според изследваните данни за 2020 г. може да се проследят най-устойчивите сектори в Българската икономика, както следват: Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети с около 0.8 следвана от Култура, спорт и развлечения с 0.78 и Преработващата промишленост с 0.77.

От своя страна динамиката на печалбата на компаниите е комплексен процес, който зависи от вътрешнофирмените ресурси, външната среда и качеството на управление. Брутната и оперативната печалба отразяват резултатите от оперативното функциониране на фирмата, но не взимат под внимание как е финансирана дейността на дружеството. За да се отрази финансовия резултат като съвкупност от оперативни и финансиращи решения е необходимо да се изчисли нетната печалба.

¹¹⁸ Дамодаран, А. (2004). Инвестиционна оценка: инструменти и методи оценки любых активов. М.: Изд-во Альпина Бизнес Букс, с. 456.

Фигура 5. Финансова устойчивост на нефинансовите предприятия в България по дейности, 2016-2020 г.

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Таблица 17. Динамика на печалбата на нефинансовите предприятия по групи, 2016-2020 г. (%)

	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Общо за всички предприятия					
Брутен марж на печалба	19.22	19.54	20.22	21.15	24.13
Марж на оперативна печалба	8.75	9.15	8.82	8.91	9.48
Марж на нетна печалба	7.97	8.35	8.04	8.12	8.62
Микро предприятия					
Брутен марж на печалба	17.65	20.21	22.53	24.90	27.79
Марж на оперативна печалба	14.43	15.49	15.56	15.18	14.62
Марж на нетна печалба	13.37	14.33	14.38	14.06	13.48
Малки предприятия					
Брутен марж на печалба	27.15	25.63	26.03	27.25	30.07
Марж на оперативна печалба	7.86	8.06	7.91	8.22	8.94
Марж на нетна печалба	7.12	7.33	7.17	7.49	8.14
Средни предприятия					
Брутен марж на печалба	22.85	22.76	23.25	23.70	26.62
Марж на оперативна печалба	6.62	6.66	6.61	6.77	7.41
Марж на нетна печалба	5.99	6.03	5.99	6.14	6.67
Големи предприятия					
Брутен марж на печалба	10.84	11.63	11.50	11.43	13.84
Марж на оперативна печалба	6.88	7.30	6.26	6.44	7.23
Марж на нетна печалба	6.18	6.58	5.61	5.70	6.45

Източник: НСИ, МФ, собствени изчисления.

Таблица 18. Динамика на печалбата на нефинансовите предприятия по икономически дейности, 2016-2020 г.¹¹⁹ (%)

	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Брутен марж на печалба					
A	67	69	72	72	82
B	40	60	28	26	38
C	21	22	23	33	28
D	3	21	0	1	4
E	40	40	34	44	43
F	31	25	25	27	25
G	15	15	15	16	18
H	24	22	22	21	25
I	17	14	20	20	27
J	12	15	21	21	25
L	-97	-63	-37	-10	8
M	85	80	74	79	77
N	18	20	25	26	33
P	186	179	181	173	181
Q	14	29	10	11	15
R	20	38	15	34	24
S	19	35	27	36	47
Марж на оперативна печалба					
A	16.49	19.70	18.17	16.34	18.48
B	14.99	19.88	20.34	17.72	26.43
C	8.93	9.25	7.34	7.25	8.07
D	6.39	6.31	6.36	8.73	9.36
E	10.20	9.58	9.54	9.97	12.24
F	10.51	10.51	10.48	11.74	11.73
G	4.71	4.75	4.62	4.61	5.07
H	9.66	8.74	8.60	8.53	8.84
I	13.23	12.71	11.58	10.46	11.99
J	12.24	13.12	15.21	16.87	18.52
L	44.98	59.32	73.27	54.55	48.44
M	33.64	36.27	33.67	37.87	31.57
N	13.81	14.13	13.72	13.41	15.65
P	16.09	15.66	18.42	14.79	17.00
Q	8.86	9.47	9.79	10.93	12.85
R	18.96	17.96	16.77	15.87	19.89
S	18.72	21.76	19.75	15.23	18.45
Марж на нетна печалба					
A	14.85	17.81	16.38	14.74	16.64
B	13.57	17.98	18.38	15.93	23.86
C	8.08	8.40	6.64	6.55	7.27
D	5.81	5.79	5.74	7.93	8.52
E	9.30	8.69	8.76	9.02	11.02
F	9.61	9.60	9.54	10.70	10.67
G	4.29	4.32	4.21	4.20	4.61
H	8.76	7.91	7.76	7.74	8.05
I	12.30	11.68	10.65	9.59	11.00

¹¹⁹ **Сектори по КИД-2008:** **A:** Селеско, горско и рибно стопанство, **B:** Добивна промишленост, **C:** Преработваща промишленост, **D:** Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, **E:** Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване, **F:** Строителство, **G:** Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети, **H:** Транспорт, складиране и пощи, **I:** Хотелиерство и ресторантьорство, **J:** Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения, **L:** Операции с недвижими имоти, **M:** Професионални дейности и научни изследвания, **N:** Административни и спомагателни дейности, **S:** Ремонт на компютърна техника, на лични и домакински вещи.

	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
J	11.15	11.97	13.83	15.03	17.09
L	42.53	55.37	68.20	51.32	45.32
M	31.36	34.03	31.56	35.80	29.38
N	12.73	12.96	12.70	12.30	14.39
P	14.76	14.31	16.65	13.49	15.46
Q	8.06	8.62	8.88	9.96	11.70
R	15.70	15.01	14.00	13.24	13.79
S	17.35	20.58	18.61	14.16	17.20

Източник: НСИ, МФ, собствени изчисления.

Разликата между приходите от продажби и себестойността на продукцията (брутна печалба) трябва да е достатъчно голяма, за да покрие всички разходи на компаниите. През наблюдавания период брутният марж на печалбата запазва сравнително постоянен темп на нарастване при всички групи предприятия. Брутният марж на печалбата е най-висок при Малките предприятия при което за всеки лев продажби, размерът на брутна печалба през 2020 г. е около 0.30 лв. Това означава, че след приспадане на себестойността на произведената продукция (на продажбите) от общите приходи от продажби, за малките дружества остава 0.30 лв. печалба на всеки 1 лв. реализиран приход.

Маржът на оперативната печалба от своя страна показва на всеки лев реализирани продажби, колко остава след приспадане на оперативните разходи. Стойността му е най-висока при Микро предприятията, с около 14.6%. Това означава, че на всеки лев приходи от продажби фирмата генерира 0.146 лв оперативен доход. Посредством изчисление на разликата между маржа на брутна печалба и маржа на оперативната печалба, бихме могли да определим какъв е процентът на оперативните разходи от общите приходи.

Маржът на нетната печалба в размер на 13.48% за 2020 г. при микро предприятия показва, че на всеки един лев продажби, фирмата реализира нетен доход от 0.135 лв. Сравнявайки маржа на оперативната и маржа на нетната печалба, се установява, че компанията има 0.0112 лв. финансови разходи, които заемат сравнително незначителен дял от общите разходи на дружествата от група микро предприятия.

Маржът на нетната печалба на една компания е един от най-проследените показатели в анализа на печалбата и инвеститорите могат да използват тази информация както за отделни компании, така и за широки сектори, за да определят дали дадена инвестиция е подходяща. Прави впечатление, че на челните места по Марж на нетна печалба са отрасли, свързани със строителството и недвижими имоти и това е нормално за разглеждания период, които се характеризираше със строителен бум.

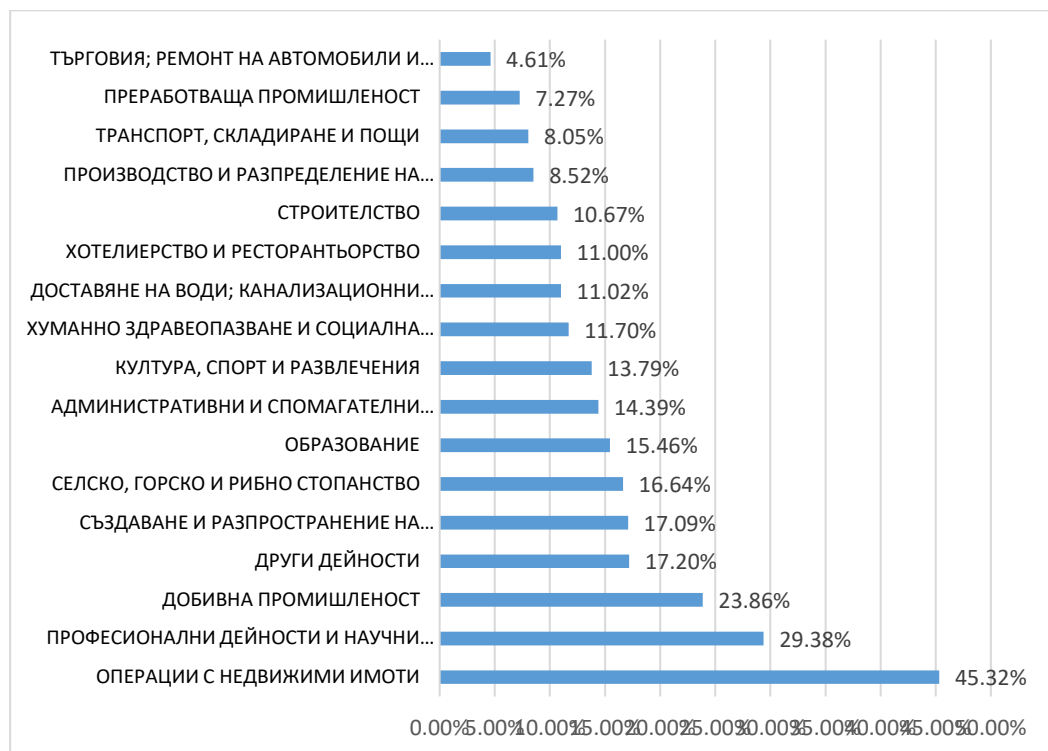
Добрите маржове на нетна печалба варират в широки граници в различните сектори. Най-значимият марж на печалбата вероятно е маржът на нетната печалба, просто защото използва нетния доход. Крайният резултат на компанията е важен за инвеститорите, кредиторите и тези, които вземат бизнес решения.

Печалбата винаги е по-малка от маржа, и те са взаимозависими индикатори. Ако печалбата показва нетния резултат от бизнеса, тогава маржът е един от основните

ценови фактори, които определят рентабилността на маркетинговите разходи, анализа на клиентския поток и прогнозата за приходите.

За да се провери до колко ефективно е било инвестирането, се тества хипотеза за насочеността на инвестициите в икономиката и по-точно дали са към сектори с висок марж на печалба. Може да се проследи, че между инвестициите и печалбата няма голяма връзка. Дори има сектори с високи инвестиции и отрицателен марж. Това предполага недостатъчно ефективна инвестиционна политика.

Фигура 6. Марж на нетната печалба на нефинансовите предприятия по дейности, 2020 г.

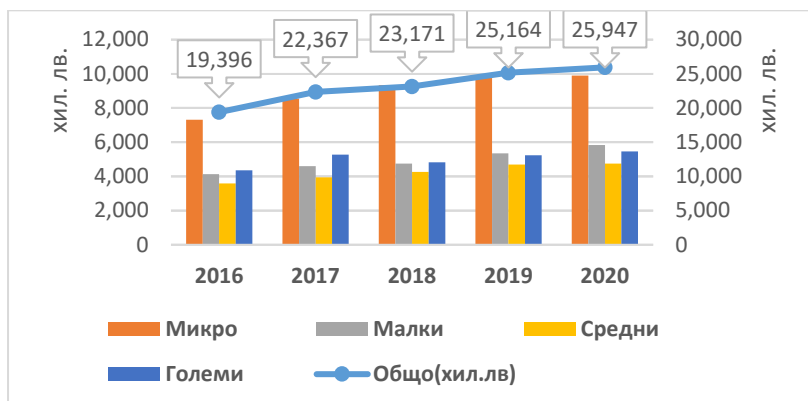

От гледна точка на управлението на финансовия резултат, Rahman (2013)¹²⁰ определя като логичен и законов процеса на вземане на мениджърско решение и отчитане на събитията, така че да бъде достигнат стабилен и предвидим финансов резултат. Основния проблем тук е, че голям брой фирми използват различни методи за манипулиране на финансовия резултат, за да поддържат стабилен растеж или за да избегнат отчитането на спад. Наличието на положителен финансов резултат не винаги означава ефективна дейност и само счетоводната печалбата като абсолютна величина не може да измерва нито ефективността, нито

¹²⁰ Rahman, Moniruzzaman, Sharif. (2013). Understanding Earnings Management: A Review of the Motives, Techniques and their Consequences.

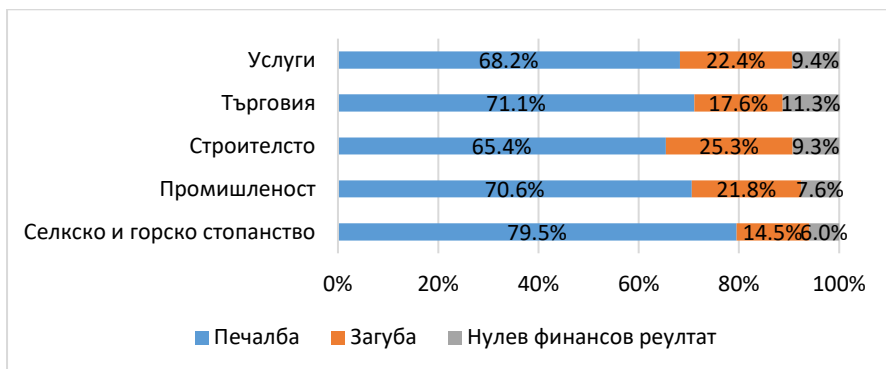
доходността на бизнеса. Обоснованието, че печалбата сама по себе си не е критерий за ефективност, се третира в българската икономическа литература още в началото на миналия век, когато се говори за стремеж към възможно по-висока печалба, то съотношението на размера на тази печалба трябва винаги да се свързва и с величината на самия капитал. Основаната задача на финансовия мениджмънт на компаниите е да определят кои са факторите, които оказват влияние върху динамиката на печалбата и каква е силата и посоката на влиянието им. Данните от изследвания период показват положителния финансов резултат на нефинансовите предприятия за 2021 г. с 29 902 млн. лв. или с 10 403 млн. по-висок от същия през 2020 г. които е 19 499 млн. лв.

Фигура 7. Средногодишна печалбата по групи предприятия, 2016-2020 г. (хил. лв.)

Източник: НСИ, собствени изчисления.

Фигура 8. Финансов резултат на нефинансовите предприятия по икономически дейности (%)

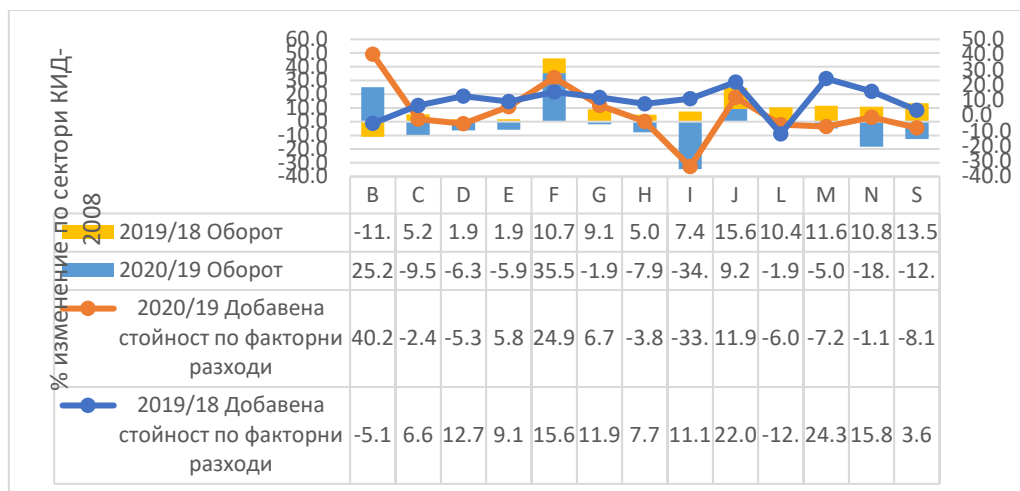
Източник: НСИ, собствени изчисления.

Промишлените предприятия са приключили 2021 г. с положителен финансов резултат от 9084 млн. лв., като с най-голям принос е сектор „Преработваща промишленост“, който формира 56.8% от този резултат. Строителният сектор

завършва 2021 г. с положителен финансов резултат от 1659 млн. лв. по текущи цени, като 34.9% от него са реализирани в „Специализирани строителни дейности“. През 2021 г. търговските предприятия реализират положителен финансов резултат от 7638 млн. лв. по текущи цени, като търговията на едро формира 70.1% от този резултат. Секторът на услугите приключва 2021 г. с положителен финансов резултат от 9321 млн. лв.

Съпроводените изводи от анализа показват че: При кризисни условия най-неустойчиво се развиват големите предприятия. Обяснение може да се търси и в характера на собствеността им (част държавна), а също в начина им на стопанско управление. От своя страна финансово-икономическите възможности на малките и средни предприятия са по-ограничени, а производственият им потенциал се обновява, но недостатъчно, затова растежът е слаб и неиновативен. Налице са значителни регионални диспропорции в ситуирането, степента на развитие и трудовата заетост в нефинансовите предприятия в България. Най-устойчиво се развива нефинансовият сектор в Югозападния регион, а най-слабо в Северозападния. Фирмената политика при микро, малките и средни предприятия не е достатъчно активна в посока използване на рисков капитал.

Фигура 9. Изменение на Оборота и добавената стойност по факторни разходи на нефинансовите предприятия по сектори, 2018-2020 г.

Източник: НСИ, Еуростат, собствени зчисления¹²¹.

Темпът на нарастване на брутната добавена стойност през 2021 г. бе 3.6% и нивото достигна 99% от предкризисната 2019 г. Растежът бе формиран от

¹²¹ **Сектори по КИД-2008:** В: Добивна промишленост, С: Преработваща промишленост, D: Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, E: Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване, F: Строителство, G: Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети, H: Транспорт, складиране и пощи, I: Хотелиерство и ресторантьорство, J: Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения, L: Операции с недвижими имоти, M: Професионални дейности и научни изследвания, N: Административни и спомагателни дейности, S: Ремонт на компютърна техника, на лични и домакински вещи

услугите, следвани от индустрия без строителство. Общата брутна добавена стойност на предприятията в България за 2021 г. възлиза на 121.6 млрд. лв., което представлява удвояване на този показател за последния 10-годишен ретроспективен период.

Данните от краткосрочната статистика за продукцията и оборота в услугите сочат положителна динамика през 2021 г., която не би могла да обясни спада в БДС. По данни от Евростат бе отчетен растеж в продукцията в ресторантьорството от 25% и възстановяване до 91% от нивото от 2019 г. Регистриран бе също така и растеж от 55% в хотелиерството и възстановяване до 77.7% от нивото от 2019 г. Оборотът по съпоставими цени в търговията на едро и търговията на дребно също се повиши, съответно с 8.2% и 12.2%. При транспорт и складиране растежът на продукцията бе 5.3%, като при сухопътния транспорт бе отчетено възстановяване до нивата от 2019 г., а въздушният бе на 48.8% от предкризисното си ниво. В някои отраслови сектори относителният дял на оборота на нефинансовите предприятия е изключително висок. Добавената стойност е основен показател, характеризиращ резултата от стопанската дейност и нейната ефективност. В известна степен той може да бъде определен като синтетичен, тъй като отразява както резултатите от производствената дейност, така и някои от основните разходи за производството.

Относно източниците за финансиране на фирмите, при сезонно неизгладени данни брутният опериращ излишък, който би могъл да се използва от фирмите за финансиране на дейността им, нараства с 22.8% на годишна база в номинално изражение през второто тримесечие на 2022 г., което се дължи на секторите на индустрията (101.3%) и селското стопанство (10.5%), докато в услугите е отчетен спад от -4.3%. За по-високия размер на опериращия излишък в индустрията допринася главно подсекторът на промишлеността, която е в съответствие със силния растеж както на продажбите в реално изражение, така и на продажните цени. При финансирането на дейността на фирмите от източници, различни от брутният опериращ излишък, се наблюдава повишение във всички сектори с изключение на строителството, като най-голяма е концентрацията на привлеченото финансиране в секторите на промишлеността и услугите (без публични услуги и финансово посредничество). Растежът на привлеченото финансиране се дължи главно на получени кредити и в по-малка степен на увеличение на преките чуждестранни инвестиции в страната през годината. Осигуряване на специфични капиталови финансови инструменти за финансиране на технологични и свързани с технологиите на нефинансовите предприятия. Основната насоченост на фирмите би трябвало да бъде към създаване на специфични фондове за рисков капитал и фондове за частен капитал, предоставящи финансиране за предприятия в области като: изкуствен интелект, анализ на данни и метаданни, роботика, микроелектроника, високоефективна компютърна инфраструктура и инфраструктура за облачни данни, блокчейн технологии, квантови технологии, фотоника, индустриални биотехнологии, биомедицина, нанотехнологии, фармацевтични продукти, модерни материали и технологии и др.

Увеличения риск за ликвидността на предприятията предизвиква т.нар. „втурване за пари“ (dash for cash), при което те започнаха да търсят значителни парични средства в кратки срокове. Източник на допълнителни ликвидни средства бяха различните форми на кредит. На първо място фирмите се обрънаха към банките

за да ползват откритите кредитни линии, овърдрафт и други форми на заемно финансиране (източници на финансиране). Изследване за САЩ показва, че в периода от 11 март до 1 април 2020 г. (периода на пандемията), заемите на банките за фирмите нарастват с 482 млрд. дол. През тези три седмици ръстът на банковия кредит за фирмите се увеличава средно с 6% седмично, което е 50 пъти над средното за последните 45 години и няма аналог за този период (Li, Strahan, Zhang, 2020)¹²². Емисията на облигации е другия източник на ликвидност, но той се използваше предимно от фирмите с инвестиционен кредитен рейтинг. В началото на кризата (между 16 март и 11 май 2020 г.) емисиите на корпоративни облигации в САЩ бяха на стойност над 302 млрд. долара, което прави средноседмична стойност от 33.6 млрд. За сравнение средноседмичните емисии за периода от началото на годината преди кризата бяха едва около 5 млрд. долара т.е. търсенето на облигационно финансиране от фирмите се увеличава над 6 пъти (Halling, Yu, Zechner, 2020). Резултатите показват че, в началото на пандемията паричните средства са осигурявани почти изцяло чрез дълг, а емисиите на акции са минимални (Halling, Yu, Zechner, 2020; Acharya, Steffen, 2020).¹²³

Голямата потребност от допълнително финансиране на фирмите не винаги може да се осигури от финансовите институции. С възникването на кризата банките и другите кредитори станаха по-предпазливи и потрудно отпускаха кредит, тъй като кредитоспособността на длъжниците намаляваше. Така при много от компаниите търсенето на финансиране беше по-високо от това, което те можаха да си осигурят. Този проблем е особено значим за малките и средните фирми, които имат потруден достъп до кредит по време на криза (Chodorow-Reich et al., 2021; Kapan, Minoiu, 2020)¹²⁴. При невъзможност на фирмите да си набавят ликвидни средства те ще изпаднат в неплатежоспособност, дори и бизнесът им да е жизнен при нормални условия.

С цел да не се допусне изпадане в неплатежоспособност на голяма част от реалната икономика, повечето Европейски страни предприеха мерки за подкрепа на компаниите, чрез които да се подпомогнат техните непосредствени ликвидни нужди. Мерките обхванаха: временно отлагане или опрощаване на данъци; мораториум и реструктуриране на кредити с отлагане на погашения или удължаване на срокове; гаранции, които да улеснят получаването на нови заеми при изгодни условия; покриване на част от работните заплати и други оперативни разходи; директни помощи за бизнеси с наложени ограничения и др. Мерките показаха различна ефективност, като с най-голям положителен ефект върху ликвидността бяха тези в подкрепа на заетостта и текущите разходи, след това са мерките свързани с обслужването на дълга и ползване на нови заеми, а най-слабо влияние показаха отлаганията на данъци. В допълнение, като подкрепа за ликвидността на фирмите, индиректно влияние оказаха и интервенциите на централните банки, подкрепящи нормалното функциониране на финансовите пазари. Като цяло мерките за подкрепа оказаха най-силно положително влияние на фирмите с по-висока задлъжнялост, на по-малките компании и на тези с по-ниска

¹²² Li, L., P. Strahan, S. Zhang (2020). Banks as Lenders of First Resort: Evidence from the COVID-19 Crisis. – Review of Corporate Finance Studies, 9(3), pp. 472-500.

¹²³ Halling, M., J. Yu, J. Zechner (2020). How Did COVID-19 Affect Firms' Access to Public Capital Markets?. – Review of Corporate Finance Studies, 9(3), pp. 501-533.

¹²⁴ Chodorow-Reich, G., O. Darmouni, S. Luck, M. Plosser (2020). Bank Liquidity Provision across the Firm Size Distribution. – Journal of Financial Economics, forthcoming, DOI: 10.1016/j.jfineco.2021.06.035.

ликвидност (IMF, 2021).¹²⁵ За справяне с икономическите последици от пандемията през 2020 г., Българското правителството инициира пакет от антикризисни мерки, имащи за цел подпомагане на българските предприятия за ускоряване процеса по справяне с отрицателното въздействие върху дейността им. Политиките и мерките, включваха както изцяло национално финансиране, така и финансиране със средства от ЕС и национално съфинансиране. Мерките в подкрепа на малките и средните предприятия включваха:

- Схема за субсидиране на работна заплата „60/40“.
- Подкрепа за предприятия, осъществяващи дейност в секторите туризъм, ресторантьорство, хотелиерство и транспорт.
- Осигуряване на оперативен капитал за средни предприятия.
- Подкрепа на МСП, които извършват автобусни превози.

Основния фактор, който подкрепя в най-голяма степен икономическата активност през последните три години е очакваното усвояване на средства по Националния план за възстановяване и устойчивост (НПВУ) от страна както на частния, така и на публичния сектор.

Таблица 19. Резултати и напредък по изпълняваните икономически антикризисни мерки за последните 3 години

Процедура	Изплатени средства	Брой МСП на които са отпуснати средства
2021 и 2022 г.		
Подкрепа на средни предприятия за преодоляване на икономическите последици от пандемията	Изплатени – 209,4 млн. лв. Предстои плащане – 1.8 млн. лв.	1530 бр. 12 бр.
Подкрепа на малки предприятия с оборот над 500 хил. лв. за преодоляване на икономическите последици от пандемията	Изплатени: 84.1 млн. лв. Предстои плащане: 16.1 млн. лв.	1682 бр. 322 бр.
Подкрепа чрез оборотен капитал за МСП, засегнати от временни противоепидемични мерки (НАП) – III фаза	Изплатени – 13.5 млн. лв.	2474 бр.
2020 г.		
Подкрепа на микро и малки предприятия за преодоляване на икономическите последици от пандемията	Изплатени – 191.5 млн. лв. Предстои плащане – 1.8 млн. лв.	23575 бр.
Подкрепа на МСП, извършващи автобусни превози, за преодоляване на икономическите последици от пандемията	Изплатени – 29.1 млн. лв.	580 бр.
Подкрепа на МСП от туристическия сектор, за преодоляване на икономическите последици от пандемията	Изплатени – 11 млн. лв.	720 бр.
Подкрепа чрез оборотен капитал за МСП, засегнати от временни противоепидемични мерки (НАП) – I и II фаза	Изплатени – 120 млн. лв.	6850 бр.

Източник: Министерство на икономиката и собствени изчисления.¹²⁶

Правителството предложи и мерки за подпомагане на ликвидността, използвайки основно ресурси на ЕС, но също така и национални такива, а именно:

¹²⁵ International Monetary Fund. (2021a). Global Financial Stability Report: Preempting a Legacy of Vulnerabilities, April 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2021/04/06/global-financial-stability-report-april-2021>.

¹²⁶ Напредък по антикризисните икономически мерки изпълнявани от Министерството на икономиката по линия на ОПИК. //Министерство на икономиката// [онлайн]: <https://www.mi.government.bg/bg/news/napredak-po-antikrizisnite-ikonomiche-ski-merki-izpalnyavani-ot-ministerstvoto-na-ikonomikata-po-liniya-4110.html>.

- а) Увеличение на капитала на държавната Българска банка за развитие (ББР) със 700 млн. лв. (0.6% от БВП за 2019 г.), от които 500 млн. лв. да бъдат използвани за издаване на портфейлни гаранции на търговски банки за удължаване на корпоративни заеми, а останалите 200 млн. лв. за предоставяне на безлихвени заеми на служители в неплатен отпуск, самостоятелно заети лица и сезонни работници (до 4500 лв.).
- б) Отпускане на 1 млрд. лв. на държавната компания „Фондът на фондовете“ за предоставяне на субсидии на микропредприятия, самостоятелно заети лица, предприемачи от уязвими групи и допустими МСП и компании;
- в) Отпускане на 800 млн. лв. за организация по съвместна инициатива между Европейския инвестиционен фонд и Европейската комисия за предоставяне на гаранция/кредит на МСП.

Цялостната оценка на предприетите от правителството антикризисни мерки за финансиране на малките и средни предприятия е противоречива. Според голяма част от мениджърите на компаниите, включително малки и средни, мерките са били ненавременни и не добре обмислени. В същото време се отчита, че средствата изплатени от страна на държавата, в подкрепа на средните компании по последно обявена статистика са в размер на 209,4 млн. лв, като помощите за бизнеса са основно със средства от еврофондовете. Освен описаните мерки, като отговор на пандемията и войната, в страната приоритетно са отпускани кредити за предприятия с оглед набавяне на ликвидни средства, като малките и средните предприятия (МСП), които са се възползвали от този тип кредитиране, са основно от секторите туризъм, търговия и транспорт. Кризата се отразява по различен начин за различните сектори. Най-голям спад в продажбите се наблюдава при потребителските услуги (вкл. туризъм и ресторантьорство) (-42.8%), енергетиката и енергийни ресурси (-38.5%), транспорт (-14.1%), производство на автомобили (-14.1%) и инвестиционни стоки (-7.7%). За някои сектори има положително развитие с ръст на приходите – недвижими имоти (+14.4%), софтуер (+11.8%), фармацевтика (+8.6%), полупроводници (+8.6%).

Негативно влияние върху финансовите резултати оказват и увеличените разходи. На първо място то се дължи на покачването на цените на някои суровини и материали, при които има проблеми и забавяния във веригата на доставките. Друг фактор за по-високи разходи е увеличената цена на кредита, която води до по-високи разходи за лихви. Поради неблагоприятните промени на приходите и разходите настъпва и намаление на печалбите. За фирмите от водещите икономически намалението на дохода преди лихви, данъци и амортизации (EBITDA) през 2020 г. спрямо 2019 г. е 1.6% (OECD, 2021)¹²⁷, докато за 2022 г. е с 0.7% под (EBITDA) за 2021 г. Най-негативно засегнатите сектори са тези с най-голям спад на приходите: енергетика и енергийни ресурси (-29.7%), потребителските услуги (-15.7%), транспорт (-6.8%), производство на автомобили (-3.8%). От друга страна най-силен ръст в оперативните печалби се наблюдава в секторите недвижими имоти (+10.9%), софтуер (+8.2%), полупроводници (+6.9%).¹²⁸

¹²⁷ OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). (2021). OECD Economic Outlook, Vol. 2021, N 1, May 2021. Available from: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook/volume-2021/issue-1_edfbca02-en.

¹²⁸ IMF (International Monetary Fund). (2023). Global Financial Stability Report: Safeguarding Financial Stability Amid High Inflation And Geopolitical Risks, Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2023/04/11/global-financial-stability-report-april-2023>.

3. Изводи и препоръки

- Икономическите условия и фактори не са единствените предпоставки за развитие на нефинансовите предприятия. Иновациите, инвестициите в развитие на техническия, технологичен и човешки потенциал са другите определящи вектори на растежа. Някои от проблемите в тези посоки имат по-общ характер и решения могат да се търсят на базата на общите интереси на всички предприятия на отделен сектор или група предприятия. От икономическа гледна точка растежът на всяка бизнес система трябва да бъде ефективен, което означава, че той трябва да генерира не само текущи положителни изменения, но и условия за дългосрочно нарастване на добавената стойност, доходността и производителността.
- Отправна точка за ефективен растеж и икономическо развитие на предприятията е нарастването на паричните потоци. Управлението на паричните потоци лежи в основата на финансовото управление на предприятието.
- Управленските действия за постигане на по-висока текуща доходност (по-пълно и по-ефективно използване на съществуващите активи) най-често са насочени към: по-висока обръщаемост на ДМА и оборотния капитал; намаляване на производствените и общофирмени разходи и преди всичко намаляване на постоянните разходи; и аутсорсване на дейности, свързани със спомагателните производства, инфраструктурата и обслужването на предприятието и работещите с цел намаляване на разходите и концентрация на производствените и управленски действия върху основния бизнес.
- Увеличаване размера на новите инвестиции и увеличаване на доходността (възвращаемостта) от новите инвестиции. Колкото повече инвестиции са направени и колкото по-висока е възвращаемостта от новите инвестиции, толкова по-голяма е масата на паричните потоци. В условията на ефективен растеж всяка инвестиция трябва да създава допълнителен доход и да допринася за положително изменение на общото равнище на доходност. Когато този процес е непрекъснат се генерират средства за постепенно разширяване на инвестиционната дейност. Механизмът за икономически обоснована оценка и избор на инвестиционни проекти е част от инструментариума за финансово управление на предприятията.
- Наред с традиционните източници на средства (собствени и привлечени), европейските фондове създават допълнителни възможности за развитие на инвестиционната дейност в предприятията.
- Намаляване на цената (средната претеглена цена) на капитала. По-ниската цена на капитала не само разширява кръга от възможни за реализация проекти, но и намалява риска от загуба на доходност (вероятността от постигане на реална възвращаемост по-ниска от изискуемата). Цената на капитала зависи от степента на финансов риск, с който е свързана дейността на предприятието.

III. КАПИТАЛОВА СТРУКТУРА НА НЕФИНАНСОВИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

1. Въведение

Изследването се базира на данни за периода 2016-2020 г., предоставени от Националния статистически институт. Целта на изследването е да се оцени степента и динамиката на задлъжнялостта и ликвидността на нефинансовите предприятия в България през периода 2016-2020 г., като се акцентира върху влиянието на пандемията от коронавирус.

За постигане на поставената цел са формулирани следните задачи:

- 1) Да се направи преглед и систематизация на основните теории за капиталовата структура;
- 2) Да се изчислят и анализират показатели за степента на задлъжнялост и ликвидност на предприятията от различни сектори и големини;
- 3) Да се изследва динамиката на показателите за задлъжнялост и ликвидност на предприятията от различни сектори и големини, през периода 2016-2020 г., като се идентифицират фактори за тази динамика;

2. Теоретичен преглед

Степента на задлъжнялост е един от основните показатели за финансовото състояние на предприятията. Високото равнище на ливъридж е общопризнат фактор за риска от изпадане във финансов дистрес. Теориите за капиталовата структура описват главните фактори влияещи върху дела на дългосрочния дълг във финансирането на предприятията.

Според първоначалните допускания на Modigliani и Miller (1958) капиталовата структура не влияе върху стойността на фирмата. В последствие те коригират това свое твърдение, като стигат до извода, че при отчитането на ефекта от съществуването на данъци, капиталовата структура на фирмите влияе върху тяхната стойност (Modigliani and Miller, 1963). Създадената по-късно теория на компромиса, отчита влиянието на данъчното облагане и постулира, че при избора на капиталова структура фирмите се стремят да балансират между ползите от данъчната защита по дълга и разходите по финансовия дистрес. Съобразно теорията за компромиса (trade-off theory) фирмите трябва да търсят такава капиталова структура, при която пределните ползи от дълга се изравняват с пределните разходи, свързани с финансовия дистрес.

Признаването на лихвите за разход за данъчни цели намалява облагаемия финансов резултат на фирмите и им осигурява данъчни икономии, като така нараства разполагаемия паричен поток и стойността на фирмата. С нарастването на дела на дълга във финансирането на фирмата обаче нарастват и разходите по финансовия дистрес, които се делят на преки и косвени разходи. В развитите страни косвените разходи са многократно по-големи.

Според теорията за компромиса, фирмите задават целево оптимално ниво на ливъридж като балансираят между разходите и ползите от дълга. Стремешът за поддържане на оптималното ниво на ливъридж има като следствие това, че фирмите следват различни инвестиционни политики в зависимост от това дали са под или над целевото ниво на дълга (Gebauer, Setzer и Westphal, 2017, с. 8). Самото целево ниво на дълга се формира под влияние на редица фактори, които имат значение за ползите и разходите от привличането на външно финансиране (Gebauer, Setzer и Westphal, 2017, с. 9). Фирмите с по-ниска вероятност от изпадане във финансов дистрес, каквито са по-рентабилните и по-големите фирми биха могли да си позволят по-високи нива на дълга, тъй като разходите от финансовите затруднения по-бавно биха се изравнили с ползите от допълнителното привличане на кредити. Gebauer, Setzer и Westphal (2017, с. 9) обобщават, че според редица автори промените в общото усещане за риск могат да повлияят върху целевото равнище на дълга във фирмите, както чрез предлагането, така и чрез търсенето на финансови ресурси. Предвид огромният брой на малките по размер фирми, ниската производителност и сравнително високата финансова несигурност в изследваните от Gebauer, Setzer и Westphal (2017) страни в еврозоната се намалява способността на фирмите за понасяне на високи равнища на дълг и се засилва негативния ефект на задлъжнялостта върху инвестициите. Те посочват, че високата тежест на дълга се изразява не само във високите стойности на привлеченото финансиране, а и в ниския капацитет за обслужване на дълга, който измерват със съотношенията EBITDA/Дълг и Лихвени разходи/EBITDA. Gebauer, Setzer и Westphal (2017) твърдят, че дори фирмите, чиито съотношения Дълг/Активи са под определения от тях праг може да се нуждаят от понижение на равнището на задлъжнялост, ако понасят трудно разходите по обслужване на дълга.

Според Рафаилов (2003, с. 49) специфичните условия в България поставят под съмнение адекватността на теорията на компромиса в нашата страна. Той приема, че в българските условия влиянието на данъчното облагане е слабо или дори незначително. Причини за това са ниският размер на корпоративната данъчна ставка в страната в сравнение с развитите икономики и съществуващите предпоставки и практики за манипулиране на финансовия резултат на фирмите с цел избягването на данъци. Като предпоставки за манипулиране на финансовия резултат Рафаилов (2003, с. 49) посочва „особености в счетоводното отчитане, данъчните закони и все още слабия финансов контрол“. Още причини за това данъчното облагане да не оказва голямо влияние върху формирането на капиталовата структура на фирмите в страната е регулацията на слабата капитализация, с която се редуцират възможностите за постигане на данъчни икономии чрез лихвите по дълга и съществуването на много „алтернативни възможности за намаляване на данъчната тежест“ (Рафаилов, 2003, с. 49).

Освен това, според Рафаилов (2003, с. 50) в България с по-голяма тежест са преките разходи по финансовия дистрес, поради неефективността на правната система и слабата защита на правата на кредиторите. В резултат от това капиталовата структура на българските фирми се формира под влияние на фактори, които са свързани с преките разходи по финансовия дистрес, като размера на фирмата, дела на осезаемите активи и волатилността на паричните потоци, а слабо влияние оказват фактори които са свързани с косвените разходи „като уникалност на произвежданите продукти, специфичност в уменията на

служителите или чувствителност на клиентите към качеството” (Рафаилов, 2003, с. 50). Това е още една причина, поради която Рафаилов (2003, с. 50) приема, че теорията на компромиса е неприложима за обяснение на капиталовата структура на българските фирми.

Редица автори достигат до изводите, че не само съществуването на данъци, но и други пазарни несъвършенства, свързани с агентските проблеми и асиметрията на информацията обосновават наличието на връзка между решенията относно капиталовата структура и стойността на фирмата (Vijayakumaran и Vijayakumaran, 2019).

Според теорията за агентските разходи различните интереси на собствениците на фирмите, мениджърите и кредиторите пораждат конфликти, в резултат на които намаляват бъдещите парични потоци и стойността на фирмите. Оптималното съотношение между дълг и собствен капитал, при рационално поведение на инвеститорите и отсъствие на асиметрия на информацията, е това, при което сумата на агентските разходи се минимизира (Рафаилов, 2003, с. 50).

Според агентската теория на Jensen и Meckling (1976) разделянето на собствеността и управлението на фирмата води до това мениджърите да не полагат необходимите усилия в управлението на фирмата, да се стремят да извлекат прекомерни привилегии и допълнителни доходи, да инвестират в недоходоносни инвестиции само, за да разширят активите, които управляват, вместо да се стремят да максимизират благосъстоянието на собствениците. В духа на агентската теория редица автори обосновават, че дългът може да служи като механизъм за контрол. Според Jensen и Meckling (1976) наличието на дълг означава, че кредиторите следят внимателно действията на мениджърите, финансовите пазари също оказват контрол върху фирмите с дълг. Необходимостта от плащане на фиксирани лихви по дълга има дисциплиниращ ефект, редуцирайки проблема с големите свободните парични потоци при фирми с малко възможности за растеж. Фирмите с високо равнище на дълга имат по-ниски агентски разходи свързани с финансирането със собствен капитал, което води до постигането на по-висока рентабилност на фирмата и по-добър баланс между интересите на мениджърите и акционерите (Jensen, 1986).

Много автори обясняват дисциплиниращия ефект от наличието на дълг в капиталовата структура на фирмите с това, че неизпълненията на задълженията към кредиторите поражда правни основания за обявяване на фирмата във фалит, което силно би накърнило репутацията на мениджърите, поставяйки под съмнение тяхната професионална компетентност и възможности за бъдещо развитие в кариерата (Vijayakumaran и Vijayakumaran, 2019). В допълнение към този аргумент, Aghion и Bolton (1992) и Gilson (1990) (*цитирано по Vijayakumaran и Vijayakumaran, 2019*) посочват, че финансовия дистрес или продължителните периоди с ниски печалби може да доведат до прехвърляне на контрола върху фирмата към кредиторите, което често е съпроводено със смяна на мениджърите. Поради тези аргументи може да се приеме, че високите равнища на дълг във фирмата редуцират агентските разходи от финансирането със собствен капитал и допринасят за синхронизиране на интересите на мениджърите с тези на собствениците, което има като резултат подобряване на представянето на фирмата (Vijayakumaran и Vijayakumaran, 2019).

Съществуват обаче и изследвания, които отричат ефекта от дълга върху агентските разходи. Изследването на Tian and Estrin (2007) установява, че дългът не е ефективен инструмент за редуциране на агентския проблем, поради меките бюджетни ограничения при китайските публично-търгувани фирми, които са държавна собственост. По-късно във времето изследване на Vijayakumaran (2019) твърди, че в резултат на редица реформи в банковата система и в управлението на публичните предприятия в Китай дългът служи като ефективен механизъм за намаляване на агентските разходи.

Редица изследвания има и на конфликта между собствениците на фирмите и кредиторите. Обръща се внимание на проблема със субституцията на активите. Собствениците на фирмите, които се финансират и с дълг, са заинтересовани от инвестиции във високо доходни, но твърде рискови проекти, тъй като при провал на инвестицията загубите за собствениците са лимитирани от ограничената им отговорност, а при успех печелят много повече, за разлика от кредиторите, които получават фиксирани доходи, независимо от по-високия риск. При фирмите с добра репутация на длъжници проблемът със субституцията на активи и агентските разходи, свързани с дълга е по-малък (Diamond, 1989). Фирмите с по-дълга кредитна история и репутация на добри длъжници могат да привличат по-евтин дълг и биха имали по-висок дял на дългово финансиране в сравнение с по-младите фирми. Същото важи и за по-големите по-размер фирми (Рафаилов, 2003, с. 52).

Трябва да се има предвид обаче и че твърде високото равнище на дълг също поражда агентски разходи, то може да доведе до пропускане на инвестиционни проекти с положителна нетна настояща стойност, когато има висок риск от фалит, тъй като от тях биха спечелили кредиторите (*underinvestment problem*) Myers (1977). Увеличаването на дела на дълга води до нарастване на риска от фалит на фирмата, а от тук и до нарастване на описания проблем и агентските разходи свързани с дълга.

Според Рафаилов (2003) агентската теория не е адекватна в българските условия. Той предполага слабо влияние на агентските разходи свързани с конфликта между мениджъри и акционери и съществено влияние на агентските разходи свързани с дълговото финансиране. Рафаилов (2003) посочва, че конфликтът между собственици и мениджъри е слаб в България, тъй като собствеността е силно концентрирана, акционерният принцип на участие в капитала не е развит и собствениците силно се намесват в управлението. В България обаче са високи „посредническите разходи“ свързани с дълга, поради голямата вероятност от субституция на активи в резултат от слабата защита на правата на кредиторите, кратката и често отрицателна кредитна история на фирмите като длъжници, както и „множеството възможности за високорисково и неефективно инвестиране“ (Рафаилов, 2003, с. 52).

Създадени са и теоретични модели за капиталовата структура на фирмите, които се базират на асиметрията на информацията, която е още една форма на пазарно несъвършенство наред с данъчното облагане и агентските проблеми. Теорията на компромиса и агентската теория не отчитат това, че мениджърите на фирмата и другите вътрешни лица (*insiders*) имат повече информация в сравнение с външните субекти, каквито са инвеститорите и другите заинтересовани лица. Сред описаните в литературата ползи от дълга освен данъчния щит за лихвите (Modigliani and Miller,

1963), дисциплиниращият ефект на дълга и значението му за намаляване на агентския проблем между мениджърите и собствениците на фирмата (Jensen and Meckling, 1976) е и сигналният ефект на дълга, разкриващ очакванията на мениджърите, които са най-добре запознати, относно производителността на фирмата (Ross, 1977; Gebauer, Setzer и Westphal, 2017).

При асиметрия на информацията относно реалната стойност на активите на фирмата, нейните акции могат да се окажат значително подценени, като така новите акционери биха придобили по-голяма част от положителния ефект от инвестициите, които са финансирани само с нова емисия на собствен капитал. По тази причина фирмите биха се отказали да инвестират в ефективни проекти. До такава ситуация не би се стигнало, ако новите инвестиции се финансират с ценни книжа, които не са толкова подценени от инвеститорите. Съобразно теорията за йерархията на Myers (1984) (pecking order theory) фирмите предпочитат да се финансират с вътрешни средства (при които липсва проблема с асиметрията на информацията и риска да бъдат подценени), а когато те се окажат недостатъчни, при избора на източници за външно финансиране фирмите се ръководят от степента на риска на съответния източник. При необходимост от външно финансиране фирмите предпочитат да се финансират първо с дълг, като източник на финансиране с относително най-нисък риск, след това с хибридни ценни книжа каквито са конвертируемите облигации и най-накрая с емисия на собствен капитал, който се приема като източник на финансиране от последна инстанция, заради високия риск, с който е съпроводен. При асиметрия на информацията фирмите не биха могли да постигнат оптимална капиталова структура, а тя би била продукт от подреждането на съответните източници на капитал според предпочитанията на фирмите (Рафаилов, 2003, с. 53).

Според Рафаилов (2003) теорията на йерархията е най-адекватна в българските условия, за които е характерна значителна асиметрия на информацията. Причините за това са: 1) все още кратката история на фирмите в пазарни условия и свързаните с това затруднения в оценката на сегашното и бъдещото им финансово състояние; 2) нестабилността на икономиките в преход и породените от това трудности в прогнозирането на бъдещото състояние на предприятията на база на текущото им представяне; 3) липсата на система и традиции за предоставяне на информация за фирмите (Рафаилов изтъква, че дори някои публични дружества не предоставят финансовите си отчети, въпреки изричните задължения за това); 4) счетоводното отчитане, което често не отразява реалното състояние на фирмите (Рафаилов, 2003, с. 54).

Различните теории за капиталовата структура акцентират на различни фактори, които влияят при формирането на дела на финансирането с дълг. Няма и общоприето виждане и кой измерител на нивото на задлъжнялост на предприятията трябва да се ползва при емпиричните изследвания (Rajan и Zingales, 1995).

Rajan и Zingales (1995) изследват факторите за капиталовата структура на нефинансови предприятия в страните от Г-7 и констатират позитивна връзка на дела на материалните активи с равнището на задлъжнялост за всички изследвани държави. Причината е че материалните активи са по-подходящи за обезпечение по заеми в сравнение с нематериалните, тъй като подържат по-висока ликвидационна

стойност и водят до редукция на агентските разходи. Те установяват също така и отрицателна зависимост на задлъжнялостта със съотношението на пазарната към счетоводната стойност, което обясняват с това, че предприятията с по-високи стойности на съотношението пазарна към счетоводна стойност имат по-високи разходи по финансов дистрес. Друго възможно обяснение според Rajan и Zingales (1995) е, че фирмите имат стимул да емитират собствен капитал, при положение че цените на акциите на пазара надвишават тяхната счетоводна стойност. В изследването си те установяват и позитивно влияние на размера на предприятията върху дела на дълга във финансирането им при всички държави от Г-7 без Германия. Причините за това са няколко: по-големият размер на фирмата предполага по-добри възможности за диверсификация, характеризират се с по-нисък риск от банкрут, информационно по-прозрачни са и поради това имат предимство пред по-непрозрачните фирми при емисия на акции, който се влияят значително от асиметрията на информацията. Според резултатите от изследването на Rajan и Zingales (1995) рентабилността влияе в посока намаление на нивото на задлъжнялост, особено при по-големите по размер предприятия, при повечето страни от Г-7, без Германия и Франция, при които връзката не е значима. Този резултат според Rajan и Zingales (1995) съответства на твърденията на теорията за йерархията, но противоречи на твърденията на Modigliani и Miller (1963), според които по-рентабилните предприятия са мотивирани да заемат повече от кредитори, за да увеличат данъчните икономии от дълга, както и на твърденията на Jensen (1986), според който ако се уражнява ефективен контрол трябва да има еднопосочна зависимост между рентабилност и задлъжнялост, също така и на обстоятелството, че рентабилните фирми имат по-лесен достъп до кредитиране.

3. Емпирично изследване по сектори и големина на предприятията

3.1 Секторен анализ на задлъжнялостта и ликвидността на фирмите

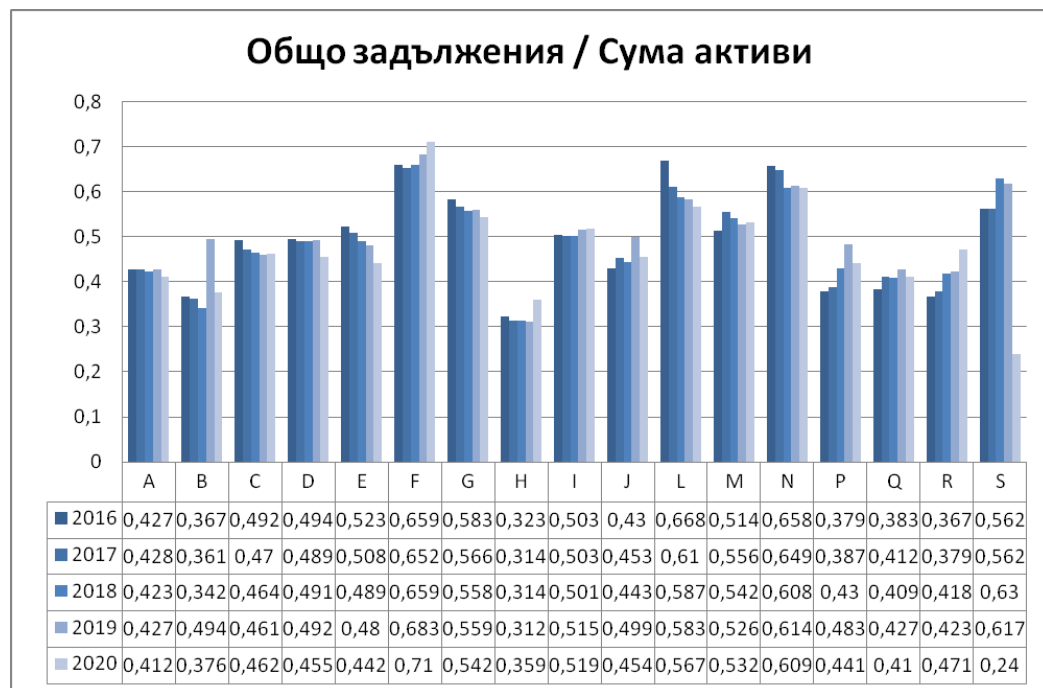
3.1.1 Коефициент Общо задължения / Сума активи (Коефициент на финансова зависимост)

Сред основните показатели за задлъжнялостта на фирмите е коефициентът Общо задължения / Сума активи, който е известен като Коефициент на финансова зависимост. Референтната стойност на коефициента е до 0.5.

От Фигура 10 се вижда, че през всички години от изследвания период най-висока задлъжнялост спрямо сумата на активите се наблюдава при секторите F, L, N, S, G, M, I. При тези сектори коефициентът Общо задължения / Сума активи е над 0,5 през всички години от изследвания период. Коефициентът на финансова зависимост е най-висок при сектор F Строителство, като се наблюдава тенденция на плавно нарастване на зависимостта от кредиторите през анализирания период. При секторите G Търговия; Ремонт на автомобили и мотоциклети, L Операции с недвижими имоти, N Административни и спомагателни дейности и S Други дейности показателят Общо задължения / Сума активи също е над 0,5, но се наблюдава понижение в края на анализирания период, дори и през първата година от пандемията. През целия период най-ниска е зависимостта от кредитори при

сектор Н Транспорт, складиране и пощи, но тя рязко нараства през 2020 г. с настъпването на пандемията.

Фигура 10. Коефициент Общо задължения / Сума активи (Коефициент на финансова зависимост)

В Таблица 20 са показани процентните изменения на коефициента Общо задължения / Сума на активите. При мнозинството сектори (изключение правят сектори В, Н, J, P, R и S) наблюдаваните промени не са твърде резки, т.е. наблюдава се относителна стабилност по отношение на коефициента на финансова зависимост.

Прави впечатление, че при огромната част от секторите (11 от тях) има понижение на зависимостта от кредитори през първата година от пандемията. През първата година от пандемията изключително силно намаление на показателя има при сектор S Други дейности, с малко над 61%. При сектор В Добивна промишленост също се наблюдава доста сериозно намаление на коефициента на финансова зависимост (с 23,92%). При останалите шест сектора се регистрира повишение на коефициента Общо задължения / Сума на активите през 2020 г. И ако при секторите С, I и М повишението е с незначителен процент, то при секторите F Строителство (3.96%), R Култура, спорт и развлечения (11.25%) и Н Транспорт, складиране и пощи (15.06%) повишенията са осезаеми.

Таблица 20. Изменения на Коефициента Общо задължения / Сума на активите (%)

		2017	2018	2019	2020
A	Селско, горско и рибно стопанство	0.11	-1.20	1.08	-3.54
B	Добивна промишленост	-1.40	-5.33	44.44	-23.92
C	Преработваща промишленост	-4.41	-1.29	-0.77	0.39
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-1.03	0.31	0.28	-7.58
E	Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-3.03	-3.61	-1.82	-7.89
F	Строителство	-1.16	1.05	3.67	3.96
G	Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-2.76	-1.52	0.15	-2.91
H	Транспорт, складиране и пощи	-2.95	0.23	-0.78	15.06
I	Хотелиерство и ресторантьорство	-0.05	-0.44	2.80	0.85
J	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	5.36	-2.29	12.68	-8.95
L	Операции с недвижими имоти	-8.66	-3.75	-0.70	-2.79
M	Професионални дейности и научни изследвания	8.08	-2.51	-2.93	1.11
N	Административни и спомагателни дейности	-1.48	-6.21	0.91	-0.79
P	Образование	2.16	11.20	12.29	-8.63
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	7.60	-0.80	4.56	-4.03
R	Култура, спорт и развлечения	3.01	10.37	1.34	11.25
S	Други дейности	0.09	12.03	-2.00	-61.18

Влиянието на пандемията е различно върху различните сектори, затова и динамиката на коефициента Общо задължения / Сума на активите през 2020 г. спрямо 2019 г. може да се обясни по различен начин при отделните сектори. Изменението на задължениостта, измерена с показателя Общо задължения / Сума на активите при повечето нефинансови предприятия през 2020 г. е отражение на изменението на икономическата активност в резултат от пандемията и от тук и на нуждата от привлечени средства, както и на капацитета за поемане на дълг. Влияние оказват също така и мерките на държавата за подкрепа на бизнеса през пандемията, от които фирмите от различните сектори се възползват в различна степен.

Причините за измененията в Коефициента Общо задължения / Сума на активите при различните сектори се откриват в процентните изменения на сумата на активите и на сумата на задълженията, които са представени в Таблица 21.

Повишението (с 15.06%) на коефициента Общо задължения / Сума активи при сектор H Транспорт, складиране и пощи се дължи на значително по-високия процент (27.45%) на нарастване на сумата на задълженията в сравнение с процента, с който нараства сумата на активите (10.77%). Повишението с 11.25% на коефициента на финансова зависимост при сектор R Култура, спорт и развлечения, който е един от най-тежко засегнатите от мерките срещу разпространението на вируса (дейността на фирмите от сектора фактически е временно спряна), е резултат от много по-силното свиване на активите (-10.78%) в сравнение със свиването на общия размер на задълженията (-0.74%). При сектор F Строителство също има, макар и доста по-слабо повишение на коефициента на финансова зависимост с 3,96 %, като причината е по-слабото нарастване на активите (24.20%) в сравнение с нарастването на сумата на задълженията (29.11%).

Таблица 21. Поддръждане на секторите според процентните изменения на коефициента Общо задължения / Сума на активите

S	Други дейности	-61.18
B	Добивна промишленост	-23.92
J	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-8.95
P	Образование	-8.63
E	Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-7.89
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-7.58
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	-4.03
A	Селско, горско и рибно стопанство	-3.54
G	Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-2.91
L	Операции с недвижими имоти	-2.79
N	Административни и спомагателни дейности	-0.79
C	Преработваща промишленост	0.39
I	Хотелиерство и ресторантьорство	0.85
M	Професионални дейности и научни изследвания	1.11
F	Строителство	3.96
R	Култура, спорт и развлечения	11.25
H	Транспорт, складиране и пощи	15.06

Таблица 22. Причините за измененията в Коефициента Общо задължения / Сума на активите

	Изменение на сумата на активите (%)				Изменение на сумата на задълженията (%)			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
A	4.98	7.57	3.83	1.74	5.09	6.29	4.96	-1.86
B	-3.62	-0.34	-12.17	27.29	-4.97	-5.65	26.86	-3.16
C	4.30	4.72	7.28	0.96	-0.30	3.37	6.46	1.36
D	-1.83	-0.50	1.83	-1.32	-2.84	-0.19	2.12	-8.80
E	-4.42	8.54	2.75	5.24	-7.32	4.62	0.88	-3.07
F	0.01	9.35	19.37	24.20	-1.15	10.50	23.75	29.11
G	0.49	5.40	7.28	3.41	-2.28	3.80	7.44	0.40
H	2.47	6.48	6.70	10.77	-0.54	6.72	5.87	27.45
I	-0.24	7.24	6.49	-2.85	-0.30	6.77	9.47	-2.03
J	2.35	8.85	19.78	3.24	7.83	6.36	34.96	-6.00
L	-0.22	3.66	10.18	5.51	-8.86	-0.23	9.41	2.57
M	7.72	9.75	6.89	8.83	16.42	6.99	3.76	10.04
N	16.15	-4.28	3.61	1.88	14.44	-10.22	4.55	1.07
P	4.07	4.55	15.73	-2.23	6.33	16.26	29.95	-10.67
Q	2.63	5.63	10.15	18.24	10.43	4.79	15.17	13.47
R	4.45	2.21	6.32	-10.78	7.59	12.81	7.74	-0.74
S	-13.65	18.28	5.61	163.69	-13.57	32.50	3.50	2.37

Сектор R е секторът с най-сериозно свиване на активите през пандемията. Други сектори, при които също има свиване на активите през 2020 г. спрямо 2019 г. са I Хотелиерство и ресторантьорство, P Образование и D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива.

Най-голям процент на увеличение на общия дълг се регистрира при сектор F Строителство (29.11%), следват секторите H Транспорт, складиране и пощи

(27.45%), Q Хуманно здравеопазване и социална работа (13.47%), M Професионални дейности и научни изследвания (10.04%).

Таблица 23. Подреждане на секторите според изменението на общия дълг през 2020 г. спрямо 2019 г.

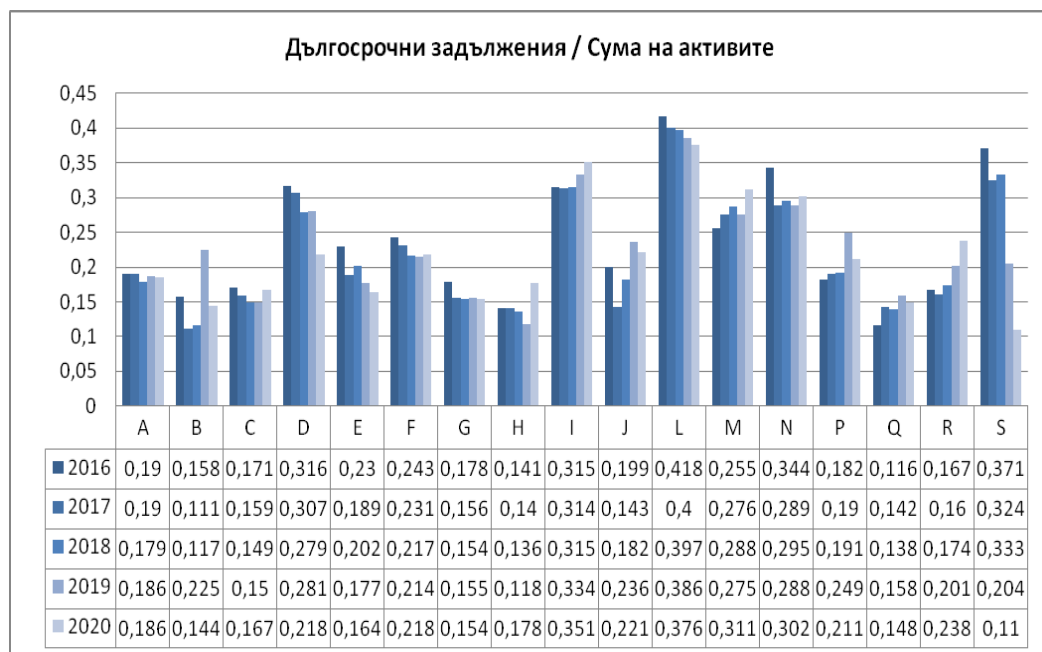
F	Строителство	29.11
H	Транспорт, складиране и пощи	27.45
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	13.47
M	Професионални дейности и научни изследвания	10.04
L	Операции с недвижими имоти	2.57
S	Други дейности	2.37
C	Преработваща промишленост	1.36
N	Административни и спомагателни дейности	1.07
G	Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	0.40
R	Култура, спорт и развлечения	-0.74
A	Селско, горско и рибно стопанство	-1.86
I	Хотелиерство и ресторантьорство	-2.03
E	Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-3.07
B	Добивна промишленост	-3.16
J	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-6.00
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-8.80
P	Образование	-10.67

3.1.2. Коефициент Дългосрочни задължения / Сума на активите

За оценка на задължността на фирмите е от значение и матуритетната структура на дълга. Делът на дългосрочния дълг във финансирането на активите е показател за стабилността на привлечения ресурс. По-високият дял на краткосрочния дълг излага фирмите на по-висок риск от развитие на проблеми с ликвидността при невъзможност за рефинансиране на падежиращи се краткосрочни задължения. Това важи още повече в условия на криза и затруднен достъп до финансиране.

Секторът с най-висок дял на дългосрочни задължения към активи е L Операции с недвижими имоти. При сектор L Операции с недвижими имоти се наблюдава тенденция на постепенно понижаване на съотношението на дела на дългосрочния дълг към активите през целия изследван период. В началото на изследвания период високи стойности на коефициента се наблюдават и при сектор S Други дейности, но през следващите години от периода има резки понижения. Секторите с най-ниски стойности на коефициента през периода като цяло са H Транспорт, складиране и пощи, Q Хуманно здравеопазване и социална работа, G Търговия; Ремонт на автомобили и мотоциклети, C Преработваща промишленост и B Добивна промишленост (с изключение на 2019 г., когато се наблюдава ръкълк ръст).

По този показател се наблюдава значителна динамика при много от секторите. При мнозинството от секторите (10 от 17 сектора) се наблюдава понижаване на коефициента Дългосрочни задължения / Сума на активите през 2020 г. спрямо 2019 г.

Фигура 11. Коефициент Дългосрочни задължения / Сума на активите**Таблица 24. Изменения на Коефициента Дългосрочен дълг / Сума на активите (%)**

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	0.12	-5.99	4.10	-0.24
Добивна промишленост	-29.39	4.98	92.05	-35.92
Преработваща промишленост	-6.79	-5.98	0.08	11.68
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-2.91	-9.18	0.54	-22.46
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-17.92	6.97	-12.54	-7.36
Строителство	-4.82	-6.13	-1.41	1.64
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-12.44	-1.50	0.89	-0.89
Транспорт, складиране и пощи	-0.27	-2.86	-13.05	49.85
Хотелиерство и ресторантьорство	-0.38	0.12	6.04	5.36
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-28.45	27.51	29.69	-6.29
Операции с недвижими имоти	-4.26	-0.67	-2.82	-2.62
Професионални дейности и научни изследвания	8.02	4.44	-4.48	13.14
Административни и спомагателни дейности	-15.90	2.10	-2.24	4.70
Образование	4.05	1.00	29.79	-15.00
Хуманно здравеопазване и социална работа	22.77	-2.68	14.20	-6.20
Култура, спорт и развлечения	-3.82	8.56	15.32	18.25
Други дейности	-12.64	2.59	-38.60	-46.14

Подреждането на изследваните сектори според процентното изменение на съотношението Дългосрочни задължения / Сума активи през първата година от пандемията спрямо предходната година е представено в Таблица 25. При

секторите, при които има повишение на този коефициент най-значимо е то при сектор Н Транспорт, складиране и пощи (49.85%). При сектор I Хотелиерство и ресторантьорство повишение се наблюдава и през 2019 г. спрямо 2018 г.

Таблица 25. Поддръждане на секторите според процентното изменение на коефициента Дългосрочни задължения / Сума на активите през 2020 г. спрямо 2019 г.

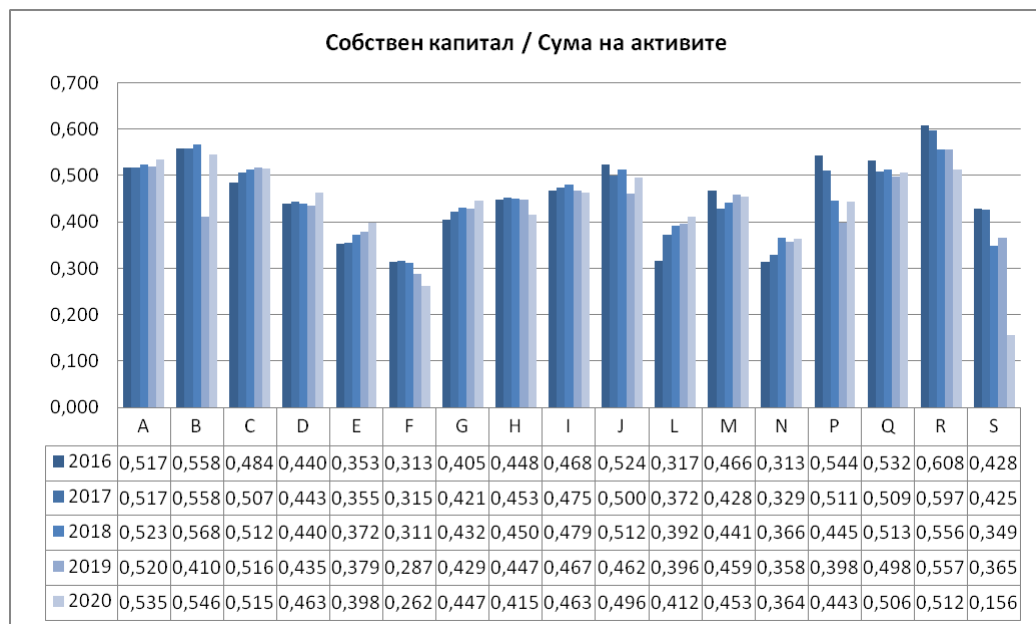
H	Транспорт, складиране и пощи	49.85
R	Култура, спорт и развлечения	18.25
M	Професионални дейности и научни изследвания	13.14
C	Преработваща промишленост	11.68
I	Хотелиерство и ресторантьорство	5.36
N	Административни и спомагателни дейности	4.70
F	Строителство	1.64
A	Селско, горско и рибно стопанство	-0.24
G	Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-0.89
L	Операции с недвижими имоти	-2.62
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	-6.20
J	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-6.29
E	Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-7.36
P	Образование	-15.00
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-22.46
B	Добивна промишленост	-35.92
S	Други дейности	-46.14

3.1.3. Коефициент на финансова автономност (Собствен капитал / Сума на активите)

Друг основен индикатор за задлъжнялостта на предприятията е коефициентът на финансова автономност (Собствен капитал / Сума на активите).

Прави впечатление, че при мнозинството от секторите (с изключение на сектори А, В, С, J, Р, Q, R и то не за всички години от изследвания период) коефициентът на финансова автономност е под референтната граница от 0.5. „В теорията и практиката препоръчителната стойност за този коефициент е ≥ 0.5 . При такава стойност инвеститорите са уверени, че вложенията им могат да бъдат компенсирани от собствеността на предприятието.” (Касърова, с. 11). При някои от секторите се наблюдава сериозна динамика на този показател през изследвания период.

През първата година от пандемията при мнозинството от секторите има повишение на финансовата автономност. От секторите, при който има понижение на коефициента, изключително драстично е намалението в сектор S Други дейности (-57.19%). Сериозно намаление на финансовата автономност се наблюдава също при сектори F Строителство (8.71%), R Култура, спорт и развлечения (8.07%) и Н Транспорт, складиране и пощи (7.24%). Значително повишение на финансовата автономност се регистрира при сектор В Добивна промишленост (32.96%) и сектор Р Образование (11.36%).

Фигура 13. Коефициент Собствен капитал / Сума на активите**Таблица 26. Изменение на Коефициента Собствен капитал / Сума на активите (%)**

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	0.15	1.01	-0.49	2.92
Добивна промишленост	0.05	1.66	-27.71	32.96
Преработваща промишленост	4.63	1.06	0.78	-0.13
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	0.55	-0.53	-1.21	6.40
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	0.56	4.90	1.88	5.03
Строителство	0.70	-1.43	-7.50	-8.71
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	4.03	2.41	-0.50	4.00
Транспорт, складиране и пощи	1.12	-0.69	-0.58	-7.24
Хотелиерство и ресторантьорство	1.31	1.03	-2.57	-0.89
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-4.67	2.47	-9.87	7.34
Операции с недвижими имоти	17.34	5.45	1.09	3.90
Професионални дейности и научни изследвания	-8.19	3.00	4.11	-1.21
Административни и спомагателни дейности	4.96	11.21	-2.10	1.63
Образование	-5.99	-13.01	-10.60	11.36
Хуманно здравеопазване и социална работа	-4.37	0.71	-2.76	1.56
Култура, спорт и развлечения	-1.73	-6.97	0.21	-8.08
Други дейности	-0.53	-17.88	4.45	-57.19

Таблица 27. Поддръждане на секторите според процентното изменение на коефициента Собствен капитал / Сума на активите през 2020 г. спрямо 2019 г.

	2020
Добивна промишленост	32.96
Образование	11.36
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	7.34
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	6.40
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	5.03
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	4.00
Операции с недвижими имоти	3.90
Селско, горско и рибно стопанство	2.92
Административни и спомагателни дейности	1.63
Хуманно здравеопазване и социална работа	1.56
Преработваща промишленост	-0.13
Хотелиерство и ресторантьорство	-0.89
Професионални дейности и научни изследвания	-1.21
Транспорт, складиране и пощи	-7.24
Култура, спорт и развлечения	-8.08
Строителство	-8.71
Други дейности	-57.19

3.1.4. Коефициент Общо задължения/Собствен капитал

Следващото съотношение Общо задължения/Собствен капитал (Коефициент на финансов ливъридж) също е традиционен показател за оценката на финансовия риск на предприятията. „В практиката препоръчвано значение за този коефициент е 0.5-1 (Касърова, с. 11). При преобладаващия брой сектори стойностите на коефициента са над 1 през целия изследван период. Няма нито един сектор, при който коефициентът Общо задължения / Собствен капитал да е под 0.5 през нито една от годините през анализирания период. Като най-силно задлъжнял се идентифицира сектор F Строителство (стойностите на коефициента са над 2 през всички години от периода), след него се нарежда сектор N Административни и спомагателни дейности. Отчетливо високи са стойностите на коефициента (над 1) и при сектори L Операции с недвижими имоти, S Други дейности, E Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване и G Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети, D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, M Професионални дейности и научни изследвания и I Хотелиерство и ресторантьорство.

В Таблица 28 е представена динамиката на коефициента по сектори през анализирания период. Ясна тенденция на намаление през всички години от периода се регистрира при секторите E Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване и L Операции с недвижими имоти. Финансовият ливъридж расте, макар и неравномерно, през всички години от периода при сектор R Култура, спорт и развлечения. При сектор F Строителство също се отчита тенденция на повишение на коефициента Общо задължения / Собствен капитал, макар и да има временен незначителен спад само през 2017 г. Тенденция на нарастване се регистрира и при сектор P Образование, при който

спад на финансовия ливъридж има само през 2020 г. от анализирания период. При сектор S Други дейности има рязко нарастване на коефициента Общо задължения / Собствен капитал през 2018 г., след което има спад през двете следващи години, но без да се стига до по-ниското ниво на финансов ливъридж от 2017 г. Изключително рязко нарастване на коефициента се наблюдава при сектор В Добивна промишленост през 2019 г, след което следва рязко понижение през 2020г.

Фигура 14. Коефициент Общо задължения / Собствен капитал

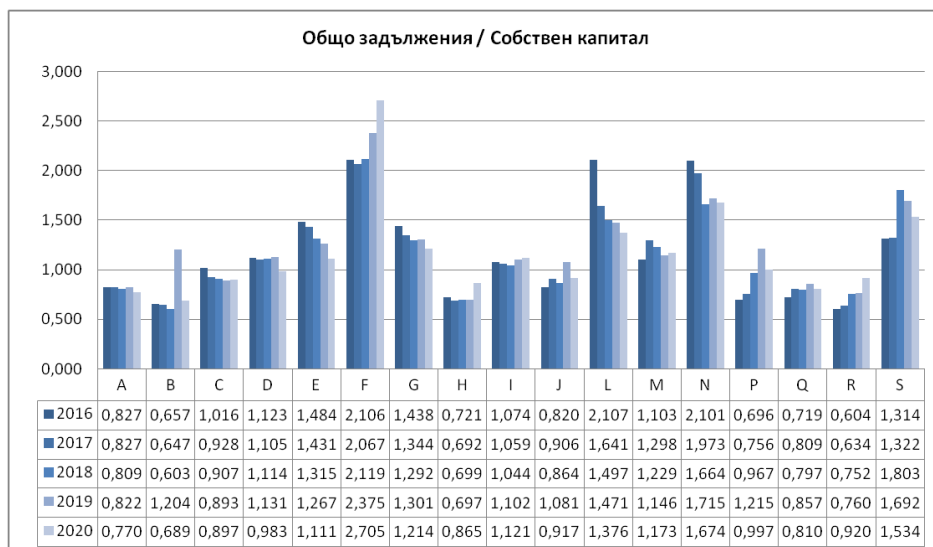

Таблица 28. Изменение на коефициента Общо задължения / Собствен капитал (%)

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-0.05	-2.18	1.58	-6.27
Добивна промишленост	-1.45	-6.88	99.80	-42.78
Преработваща промишленост	-8.64	-2.33	-1.54	0.52
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-1.58	0.85	1.51	-13.14
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-3.57	-8.12	-3.63	-12.31
Строителство	-1.85	2.52	12.07	13.88
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-6.53	-3.84	0.65	-6.65
Транспорт, складиране и пощи	-4.02	0.92	-0.20	24.04
Хотелиерство и ресторантьорство	-1.35	-1.46	5.51	1.75
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	10.51	-4.65	25.02	-15.18
Операции с недвижими имоти	-22.16	-8.72	-1.77	-6.44
Професионални дейности и научни изследвания	17.72	-5.35	-6.76	2.35
Административни и спомагателни дейности	-6.13	-15.66	3.07	-2.39
Образование	8.67	27.84	25.60	-17.95
Хуманно здравеопазване и социална работа	12.51	-1.49	7.52	-5.50
Култура, спорт и развлечения	4.82	18.64	1.14	21.03
Други дейности	0.62	36.42	-6.17	-9.32

През първата година от пандемията показателят расте при шест от секторите, като само при три от тях нарастването е значително, това са секторите Н Транспорт, складиране и пощи (с 24.04%), R Култура, спорт и развлечения (с 21.03%) и F Строителство (с 13.87%). При останалите 11 сектора има спад на коефициента Общо задължения / Собствен капитал. Най-значителен е този спад при сектор В Добивна промишленост (с цели 42.78%). Причините за тази динамика могат да бъдат търсени в различното отражение на кризата, която предизвиква пандемията от COVID-19 върху секторите.

Таблица 29. Подреджване на секторите според процентното изменение на съотношението Общо задължения / Собствен капитал

	2020
Транспорт, складиране и пощи	24.04
Култура, спорт и развлечения	21.03
Строителство	13.87
Професионални дейности и научни изследвания	2.35
Хотелиерство и ресторантьорство	1.75
Преработваща промишленост	0.51
Административни и спомагателни дейности	-2.39
Хуманно здравеопазване и социална работа	-5.50
Селско, горско и рибно стопанство	-6.27
Операции с недвижими имоти	-6.44
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-6.65
Други дейности	-9.32
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-12.31
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-13.14
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-15.18
Образование	-17.95
Добивна промишленост	-42.78

3.1.5. Коефициент Дългосрочни задължения / Собствен капитал

Най-високи стойности на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал се установяват при сектор L Операции с недвижими имоти. След това се нарежда сектор N Административни и спомагателни дейности. Най-ниски са стойностите на този коефициент при сектор Q Хуманно здравеопазване и социална работа.

В Таблица 30 са представени измененията в процент на коефициента през анализирания период. Единствено при сектор L Операции с недвижими имоти се наблюдава намаление през всички години от изследвания период. Тенденция на понижение се установява и при сектор D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, сектор E Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване и G Търговия; Ремонт на автомобили и мотоциклети.

При почти всички сектори се регистрира сериозна динамика на този показател през 2020 г. спрямо предходната година. При девет от секторите се наблюдава понижение на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал през първата година от пандемията, като то е най-значително при Добивната

промишленост. При останалите 8 сектора има нарастване, което е най-значимо при сектор Транспорт, складиране и пощи.

Фигура 15. Дългосрочни задължения / Собствен капитал

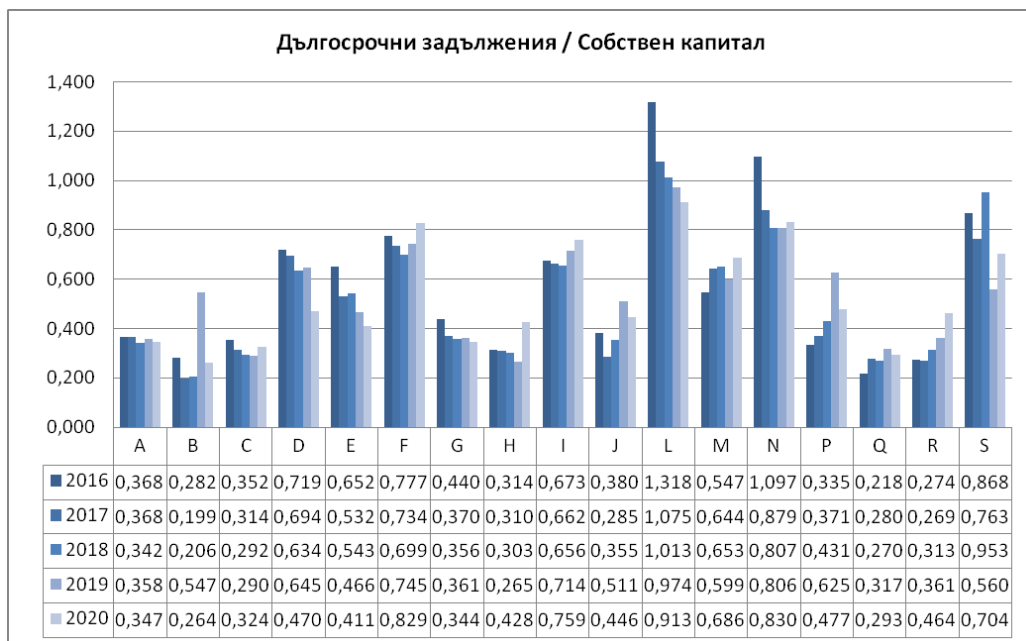

Таблица 30. Изменения на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал (%)

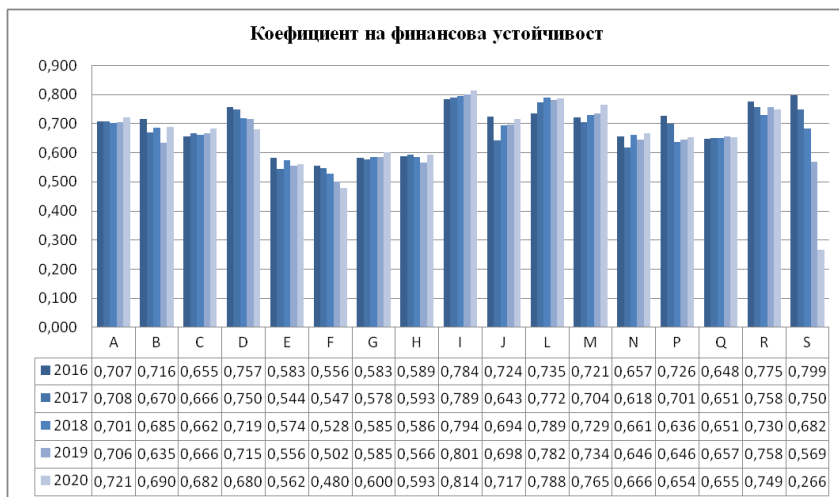
	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-0.03	-6.93	4.60	-3.07
Добивна промишленост	-29.42	3.27	165.67	-51.80
Преработваща промишленост	-10.91	-6.96	-0.69	11.82
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-3.44	-8.70	1.77	-27.13
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-18.37	1.97	-14.15	-11.80
Строителство	-5.49	-4.78	6.59	11.34
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-15.83	-3.82	1.40	-4.70
Транспорт, складиране и пощи	-1.38	-2.19	-12.54	61.55
Хотелиерство и ресторантьорство	-1.67	-0.91	8.84	6.30
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-24.95	24.43	43.89	-12.69
Операции с недвижими имоти	-18.41	-5.80	-3.86	-6.27
Професионални дейности и научни изследвания	17.66	1.40	-8.24	14.52
Административни и спомагателни дейности	-19.88	-8.19	-0.14	3.02
Образование	10.68	16.11	45.18	-23.67
Хуманно здравеопазване и социална работа	28.37	-3.36	17.44	-7.64
Култура, спорт и развлечения	-2.13	16.69	15.08	28.65
Други дейности	-12.17	24.93	-41.22	25.81

Таблица 31. Поддръждане на секторите според процентното изменение на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал

	2020
Транспорт, складиране и пощи	61.55
Култура, спорт и развлечения	28.65
Други дейности	25.81
Професионални дейности и научни изследвания	14.52
Преработваща промишленост	11.82
Строителство	11.34
Хотелиерство и ресторантьорство	6.30
Административни и спомагателни дейности	3.02
Селско, горско и рибно стопанство	-3.07
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-4.70
Операции с недвижими имоти	-6.27
Хуманно здравеопазване и социална работа	-7.64
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-11.80
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-12.69
Образование	-23.67
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-27.13
Добивна промишленост	-51.80

3.1.6. Коефициент на финансова устойчивост

Още един широко утвърден показател за анализ на задлъжнялостта на предприятията е коефициентът на финансова устойчивост, който се изчислява като отношение на сумата на собствения капитал и нетекущите пасиви към общата стойност на активите. „В практиката на развитите страни се приема, че нормалното му значение е в диапазона 0.8-0.9, като критично е намаляването му до 0.65.” (Касърова, 2010, с. 11).

Фигура 16. Коефициент на финансова устойчивост

Резултатите за коефициента на финансова устойчивост чертаят доста тревожна картина при почти всички сектори. Под или много близо до критичния праг са стойностите на коефициента на финансова устойчивост през всички години на изследвания период при секторите E, F, G, H, N, P, Q. До нормалните за развитите страни стойности в диапазона 0,8 – 0,9 се приближават само секторите I, L и R.

В Таблица 32 е представено изменението в процент на коефициента на финансова устойчивост през изследвания период.

Таблица 32. Процентни изменения на коефициента на финансова устойчивост

		2017	2018	2019	2020
A	Селско, горско и рибно стопанство	0.14	-0.88	0.68	2.09
B	Добивна промишленост	-6.44	2.21	-7.26	8.60
C	Преработваща промишленост	1.65	-0.62	0.62	2.53
D	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-0.90	-4.08	-0.53	-4.92
E	Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-6.73	5.62	-3.19	1.10
F	Строителство	-1.71	-3.42	-4.99	-4.29
G	Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-1.00	1.36	-0.14	2.70
H	Транспорт, складиране и пощи	0.79	-1.20	-3.48	4.71
I	Хотелиерство и ресторантьорство	0.63	0.67	0.84	1.71
J	Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-11.22	8.03	0.50	2.73
L	Операции с недвижими имоти	5.06	2.28	-0.88	0.68
M	Професионални дейности и научни изследвания	-2.46	3.56	0.72	4.16
N	Административни и спомагателни дейности	-5.96	6.95	-2.16	3.00
P	Образование	-3.47	-9.22	1.55	1.22
Q	Хуманно здравеопазване и социална работа	0.48	-0.03	0.85	-0.31
R	Култура, спорт и развлечения	-2.18	-3.68	3.81	-1.10
S	Други дейности	-6.16	-9.02	-16.56	-53.22

При сектори D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива, F Строителство и сектор S Други дейности се регистрира трайно понижение на финансовата устойчивост през целия изследван период. При сектор S намалението е изключително драстично. При останалите сектори не се отчитат други толкова сериозни колебания на коефициента на финансова устойчивост по години от изследвания период.

Влиянието на пандемията през 2020 г. върху финансовата устойчивост на предприятията изглежда ограничено при огромното мнозинство от секторите. Понижение на показателя се наблюдава само при пет от секторите (S, D, F, R и Q), докато при мнозинството от тях се констатира слабо подобрение на финансовата устойчивост.

Таблица 33. Поддръждане на секторите според процентното изменение на коефициента на финансова устойчивост през първата година от пандемията

	2020
S Други дейности	-53.22
D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-4.92
F Строителство	-4.29
R Култура, спорт и развлечения	-1.10
Q Хуманно здравеопазване и социална работа	-0.31
L Операции с недвижими имоти	0.68
E Доставка на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	1.10
P Образование	1.22
I Хотелиерство и ресторантьорство	1.71
A Селско, горско и рибно стопанство	2.09
C Преработваща промишленост	2.53
G Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	2.70
J Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	2.73
N Административни и спомагателни дейности	3.00
M Професионални дейности и научни изследвания	4.16
H Транспорт, складиране и пощи	4.71
B Добивна промишленост	8.60

3.1.7 Коефициент на текуща ликвидност

Сред основните показатели за финансовото състояние на фирмите са коефициентите за ликвидност. От Фигурата се вижда, че няма сектори, при които текущата ликвидност да е под единица, което означава, че през анализирания период при всички изследвани сектори фирмите функционират с положителен нетен оборотен капитал и разполагат с текущи активи, които са по-големи по размер от текущите задължения. Това обаче не означава, че фирмите не са изправени пред затруднения да обслужват изискуемите си задължения, тъй като в състава на текущите активи може да са обхванати трудно продаваеми материални запаси или трудносьбираеми търговски вземания. Приема се, че референтната стойност на коефициента на текуща ликвидност е 2.

През анализирания период при повечето сектори не се наблюдават твърде резки промени в коефициента на текуща ликвидност с изключение на сектор S, при който през 2020 г. се регистрира повишение с над 300%.

Прави впечатление, че през първата година от пандемията, когато шокът за икономиката е най-силен, при почти всички сектори се наблюдава нарастване на текущата ликвидност. Намаление по този показател се регистрира само при секторите H Транспорт, складиране и пощи, R Култура спорт и развлечения и D Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива. Дори при един от най-засегнатите от пандемията сектори като Хотелиерство и ресторантьорство се наблюдава леко повишение на коефициента на текуща ликвидност.

Фигура 17. Коефициент на текуща ликвидност

Таблица 34. Изменения на коефициента на текуща ликвидност (%)

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-1.92	-2.71	-0.88	6.37
Добивна промишленост	-6.69	3.06	-15.96	13.53
Преработваща промишленост	3.84	-1.30	1.95	6.30
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	6.15	-14.10	5.41	-10.96
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-9.53	12.13	-3.72	13.08
Строителство	-1.94	-6.44	0.14	0.52
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-1.61	0.89	-0.18	3.72
Транспорт, складиране и пощи	6.92	-0.26	-6.66	-5.06
Хотелиерство и ресторантьорство	-1.23	-1.78	3.89	0.48
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-22.17	24.77	-0.46	18.70
Операции с недвижими имоти	21.09	8.76	-5.16	1.17
Професионални дейности и научни изследвания	-9.25	4.93	3.98	4.25
Административни и спомагателни дейности	-15.62	5.36	-1.68	4.17
Образование	-2.78	-13.34	-17.85	9.35
Хуманно здравеопазване и социална работа	-1.79	3.44	1.54	8.52
Култура, спорт и развлечения	-16.92	-4.25	13.23	-8.84
Други дейности	-15.39	-5.07	-29.40	306.32

Причините за повишението на коефициента на текуща ликвидност през първата година от пандемията са представени в Таблица 35.

От Таблица 35 се вижда, че при мнозинството от секторите (12 от тях от общо 17) има повишение на текущите активи през първата година от пандемията, докато при повечето сектори (11 от тях от общо 17) се регистрира нарастване на текущите задължения. При трите сектора (D, H и R), при които се установява понижение на коефициента на текуща ликвидност това се обяснява по следния начин: При секторите D и H има влошаване и при двата показателя, от които зависи текущата ликвидност, едновременно се наблюдава понижение на краткотрайните активи и

значително повишение на текущите задължения; При сектор R има едновременно понижение на текущите активи и на текущите задължения, но понижението на текущите активи е значително по-голямо от намалението на текущите пасиви.

Таблица 35. Подреждане на секторите според процента на изменение на коефициента на текуща ликвидност

	2020
Други дейности	306.32
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	18.70
Добивна промишленост	13.53
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	13.08
Образование	9.35
Хуманно здравеопазване и социална работа	8.52
Селско, горско и рибно стопанство	6.37
Преработваща промишленост	6.30
Професионални дейности и научни изследвания	4.25
Административни и спомагателни дейности	4.17
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	3.72
Операции с недвижими имоти	1.17
Строителство	0.52
Хотелиерство и ресторантьорство	0.48
Транспорт, складиране и пощи	-5.06
Култура, спорт и развлечения	-8.84
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-10.96

Таблица 36. Фактори за изменение на коефициента на текуща ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	Текуща ликвидност	Текущи активи	Текущи задължения
A	6.37	1.64	-4.45
B	13.53	24.38	9.56
C	6.30	1.92	-4.12
D	-10.96	-1.44	10.69
E	13.08	9.24	-3.39
F	0.52	31.11	30.43
G	3.72	3.30	-0.41
H	-5.06	-1.40	3.85
I	0.48	-9.67	-10.10
J	18.70	8.64	-8.47
L	1.17	3.41	2.21
M	4.25	-0.23	-4.30
N	4.17	0.12	-3.89
P	9.35	4.91	-4.07
Q	8.52	24.77	14.98
R	-8.84	-14.66	-6.38
S	306.32	236.25	-17.25

3.1.8. Коефициент на бърза ликвидност

Следващият традиционен показател за ликвидност, който се разглежда е коефициентът на бърза ликвидност. Във финансовата литература е възприета референтна стойност на коефициента на бърза ликвидност 1. При почто всички сектори коефициентът на бърза ликвидност надвишава тази граница. Изключение

прави сектор С Преработваща промишленост, при който стойностите на показателя са под 1 за периода 2016-2019 г.

Фигура 18. Коефициент на бърза ликвидност

* Липсващите стойности за сектори B, D, P и R са означени с „0,000“.

В Таблица 37 са представени процентните изменения на коефициента на бърза ликвидност през анализирания период. Изключително резки колебания се регистрират при сектор S Други дейности. При повечето сектори не се наблюдават значими изменения на коефициента по години.

Таблица 37. Изменения на коефициента на бърза ликвидност (%)

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-6.98846	-3.70974	2.639292	7.032752
Добивна промишленост	-	-	-	-
Преработваща промишленост	0.607879	-3.11513	4.21842	6.489515
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-	-	1.54614	-11.8662
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-11.4303	13.37712	-4.26642	13.8225
Строителство	-3.13305	-6.6948	1.603368	6.184795
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-4.38569	1.390373	0.65874	5.515947
Транспорт, складиране и пощи	6.372837	0.524049	-6.69405	-4.78082
Хотелиерство и ресторантьорство	1.303231	2.333308	5.186038	2.369551
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-22.1514	26.01343	0.900337	19.34288
Операции с недвижими имоти	23.59033	9.784619	-5.93189	2.276322
Професионални дейности и научни изследвания	-9.04118	5.591277	3.898733	3.961939
Административни и спомагателни дейности	-16.8095	5.830214	-1.22347	4.660196
Образование	-	-13.0058	-17.6026	9.180988
Хуманно здравеопазване и социална работа	-2.11149	4.112333	2.411568	7.906926
Култура, спорт и развлечения	-18.3662	-	-	-
Други дейности	-15.7293	-0.91237	-29.0421	329.0796

И по отношение на коефициента на бърза ликвидност се установява повишение при почти всички сектори през 2020 г. спрямо 2019 г. Намаление има само при два от секторите D (с 11.87%) и H (с 4.78%).

Таблица 38. Подреждане на секторите според процента на изменение на коефициента на бърза ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	2020
Селско, горско и рибно стопанство	7.03
Добивна промишленост	-
Култура, спорт и развлечения	-
Други дейности	329.08
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	19.34
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	13.82
Образование	9.18
Хуманно здравеопазване и социална работа	7.91
Преработваща промишленост	6.49
Строителство	6.18
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	5.52
Административни и спомагателни дейности	4.66
Професионални дейности и научни изследвания	3.96
Хотелиерство и ресторантьорство	2.37
Операции с недвижими имоти	2.28
Транспорт, складиране и пощи	-4.78
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-11.87

В Таблица 39 се представят причините за изменението на коефициента на бърза ликвидност през първата година от пандемията.

Таблица 39. Фактори за изменение на коефициента на бърза ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	Бърза ликвидност	Текущи задължения	Вземания	Парични средства	Инвестиции
A	7.03	-4.45	-2.84	12.25	-58.43
B	-	9.56	8.58	50.30	-
C	6.49	-4.12	-1.57	14.61	-25.67
D	-11.87	10.69	-4.51	0.88	73.68
E	13.82	-3.39	2.48	34.83	162.72
F	6.18	30.43	42.43	25.66	79.34
G	5.52	-0.41	3.25	10.16	2.56
H	-4.78	3.85	8.50	-18.50	45.21
I	2.37	-10.10	-6.70	-11.33	19.58
J	19.34	-8.47	-4.47	17.68	338.26
L	2.28	2.21	5.08	3.90	0.95
M	3.96	-4.30	3.16	-9.18	18.49
N	4.66	-3.89	-1.20	6.80	-8.59
P	9.18	-4.07	0.28	8.11	-
Q	7.91	14.98	9.37	36.85	9.85
R	-	-6.38	-21.25	-5.23	-
S	329.08	-17.25	405.52	5.96	-56.30

При сектор D причината за понижението на коефициента на Бърза ликвидност е от една страна повишението на текущите задължения, а от друга страна измененията на променливите, които участват в числителя на коефициента. Понижението на

вземанията не може да бъде компенсирани от повишенията на паричните средства и изключително сериозното повишение (със 73.68%) на инвестициите, които обаче са с незначителен абсолютен размер спрямо стойността на вземанията. При сектор Н също има, макар и по-слабо, повишение на текущите задължения. По отношение на числителя на коефициента на Бърза ликвидност при сектор Н причините се откриват в много сериозното намаление на паричните средства (с 18.5%), което не може да бъде компенсирани от повишението на вземанията (с 8.5%) и значителното повишение на инвестициите (с 45.21%), които са с незначителна стойност спрямо размера на паричните средства.

3.1.9. Коефициент на незабавна ликвидност

Препоръчителната стойност на следващия показател за ликвидност в научната литература е около 0.5. При мнозинството сектори стойностите на коефициента на незабавна ликвидност са под 0,5 за всички години от изследвания период. И при този показател най-високи са стойностите при сектор Р Образование. Други сектори при който коефициентът на незабавна ликвидност е над граничната стойност 0.5 през целия период са J, M, Q, R и S.

Наблюдава се значителна динамика в стойностите на коефициента на незабавна ликвидност през изследвания период при повечето сектори.

При огромното мнозинство от секторите се регистрира повишение на коефициента на незабавна ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г. Понижение на коефициента на незабавна ликвидност се установява през първата година от пандемията само при секторите D, F, H и M.

Фигура 19. Коефициент на незабавна ликвидност

Таблица 40. Изменения на коефициента на незабавна ликвидност (%)

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-14.08	-7.72	0.54	15.73
Добивна промишленост	-	-	-	-
Преработваща промишленост	-4.34	-12.69	12.58	18.39
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-	-	3.90	-8.08
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-9.71	5.43	-2.31	40.30
Строителство	-21.74	0.57	5.42	-2.37
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-6.12	-3.07	1.89	10.27
Транспорт, складиране и пощи	2.66	-2.76	-7.94	-20.72
Хотелиерство и ресторантьорство	-7.53	-1.06	3.73	0.19
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-22.42	23.10	6.81	41.05
Операции с недвижими имоти	24.13	10.51	-9.78	1.08
Професионални дейности и научни изследвания	-22.90	12.63	15.26	-1.47
Административни и спомагателни дейности	-24.20	14.76	-0.04	9.00
Образование	-	-13.98	-20.72	12.47
Хуманно здравеопазване и социална работа	-13.33	2.43	13.05	18.97
Култура, спорт и развлечения	-32.31	-	-	-
Други дейности	-15.52	-25.39	-25.89	25.42

Таблица 41. Подреждане на секторите според процента на изменение на коефициента на незабавна ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	2020
Селско, горско и рибно стопанство	15.73
Добивна промишленост	-
Култура, спорт и развлечения	-
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	41.05
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	40.30
Други дейности	25.42
Хуманно здравеопазване и социална работа	18.97
Преработваща промишленост	18.39
Образование	12.47
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	10.27
Административни и спомагателни дейности	9.00
Операции с недвижими имоти	1.08
Хотелиерство и ресторантьорство	0.19
Професионални дейности и научни изследвания	-1.47
Строителство	-2.37
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-8.08
Транспорт, складиране и пощи	-20.72

При сектори D и F причината за понижението на незабавната ликвидност е резултат от значителното повишение на текущите задължения, което не може да бъде компенсирано от увеличението на паричните средства и на инвестициите (което е значително, но те са с твърде малък размер). При сектор H причините за понижението на коефициента на незабавна ликвидност са повишението на текущите задължения, което е съпроводено със значително понижение на паричните средства. Повишението на инвестициите не може да неутрализира тези ефекти, тъй като инвестициите са с твърде ниска абсолютна стойност. При сектор

М текущите задължения намаляват, но намалението на паричните средства е още по-голямо, а нарастването на инвестициите не може да компенсира това намаление на паричните средства.

Таблица 42. Фактори за изменение на коефициента на незабавна ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	Незабавна ликвидност	Текущи задължения	Парични средства	Инвестиции
A	15.73	-4.45	12.25	-58.43
B	-	9.56	50.30	-
C	18.39	-4.12	14.61	-25.67
D	-8.08	10.69	0.88	73.68
E	40.30	-3.39	34.83	162.72
F	-2.37	30.43	25.66	79.34
G	10.27	-0.41	10.16	2.56
H	-20.72	3.85	-18.50	45.21
I	0.19	-10.10	-11.33	19.58
J	41.05	-8.47	17.68	338.26
L	1.08	2.21	3.90	0.95
M	-1.47	-4.30	-9.18	18.49
N	9.00	-3.89	6.80	-8.59
P	12.47	-4.07	8.11	-
Q	18.97	14.98	36.85	9.85
R	-	-6.38	-5.23	-
S	25.42	-17.25	5.96	-56.30

3.1.10. Коефициент на абсолютна ликвидност

Прави впечатление, че няма нито един сектор, при който стойностите на коефициента на абсолютна ликвидност да са под препоръчителните стойности в диапазона 0.2-0.25. Отново най-нисък е коефициентът при сектор С Преработваща промишленост, а най-висок при сектор Р Образование.

Фигура 20. Коефициент на абсолютна ликвидност

В Таблица 43 са представени процентните изменения на коефициента на абсолютна ликвидност през анализирания период.

Таблица 43. Изменение на коефициента на абсолютна ликвидност (%)

	2017	2018	2019	2020
Селско, горско и рибно стопанство	-14.35	-7.68	0.30	17.48
Добивна промишленост	79.83	-26.84	-25.08	37.19
Преработваща промишленост	-4.88	-12.41	11.34	19.54
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-1.73	-8.34	3.23	-8.86
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	-9.48	5.44	-2.36	39.57
Строителство	-21.89	-1.00	7.70	-3.66
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	-5.68	-3.77	2.38	10.61
Транспорт, складиране и пощи	1.82	2.24	-7.71	-21.53
Хотелиерство и ресторантьорство	-3.45	-4.50	4.37	-1.37
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	-23.46	22.98	7.66	28.58
Операции с недвижими имоти	25.94	9.06	-9.76	1.65
Професионални дейности и научни изследвания	-25.05	10.07	16.09	-5.10
Административни и спомагателни дейности	-24.74	14.45	-2.43	11.12
Образование	-7.48	-13.92	-20.73	12.69
Хуманно здравеопазване и социална работа	-13.37	2.48	13.07	19.02
Култура, спорт и развлечения	-32.15	5.42	11.88	1.23
Други дейности	-15.19	-25.00	-27.28	28.04

Само при пет от секторите има намаление на абсолютната ликвидност през първата година от пандемията. При повечето сектори се наблюдават значителни повишения на коефициента.

Таблица 44. Поддръждане на секторите според процентните изменения на коефициента на абсолютна ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

	2020
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	39,57
Добивна промишленост	37,19
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	28,58
Други дейности	28,04
Преработваща промишленост	19,54
Хуманно здравеопазване и социална работа	19,02
Селско, горско и рибно стопанство	17,48
Образование	12,69
Административни и спомагателни дейности	11,12
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	10,61
Операции с недвижими имоти	1,65
Култура, спорт и развлечения	1,23
Хотелиерство и ресторантьорство	-1,37
Строителство	-3,66
Професионални дейности и научни изследвания	-5,10
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	-8,86
Транспорт, складиране и пощи	-21,53

Таблица 45. Фактори за изменение на коефициента на Абсолютна ликвидност през първата година от пандемията

	Абсолютна ликвидност	Текущи задължения	Парични средства
A	17.48	-4.45	12.25
B	37.19	9.56	50.30
C	19.54	-4.12	14.61
D	-8.86	10.69	0.88
E	39.57	-3.39	34.83
F	-3.66	30.43	25.66
G	10.61	-0.41	10.16
H	-21.53	3.85	-18.50
I	-1.37	-10.10	-11.33
J	28.58	-8.47	17.68
L	1.65	2.21	3.90
M	-5.10	-4.30	-9.18
N	11.12	-3.89	6.80
P	12.69	-4.07	8.11
Q	19.02	14.98	36.85
R	1.23	-6.38	-5.23
S	28.04	-17.25	5.96

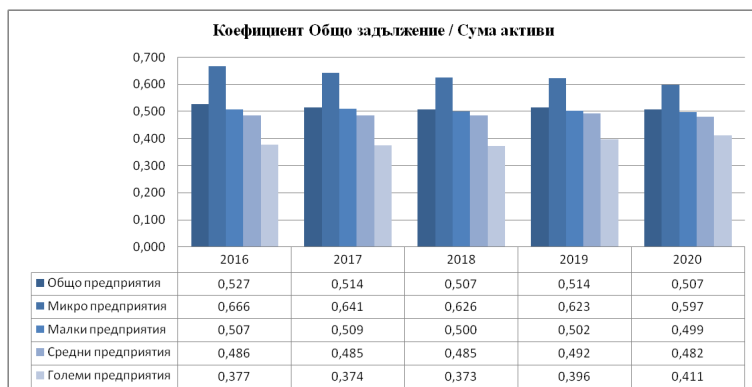
Коефициентът на абсолютна ликвидност намалява при секторите D, F, H, I и M. При сектор D и сектор F намалението на абсолютната ликвидност е резултат от по-голямото нарастване на текущите задължения спрямо нарастването на паричните средства. При сектор H има влошаване и в числителя и в знаменателя на коефициента на абсолютна ликвидност, текущите задължения нарастват, а паричните средства намаляват. При секторите I и M причината за понижението на абсолютната ликвидност е, че понижението на паричните средства превишава понижението на текущите задължения.

3.2. Емпиричен анализ по големина на предприятията

3.2.1 Коефициент Общо задължения / Сума активи

От Фигура 21 се вижда, че за предприятията като цяло се наблюдава постепенно намаление (с изключение само на 2019 г.) на коефициента на обща задлъжнялост, който през изследвания период гравитира около прага от 50 %. Зависимостта от кредитори отчетливо е най-висока през целия изследван период при микропредприятията. При тази група предприятия се наблюдава тенденция на непрекъснато плавно намаление на зависимостта от кредитори. С нарастване на размера на фирмите според броя заети намалява значително дела на привлечения капитал във финансирането на фирмите. Най-малко разчитат на дълг в структурата си на финансиране големите предприятия.

В Таблица 46 са показани процентните изменения на коефициента Общо задължения / Сума активи при фирмите от различни големина през изследвания период.

Фигура 21. Коефициент Общо задължения / Сума активи**Таблица 46. Изменение на коефициента Общо задължения / Сума активи при фирмите от различни големини**

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-2.50	-1.44	1.35	-1.30
Микро предприятия (до 9 заети)	-3.72	-2.35	-0.42	-4.14
Малки предприятия (от 10 до 49 заети)	0.42	-1.68	0.30	-0.67
Средни предприятия (от 50 до 249 заети)	-0.07	-0.10	1.54	-2.23
Големи предприятия (250+ заети)	-0.70	-0.36	6.20	3.65

От таблицата се вижда, че през първата година от пандемията увеличение на дела на общия дълг в структурата на финансиране има само при големите предприятия. При фирмите като цяло и при предприятията с по-малък размер според броя заети лица има слабо намаление на зависимостта от кредитори през 2020 г. спрямо 2019 г. Най-забележимо е това намаление при микро предприятията, които са най-задължяната група предприятия през целия период, който се изследва.

3.2.2 Коефициент Дългосрочни задължения / Сума активи

Делът на активите, които се финансират с дългосрочен дълг е показателен за стабилността на привлечения ресурс, както и за способността на фирмите да спечелят доверието на кредиторите.

И при този показател стойностите са най-високи за микропредприятията и намаляват с намаляване на размера на фирмите. Най-ниски стойности през всички години от изследвания период показателя Дългосрочни задължения / Сума активи има при големите предприятия.

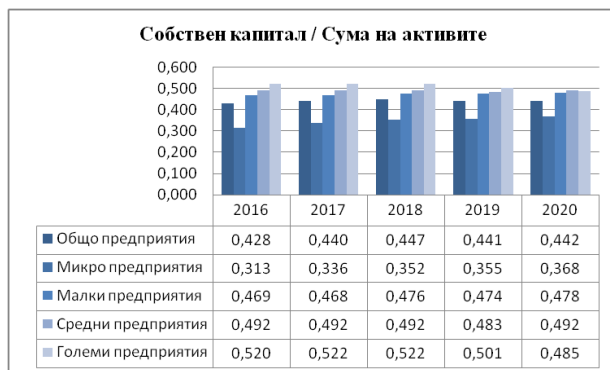
Измененията на показателя са представени в следващата таблица. Намаление през всички изследвани години, включително през първата година от пандемията се регистрира при микро предприятията и при малките предприятия. При големите предприятия стойностите на коефициента намаляват през 2017 г. и 2018 г. след което се наблюдава осезаемо нарастване. Най-волатилен е показателят при средните по размер предприятия, при който се редуват години на растеж и понижение.

Фигура 22. Коефициент Дългосрочни задължения / Сума активи**Таблица 47. Процентни изменения на коефициента Дългосрочни задължения / Сума активи**

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-6.10	-2.19	0.65	0.85
Микро предприятия (до 9 заети)	-3.55	-3.95	-1.33	-2.60
Малки предприятия (от 10 до 49 заети)	-0.80	-1.36	-3.24	-0.93
Средни предприятия (от 50 до 249 заети)	-5.67	6.34	-1.04	3.28
Големи предприятия (250+ заети)	-11.67	-2.90	13.44	7.45

3.2.3 Собствен капитал / Сума на активите

Коефициентът на финансова автономност е най-висок при големите предприятия и постепенно намалява при предприятията с по-малък брой заети. Единствено при големите предприятия коефициентът надвишава прага от 0,5 през четири от петте изследвани години. Очертава се картина на обезпокоително ниска финансова автономност при микро, малките и средните предприятия през всички години от изследвания период. Отчетливо най-ниска е финансовата независимост при микро предприятията. Единствено при микро предприятията обаче се наблюдава макар и неравномерно нарастване на коефициента Собствен капитал / Сума активи през всички години от изследвания период. При големите предприятия се очертава тенденция на понижение на финансовата автономност, като през първата година от пандемията стойността на коефициента Собствен капитал / Сума активи дори спада под референтната граница от 0,5. При малките и средни предприятия има слаби колебания в показателя за финансова независимост през изследваните години.

Фигура 23. Коефициент Собствен капитал / Сума на активите**Таблица 48. Изменение на съотношението Собствен капитал / Сума на активите**

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	2.92	1.57	-1.48	0.33
Микро предприятия	7.64	4.60	0.86	3.59
Малки предприятия	-0.26	1.68	-0.34	0.84
Средни предприятия	0.11	-0.06	-1.86	1.85
Големи предприятия	0.54	-0.08	-4.10	-3.15

3.2.4 Общо задължения / Собствен капитал

Направените досега изводи се потвърждават и от коефициента на финансов ливъридж (коефициент Общо задължения / Собствен капитал). Най-силно задължени са микро предприятията, но при тях се наблюдава ясна тенденция на понижение на зависимостта от кредитори. Финансовият ливъридж е най-нисък при големите предприятия и не надвишава референтната граница от единица през целия изследван период, въпреки увеличението през 2019 г. и 2020 г. Коефициентът Общо задължения / Собствен капитал е под единица почти през целия период (с изключение на 2019 г.) и при средните предприятия.

Фигура 24. Коефициент Общо задължения / Собствен капитал

Таблица 49. Коефициент Общо задължения / Собствен капитал

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-5.27	-2.97	2.87	-1.62
Микро предприятия	-10.56	-6.64	-1.27	-7.47
Малки предприятия	0.68	-3.31	0.64	-1.50
Средни предприятия	-0.18	-0.04	3.47	-4.00
Големи предприятия	-1.23	-0.28	10.74	7.02

3.2.5 Дългосрочни задължения / Собствен капитал

Фигура 25. Дългосрочни задължения / Собствен капитал

Коефициентът Дългосрочни задължения / Собствен капитал е отчетливо най-висок при микро предприятията, следват малките, предприятия, след тях се нареждат средните по големина предприятия и най-нисък е коефициентът при големите предприятия през всички години от изследвания период. Това подреждане на групите предприятия, се запазва през всички години от периода. Очертава се тенденция на постепенно, макар и неравномерно, намаление на финансовия ливъридж при микро предприятията и при малките предприятия. Докато от 2018 г. при средните по големина предприятия се наблюдава повишение. Повишение на финансовия ливъридж и то със сериозни проценти се регистрира и при големите предприятия през последните две години от периода, който се анализира. Тези повишения са причината за нарастване на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал за фирмите като цяло през 2019 г. и 2020 г.

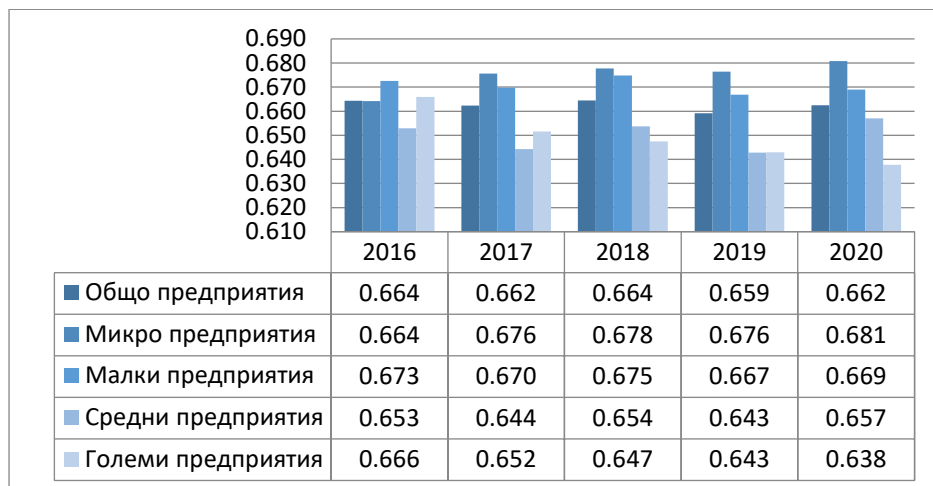
Таблица 50. Изменение на коефициента Дългосрочни задължения / Собствен капитал

Дългосрочни задължения / Собствен капитал изменение	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-8.77	-3.70	2.17	0.52
Микро предприятия	-10.40	-8.17	-2.17	-5.98
Малки предприятия	-0.54	-2.99	-2.91	-1.76
Средни предприятия	-5.78	6.40	0.84	1.41
Големи предприятия	-12.15	-2.83	18.28	10.94

3.2.6 Коефициент на финансова устойчивост

Резултатите показват обезпокоителна картина по отношение на финансовата устойчивост на предприятията. При всички групи, обособени според броя на заетите лица Коефициентът на финансова устойчивост е около критичната стойност от 0.65.

Фигура 26. Коефициент на финансова устойчивост

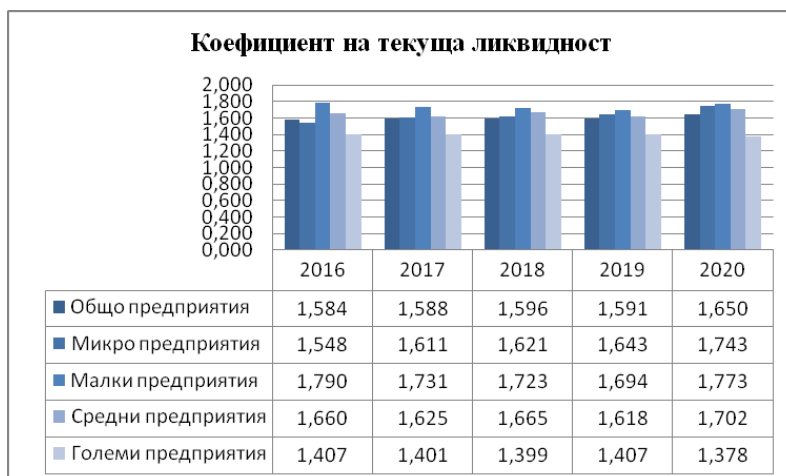
Коефициента на финансова устойчивост е най-нисък при големите предприятия. Най-висока е финансовата устойчивост при микро предприятията през периода 2017-2020 г. Установява се и тенденция на плавно понижение на коефициента на финансова устойчивост при предприятията с най-големи размери според броя заети лица. Големите предприятия са и единствената група, при която има понижение на финансовата устойчивост през 2020 г. спрямо 2019 г. При останалите групи предприятия коефициентът нараства макар и слабо през първата година от пандемията.

Таблица 51. Изменение на Коефициента на финансова устойчивост

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-0.288	0.310	-0.784	0.498
Микро предприятия	1.717	0.309	-0.196	0.648
Малки предприятия	-0.426	0.763	-1.198	0.330
Средни предприятия	-1.316	1.450	-1.661	2.207
Големи предприятия	-2.144	-0.638	-0.698	-0.803

3.2.7 Коефициент на текуща ликвидност

На фона на тревожните нива на задлъжнялост от изключително значение е и степента на ликвидност на предприятията.

Фигура 27. Коефициент на текуща ликвидност

От Фигурата е видно, че през всички години от изследвания период най-висок коефициент на текуща ликвидност подържат малките по размер предприятия. Много близко до тях се нареждат според стойностите на показателя средните по размер предприятия, а с най-ниски стойности е коефициентът при големите предприятия. Според научната литература стойностите на коефициента на текуща ликвидност трябва поне да надхвърлят единица или дори да достигат стойност 2, тъй като част от краткотрайните активи са реално трудно обратими в пари в кратък срок, за да има сигурност, че предприятието реално би могло да покрие текущите си задължения с помощта на краткотрайните си активи. Праговата стойност на този коефициент, както и на останалите традиционни коефициенти на ликвидност е в зависимост от няколко фактора като продължителността на технологичния цикъл, отрасловата принадлежност, стадия в жизнения цикъл, особеностите на мениджмънта на фирмите, предишни резултати, които са били постигнати (Касърова, стр. 21) Като цяло се налага извода, че предприятията в България не подържат високи нива на текуща ликвидност.

В следващата таблица са показани измененията в процент на коефициента на текуща ликвидност при различните групи предприятия за изследвания период. Колебанията, които се наблюдават по години като цяло не са значителни до 2019 г. През първата година от пандемията прави впечатление, че има неоголямо нарастване на коефициента на текуща ликвидност при микро предприятията и при малките и средни предприятия. Единствено при големите предприятия има намаление на коефициента на текуща ликвидност.

Таблица 52. Изменение на коефициента на текуща ликвидност

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	0.25	0.52	-0.35	3.70
Микро предприятия	4.06	0.63	1.34	6.11
Малки предприятия	-3.31	-0.46	-1.70	4.66
Средни предприятия	-2.10	2.49	-2.82	5.19
Големи предприятия	-0.40	-0.14	0.55	-2.02

В следващата таблица се проследяват причините за измененията на коефициента на текуща ликвидност през анализирания период. Увеличението на коефициента през първата година на пандемията при микри предприятията и при малките предприятия е резултат от по-бързото нарастване на текущите активи в сравнение с нарастването на текущите задължения. При средните по размер предприятия коефициентът на текуща ликвидност нараства, тъй като едновременно има нарастване на краткотрайните активи и понижение на текущите задължения. Намалението на текущата ликвидност при големите предприятия е резултат от по-високото нарастване на текущите задължения в сравнение с нарастването на краткотрайните активи.

Таблица 53. Причини за изменение на коефициента на текуща ликвидност

	Текущи активи изменение				Текущи пасиви изменение			
	2017	2018	2019	2020	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	2.61	4.70	9.40	6.62	2.36	4.16	9.78	2.81
Микро предприятия	-3.04	5.12	9.31	8.27	-6.82	4.46	7.86	2.03
Малки предприятия	4.09	-0.12	9.09	10.48	7.65	0.34	10.98	5.57
Средни предприятия	4.40	8.21	7.79	1.57	6.64	5.59	10.92	-3.44
Големи предприятия	10.76	5.53	11.46	4.85	11.21	5.68	10.85	7.02

3.2.8 Коефициент на бърза ликвидност

Фигура 28. Коефициент на бърза ликвидност

Във финансовата литература е възприето схващането, че препоръчителната стойност на коефициента на бърза ликвидност е 1. Прави впечатление, че с намаляване на размера на предприятията намаляват и стойностите на коефициента на бърза ликвидност. Тази зависимост се наблюдава през всички години от периода. Отново най-ниски стойности има коефициентът при големите

предприятия, като през всички години от изследвания период те дори са под референтната граница от 1.

В следващата таблица са представени измененията в процент на коефициента на бърза ликвидност. Отново се регистрира, че през първата година от пандемията има повишение на коефициента при микро предприятията и при малките и средните предприятия. Единствено при големите предприятия се наблюдава понижение на коефициента на бърза ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г.

Таблица 54. Изменение на коефициента на бърза ликвидност

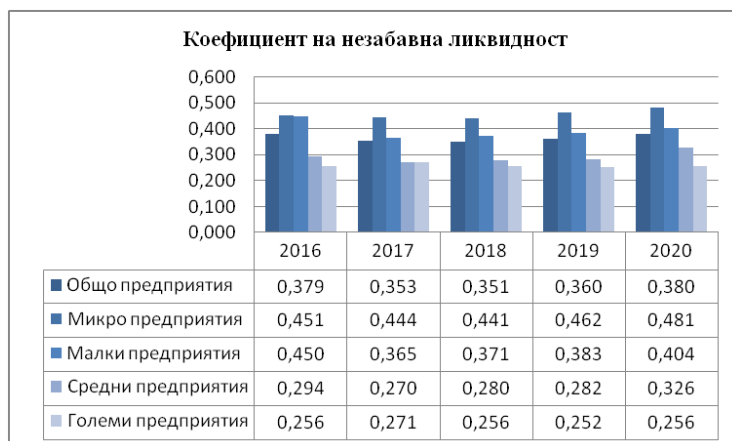
Бърза ликвидност изменение	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-1.00	0.50	0.43	5.42
Микро предприятия	4.07	1.97	1.82	7.47
Малки предприятия	-5.07	-1.97	0.25	8.73
Средни предприятия	-3.17	2.18	-1.78	5.87
Големи предприятия	-2.24	-1.32	0.60	-1.46

Таблица 55. Фактори за изменение на коефициента на бърза ликвидност през 2020 г. спрямо 2019 г. (изменение в %)

	Бърза ликвидност	Текущи активи	Текущи задължения	Вземания	Парични средства	Инвестиции
Общо предприятия	5.42	6.62	2.81	8.29	7.62	24.22
Микро предприятия	7.47	8.27	2.03	11.54	4.26	26.75
Малки предприятия	8.73	10.48	5.57	16.37	12.18	0.26
Средни предприятия	5.87	1.57	-3.44	-1.03	11.05	30.70
Големи предприятия	-1.46	4.85	7.02	4.21	7.80	63.99

3.2.9 Коефициент на незабавна ликвидност

Фигура 29. Коефициент на незабавна ликвидност

Препоръчителната стойност при коефициента на незабавна ликвидност е около 0.5. Близки до тази референтна стойност през всички години от изследвания период са само стойностите на показателя при микро предприятията. Отново се констатира, че с намаляване на размера на предприятията според критерия брой заети лица намалява и ликвидността. Отново най-ниски са стойностите на показателя незабавна ликвидност при големите предприятия.

В следващата таблица се вижда, че има подобрене на коефициента на незабавна ликвидност при всички групи предприятия. Повишението на коефициента е най-голямо при средните по размер предприятия и най-малко при големите предприятия.

Таблица 56. Изменение на коефициента на незабавна ликвидност

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-6.66	-0.58	2.37	5.63
Микро предприятия	-1.39	-0.75	4.77	4.07
Малки предприятия	-18.94	1.84	2.99	5.68
Средни предприятия	-8.18	3.80	0.72	15.67
Големи предприятия	5.89	-5.62	-1.54	1.67

3.2.10 Коефициент на абсолютна ликвидност

Фигура 30. Коефициент на абсолютна ликвидност

Препоръчителните стойности на коефициента на абсолютна ликвидност са 0,2-0,25. По този показател има значително превишение на измерените стойности над нормативните стойности при микро предприятията и при малките предприятия. Стойностите, които се регистрират при средните предприятия и при големите предприятия също превишават референтната граница. Отново показателя е най-нисък през всички години от изследвания период при големите предприятия.

Отново се констатира нарастване на ликвидността, измерена и чрез отношението на паричните средства към текущите задължения, през първата година от пандемията при всички групи предприятия. Повишението е най-голямо при средните предприятия и най-малко при големите предприятия.

Таблица 57. Изменение на коефициента на абсолютна ликвидност

	2017	2018	2019	2020
Общо предприятия	-6.60	-1.23	3.47	4.68
Микро предприятия	-2.39	-1.13	5.13	2.18
Малки предприятия	-18.83	0.97	3.42	6.27
Средни предприятия	-8.07	-	-	15.01
Големи предприятия	8.74	-	-	0.73

4. Изводи

Резултатите от направеното изследване показват като цяло висока задлъжнялост на предприятията в България и риск от развитие на проблеми с плащанията към кредитори. През целия изследван период при преобладаващия брой сектори стойностите на коефициента Общо задължения / Собствен капитал са над горната референтна граница от единица. Установяват се също ниски стойности на коефициента на финансова устойчивост, който се изчислява като отношение на сумата на собствения капитал и нетекущите пасиви спрямо общата стойност на активите, при почти всички сектори. Под или много близо до критичния праг са стойностите на коефициента на финансова устойчивост през всички години от периода при седем от общо 17 изследвани сектора. До нормалните за развитите страни стойности в диапазона 0.8 – 0.9 се приближават само три от секторите.

Пандемията оказа разнопосочно влияние върху различните сектори. Динамиката на задлъжнялостта на фирмите през първата година от пандемията е под влияние на изменението на икономическата активност и свързаната с това потребност от привлечени средства за финансиране на дейността, но също и с промените в капацитета за поемане на дълг и ограничаване на достъпа до кредитиране. Трябва да се има предвид и че фирмите от различните сектори успяха да се възползват в различна степен от мерките, които държавата предприе, за да подкрепи бизнеса през пандемията. През първата година от пандемията се наблюдава слабо понижение на показателите за задлъжнялост при повечето сектори, което може да се обясни със свиването на икономическата активност и достъпа до кредитиране в условия на силно повишен риск.

Изследването показва най-високи стойности на показателите за задлъжнялост при микропредприятията и намаление на стойностите с нарастване на големината на фирмите. Именно при микропредприятията обаче се наблюдава макар и слабо подобрение на коефициентите, измерващи задлъжнялостта през изследвания период, докато при големите предприятия се наблюдава обратната тенденция на задлъжняване. Най-висок е финансовият ливъридж при микро предприятията, а най-нисък при големите предприятия, при които стойността на коефициента Общо задължения / Собствен капитал не надвишава референтната граница от единица през всички години от периода, въпреки увеличението през 2019 г. и 2020 г. Изключително ниска е финансовата автономност (Собствен капитал / Сума на активите) при микро, малките и средните предприятия през всички години от изследвания период, като отчетливо най-ниски са стойностите на показателя при микро предприятията. Но само при микро предприятията се установява макар и неравномерно повишение на коефициента Собствен капитал / Сума активи през

изследвания период. При големите предприятия се забелязва тенденция на намаление на финансовата автономност, като през първата година от пандемията стойността на коефициента Собствен капитал / Сума активи се понижава под референтната граница от 0,5. При всички групи предприятия, обособени според броя на заетите лица Коефициентът на финансова устойчивост е около критичната стойност от 0,65. Коефициентът на финансова устойчивост е най-нисък при големите предприятия. Най-висока е финансовата устойчивост при микро предприятията през периода 2017-2020 г. Наблюдава се тенденция на намаление на коефициента на финансова устойчивост при големите предприятия, като само при тях се регистрира слабо понижение на финансовата устойчивост през 2020 г. спрямо 2019 г. При останалите групи предприятия финансовата устойчивост нараства макар и с малко през първата година от пандемията.

Резултатите от анализа показват, че няма нито един сектор и нито една група фирми, обособена според броя на заетите лица, при които коефициентът на текуща ликвидност да е под единица, всички те функционират с положителен нетен оборотен капитал през целия анализиран период. През първата година от пандемията текущата ликвидност нараства при почти всички сектори. При повечето сектори нарастват текущите активи и/или намаляват текущите задължения през 2020 г. спрямо 2019 г. За останалите традиционни измерители за ликвидност като коефициент на бърза ликвидност, коефициент на незабавна ликвидност и коефициент на абсолютна ликвидност също се констатира нарастване при мнозинството от изследваните сектори през първата година от пандемията. Недостатъците на традиционните коефициенти на ликвидност, като например несигурността за това доколко продаваеми са материалните запаси и доколко събираеми са търговските вземания, обаче не дават възможност за пълна оценка на ликвидността на фирмите.

През всички години от изследвания период най-висок коефициент на текуща ликвидност се установява при малките по размер предприятия. Много близко до тях са стойностите на текущата ликвидност при средните по размер предприятия, а с най-ниски стойности е коефициентът при големите предприятия. Вероятното обяснение за това подреждане е, че по-големите фирми подържат по-ниска ликвидност поради по-лесния си достъп до финансиране, с което биха могли да посрещнат евентуален неочакван недостиг на парични средства. В литературата е широко прието, че стойностите на коефициента на текуща ликвидност трябва поне да надхвърлят единица или дори да достигат стойност 2, тъй като част от краткотрайните активи са реално трудно обратими в пари в кратък срок. Резултатите от изследването налагат извода, че предприятията в България не подържат високи нива на текуща ликвидност. Коефициентът на текуща ликвидност е над единица при всички групи фирми, обособени според броя заети лица, но не достига стойност две през нито една година от изследвания период. През първата година от пандемията се установява слабо увеличение на коефициента на текуща ликвидност при микро предприятията и при малките и средни предприятия. Само при големите предприятия има понижение на текущата ликвидност.

Почти през всички години от периода (с изключение само на 2016 г.) се констатира най-високи стойности на коефициента на бърза ликвидност при микропредприятията. С увеличаване на размера на фирмите намалява стойността

на коефициента на бърза ликвидност. Най-ниски са стойностите при големите предприятия, като те са дори под референтната граница от единица през целия период. През първата година от пандемията коефициентът на бърза ликвидност намалява единствено при големите предприятия и расте при всички останали групи предприятия.

По отношение на коефициента на незабавна ликвидност също се установява, че с увеличаване на размера на фирмите според броя заети лица намалява стойността на показателя. Най-ниски стойности на показателя незабавна ликвидност се констатира при големите предприятия.

Стойностите на коефициента на абсолютна ликвидност превишават референтните стойности при всички групи предприятия, обособени според броя заети лица, като това превишение е значително при микро и малките предприятия. Отново показателят е най-нисък през целия изследван период при големите предприятия.

През първата година от пандемията коефициентите на незабавна и на абсолютна ликвидност нарастват при всички групи фирми. Най-високо е увеличението при средните по размер предприятия, а най-малко при големите предприятия.

IV. ВЪНШНОТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ

Настоящото изследване цели разкриване ролята на българските фирми за реализиране на вноса в България и на българския износ¹²⁹. Използвани са публични данни на НСИ, БНБ и Евростат за българската външнотърговска дейност. Анализът обхваща периода 2016-2022г. За част от показателите все още не са налични данни за 2022г. В този случай са ползвани стойности за предходни години.

1. Характеристики на българския износ и внос

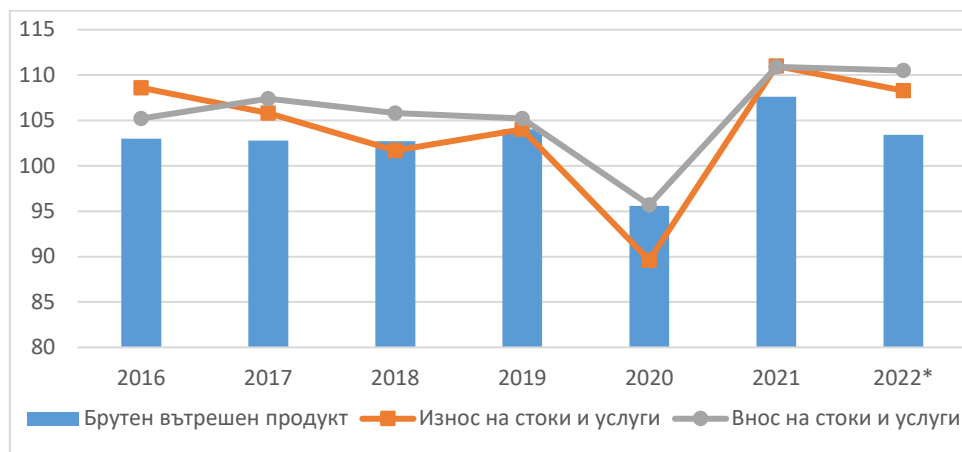
Българският износ притежава свойство на бързо възстановяване. Това е факт както след кризата от 2008 г., така и след COVID-19 ограниченията от 2020 г. В началото на 2020 г. редица производства бяха затворени, търговията и транспорта в множество страни и региони бяха силно ограничени. Всички здравни ограничения се отразиха на международната търговия, а оттам и върху реализацията на българския износ. През 2020 г. износът спада с 10.4%. Още през следващата 2021 г. българският износ надминава физическите обеми от 2019 г. като реализира ръст от 11%. Тенденцията на нарастване по физически обем се запазва и през 2022 г., когато по предварителни данни износът бележи ръст с още 8.3%.

Българският внос флукутира по подбие на износа, с разликата, че отклоненията са в по-малки граници. През 2020 г. износът спада с 4.3%. Още през следващата 2021 г. българският износ надминава физическите обеми от 2019г. като реализира ръст от близо 11%. Тенденцията на нарастване по физически обем се запазва и през 2022 г., когато по предварителни данни износът бележи ръст от още 10.5%. Поради високата импортоемкост на българския износ, значителна част от изменението на вноса логично се обяснява с промените в изнасяните количества стоки. Останалата част от вноса са основно потербителските блага, чието потребление се увеличава с прекратяване на COVID-19 ограниченията от 2020-2021 г.

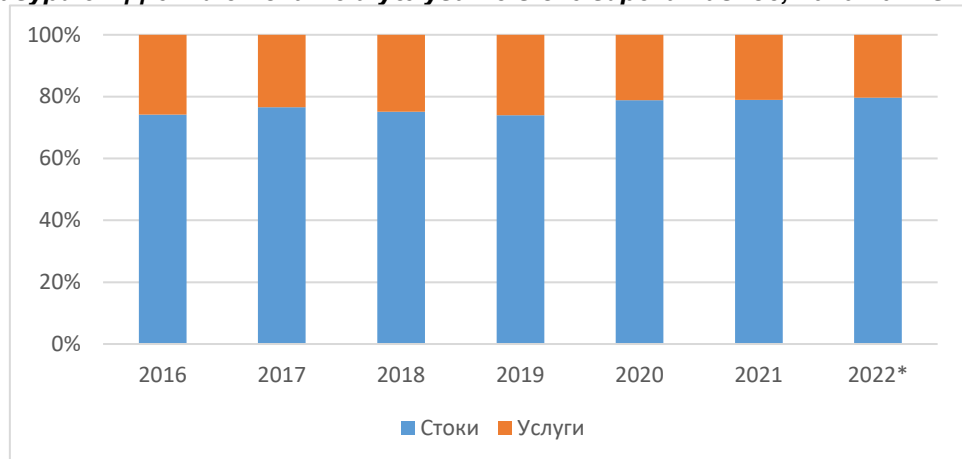
Динамиката при изменението на физическите обеми на износа, вноса и БВП е представена на Фигура 31.

От гледна точка на структурата, в началото на разглеждания период, износът на българските фирми представлява около 74% стоки и около 26% услуги. През 2020 г. делът на услугите се изменя и в следващите години се запазва на ниво от около 21%. Макар, ежегодно да реализират растеж на своята стойност в този период, темповете на нарастване на износа на услуги остават по-пониски от темповете на нарастване на стойността на стоковия износ. **Това свидетелства за по-бавното възстановяване на износа на услуги** (основно транспорт и пътувания на чуждестранни граждани в България), спрямо износа на стоки. Структурата на износа според вида му е представена на Фигура 32.

¹²⁹ Под „износ“ се има предвид както сделките в рамките на ЕС, така и сделките с трети страни.

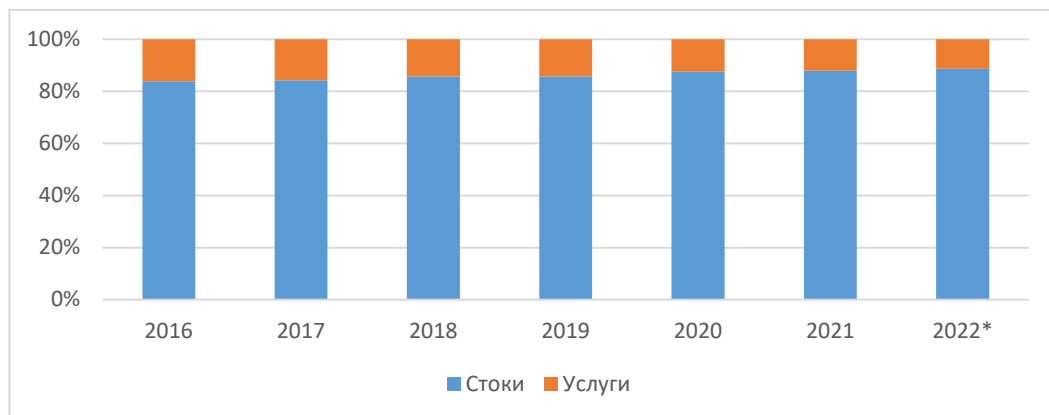
Фигура 31. Индекс на физическия обем на БВП, износ и внос на България (пр. год. = 100)

Източник: по данни на НСИ.

Фигура 32. Дял на стоките и услугите в българския износ, 2016-2022 г. (%)

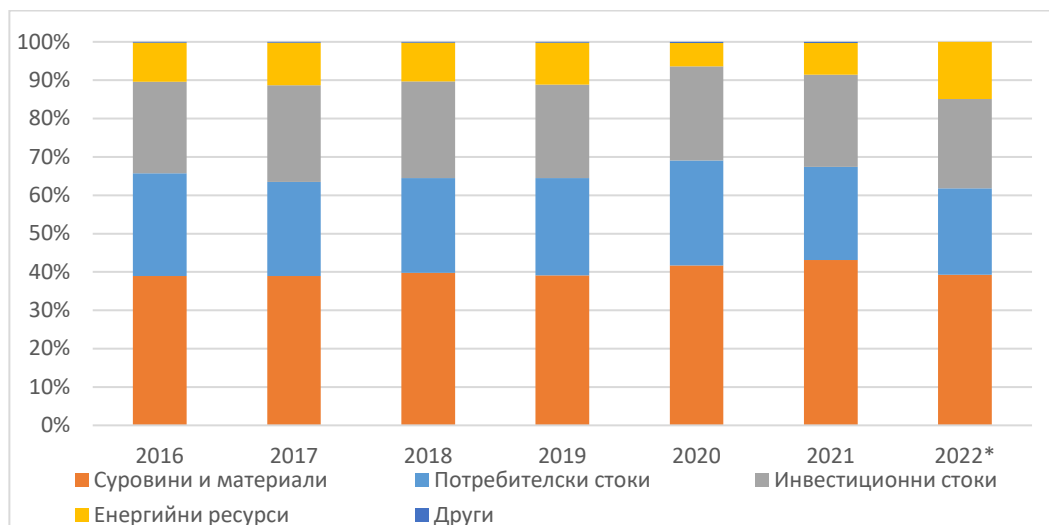
Източник: по данни на НСИ.

В структурно отношение, българския внос се доминира също от стоките. В началото на разглеждания период, вносьт представлява около 84% стоки и около 16% услуги. През целия период, дялът на услугите намалява и в последните години се запазва на ниво от около 12%. Стойността на внасяните услуги (основно транспорт и пътувания на български граждани в чужбина) през разглеждания период се колебае около 10 млрд лв. годишно. При едновременно нарастване на внасяните стоки (с изключение на 2020 г.), дялът на внасяните услуги логично намалява. Структурата на вноса според вида му е представена на Фигура 33.

Фигура 33. Дял на стоките и услугите в българския внос, 2016-2022 г. (%)

Източник: по данни на НСИ.

От своя страна, анализът на структурата на изнасяните стоки по начин на ползване показва, че **българската икономиката запазва трайно установения преобладаващ суровинен експорт** (Фигура 4), както за предходни периоди сочат анализите на (Тасев, 2012). Първите четири години от изследвания период – от 2016 до 2019 г. не настъпват значими промени в структурата на изнасяните стоки, като се запазват относителните дялове на групите стоки по начин на ползване, установени и в предходни периоди. През 2020 г. се забелязва разместване при отделните групи. През 2021 г. се установява нова структура, която се изменя и през 2022 г.

Фигура 34. Структура на стоковия износ по начин на ползване, 2016-2022 г. (%)

Източник: по данни на НСИ (стойностите за 2022г. са предварителни).

Най-силна е динамиката при групата на изнасяните *„Енергийни ресурси“*. Почти двойно намалява техния дял от около 11% през годините преди 2019 г. до 6% през 2020 г. През следващите две години, стоките от тази група възстановяват своите позиции и дори ги надминават, като през 2022 г. достигат до близо 15% от стоковия износ. Тази силна динамика може да се обясни с глобалното намаляване в изразходването на горива през периодите на COVID-19 ограничения през 2020г., както и последващата значително повишение цените на енергийните ресурси през 2022г. Доминиращите стоки от групата на енергийните ресурси – *„Петролни продукти“* запазват своята водеща роля в групата през целия период.

Друга група с висока динамика е *„Потребителски стоки“*. Със среден дял от 25% през периода 2016-2019 г. е увеличат стойността си до 27% през 2020 г. През следващите две години започва понижението, като през 2022 г. се установява дял от 22%. Този процес има своето обяснение в сравнително по-малкото временно затворили предприятия в България през 2020 г. Докато намаляването дела на потребителските стоки до през 2022 г. може да се обясни с по-ниско повишение на цените на тези стоки в международен план, спрямо останалите стоки в експортната листа на страната. Стоките от тази група с най-високи стойности са *„Храни“* и *„Дрехи и обувки“*, като те запазват водещата си роля при промяната на структурата.

Наблюдава се динамика и при групата с традиционно най-висок относителен дял в българския стоков износ – *„Суровини и материали“*. От около 38% през 2016 г. те достигат до 43% през 2021 г. и намаляват до 39% през 2022 г. Въпреки промяната в относителния дял, стойността на изнасяните стоки от тази група показват тенденция на нарастване през целия разглеждан период. Това е ясен белег за значителната устойчивост в износа им. В тази група най-голям принос имат *„Цветни метали“* и *„Суровини за производство на храни“*.

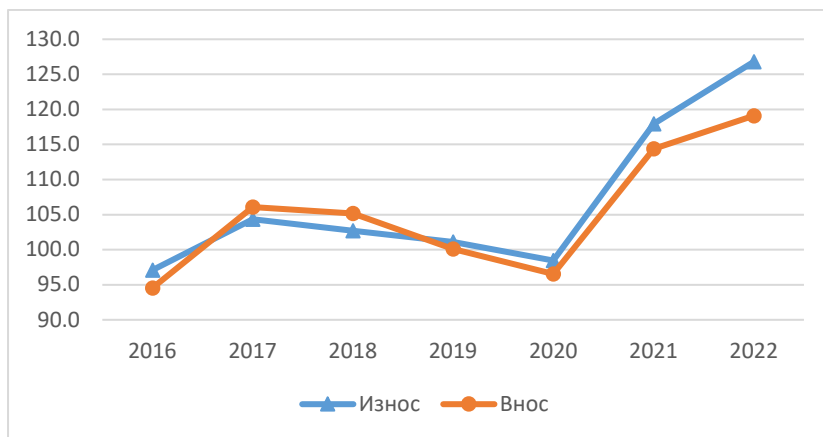
Минимална динамика в относителния дял бележи групата на *„Инвестиционните стоки“*. Те запазват своя относителен дял от около 24% през целия разглеждан период. Най-голям оборот от групата имат *„Резервни части и оборудване“* и *„Машини, уреди и апарати“*.

Очертаната експортна структура по начин на използване показва, че България остава износител предимно на стоки с ниска добавена стойност.

Характерно за средата, в която оперират българските фирми с международна дейност, е високата ѝ динамика. Едни от показателите, които я характеризират са индексите на цените на вноса и износа. На Фигура 5 е приставена динамиката при цените на износа и вноса за разглеждания период.

Ако в периода до 2020 г. индексите флукуират в интервала 95-105%, то през 2021 и 2022 г. се забелязва силна динамика. Цените на изнасяните от България стоки са се повишили с 18% на годишна база през 2021 г. и с още 27% през 2022 г. В същото време и цените на внасяните в страната стоки нарастват с 13% през 2021 г. и 19% през 2022 г. **Реализирането на по-високи физически обеми на износа, при повишаващи се цени свидетелства за висока конкурентоспособност на българските износители и относително по-висока еластичност на търсенето на стоките от българската експортна листа.**

Фигура 35. Индекси на цените на износа и вноса, България, 2016-2021 г.

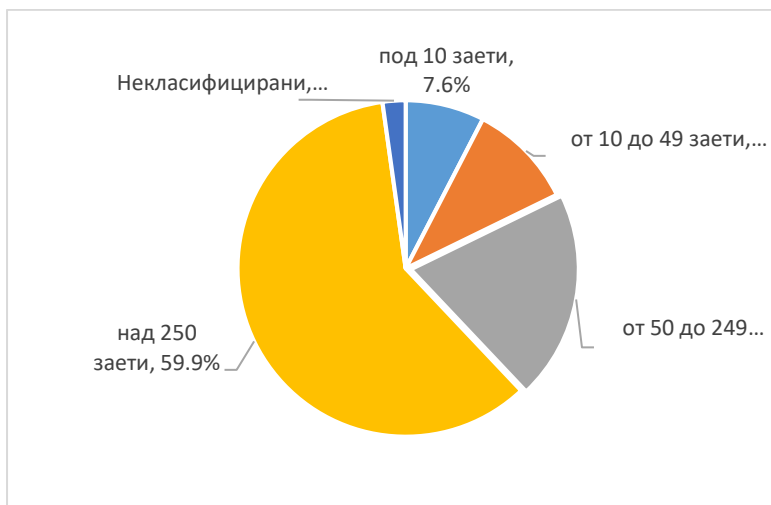

Източник: Евростат.

2. Експортна дейност на българските фирми

Дейностите по осъществяване на износ от българските фирми може да се характеризира с показатели за участието на различните групи фирми в реализацията на износа от страната. Евростат събира информация за износа на фирмите според броя на заетите лица в тях (2012-2020 г.). Показателите за фирмите се делят на до 10 лица, от 10 до 49 лица, от 50 до 249 лица, над 250 лица. Приносът на отделните групи фирми в целия стоков износ на ЕС (вкл. между страните-членки) е представен на Фигура 36.

Фигура 36. Дял в реализацията на износа, според броя на заетите лица в предприятията – ЕС27, 2020 г.

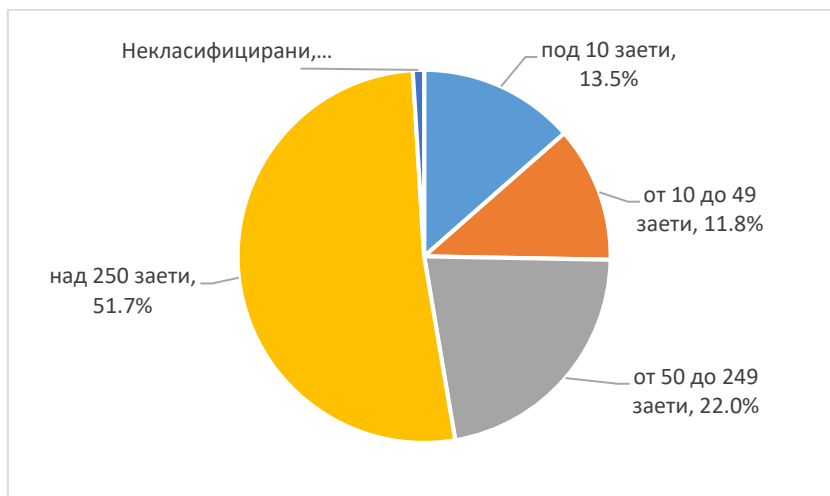

Източник: по данни на Евростат.

На Фигура 6 се вижда, че средно за ЕС27, фирмите с до 10 заети формират близо 8% от износа. По-големите фирми – тези с 10-49 заети, логично формират по-голям дял – 10%. Средните фирми с 50 до 249 заети изнасят 20% от стоките. Фирмите с над 250 заети формират 60%.

В сравнителен план, българските фирми имат по-различно участие в реализацията на българския износ. Разпределението само за България е показано на Фигура 37.

Фигура 37. Дял в износа на фирмите, според броя на заетите лица – България, 2016-2020 г.

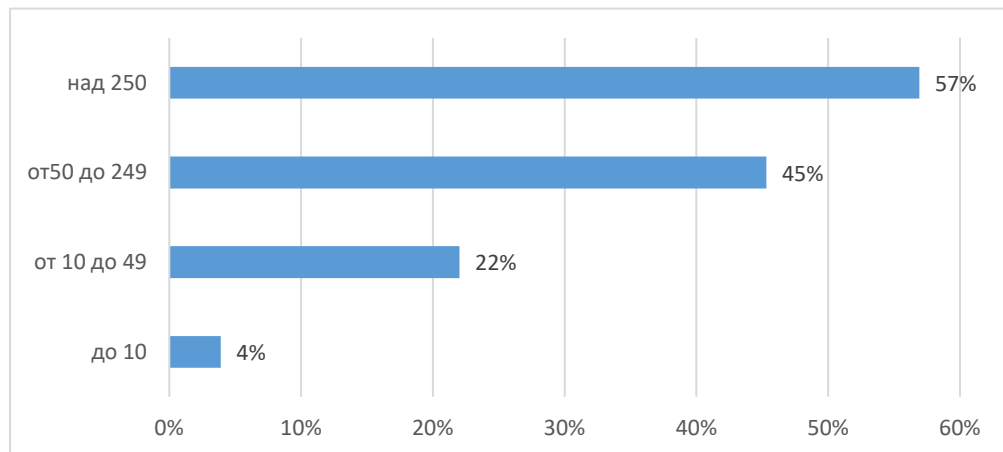
Източник: по данни на Евростат.

При фирмите с 10-49 и 50-249 заети дяловете са приблизително равни с тези на целия ЕС. Значителна разлика има при фирмите с под 10 работещи. Техния дял в стоковия експорт в България е почти 14% при средно 8% за ЕС. Той е по-голям за сметка на дела на фирмите с над 250 заети. За България той е близо 52% при средно 60% за ЕС. **Това вероятно е следствие от структурата на българските фирми, която структура се различава от средноевропейската, както и от структурата на българския износ, който се различава значително от структурата на износа на целия ЕС.**

От своя страна, броя на фирмите извършващи износ е индикатор за интернационализацията на предприятията. На Фигура 8 е представен графично дела на фирмите извършващи износ от всички регистрирани в България фирми в съответната група.

Забелязва се силна интернационализация при фирмите с над 250 заети. Повече от половината от фирмите в България, които попадат в тази категория, извършват износ. Близък е и дела на българските фирми с 50-249 заети лица. Близо половината от тях (45%), извършват износ. При фирмите с от 10 до 49 заети, делът на износителите е 22%. Едва 3,9 процента от фирмите с до 10 заети извършват сделки по износ от страната.

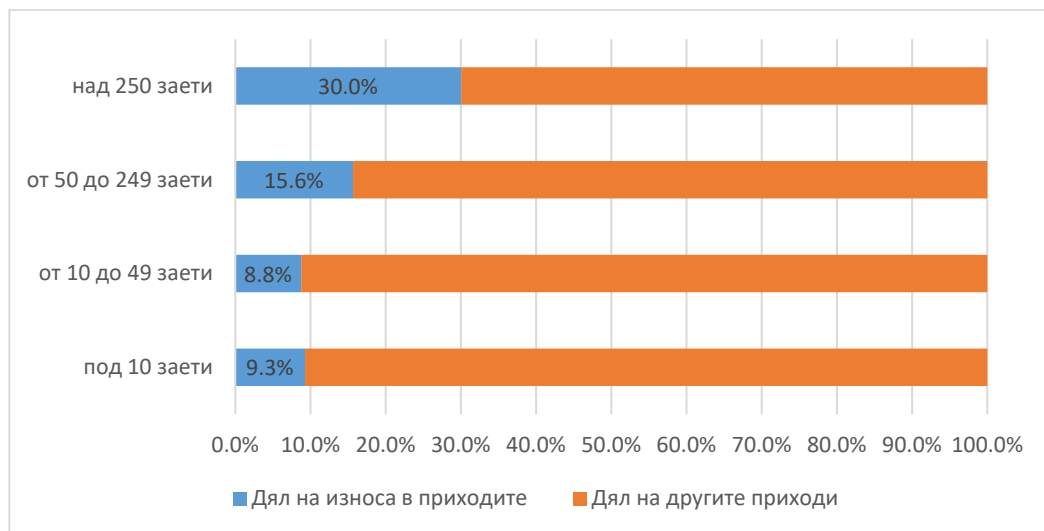
Фигура 38. Дял (от броя на съответната категория) на българските фирми, извършващи внос към 2019 г., според броя на заетите лица.

Източник: по данни на Евростат.

Изчислено е и участието на приходите от износ, като компонент на приходите от всички продажби на фирмите, според техните категории. Резултатите са представени на Фигура 39.

**Фигура 39. Дял на износа в приходите на българските фирми, извършващи износ, средно за периода 2016-2020 г., според броя на заетите лица
България (%)**

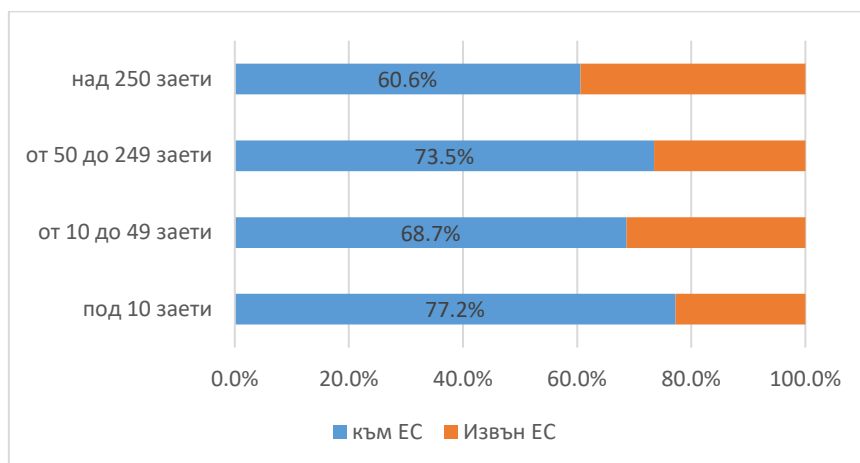

Източник: по данни на НСИ.

При фирмите с до 10 заети, извършващи експорт, над 9% от всички приходи от продажба се формират от продажби в чужбина. Близко е положението на фирмите с 10 до 49 заети, имащи сделки зад граница. Близко 9 % от техните приходи са от износ. Българските фирми с 50 до 249 заети, извършващи износ, формират 16% от приходите си от чужбина. Над двойно по-голям дял имат фирмите с над 250 заети. При тях над 30% от приходите са от експорт. Ясно очертана е тенденцията по-големите по размер фирми да осъществяват по-големи обороти от продажби зад граница.

Картината за външнотърговската дейност на българските фирми се допълва и от предоставените данни за направленията на сделките на предприятията, извършващи износ. Разпределението по направление на сделките – в ЕС и към трети страни е приставено на Фигура 40.

Фигура 40. Разпределение на обема на сделки по износ, според направлението и според броя на зетите лица в предприятията – износители, 2018 г.

Източник: по данни на Евростат.

Според разпределението на сделките по направления, ясно се оформя предпочитанията на микро, малките и средните предприятия да реализират сделки по износ предимно в рамките на ЕС. Прави впечатление високата концентрация към ЕС на микро предприятията. При тях сделките по износ в посока други страни от ЕС са над 75%. При малките и средните фирми от разглежданите нефинансови сектори, тази концентрация е около 70%. Големите фирми се отличават с по-балансирано разпределение на сделките като съотношението е около 60:40 в полза на ЕС. От тези данни може да се направи извод, че улесненията, предоставяни от членството на България в ЕС, могат да се тълкуват като важна детерминанта на интернационализацията на МСП. Също така, големите български предприятия явно са конкурентоспособни на фирмите от други страни, изнасящи сходни стоки, щом успяват повече на трети пазари.

Още по-добра представа се създава и с разпределението на продажбите в чужбина, според икономически сектор на фирмата – износител. За съжаление, данните за част от икономическите сектори попадат в хипотезата за неразпространение на статистическа информация и са конфиденциални. Поради тази причина тази част от секторите не са представени в текущия анализ. Разпределението по сектори и размер на българските фирми-износители е представено в Таблица 58.

Таблица 58. Износ, осъществен от български фирми, според броя на заети лица, направление и икономически сектори, 2019 г. (хил. евро)

Икономически сектори / Брой заети	Под 10		От 10 до 49		От 50 до 249		Над 250	
	В ЕС	Извън ЕС	В ЕС	Извън ЕС	В ЕС	Извън ЕС	В ЕС	Извън ЕС
Общо всички дейности	3312997	805863	2174353	998130	4613723	1671776	8887510	5851632
Селско, горско и рибно стопанство	32678	10574	28440	7366	:	:	:	:
Добивна промишленост	1001	3582	1586	364	:	:	:	:
Преработваща промишленост	233084	6406	924630	262125	2913934	831580	8192357	5407176
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	2839947	701161	1085644	658089	1461099	705002	529338	189102
Транспорт и складиране	16257	3449	9901	4362	14281	23732	11044	16852
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	11049	2735	4428	4330	8181	2542	9145	569
Професионални дейности и научни изследвания	38726	7629	8707	6890	457	1960	384	187
Административни и спомагателни дейности	29988	2736	29871	2637	:	:	:	:

* не налични данни.

Източник: Евростат

От данните в Таблица 58 ясно се вижда, че микро предприятията – с до 10 заети реализират сумарно повече износ, отколкото фирмите с 10 до 49 служителя. Все пак, ясно се вижда, че при микро предприятията доминират сделките на сектор *Търговия* с почти 3 млрд. евро. Той отчетливо води с близо 80% от износа на фирмите с до 10 човека. Следват сделките по износ от преработващата промишленост – над 200 млн. евро. Останалите сектори са с износ в порядъка на няколко десетки милиона евро. Отчетливо се вижда, че разпределението е в полза на сделките към ЕС, като за някои сектори (*Транспорт, Преработваща промишленост, Административни дейности*) съотношението е в размер на няколко пъти. Интересно впечатление прави добивната промишленост, където сделките с трети страни са три пъти повече, отколкото тези към ЕС.

Фирмите с 10 до 49 служителя реализират сумарно по-малко износ, отколкото по-малките от тях предприятия. Водещи са отново сделките на сектор *Търговия* – близо 1.6 млрд. евро. Второ място заема *Преработваща промишленост*, но вече с по-крупните обороти от 1.1 млрд. евро. Останалите сектори реализират по-малко обороти, отколкото микро предприятията от същите сектори. В почти всички сектори сделките с ЕС доминират. Изключение формира сектора за *Създаване и разпространение на информация и творчески продукти, далекосъобщения*, тук сделките с трети страни и с ЕС са приблизително равни по размери.

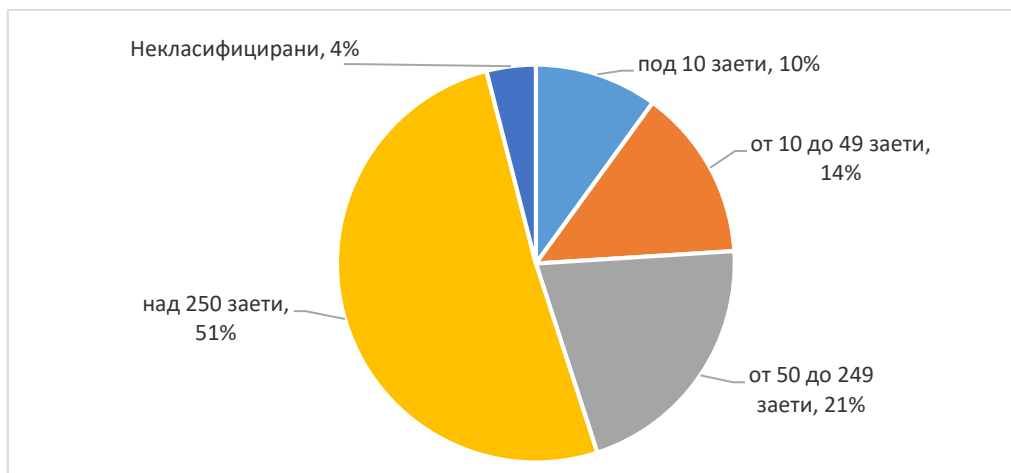
При средните фирми данните са оскъдни. Водещата разлика с по-малките фирми е че сделките на преработващата промишленост превишават тези на търговския сектор. Прави впечатление, че и този клас фирми са с основна насоченост към ЕС. Изключение правят фирмите от *Транспорт и складиране*, чиито обороти са формирани предимно от сделки с трети страни.

Данните за фирмите с над 250 заети също са оскъдни. Все пак, ясно се забелязва доминиращата роля на *Преработващата промишленост*, която изпълва почти всички сделки в сегмента на големите фирми. По своето направление, сделките с трети страни са в значителна степен по-високи и приближават по обем сделките с ЕС.

3. Импортна дейност на българските фирми

Дейностите по внос, също представят интерес при изследване на българските фирми. Евростат събира информация за осъществения от фирмите внос, според броя на заетите лица в тях (2012-2020 г.). Приносът на отделните групи фирми в целия стоков внос на ЕС (вкл. между страните членки) е представен на Фигура 41.

Фигура 41. Дял в вноса, според броя на заетите лица в предприятията – ЕС27, 2020 г.

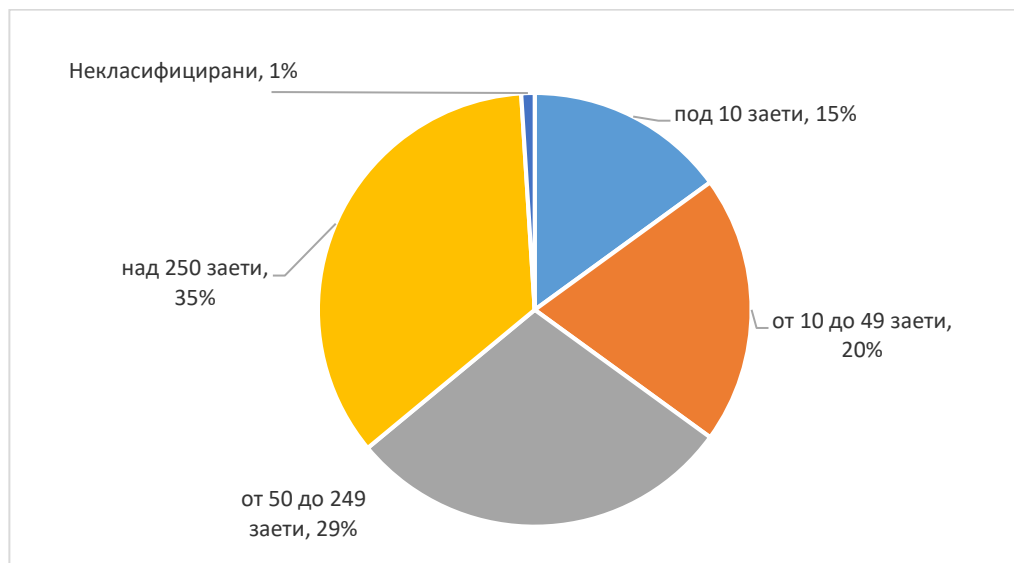

Източник: по данни на Евростат.

На Фигура 11 се вижда, че средно за ЕС27, фирмите с до 10 заети формират близо 10% от вноса. По-големите фирми – тези с 10-49 заети, логично формират по-голям дял – 14%. Средните фирми с 50 до 249 заети внасят 21% от стоките. Фирмите с над 250 заети формират 51%.

В сравнителен план, българските фирми имат по-различно участие в реализацията на вноса в страна. Разпределението само за България е показано на Фигура 42.

Фигура 42. Дял в износа на фирмите, според броя на заетите лица – България, 2016-2020 г.

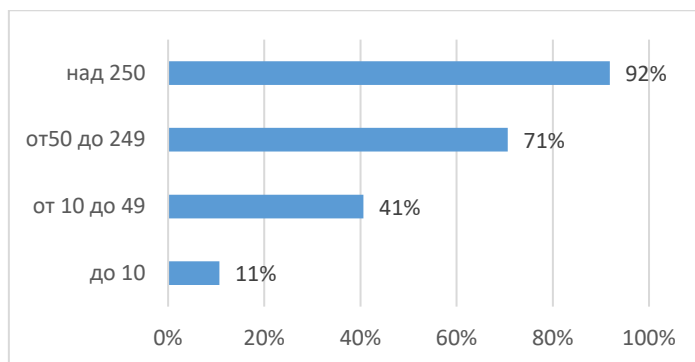

Източник: по данни на Евростат.

При всички групи фирми се регистрират различия спрямо тези на целия ЕС. Българските фирми с под 10 работещи реализират 15% от вноса, при средно за ЕС от 10%. Про фирмите с 10 до 49 заети, също се регистрира различие. Българските реализират 20% при 14% за ЕС. Разлики има и при другите две групи – българските фирми с 50 до 149 заети реализират 29% при 21% средно за ЕС. Той е по-голям за сметка на дела на фирмите с над 250 заети. За България той е близо 35% при средно 51% за ЕС. Това вероятно е следствие от структурата на българските фирми, която структура се различава от средноевропейската, както и от структурата на българския взнос, който се различава значително от структурата на износа на целия ЕС.

От своя страна, броя на фирмите извършващи внос е индикатор за тяхната интернационализация. На Фигура 43 е представен графично дела на фирмите извършващи внос в България от всички регистрирани в страната фирми в съответната група.

Фигура 43. Дял (от броя на съответната категория) на българските фирми, извършващи износ през 2016-2020 г. средно, според броя на заетите лица

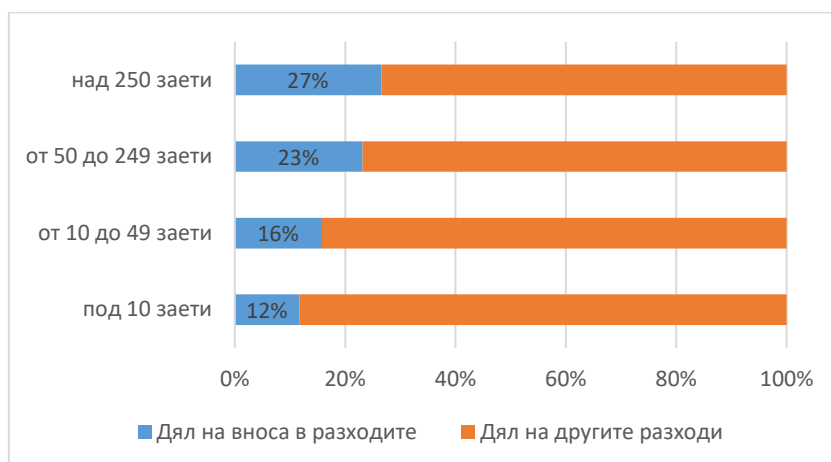

Източник: по данни на Евростат.

Забелязва се силна интернационализация при фирмите с над 250 заети. Почти всички попадащи в тази категория фирми извършват внос. Българските фирми с 50-249 заети лица също в голяма степен реализират покупки от чужбина – 71% от тях. При фирмите с от 10 до 49 заети, делът на вносителите е 41%. Едва 11% от фирмите с до 10 заети извършват сделки по износ от страната. Прави впечатление съставката при микро и малките предприятия. В абсолютна стойност над 41 хил. микро предприятия реализират внос приблизително равен на вноса, който реализират 10 хил. малки фирми.

Изчислено е и участието на разходите от внос, като компонент на разходите на фирмите, според техните категории. Резултатите са представени графично на Фигура 44.

Фигура 44. Дял на вноса в разходите на българските фирми, средно за 2016-2020 г., според броя на заетите лица България (%)

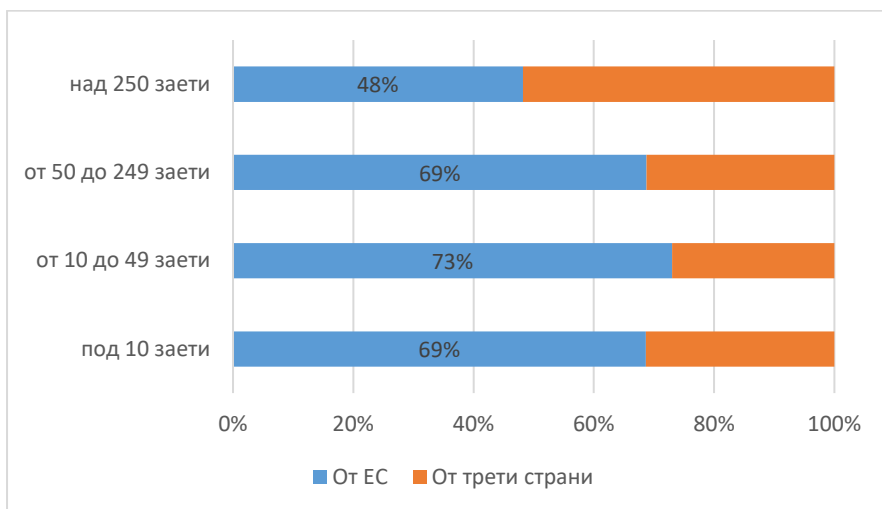

Източник: по данни на НСИ.

При фирмите с до 10 заети, извършващи експорт, над 12% от всички се формират от покупки от чужбина. Близко е положението на фирмите с 10 до 49 заети, имащи сделки зад граница. Близко 16 % от техните разходи са от внос. Българските фирми с 50 до 249 заети, извършващи внос, формират 23% от разходите си от чужбина. Близък по стойност дял имат фирмите с над 250 заети. При тях 27% от разходите са за внос. Ясно очертана е тенденцията по-големите по размер фирми да осъществяват по-големи разходи за покупки зад граница.

Картината за външнотърговската дейност на българските фирми се допълва и от предоставените данни за направленията на сделките на предприятията, извършващи внос. Разпределението по направление на сделките – от ЕС и от трети страни е приставено на Фигура 45.

Фигура 45. Разпределение на обема на сделки по внос, според направлението и според броя на заетите лица в предприятията – вносители, средно за 2016-2020 г.

Източник: по данни на Евростат.

Средно 63% от вносът е от другите страни в ЕС, а 37% са покупките от трети страни. Прави впечатление високата концентрация на сделките към ЕС. Според разпределението на сделките по направления, ясно се оформя предпочитанията на микро, малките и средните предприятия да реализират внос предимно от ЕС. При тях сделките по внос от други страни в ЕС е около 70%. Големите фирми се отличават с по-балансирано разпределение на сделките като съотношението е около 50:50 в полза на ЕС. От тези данни може да се направи извод, че улесненията, предоставяни от членството на България в ЕС, могат да се тълкуват като важна детерминанта на интернационализацията на МСП.

Още по-добра представа се създава и с разпределението на продажбите в чужбина, според икономически сектор на фирмата – вносител.

Таблица 59. Внос, осъществен от български фирми, според броя на заети лица, направление и икономически сектори, 2019 г. (хил. евро)

Икономически сектори / Брой заети	Под 10		От 10 до 49		От 50 до 249		Над 250	
	от ЕС	Извън ЕС	от ЕС	Извън ЕС	от ЕС	Извън ЕС	от ЕС	Извън ЕС
Общо всички дейности	3618284	1325146	4086649	1401254	6289354	2816170	6367071	6381000
Селско, горско и рибно стопанство	34195	16230	36901	5530	:	:	:	:
Добивна промишленост	3194	1207	2339	181	1859	1160784	7405	8890
Преработваща промишленост	140180	69642	560778	219233			4498754	5853912
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	59268	6817	26722	17976				
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	2977	2114	26615	5505	:	:	:	:
Строителство	41796	25787	51070	15131	55334	16576	11901	16308
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	2938952	1162674	3167518	1108535	4012672	1068409	1658218	306494
Транспорт и складиране	78986	6055	78261	6024	61891	24145	51478	14776
Създаване и раз. на информация и творчески продукти; далекосъобщения	48881	8722	23402	8022	5574	2287		
Операции с недвижими имоти	26541	3933	4255	947	:	:		:
Професионални дейности и научни изследвания	111035	11427	42825	6339	15510	2680	3965	1246
Административни и спомагателни дейности	89838	5402	30991	1710	37979	3588	3069	183

* не налични данни.

Източник: Евростат

За съжаление, данните за част от икономическите сектори попадат в хипотезата за неразпространение на статистическа информация и са конфиденциални. Поради тази причина тази част от секторите не са представени в текущия анализ. Разпределението по сектори и размер на българските фирми, осъществяващи внос е представено в Таблица 59.

От данните в Таблица 59 ясно се вижда, че при микро предприятия – с до 10 заети се реализират най-много сделки в сектор „Търговия“. Втори сектор по реализиран внос е „Преработваща промишленост“. Останалите сектори са с внос в порядъка на няколко десетки милиона евро. Отчетливо се вижда, че разпределението е в полза на сделките към ЕС, като за някои сектори (Транспорт, Преработваща промишленост, Далекосъобщения, Недвижими имоти) съотношението е в размер на няколко пъти.

Фирмите с 10 до 49 служителя реализират сумарно внос, съпоставим с размерите и структурата на вноса на микро предприятията. Водещи са отново сделките на сектор *Търговия*. Второ място, аналогично заема *Преработваща промишленост*. Повечето от останалите сектори реализират по-малко обороти, отколкото микро предприятията от същите сектори. Във всички сектори сделките с ЕС доминират.

При средните фирми данните за вноса са оскъдни. Преобладаващи са също сделките в сектор *Търговия*. И този клас фирми са с основна насоченост към ЕС.

Данните за фирмите с над 250 заети също са оскъдни. Все пак, ясно се забелязва доминиращата роля на *Преработващата промишленост*, която изпълва почти всички сделки в сегмента на големите фирми. По своето направление, сделките с трети страни са в значителна степен по-високи от сделките с ЕС.

4. Заключение

В хода на анализа става ясно, че външнотърговската дейност на българските фирми бързо се възстановява от кризисни събития. Износът от България се оказва изпълнен предимно на стоки с ниска степен на преработка, респективно с ниска добавена стойност.

В сравнителен план, над 25 000 са българските фирми осъществяващи износ, докато тези, реализиращи внос са повече от два пъти повече – 55 000 фирми. Участието на различните групи български фирми, според броя на заетите в тях лица се различава от средноевропейското равнище, както при реализацията на износа, така и при реализацията на вноса.

В условията на повишаващи се цени на износа, реализирането на по-високи физически обеми на износ, свидетелства за висока конкурентоспособност на българските износители и относително по-висока еластичност на търсенето на стоките от българската експортна листа.

Прави впечатление и че в общия случай делът на износа в оборота на предприятията се увеличава с увеличение на броя заети лица. Аналогична е ситуацията и при реализиране на внос. Отчетлива е тенденцията на повечето български външнотърговски фирми да осъществяват предимно сделки в останалите страни от ЕС, както по вноса, така и при реализирането на износ.

В краткосрочен период, повишаващите се цени и динамичното изменение на международните отношения, а от там и международната търговска ситуация, са основните предизвикателства пред които са изложени фирмите, осъществяващи търговски контакти с чуждестранни партньори.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

ГЛАВА ПЪРВА. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА, БИЗНЕС СРЕДА И УПРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

От анализа в Глава първа се правят следните основни изводи и препоръки:

Структури и демография

Общия **брой на предприятията** в България за последните 15 години се увеличава от 323 хил. на повече от 448 хил. благодарение единствено на микро предприятията. Те са 93.5% от общия брой, а 98.8% са МСП.

За последните 15 години **заетите лица** в българските микро предприятия се увеличават с 130 хил. и в големите предприятия с 29 хил. Намалява заетостта при малките предприятия с 65 хил. и при средните предприятия с 94 хил. Общият брой се запазва около 2220 хил. След финансовата криза съкращението на заетите лица продължава четири години, а след това възстановяването е много бавно, а при Пандемията възстановяването е за 1 година.

Структурите на заетите лица по размерни групи и по икономически дейности се различават от общата, защото технологиите и минималните ефективни размери във всеки отрасъл или дейност са различни.

Отраслите с най-силно влияние върху националната структура на заетите в посока на увеличаване на дела на заетите в големите предприятия са Преработващата промишленост (С), Транспорт, складиране и пощенски услуги (Н) и Информационни и комуникационни технологии (J). В България от 36% до 45% от заетите в тези икономически дейности са в големи предприятия. Факторите за развитието на тези отрасли и дейности са големият вътрешен пазар, международната специализация в европейската и световната икономики и степента на икономическо развитие.

Отраслите и дейностите с най-голям потенциал да променят размерната структура на заетите към увеличаване на дела на заетите в микро предприятия имат Селско стопанство (А), Хотелиерство и ресторантьорство (I) и Търговия и ремонт (G). Развитието на тези отрасли и икономически дейности основно се предопределят от природата, от културните и исторически паметници и други забележителности.

Различните размерни структури на заетите в икономиките на страните, **членки на ЕС** отразяват **различни модели на икономическо развитие и различна икономическата политика**. Това обяснява защо Гърция и Португалия имат най

висок дял на заетите в микро предприятия, а Германия, Швеция, Франция, Нидерландия, Ирландия и Белгия – в големите предприятия.

Факторите за формиране на размерната структура по райони са степента на развитие, отрасловата структура, наличието/отсъствието на големи градски центрове и др.

Размерната структура по **брой предприятия** е близка до националната, с малки разлики. Почти половината от общия брой на големите предприятия се намират в Югозападния район и той се увеличава, докато във всички други райони намалява. Микро предприятията имат най-висок дял в Югоизточния и Северния централен район.

Заетите лица в големите предприятия на ЮЗ район са с най- висок дял, а тези в микро предприятията – с най-нисък.

В ЮЗ район след двете кризи **броят на заетите** в предприятията расте и надхвърля пред кризисните резултати с 114 хил. души. Заетостта в Южния централен район остава на равнището на 2008г., а заетостта в останалите 4 района намалява с по 25-30 хил. души. Във всички райони микро предприятията са създали повече работни места. Големите предприятия са създали повече работни места единствено на Югозападния район (основно София). Във всички райони малките и средните предприятия през 2022г. осигуряват по-малко работни места, в сравнение с 2008г.

Коефициентът на **раждаемост** на предприятията в България е сред високите в ЕС, но се наблюдава тенденция на намаление от 18% до 10% годишно. По икономически дейности, с най-висока раждаемост са предприятията в Електро и топлоенергия, Информация, далекосъобщения, Хотелиерство и ресторантьорство, Култура, спорт и развлечения, Строителство, а с най-ниска – в Добивна и Преработваща промишленост, Здравеопазване, Образование.

Коефициентът на **смъртност** в България е сред високите в ЕС. Осредненият показател се колебае между 7.7% и 14.2%. С най-висока смъртност са предприятията в хотелиерството и ресторантьорството, Строителство, Операции с недвижими имоти и Култура, спорт и развлечения. С най- ниска смъртност са предприятията от Здравеопазване, Образование и Производство и разпределение на електро и топлоенергия.

Средните резултати **нетния прираст** на предприятията в България са близки до средните на страните от ЕС. Както при годините с отрицателен, така и при годините с положителен прираст, няма значителни отклонения. Наблюдават се големи различия в прираста на предприятията в България според икономическите дейности. Най-висок в Производството и разпределението на електрическа и топлоенергия, Най-нисък в Информация и далекосъобщения, Административни дейности и Недвижими имоти. Преработваща и Добивна промишленост и Образование.

Коефициентът на **оцеляване на предприятията** в България (45%) е много близък до средния за ЕС27. Той е стабилен през годините, отклоненията са в рамките на плюс/минус 2 пр.п. Спецификата на икономическите дейности не оказва много силно влияние върху него. Средната норма на оцеляване на предприятията в повечето икономически дейности се колебае около средната за бизнеса в границите на плюс/минус 20%. По години също не се наблюдават големи колебания.

Малките и средни предприятия са важни за икономиката на всяка страна, защото решават общонационални проблеми, които големите предприятия не могат да решат. В същото време те са по-уязвими и по-трудно оцеляват в сравнение с големите. Затова правителствата на всяка държава, трябва да провеждат политика на тяхното подпомагане.

Бизнес среда

През анализирания период **качеството на регулиране** се влошава. Необходими са концентрирани анализи за разкриване на причините за това, след което трябва да се разработи програмен документ за подобряване на състоянието.

Проблемна област се оказва **комуникацията между данъчни и други държавни органи с предприятията**. Те отнемат сериозен ресурс от време и са предпоставка за некоректни практики. Решението на тези проблеми трябва да се търси във въвеждането на електронни услуги, а там където това може да стане бавно и е много скъпо следва да се реорганизира работата с въвеждане на технологията за обслужване на едно гише.

Неформалната икономика е сериозна пречка пред функциониране на предприятията. На този сектор следва да се обърне по-голямо внимание, така че да се намали неговия мащаб и влияние върху икономиката на страната.

Сериозни реформи трябва да се направят в образованието и обучението на работната сила. Те засягат цялата система на образование, както и професионалното обучение. **Липсата на качествена работна сила** се явява като сериозна пречка не само пред български бизнес, но и пред навлизането на високотехнологични чуждестранни инвестиции.

Върховенството на закона и правовия ред в нашата страна са на най-ниско равнище сред страните в Европейския съюз, Европейската асоциация за свободна търговия и Северна Америка.

България не отчита съществен напредък в борбата с корупцията. Регистрирано е забавяне на транспонирането на европейското законодателство. Паралелно с това е канализиран процеса на корупцията в аспект „икономическа корупция“, а съществено развитие е регистрирано при „друг тип корупция“ (търговия с влияние, злоупотреба с власт и служебно положение и т.н.). Това означава, че тясно

груповите интереси доминират и са предпоставка за икономически изкривявания и деградация на бизнес средата.

Състоянието и нивата на корупция в България, са **съществен, тревожен, сигнал за перспективите за икономическо и социално развитие** на страната в следващите години и предпоставка за забавяне на развитието и ерозия на икономическата среда.

Направеният анализ на данните от провежданите през последните седем години интервюта с български компании, по темата за **корупцията и връзката и с бизнеса**, показва:

- Корупцията е със сравнително високо влияние при правенето на бизнес и е засегнала пряко близо 1/5 от фирмите.
- Качествено нова промяна и по-високо обществено ниво на корупцията. Водещ корупционен фактор е корупцията при финансиране на политическите партии в замяна на обществени договори или влияние върху създавана политика.
- Основната среда за развитие на корупцията са обществените поръчки и обществения сектор.
- Корупционните практики остават вкоренени в стереотипите на бизнеса в България, а съществуващите нагласи са за безнаказаност.

Корпоративно управление

Корпоративното управление на **частните предприятия** е на добро, стабилно равнище и не се поддава на сътресения в резултат от промени във външната среда. Няма съществена динамика както в положителна, така и в отрицателна посока.

Най-висока оценка имат показателите за управление на акционерите/защита на инвеститорите и ефикасност на корпоративните бордове. В междинна позиция се намира регулирането на конфликтите на интереси и одитните и счетоводни стандарти. Най-ниска оценка получават показателите за етично поведение на фирмите и защитата на миноритарните акционери. Тези недостатъци са установени и при други изследвания, което налага да се работи за тяхното подобрене.

Средното равнище на корпоративно управление в **държавните предприятия** е на постоянно ниско равнище. Със стойности около 40 т., то е много далеч от максималната стойност от 100 точки. Представянето на държавните предприятия в областта на корпоративното управление е стабилно незадоволително. Тези предприятия не прилагат около 60% от принципите на ОИСР.

Най-добри резултати при приложение на принципите на добро корпоративно управление имат част от държавните предприятия от силно регулирани сектори като водоснабдяване и канализация, болнични и здравни заведения, финансово посредничество и военно производство. На примера на тези високо класирани предприятия могат да се изведат условията за успешно прилагане на принципите на доброто корпоративно управление: наличие на съответна правна рамка; създаване и успешно налагане на дисциплиниращ орган на държавните предприятия, непрекъснат контрол и изискване за спазване на високи стандарти при планиране и отчитане дейността на държавните предприятия.

През 2020 г. започна на практика да се изпълнява приетия в края на 2020 г. Закон за публичните предприятия. Средната оценката на корпоративното управление на всички държавните предприятия през 2020 г. е с една точка по-ниска от началната стойност през 2016 г. Това ясно показва, че нормите от закона все още не са намерили приложение в практиката на държавните предприятия. Необходимо е да се положат повече усилия за въвеждане в действие на нормите на този закон, чрез които принципите за добро корпоративно управление на ОИСП са въведени в правния мир на страната.

ГЛАВА ВТОРА. ПРИЛАГАНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Основните изводи и препоръки от анализите в Глава втора са следните:

Социално представяне на българските предприятия

Наблюдението на статистическата база данни за периода 2016-2020 г. позволява да се очертаят контурите на социалните параметри на разкриването на българските предприятия. Като **положителни явления** могат да се посочат:

- повишените разходи за труд на работодателите за едно наето лице във всички наблюдавани индустриални сектори без изключение;
- повишаването на средната работна заплата в наблюдаваните индустриални сектори;
- намаляването на трудовите злоупотреки във всички наблюдавани сектори без изключение.

В социалните измерения на отчетността се крие голям потенциал, който може да допринесе за:

- удовлетворяване на потребностите на основните групи заинтересовани страни;

- засилване на вътрешния фирмен контрол;
- предоставяне на обективна информация за инвеститорите и работодателите;
- повишаване на конкурентните предимства на българските предприятия на фирмено, национално и международно равнище;
- реална оценка на постигнатия прогрес при отчитане степента на устойчивост на предприятията и постегнатата степен на съответствие спрямо критериите, заложи в международните стандарти.

Като **проблемни области** на социалната отчетност в контекста на устойчивостта се идентифицират:

- затруднения, които фирмите не могат да преодолеят при попълването на обективна, надеждна и сравнима корпоративна информация в социално измерим формат;
- Недостатъчно прилагане на принципа за същественост на информацията;
- Необходимост от още по-голямо усъвършенстване на институционалния и техническия потенциал за по-пълно адаптиране на социалната отчетност към новите изисквания в контекста на зададения от ООН дневен ред на устойчивост, което би позволило още по-прецизно измерване на приноса на предприятията към обществото;
- Необходимост от повишаване на степента на интегриране на социалната отчетност и финансовата информация;
- Недостатъчно усъвършенствана система на заверяване на годишните отчети, в това число социалния панел на годишния отчет.

В резултат от наблюдението на социалното представяне на българските предприятия **предлагаме** създаване на единна национална платформа от база данни за нефинансовото представяне на българските предприятия в дигитален, обществено достъпен формат.

Иновациите в предприятията

Усилията (финансиране и разходи за НИРД, мобилизиране на човешкия потенциал и др.) и резултатите от иновационните дейности в предприятията са незадоволителни. Иновационно активни са едва една трета от общия брой предприятия в страната. Те рядко си сътрудничат с университети и академии. Слабо е и взаимодействието им с други предприятия в страната и чужбина, което е важна характеристика на добрите примери в Европа.

Не е постигната целта икономическото развитие да се осъществява с нарастваща НИРД интензивност през 30-годишния период на промени. След драстичния спад, тя остава на равнище около 0.5%, което е 6 пъти по-ниско от лисабонската цел и три пъти по-ниско от националната. Това показва отдръпване на държавата от формиране и провеждане на научна и иновационна политика дори в рамките на държавното финансиране на НИРД. Това води до дисбаланси между структура на разходи и финансиране на НИРД.

Също така се наблюдават дисбаланси в инвестирането на научните изследвания и иновационната дейност, породени от неотчитане на въздействието на глобализацията и новата иновационна вълна върху търсенето и предлагането на национално базирани резултати от научни изследвания и иновации, като играе координираща роля в провеждането на национална иновационна политика. Положителен ефект би имало нарастване на разходи за НИРД в отбраната, които имат двойна употреба в страната.

След приемането на страната в ЕС бизнесът значително увеличава дела си в разходите за НИРД, но това не е свързано с тяхната резултатност както на макро-равнище (например планираното увеличение на производителността на труда), така и на микро-равнище (например увеличение на регистрирането на индустриална собственост и др.).

Увеличението на разходите за иновации в предприятията в повечето случаи е неуспешно или неудачно от гледна точка на резултатността. Преодоляването на този проблем на развитието е свързано с преразглеждане на политиката както за увеличаване на търсенето, така и за съответното предлагане на новости. То е свързано с промени в управлението на предприятията, на първо място – с ефективността на използването на ресурси, вкл. информационни, и качеството на работата. Налага се въвеждане на новите бизнес модели, които отчитат, че големите предприятия по-добре се справят с дигитализацията и кръговостта на ресурсите.

Съвременните икономика и общество са в нов етап на развитие, на който се променят целта, средството и субекта, които са с най-голям принос за развитието. От брутен вътрешен продукт като цел, свободна конкуренция като средство и бизнес секторът като субект, в новия стадий на развитие стават съответно НИРД интензивност – цел, кръговост, дигитализация и координация на национално, регионално – балканско, европейско и световно равнище – средство, и субект – общественият сектор в сътрудничество с бизнес сектора. С особена острота се налага преосмисляне на стратегиите за развитие на всички равнища на управление.

Отдръпването на държавата от провеждане на научна и иновационна политика и основаването само на пазарните сили за повишаване на иновативността на националната икономика е недалновидно. Текущата политика унищожава огромен потенциал за научни изследвания и иновации, респективно за дългосрочно икономическо развитие на страната.

Необходимо е управлението да работи съвместно с изследователския сектор, за да формират конкретните промени, които да доведат до повече иновации в предприятията с положителен резултат при посрещане на съвременните и бъдещите предизвикателства пред развитието на предприятията в националната икономика.

Екологизация на предприятията

- Резултатите от Екоиновативният индекс на ЕС за периода 2015-2021 г. показват незадоволителна, слаба оценка за екологичното представяне и развитие на България. При общо 16 наблюдавани индикатора, групирани в 5 основни групи, *догонване* има при 7 подиндикатора, *без данни* са 3, *изоставане* при 13. Прогнозен период на догонване от 4 до 82 години за различните индикатори.
- За периода 2015-2020 г. 16.22% е намалението в общият *обем на отделените вредни вещества в атмосферата от производствени процеси в икономиката (общо за всички сектори)*.
 - 55.12% от отделените замърсители в атмосферата в цялата икономика са на предприятия с над 250 заети. С намаляването на броя на заетите, намалява и дела на предприятията в групата на замърсяващите;
 - През 2020 г., сектор „Индустрия“ генерира 46.26% от всички отделени емисии в икономиката, като 99.43% от тях представляват въглеродни двуокиси;
 - Средните нива на добавена стойност при отделен един тон вредни вещества в атмосферата, в сектор „Индустрия“ са 3.44 пъти по-ниски, отколкото за всички сектори на икономиката взети заедно, българската индустрия е ниско ефективна в екологично отношение;
 - 31.5% е намалението на атмосферните замърсители за шест години в Сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“;
- съвкупният обем на *образуваните производствени неопасни и опасни отпадъци намаляват* през 2020 г. спрямо 2015 г. с 40.14%;
 - 84.09% от произведените неопасни отпадъци в икономиката са в секторите „Добивна промишленост“ (67%), „Преработваща промишленост“ (10.57%) и „Производство и разпределение на енергия и горива“ (6.15%);
 - Едва 10.88% от отпадъците са предоставени за оползотворяване, 7.15% са предадени за обезвреждане, а 0.15% са изнесени извън страната;
 - 95.88% от опасните отпадъци са в сектор „Добивна промишленост“;

- През 2020 г. българската индустрия е използвала с 11.57% по-малко води за охлаждащи процеси спрямо 2015 г., като 6.32% от това намаление е само за последната една година;
 - Използваните от индустрията води представляват 85% от всички използвани води в икономиката, като 92% от тях се използват от сектор „Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и газ“. Секторът отделя и 97% от отпадните води в индустрията;
 - 64% от отпадните индустриални води са отделяни във водни обекти и са образувани в предприятия с над 250 заети;
 - С 25.54% е увеличението на ДМАЕП в икономиката общо за наблюдавания период.
 - Въпреки увеличенията в обемите на въведените в експлоатация активи, структурата им по видове замърсители остава сравнително устойчива. През 2020 г. 35.08% са предназначени за въздух, 29.79% за отпадъчни води и 28.57% за отпадъци;
 - Структурата се отличава с висока степен на ригидност. Въпреки, че страната ни има съществени проблеми с качеството на атмосферния въздух, не се забелязват динамични усилия в посока разрешаване на проблема.
- 58.28% от ДМАЕП принадлежат на сектор „Промисленост“. Изменението за шест годишния период на наблюдение е 25.26%.
 - Отсъстват данни за екологизация чрез последователно повишаване на обемите (нето) на ДМАЕП;
 - Най-съществените изменения са направени през 2015-2016 г. в различни сектори и при различни замърсители, което се свързва с концентрацията на различни дейности в тези сектори на икономиката;
 - Отсъстват динамични последователни процеси. Характерна е епизодичността, произтичаща от амортизационните цикли на ДМАЕП или възможности за финансиране с европейски средства;
 - В сравнителна перспектива, екологичното представяне на сектор „Индустрия/производство“ е с 25.94% по-слабо от средното представяне в икономиката като цяло. Основната причина е представянето на под сектор „Производство и разпределение на електрическа енергия“ – най-големият консуматор на индустриални води и най-големия генератор на отпадни производствени води;
- **Ще са необходими средно 39 години до достигане на нулеви нива (-100%) на отделяните вредни вещества от икономиката.** Изчисленията се отнасят за

всички икономически сектори и засягат и трите наблюдавани индикатора взети заедно;

- *вредни емисии в атмосферата* – при регистриран темп от 5.76% увеличение на натоварването на ДМАЕП на година до момента, ще са необходими 37 години на цялата икономика за достигане на нулеви нива, сектор „Производство“ (общо) – 26 години, сектор „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ – 19 години.
- *Отпадни води от производствени процеси* – Сектори „Производство“ (общо) и „Производство на топло- и електроенергия и отопление на обществени сгради“ – 52 години (2074 г.).
- *Образувани производствени и опасни отпадъци общо за страната* – Сектор „Добивна Промисленост“ – 11 години (2033 г.),
- *През 2020 г. общо платените данъци за околна среда възлизат на 3636.06 млн. лв., което представлява 8,2% увеличение спрямо предходната година и 31.02% увеличение спрямо 2015 г.*
 - 34.58% от платените екологични данъци са на сектор „Индустрия“, най-големият платец на екологични данъци, а 65% от тях са на сектор „Производство и разпределение на електрическа топлинна енергия и на газообразни горива“.
- *Увеличаването на приходите и разходите на българските предприятия не е обвързано с екологичен сантимент;*
 - Повишаването на общите разходи с екологично предназначение са функция от слаб, общ, целеви финансов поток;
 - на лице е липсата на приоритет в екологизирането на икономическите дейности и обвързаност с външното за фирмите финансиране.
- *Съществува епизодичност при разходите с екологично предназначение и тези за придобиване на ДМАЕП, което показва проблеми със съществуващите политики (или дори отсъствие) или контрола по въвеждането им;*

Поставената от Европейската комисия времева рамка, по отношение на замърсителите на атмосферата, а именно нулеви въглеродни емисии до 2050 г. е достижима за икономиката на страната и при двата възможни сценария:

- *Сценарий 1* – чрез ускорена модернизация на производствата и оборудването им с необходимите ДМАЕП;
- *Сценарий 2* – ликвидиране на замърсяващите мощности.

Реализацията на Сценарий 1 е възможна от гледна точка на ресурсната обезпеченост. Бюджетът на ЕС предвижда над 15 млрд. лв. за България, срещу които страната ни трябва да проведе реформи и да инвестира в решения, допринасящи за енергийната независимост и климатичната неутралност на икономиката ни. Той изисква още серия от адаптивни политики, висока координация и консенсус между заинтересованите страни.

Реализацията на Сценарий 2 – ликвидиране на замърсяващите мощности, преминава през освобождаване и преустрояване на работна сила и загуба на добавена стойност за икономиката в размер от около 5%.

За да бъде направен легитимен избор, в тази връзка, функционира Консултативен съвет за Европейската зелена сделка. Това е органът, от който се очаква да задава рамката на предстоящите реформи и инвестиции за декарбонизация и модернизация на българската икономика.

От създаването си преди повече от две години, Съветът е провел две заседания без да успее да създаде работещ механизъм за диалог със заинтересованите страни. За да се подобри работата бяха сформирани ресорни комисии, които да сведат работата до конкретни теми: енергиен преход, устойчива мобилност, енергийна ефективност и преодоляването на енергийната бедност, таксономия и устойчиви финанси, кръговата икономика, адаптация към климатичните промени, както и комуникация на процесите по зелената трансформация.

В работата си, Съветът прие годишна програма и стартира работата на две комисии – Комисията по енергиен преход (КЕП) и Комисията за устойчива мобилност (КУМ), като участие в работата на комисиите могат да вземат организации, институции и представители на бизнеса с доказана експертиза и опит в посочените области.

Основната цел е България да развие капацитет и механизъм за активен диалог в рамките на реформите по Плана за възстановяване, политиките за декарбонизация и целите в рамките на Европейската зелена сделка.

Всички тези действия, биха били по-успешни ако се извършат допълнителни анализи и оценки на въздействието на съответните мерки върху устойчивостта на фирмите от секторите замърсяващи най-много биосредата. Съответно и интегрирането на повече качествени методи в изследванията, което да легитимира налаганите политики.

ГЛАВА ТРЕТА. РЕЗУЛТАТИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Основните изводи и препоръки от изследването в Глава трета са следните:

Оценка на дейността на предприятията

При наличие на 28 области в страната се наблюдава свръх концентрация на производство и инвестиции в столицата. Средно-годишно за разглеждания период относителният дял на Област „София/столица“ е както следва: ПЧИ – 51%, Оборот – 45%, Разходите за ДМА – 43.2%, Добавена стойност по факторни разходи – 43% и Произведена продукция е 38% от тази в страната. През последните две години с изключение на оборота по всички други показатели се наблюдава ръст. Оборота намалява с около 3 млрд. лв.

Населението в област Пловдив и област Варна взети заедно е приблизително колкото това в област София/град, но при еднакъв брой население се вижда, че при София област делът на произведената продукция е 3.04 пъти по-голям от този на област Пловдив и област Варна взети заедно. Делът на ПЧИ, на разходите за ДМА, на оборота, на добавената стойност са пъти по-големи както следва: 3.5, 2.92, 3.02, 2.91. Тази ситуация изисква да се разработи нова национална политика, нов икономически модел, при които тази свръх концентрация поради властова и административна мощ да започне да се променя.

Средно-годишно за разглеждания период област „Бургас“ заема второ място в класацията по разходи за ПЧИ, но по произведена продукция отстъпва на област Пловдив, по добавена стойност отстъпва на области Пловдив, Варна, Стара Загора, по оборот и разходи за ДМА отстъпва на Пловдив и Варна. Така също независимо, че област Видин по ПЧИ изпреварва области Ямбол, Кюстендил, Монтана и Силистра, това не повлиява по другите показатели да заема последното 28-мо място в класацията. ПЧИ са важни за стойността на изследваните показатели, но тяхната стойност не е определяща за положителната им промяна, особено, когато те не са свързани с прилагане на високи технологии.

Темпа на устойчивото нарастване на стойността на произведената продукция поради пандемията е нарушен в повечето области. Запазен е темпа за нарастване стойностите на този показател в областите София/град, София област, Пазарджик, Велико Търново, Плевен, Монтана, Кърджали и Силистра. Една от причините може да е неефективно спазване на ограниченията при производствата. Втора причина може да е ефективното използване на компенсациите. Други причини може да са спецификите на самите производства и т.н. Кризи от типа на Ковид-19 оказват съществено влияние на нефинансовите предприятия от дадена област на техните структури, управление, политики и икономически показатели (най-вече на техните обороти).

Разходите при нефинансовите предприятия в страната за ДМА с екологично предназначение са променливи през годините. Те съставляват средно за

изследвания период 2.6% от общите разходи на нефинансовите предприятия за ДМА. Това е много нисък процент като се има предвид, че в последните години концепцията за „**устойчиво развитие на предприятията**“ се превърна в отправна точка за разработване на балансирана икономика и социална политика не само на световно, но и на регионално, секторно, междусекторно, фирмено и междуфирмено равнище. За съжаление над 70% от изследваните предприятия не разбират, че устойчивото развитие е процес на промяна, при който експлоатацията на ресурсите, насочеността на инвестициите, на технологиите и на институционалните промени хармонично обвързват **екологичния аспект с икономическия и социален аспект** в развитието на цивилизацията. Тези три основни стълба на концепцията (икономика, **околна среда** и социална сфера) изграждат и структурата на концепцията. Това изисква радикална промяна в нагласите и дейността на българските нефинансови предприятия. При изпълнение целите свързани с програма за развитие „**България 2030**“ една от основните задачи е постепенно до крайния период на програмата разходите на нефинансовите предприятия в страната за ДМА с екологично предназначение от 2.6% от общите разходи за ДМА да достигнат 30%.

Структурата на нефинансовите предприятия по области е разнородна. Тези в сферата на услугите са с най-висока тежест в област София/град. Така също спецификата на съответните индустриални сектори и тяхното развитие в страната разкриват в кои години се очертава най-ярко техния профил. Определянето, развитието и оценката на оптималните структури, политики и производствен потенциал на нефинансовите предприятия трябва да се извършва по области за всеки един индустриален сектор поотделно.

Финансови резултати

Нефинансови предприятия в Р. България са основен генератор на нови работни места в българската икономика, подвластни са на промените във външната среда и понасят последствията от пандемията и икономическата криза за последните години.

От анализа се установява, че както при големите, така и при средните, малките и микропредприятията промените в корпоративното финансиране не са еднопосочни. Само част от предприятията са успели да компенсират повишаването на бизнес риска в условията на кризата с намаляване на финансовия риск.

Високите инфлационни нива на световно и национално ниво оказват сериозен натиск върху нефинансовите предприятия. Високите цени на доставките, в това число и на енергийните, както и намаляващата покупателна способност на населението, се отразяват силно негативно върху дейността им. Негативните ефекти на инфлацията са свързани и с повишаването на лихвените проценти по кредитите, което забавя инвестиционната активност на всички участници по веригите на доставки.

В изследването се доказва, че предприятиите икономически антикризисни мерки показаха различна ефективност, като с най-голям положителен ефект върху ликвидността на предприятията бяха тези в подкрепа на заетостта и текущите разходи, след това са мерките свързани с обслужването на дълга и ползване на нови заеми, а най-слабо влияние показаха отлаганията на данъци.

Препоръка към финансовия мениджмънт на компаниите е да определят кои са факторите, които оказват влияние върху динамиката на печалбата и каква е силата и посоката на влиянието им. Ако печалбата показва нетния резултат от бизнеса, тогава маржът е един от основните ценови фактори, които определят рентабилността на разходите, анализа на клиентския поток и прогнозата за приходите.

Основната насоченост на предприятията би трябвало да бъде към създаване на специфични фондове за рисков капитал и фондове за частен капитал, предоставящи финансиране за предприятия в области като: изкуствен интелект, анализ на данни и метаданни, роботика, микроелектроника, високоефективна компютърна инфраструктура и инфраструктура за облачни данни, блокчейн технологии, квантови технологии, фотоника, индустриални биотехнологии, биомедицина, нанотехнологии, фармацевтични продукти, модерни материали и технологии и др.

Капиталова структура

Резултатите от направеното изследване показват като цяло висока задлъжнялост на предприятията в България и риск от развитие на проблеми с плащанията към кредитори. През целия изследван период при преобладаващия брой сектори стойностите на коефициента Общо задължения / Собствен капитал са над горната референтна граница от единица. Установяват се също ниски стойности на коефициента на финансова устойчивост, който се изчислява като отношение на сумата на собствения капитал и нетекущите пасиви спрямо общата стойност на активите, при почти всички сектори. Под или много близо до критичния праг са стойностите на коефициента на финансова устойчивост през всички години от периода при седем от общо 17 изследвани сектора. До нормалните за развитите страни стойности в диапазона 0.8 – 0.9 се приближават само три от секторите.

Пандемията оказва разнопосочно влияние върху различните сектори. Динамиката на задлъжнялостта на фирмите през първата година от пандемията е под влияние на изменението на икономическата активност и свързаната с това потребност от привлечени средства за финансиране на дейността, но също и с промените в капацитета за поемане на дълг и ограничаване на достъпа до кредитиране. Трябва да се има предвид и че фирмите от различните сектори успяха да се възползват в различна степен от мерките, които държавата предприе, за да подкрепи бизнеса през пандемията. През първата година от пандемията се наблюдава слабо понижение на показателите за задлъжнялост при повечето сектори, което може да

се обясни със свиването на икономическата активност и достъпа до кредитиране в условия на силно повишен риск.

Изследването показва най-високи стойности на показателите за задлъжнялост при микропредприятията и намаление на стойностите с нарастване на големината на фирмите. Именно при микропредприятията обаче се наблюдава макар и слабо подобрене на коефициентите, измерващи задлъжнялостта през изследвания период, докато при големите предприятия се наблюдава обратната тенденция на задлъжняване. Най-висок е финансовият ливъридж при микро предприятията, а най-нисък при големите предприятия, при които стойността на коефициента Общо задължения / Собствен капитал не надвишава референтната граница от единица през всички години от периода, въпреки увеличението през 2019 и 2020 г. Изключително ниска е финансовата автономност (Собствен капитал / Сума на активите) при микро, малките и средните предприятия през всички години от изследвания период, като отчетливо най-ниски са стойностите на показателя при микро предприятията. Но само при микро предприятията се установява макар и неравномерно повишение на коефициента Собствен капитал / Сума активи през изследвания период. При големите предприятия се забелязва тенденция на намаление на финансовата автономност, като през първата година от пандемията стойността на коефициента Собствен капитал / Сума активи се понижава под референтната граница от 0.5. При всички групи предприятия, обособени според броя на заетите лица Коефициентът на финансова устойчивост е около критичната стойност от 0.65. Коефициентът на финансова устойчивост е най-нисък при големите предприятия. Най-висока е финансовата устойчивост при микро предприятията през периода 2017-2020 г. Наблюдава се тенденция на намаление на коефициента на финансова устойчивост при големите предприятия, като само при тях се регистрира слабо понижение на финансовата устойчивост през 2020 г. спрямо 2019 г. При останалите групи предприятия финансовата устойчивост нараства макар и с малко през първата година от пандемията.

Резултатите от анализа показват, че няма нито един сектор и нито една група фирми, обособена според броя на заетите лица, при които коефициентът на текуща ликвидност да е под единица, всички те функционират с положителен нетен оборотен капитал през целия анализиран период. През първата година от пандемията текущата ликвидност нараства при почти всички сектори. При повечето сектори нарастват текущите активи и/или намаляват текущите задължения през 2020 г. спрямо 2019 г. За останалите традиционни измерители за ликвидност като коефициент на бърза ликвидност, коефициент на незабавна ликвидност и коефициент на абсолютна ликвидност също се констатира нарастване при мнозинството от изследваните сектори през първата година от пандемията. Недостатъците на традиционните коефициенти на ликвидност, като например несигурността за това доколко продаваеми са материалните запаси и доколко събираеми са търговските вземания, обаче не дават възможност за пълна оценка на ликвидността на фирмите.

През всички години от изследвания период най-висок коефициент на текуща ликвидност се установява при малките по размер предприятия. Много близко до тях са стойностите на текущата ликвидност при средните по размер предприятия,

а с най-ниски стойности е коефициентът при големите предприятия. Вероятното обяснение за това подреждане е, че по-големите фирми подържат по-ниска ликвидност поради по-лесния си достъп до финансиране, с което биха могли да посрещнат евентуален неочакван недостиг на парични средства. В литературата е широко прието, че стойностите на коефициента на текуща ликвидност трябва поне да надхвърлят единица или дори да достигат стойност 2, тъй като част от краткотрайните активи са реално трудно обратими в пари в кратък срок. Резултатите от изследването налагат извода, че предприятията в България не подържат високи нива на текуща ликвидност. Коефициентът на текуща ликвидност е над единица при всички групи фирми, обособени според броя заети лица, но не достига стойност две през нито една година от изследвания период. През първата година от пандемията се установява слабо увеличение на коефициента на текуща ликвидност при микро предприятията и при малките и средни предприятия. Само при големите предприятия има понижение на текущата ликвидност.

Почти през всички години от периода (с изключение само на 2016 г.) се констатира най-високи стойности на коефициента на бърза ликвидност при микропредприятията. С увеличаване на размера на фирмите намалява стойността на коефициента на бърза ликвидност. Най-ниски са стойностите при големите предприятия, като те са дори под референтната граница от единица през целия период. През първата година от пандемията коефициентът на бърза ликвидност намалява единствено при големите предприятия и расте при всички останали групи предприятия.

По отношение на коефициента на незабавна ликвидност също се установява, че с увеличаване на размера на фирмите според броя заети лица намалява стойността на показателя. Най-ниски стойности на показателя незабавна ликвидност се констатира при големите предприятия.

Стойностите на коефициента на абсолютна ликвидност превишават референтните стойности при всички групи предприятия, обособени според броя заети лица, като това превишение е значително при микро и малките предприятия. Отново показателят е най-нисък през целия изследван период при големите предприятия.

През първата година от пандемията коефициентите на незабавна и на абсолютна ликвидност нарастват при всички групи фирми. Най-високо е увеличението при средните по размер предприятия, а най-малко при големите предприятия.

Външнотърговска дейност

Външнотърговската дейност на българските фирми е ключова за реализирането на икономически растеж на България. Родината икономика запазва установения преобладаващ суровинен експорт, което е предимно на стоки с ниска добавена стойност.

Над 22 хиляди български фирми осъществяват износ. Участието в реализирането на износа, на различните групи български фирми, според броя на заетите в тях лица се различава от средноевропейското равнище.

В условията на повишаващи се цени на износа, реализирането на по-високи физически обеми на износа, свидетелства за висока конкурентоспособност на българските износители и относително по-висока еластичност на търсенето на стоките от българската експортна листа.

Отчетлива е тенденцията на повечето български външнотърговски фирми да осъществяват предимно сделки в останалите страни от ЕС, отколкото в трети страни. Прави впечатление и че в общия случай делът на износа в оборота на предприятията се увеличава с увеличение на броя заети лица.

В краткосрочен период, повишаващите се цени и динамичното изменение на международните отношения, а от там и международната търговска ситуация, са основните предизвикателства пред които са изложени фирмите износители.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Банабакова, В. (2009). Маркетинг: принципи, сегментиране, стратегии, реализации. Център за евроинтеграция и култура при ВУ „Земеделски колеж“ – Пловдив, Фабер, Велико Търново.
- Дамодаран, А. (2004). Инвестиционна оценка: инструменти и методи оценки любых активов. Изд-во: М., Альпина Бизнес Букс, с. 456.
- Джефкинс, Ф. (1993). Въведение в маркетинга, рекламата и публичен релейшънс. Варна.
- Димитров, А., Чобанова, Р., Илева, П., Казанджиева, Р., Лекова, Т. (1997). Бариири пред иновациите, С.: Сиела, 158 с., ISBN 954 649-140-3.
- Закон за публичните предприятия, ДВ., бр. 79, 2019.
- Закон за счетоводството, ДВ. бр. 98, 2001.
- Икономическа енциклопедия, Наука и изкуство, София, 2005, ISBN 954-02-0299-X.
- Илева, Р. (2005). Конкурентоспособност и ценова политика на фирмата в условията на присъединяване към Европейския пазар. – В: Социално-икономическо развитие на България в Европейския съюз. Университетско издателство на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, ISBN 13 978-954-524-501-5.
- Илева, Р. (2012). Дистрибуционната политика на съвременните български фирми – фактор за изграждане на конкурентоспособността им. – В: Сборник от Юбилейна международна конференция „20 години инвестиция в бъдещето“, Велико Търново, ISBN 978-616-221-2.
- Илева, Р. (2012). Изграждане на фирмената стратегия в условията на криза. – Икономически изследвания, ISBN 978-954-616-221-2.
- Илева, Р. (2012). Съвременни проблеми на фирмената стратегия и конкурентоспособността на българските предприятия. Изд. Звезди, София, ISBN 978-954-8697-45-3.
- Илева, Р., Стефанов, Ц. (2014). Фактори и елементи на конкурентоспособността на фирмите. Изд. Фабер, Велико Търново, ISBN 978-619-00-0002-0.
- Илева, Р., Стефанов, Ц. (2020). Фактори и елементи на конкурентоспособността на фирмите в национален и регионален аспект. Изд. Фабер, Велико Търново, ISBN 978-619-00-1145-3.
- Касърова, В. (2010). Модели и показатели за анализ на финансовата устойчивост на компанията, https://eprints.nbu.bg/id/eprint/637/1/FU_1_FINAL.pdf.
- Керемидчиев, Сп., Неделчев, М. (2020). Подобряване състоянието на корпоративното управление на държавните предприятия. – В: Икономическо развитие и политики. Реалности и перспективи. Международна научна конференция, Институт за икономически изследвания, БАН 21-22.11.2019, София. Издателство при БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 715–723. ISBN 978-619-245-039-7.
- Котлър, Ф. (1993). Основи на маркетинга. I част. София.
- Котлър, Ф. (1993). Основи на маркетинга. II част. София.
- Котлър, Ф. (1996). Управление на маркетинга, анализ, планиране, реализация и контрол. I част. Графема, София.
- Котлър, Ф. (1996). Управление на маркетинга, анализ, планиране, реализация и контрол. II част. Графема, София.
- Кътлип, С., Сентър, А., Бруум, Г. (1999). Ефективен публичен релейшънс. Рой комюникейшън.
- МВФ (IMF). (2019). Reassessing the role of state-owned enterprises in Central, Eastern and Southeastern Europe.
- Минасян, Г. (2018). Бюджетни структури и икономическа динамика (Fiscal Policy and Economic Growth). Conference: Неравенства и бедност в България, София,

- Зелена книга дългосрочно финансиране на Европейската икономика (COM/2013/0150 final).
- Министерство на икономиката. (2021). Напредък по антикризисните икономически мерки изпълнявани от Министерството на икономиката по линия на ОПИК. [онлайн]: <https://www.mi.government.bg/news/napredak-po-antikrizisnite-ikonomicheski-merki-izpalnyavani-ot-ministerstvoto-na-ikonomikata-po-liniya-na-opik-6/>.
- Министерство на труда и социалната политика. (2022). Стратегията по заетостта (2021-2030). <https://www.mlsp.government.bg/uploads/26/zaetost/employment-strategy-2021-2030-2022.pdf>.
- Национална комисия по корпоративно управление. (2021). Национален кодекс по корпоративно управление.
- ОИСР. (2019). Насоки на ОИСР за корпоративното управление на държавните предприятия,
- Портър, М. (2010). Конкурентна стратегия. Класика и стил, София.
- Прайд, У., Ферел, О. (1994). Маркетинг – концепции и стратегии. Форком, София.
- Рафаилов, Д. (2003). Детерминанти на капиталовата структура на българските фирми. – Икономическа мисъл, N 1, с. 47-65.
- Стефанов, Ц. (2018). Връзки с обществеността и тяхното място в комуникационната политика на организацията. – Годишник / СА „Д. А. Ценов“, Vol. CXXI, с. 301-320, ISSN 0861-8054.
- Стефанов, Ц. (2018). Пазарна стратегия и изграждане на фирмената конкурентоспособност в област Велико Търново. Издателство „Фабер“, Велико Търново, ISBN 978-619-00-0879-8.
- Стефанов, Ц.. (2020). Маркетингови решения за съвременния бизнес. Фабер, Велико Търново.
- Тасев, А. (2012). Външнотърговският стокообмен и външните пазари на България. История, политика и икономика 1986-2008 г. АИ Марин Дринов.
- Устаеткова, Ж., Донева, Д., Златева, Д. (2004). Микроикономика. Фабер, В. Търново, ISBN 954-775-366-5.
- Aghion, P., Bolton, P. (1992). An incomplete contracts approach to financial contracting. – The Review of Economic Studies, 59(3), pp. 473-494. <https://doi.org/10.2307/2297860>.
- Bałtowski, M., Kwiatkowski, G. (2022). State-Owned Enterprises in the Global Economy. Routledge. DOI: 10.4324/9781003244462.
- Barnett, H. J., Morse, C. (1963). Scarcity and Growth: The Economics of Natural Resource Availability. RFF Environmental and Resource Economics Set Том 3 от Resources for the Future Library collection: Environmental and resource economics, Routledge 2013, ISBN 9781135989101.
- Bartkowski, B. (2016). Ecological Economics. Patron and academic review: Prof. Dr. Irene Ring, <https://www.exploring-economics.org/en/orientation/ecological-economics/>.
- Berbés-Blázquez, M., González, J. A., Pascual, U. (2016). Towards an ecosystem services approach that addresses social power relations. – Current Opinion in Environmental Sustainability, Sustainability science 19, pp. 134-143.
- Böwerm, U. (2017). State-Owned Enterprises in Emerging Europe: The Good, the Bad, and the Ugly. – IMF Working Paper WP/17/221.
- Chan, K. M. A., Satterfield, T., Goldstein, J. (2012). Rethinking ecosystem services to better address and navigate cultural values. – Ecol. Econ. 74, pp. 8-18.
- Chodorow-Reich, G., Darmouni, O., Luck, S., Plosser, M. (2020). Bank Liquidity Provision across the Firm Size Distribution. – Journal of Financial Economics, DOI: 10.1016/j.jfineco.2021.06.035.

- Constanza, R., King, J. (1998). The first decade of ecological economic. – Ecological economics The Transdisciplinary Journal of the International Society for Ecological Economics (ISEE).
- Corruption Perception Index 2018. Transparency International.
- CSR Europe. (2017). The Sustainable Development Goals: The Value for Europe, Globescan.
- Czech, B. (2009). Ecological economics” in animal and plants productivity. – In: Encyclopedia of live support system. Developed under the Auspices of the UNESCO, Eossl publishers, Oxford, UK.
- Daly, H. (2007). Ecological Economics and sustainable development. Selected Essays of Herman Daly” Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Daly, H. E. (1997a). Reply to Solow/Stiglitz. – Ecological Economics 22, pp. 271-273.
- Daly, H. E. (1997b). Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz. – Ecological Economics, 22, pp. 261-266.
- Daly, H., Farley, J. (2004). Ecological economics. Principles and application.
- Diamond, D. W. (1989). Reputation Acquisition in Debt Markets. – Journal of Political Economy, 97, pp. 828-862.
- Dutton, G. (2004). Environmental Optimists and Pessimists: E.O. Wilson and the Search for a Middle Ground. Submitted to the School of Interdisciplinary Studies (Western College Program) in partial fulfillment of the requirements for the degree of Bachelor Philosophy Interdisciplinary Studies, Miami University, Oxford, Ohio.
- Easterbrook, G. (1995). A Moment on the Earth: The Coming Age of Environmental Optimism. New York: Viking Penguin.
- EC. (2022). The Corporate Sustainability Reporting Directive, COM (2022), 23.02.2022 71 Final.
- Ehrlich, P. R. (1978). The Population Bomb. New York: Ballantine Books.
- European Commission. (2014). Directive 2014/95/EU of 22 October 2014 regards disclosure on non-financial and diversity information.
- European Commission. (2016). State-Owned Enterprises in the EU: Lessons Learnt and Ways Forward in a Post-Crisis Context. Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Institutional Paper 031.
- Fisher, W. S. (1998). Development and validation of ecological indicators: an ORD approach.
- Gebauer, S., Setzer, R., Westphal, A. (2017). Corporate debt and investment: a firm level analysis for stressed euro area countries. – Working Paper Series No 2101, September 2017, European Central Bank.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). The Entropy Law and the Economic Process. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Gilson, S. C. (1990). Bankruptcy, boards, banks, and blockholders: Evidence on changes in corporate ownership and control when firms default. – Journal of Financial Economics, 27(2), pp. 355-387, [https://doi.org/10.1016/0304-405X\(90\)90060-D](https://doi.org/10.1016/0304-405X(90)90060-D).
- Gómez-Baggethun, E., Ruiz Pérez, M. (2011). Economic valuation and the commodification of ecosystem services. – Prog. Phys. Geogr. 35, pp. 613-628.
- Gruinig, J., Hunt, T. T. (1984). Managing Public Relations. Nolt, Rinehart and Winston, New York.
- Gsottbauer, E., Logar, I., van den Bergh, J. (2015). Towards a fair, constructive and consistent criticism of all valuation languages: Comment on Kallis et al. (2013). – Ecol. Econ. 112, pp. 164-169.
- Halling, M., Yu, J., Zechner, J. (2020). How Did COVID-19 Affect Firms' Access to Public Capital Markets?. – Review of Corporate Finance Studies, 9(3), pp. 501-533.
- Hicks, J. (1939). The Foundations of Welfare Economics. – The Economic Journal. Vol. 49, N 196. 49 (196), pp. 696-712, doi:10.2307/2225023. JSTOR 2225023.
- <http://transparency.bg>

<http://www.talkoven.onlinerechnik.com>

<http://www.vt.government.bg/>

<https://eurlex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:52013DC0150>

<https://infostat.nsi.bg>

<https://infostat.nsi.bg/infostat>

<https://worldjusticeproject.org>

<https://www.bnb.bg>

<https://www.nsi.bg>

<https://www.sme.government.bg>

Hunsaker, C. T., Carpenter, D. E. (1990). Ecological Indicators for the Environmental Monitoring and Assessment Program. U.S. Environmental Protection Agency, Office of Research and Development, Research Triangle Park, NC. EPA/600/3-90/060.

ILO. (2010). ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at work and its follow-up. ILO.

IMF (International Monetary Fund). (2019). Reassessing the Role of State-Owned Enterprises in Central, Eastern, and Southeastern Europe. Washington DC.

IMF (International Monetary Fund). (2021a). Global Financial Stability Report: Preempting a Legacy of Vulnerabilities, April 2021, <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2021/04/06/global-financial-stability-report-april-2021>.

IMF (International Monetary Fund). (2023). Global Financial Stability Report: Safeguarding Financial Stability Amid High Inflation And Geopolitical Risks, <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2023/04/11/global-financial-stability-report-april-2023>.

Inter Account Financial Services. Financial Ratio Analysis. p. 1.

International Capital Market Association. (2021). Overview and Recommendations for Sustainable Finance Taxonomies.

International Finance Corporation. (2019). Corporate Governance Progression Matrix for State-Owned Enterprises. Instruction Sheet. Washington, DC: IFC.

Jensen, M. C. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. – The American Economic Review, 76(2), pp. 323-329.

Jensen, M. C., Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. – Journal of Financial Economics, 3(4), pp. 305-360, [https://doi.org/10.1016/0304-405x\(76\)90026-x](https://doi.org/10.1016/0304-405x(76)90026-x).

Kaldor, N. (1939). Welfare Propositions in Economics and Interpersonal Comparisons of Utility. – The Economic Journal, Vol. 49, N 195, pp. 549-552, doi: 10.2307/2224835. JSTOR 2224835.

Kallis, G., Gómez-Baggethun, E., Zografos, C. (2013). To value or not to value? That is not the question. – Ecol. Econ. 94, pp. 97-105.

Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2010). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. – Policy Research Working Paper 5430. The World Bank.

Kenter, J. O., O'Brien, L., Hockley, N., Ravenscroft, N., Fazey, I., Irvine, K. N., Reed, M. S., Christie, M., Brady, E., Bryce, R., Church, A., Cooper, N., Davies, A., Evely, A., Everard, M., Fish, R., Fisher, J. A., Jobstvogt, N., Molloy, C., Orchard-Webb, J., Ranger, S., Ryan, M., Watson, V., Williams, S. (2015). What are shared and social values of ecosystems?. – Ecol. Econ. 111, pp. 86-99.

KPMG International. (2016). A New Vision of Value. Connecting corporate and societal value creation.

Levit, Th. (1965). Exploit The Product Life Cycle. – Harvard Business Review, Vol. 43.

Levit, Th. (1980). Marketing Success through Differentiation. – Harvard Business Review.

- Li, L., Strahan, P., Zhang, S. (2020). Banks as Lenders of First Resort: Evidence from the COVID-19 Crisis. – *Review of Corporate Finance Studies*, 9(3), pp. 472-500.
- Lo, A. Y., Spash, C. L. (2013). Deliberative Monetary Valuation: In search of a democratic and value plural approach to environmental policy. – *Journal of Economic Surveys* 27, pp. 768-789.
- Lomborg, B. (2001). *The Skeptical Environmentalist: Measuring the Real State of the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovelock, J. (1995). *Gaia: A new look at Life on Earth*. New York: Oxford University Press.
- Martínez-Alier, J., Muradian, R. (2015). Looking forward: current concerns and the future of Ecological Economics. – In: Martínez-Alier, J., Muradian, R. (eds.). *Handbook of ecological economics*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, pp. 473-482.
- McKibben, B. (1999). *The End of Nature*. New York: Random House.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (PDF). New York: Universe Books. ISBN 0876631650.
- Modigliani, F., Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. – *The American Economic Review*, 48(3), pp. 261-297
- Modigliani, F., Miller, M. H. (1963). Corporate income taxes and the cost of capital: A correction. – *The American Economic Review*, 53(3), pp. 433-443.
- Myers, N., Simon, J. L. (1994). *Scarcity or Abundance? A debate on the Environment*. New York: W.W. Norton and Company.
- Myers, S. C. (1977). Determinants of corporate borrowing. – *Journal of Financial Economics*, Vol. 5, N 2, pp. 147-175.
- Myers, S. C. (1984). The capital structure puzzle. – *The Journal of Finance*, Vol. 39, N 3, pp. 575-592.
- Nedelchev, M. (2019). Corporate Governance of State-Owned Enterprises: the Case of Healthcare Establishments in Bulgaria. – *Economic Studies*, 28(1), pp. 115-123.
- Norman, R. (2003). *Obedient Servants? Management Freedoms and Accountabilities in the Public Sector*. Wellington: Victoria University Press.
- North, D. (1992). *Transaction costs, institutions, and economic performance*. ICEG. San Francisco, CA.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). (2021). *OECD Economic Outlook*, Vol. 2021 N 1, May 2021, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook/volume-2021/issue-1_edfbca02-en.
- OECD. (1999). *Principles of Corporate Governance*. Paris.
- OECD. (2004). *Experiences from the Regional Corporate Governance Roundtables*. Paris: OECD.
- OECD. (2004). *Principles of Corporate Governance*. Paris.
- OECD. (2005). *OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2007). *10 Challenges in Setting Objectives and Reviewing Performance of State Owned Enterprises*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2009). *SOEs Operating Abroad: An application of the OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises to the cross-border operations of SOEs*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2010). *Accountability and transparency: A guide for state ownership*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2011). *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*.
- OECD. (2011). *State-Owned Enterprise Governance Reform. An Inventory of Recent Change*. Paris: OECD Publishing.

- OECD. (2013). *Boards of Directors of State-Owned Enterprises: An Overview of National Practices*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2015a). *OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2015b). *OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Latvia. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2015c). *OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Colombia. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2015d). *OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Lithuania. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2016). *State-Owned Enterprises as Global Competitors. A Challenge or an Opportunity?* Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2018a). *State-owned enterprises in South East Europe*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2018c). *OECD Review of the Corporate Governance of State-Owned Enterprises*. Argentina. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019). *Corporate Governance in MENA: Building a Framework for Competitiveness and Growth*. Paris: OECD Publishing.
- Pareto, V. (1894). *The Maximum of Utility Given by Free Competition*. – *Giornale degli Economisti*.
- Park, J. et al. (2016). *Governance Innovation for SOEs in Bulgaria: Based on the Korean Experience in 31 Questions*. – In: *Policy Studies for Bulgaria's Sustainable Growth: Enhancing Innovation and Accountability*, Korea.
- Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment, European Commission, COM (2018) 353 Final.
- Rahman, M., Sharif. (2013). *Understanding Earnings Management: A Review of the Motives, Techniques and their Consequences*.
- Rajan, R., Zingales, L. (1995). *What Do We Know about Capital Structure? Some Evidence from International Data*. – *Journal of Finance*, Vol. 1, N 50, pp. 1421-1460.
- Regulation (EU) 2020/ 852 of 18 June 2020 on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment, European Commission, 2020.
- Rezai, A., Stigl, S. (2016). *Ecological macroeconomics: Introduction and review*. – *Ecol. Econ.* 121, pp. 181-185.
- Ring, I., Barton, D. N. (2015). *Economic instruments in policy mixes for biodiversity conservation and ecosystem governance*. – In: Martínez-Alier, J., Muradian, R. (eds.). *Handbook of Ecological Economics*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, pp. 413-449.
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E. F., Lenton, T. M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H. J., Nykvist, B., de Wit, C.A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P.K., Costanza, R., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R. W., Fabry, V. J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P., Foley, J. A. (2009). *A safe operating space for humanity*. – *Nature* 461, pp. 472-475.
- Röpke, I. (2005). *Trends in the development of ecological economics from the late 1980s to the early 2000s*. – *Ecol. Econ.* 55, pp. 262-290.
- Ross, S. (1977). *The Determination of financial structure: the incentive-signalling approach*. – *The Bell Journal of Economics*, Vol. 8, N 1, pp. 23-40.
- Simon, T. P., Davis, W. S. (1992). *Proceedings of the 1991 Midwest Pollution Control Biologists Meeting*. Environmental indicators: Measurement and Assessment Endpoints. U.S. Environmental Protection Agency, Region V, Chicago, IL. EPA/905/R-92/003.

- Spash, C. L. (2013). The shallow or the deep ecological economics movement?. – *Ecol. Econ.* 93, pp. 351-362.
- Tian, L., Estrin, S. (2007). Debt financing, soft budget constraints, and government ownership: Evidence from China. – *Economics of Transition*, Vol. 15, N 3, pp. 461-481.
- UN. (2007). The UN Global Compact Operational Guide for SMEs.
- UN. (2011). UN Guiding Principles on Business and Human Rights.
- UN. (2018). Sustainable Stock Exchange Initiative. 2018 Report on Progress, 85 p.
- UNCTAD. (2018). Reporting on the Sustainable Development Goals, Ser. RP.
- UNCTAD. (2021). World Investment Report, Investing in Sustainable Recovery.
- USEPA. (1999). Evaluation Guidelines for Ecological Indicators. Jackson, L., Kurtz, Fisher, W. (eds.). U.S. Environmental Protection Agency. Washington, DC.
- Vatn, A. (2016). What ecological economics needs to advance. – In: ESEE (ed.). 1996-2016 Anniversary Bulletin: Reflections on two decades of Ecological Economics in Europe.
- Vijayakumaran, R. (2019). Agency costs, ownership, and internal governance mechanisms: Evidence from Chinese listed companies. – *Asian Economic and Financial Review*, 9(1), pp. 133-154, <https://doi.org/10.18488/journal.aefr.2019.91.133.154>.
- Vijayakumaran, V., Vijayakumaran, S. (2019). Leverage Debt Maturity and Corporate Performance: Evidence from Chinese Listed Companies. – *Asian Economic and Financial Review*, Vol. 9, N 4, pp. 491-506.
- White, A., Lunman, K. (2017). Half-year Financial Results for State-owned Enterprises and Airports. Wellington: The Treasury.
- White, J. (1994). Talking on the Water: Conversations about Nature and Creativity. San Francisco: Sierra Club Books.
- Wicaksono, A. (2009). Corporate Governance of State-Owned Enterprises: Investment Holding Structure of Government-Linked Companies in Singapore and Malaysia and Applicability for Indonesian State-Owned Enterprises. Dissertation, University of St. Gallen.
- World Bank. (1995). Bureaucrats in Business: The Economics and Politics of Government Ownership. Report Number 15037.
- World Bank. (2008). Report on the Observance of Standards and Codes. Corporate governance country assessment Bulgaria.
- World Bank. (2012). Global Financial Development Report 2013: Rethinking the Role of the State in Finance. Washington, DC.
- World Bank. (2014). Corporate Governance of State-Owned Enterprises in Latin America: Current Trends and Country Cases. Report No.: 89468-LAC.
- World Bank. (2014). Corporate governance of state-owned enterprises: A Toolkit. Washington, DC.
- World Economic Forum. (2020). Measuring Stakeholder Capitalism. Towards common Metrics and Consistent Reporting of Sustainable Value Creation.

В монографията са анализирани структурите, проблемите на управлението, провежданите политики и резултатите от дейността на българските предприятия. Представена е пълна картина за структурите на нефинансовите предприятия в България, бизнес-демографията и бизнес средата, в която те функционират и са оценени постиженията и проблемите на корпоративното управление. Направена е оценка на иновативността и социалните измерения на нефинансовото представяне на предприятията, както и на нивото на тяхната екологизация. Оценени са резултатите от дейността на предприятията, разкрито е тяхното финансово състояние и капиталова структура, очертани са характеристиките на българските износители и вносители. Резултатите са представени в динамика, която очертава тенденциите в тяхното развитие.

ISBN 978-954-616-331-8

